

Арбен Къардаш

Хкягъаяр

Арбен Къардаш

Хкягъаяр

Гъикаят, эдебиятдикай
макъалаяр, таржумаяр

4-жуз

Дагестанское книжное издательство

Махачкала 2023

ББК 84 (2-Лез.)-44
УДК 821.351
К-21

Къардаш А.

К-21 Хкягъаяр: Гъикаят, эдебиятдикай макъалаяр, таржумаяр, 4-жуз. – Махачкала: ГАУ РД «Дагестанское книжное издательство», 2023. – 544 с.

Кардаш А. Избранное: Проза, статьи о литературе, переводы, 4-й том.

Дагъустандин халкъдин шаир Арбен Къардашан хкягъай эсеррин къуд жуздикай ибарат гапалдин 4-ктабда повесть, эдебиятдикай макъалаяр ва таржумаяр гъатнава.

ББК 84 (2-Лез.)-44
УДК 821.351

К $\frac{4702380206 - 55}{M 123 - 2023}$ без объявлен.

ISBN 978-5-297-02136-5
ISBN 978-5-297-02205-8
ISBN 978-5-297-02276-8
ISBN 978-5-297-02236-6

© Кардаш А., 2023
© Дагестанское
книжное
издательство, 2023

ГЪИКАЯТ

ЧАНДАР – УЪМУЪРДИН ТАР

Повестъ

Тарлан Мияхов, вичин уъмуърдин йисар яхцІурни цІувадав агакънавай итим, ахварай аватайла, сятдин пакаман цІуд хъанвай. Ахъа дакІарда рагъ гъатнавай. Амма кІвале авай михъи, икъи, чІугуналди тух тежедай гъавади ам ахварин сархушвилини кІемяй са акъван регъятдиз ахъайзавачир. Яргъал Кеферда, фадлай вичин муг хъанвай Сургутда гъар юкъуз пакаман сятдин ругудаз (армияда къуллугъдайла вердиш хъайивал) къарагъун адет хъанвай ам, хуъруъз хтайла, къе хъиз, идалай виликрани хтана ина хъайи гъар юкъуз вич икІ геж ахварай аватуни мягътелардай, ва ам «вучиз икІ жезватІа?» лугъуз фикиррик акатдай.

Накъни, аял чІавалай вердиш чкадал, пуд стхани къве вах авай хзанда бубадини дидеди рухвайриз аял чІавалай тайинарнавай кІвале авай вичин каравутдал ксанвайТани, адаз беден меселай хкаждай гъяз авачир, мадни, вилер акъална, гъил-кІвач гадарна, вич ахварин ихтиярда хуатаз кІанзавай.

«Гъавадивай я, – фикир фенай Тарланан къиляй. – Ватандин гъавади ахвар икІ ширинарзава. Яргъариз къакъатнавай хциз хайи кІвали вичин муъгъуъбат, багъривал квахъ тавунвайди къалурзава... Хва, лагъайТа, и кардин гъавурда акъазвач...».

РикІивайни ам хайи хуъре ичІиз амай кІвализ йиса садра, гатуз, хквезвай, гъамни датІана рикІ ина, багъри мука, авай дидедин гуъгъуъл къун яз ийизвай картир, вичиз хквез са акъван гъяз авай хъизни тушир,

вучиз лагъайтІа, гъар хтайла, айвандихъай хуъруъвай яргъа, далу пата Яру дагъ акъвазнавай, вич къваларив гвай кІунтІарилайни къантІарилай шиш-кІукІ, дамахдивди хкиснавай, КІвенкІв алай пелен хурал алай чандар тар акурла, адан рикІ заланни жедай, адаз пашман хъверни къведай, ада вич уъмуърда вири кІвалахар туъкІвена къайдада авай, кадгъай хзан, ярар-дустарин, чир-хчиррин, хуъруънвийрин вилик чин михъи кас яз къазвайтІани (гъакІ язни тир), чандардихъ галаз алакъада хъайи уъмуърдин са югъ ва адахъ галкІанвай маса вакъиаяр фадлай куътягъ хъана алатнавай аялвилини таза жегъилвилини гъвечІи паяр тиртІани, ада вичивай са багъа затІ квахъайди, вичивай са эрзиман мурад къилиз акъудиз тахъайиди, и кардин тахсирни са вичин хиве авайди цІийидаказ гъисс хъийидай. ГъакІ тиртІани, вич хтайдалай гуъгъуънин йикъарикай са юкъуз чандардал къил чІугъаз фидай...

Вич хзанда виридалайни гъвечІи аял ва гъвечІи хва яз, бубадин кІвалин къайгъударвал, буба амачирла, вичин везифа тирди чизвайтІани, кІвал хуън ва адан уъмуър давамарун патал вич уъмуър тухуз ина амукъун лазим тиртІани, ада и къайда, бан-бубайрин кхъин тавунвай, амма виридаз чизвай ва талукъ ксари ян тагана къилиз акъудун герек тир и къанун ада чІурнавай. Армияда къуллугъна хтай ам хуъре акъвазначир.

Я диде-бубади, я стхайрини вахари адаз и кардай ахмур авуначир, абуруз, и кардин сеbeb чиз, адан рикІикай хабар тир ва, а рикІел хъайи хирез чпивай са дарманни ийиз тежедайди чиз, адаз гъа вичиз кІандайвал ийидай ихтияр ганай...

Накъ, нянин хурушумрик хуъруъз ахгакъайла, рехъ авачир чкайрайни регъятдиз фидай тІем авай багъа машин дагъдин ценерив, алгъай къацу суварин хурудал агъадай винелди экІяй хъанвай хуъруън виридалайни агъадавай майдандал – Вегърен тІулал акъвазарайла, адан вилер чеб-чпелай чандар галай

патахъди килигнай. КІвенкІв алай пелел цифер алай, чандар аквадайвал тушир... Адан рикІик гъалаба акатнай: иниз хкведалди вилик адаз ахварай чандар атІана ярх хъанваз акунвай...

Вегьрен тІулал ахгакъайла, инал машин акъвазариз тун Тарланан дидедиз адет хъанвай кар тир. Гъар йисуз хуьруьз хтайла, къуьзуь дагъви дигешъли, вилерай сел хъана накъвар авахъиз, машиндай экъечІдай ва метІерал акъвазна, ада «Чан зи ватан, чан зи ширин накъв!» лугъуз чилиз теменар гудай. Ахпа ам, вичелай са акъван алакъ тийиз, хцин куьмекдалди кІвачел къахрагъдай ва, къве кап виликай сад садав агудна къуна, хуьруьн къуд патахъай авай къилди-къилдин сурарихъ, са-садахъ элкъвез, дуьаяр кІелдай, къейибуруз рагъметар гъидай, и чилик квайбуруз Аллагъдивай Къияматдин юкъуз регъим авун, и чилел уьмуьр тухузвайбур вири чІуру рекъерикай ва завалрикай хуьн, вирибурун рикІер ми хъи нияттивни мураддрив ацІурун тІалабдай.

И легъзейра хцин рикІиз дериндай таъсирдай, ада хайи накъварал икъван къару диде гъурбатдиз хутахунал, бубайрин кхъин тавур къанунрилай вичи кам вегъиналди вичин виридалайни мукъва инсан бинейривай къакъудунин тахсиркар вич я лугъуз, рикІяй вичиз туьгъметар ийидай. Дидедиз ватандивай яргъара гъикъван къулайвилер тешкилнаватІани, ам вири рухвайринни рушарин, сусаринни хтулрин гъикъван чІехи гъурметдик кватІани, гъвечІи хци дидедин рикІиз хуьруьвай яргъа гъихътин руьгъдин азабар жезватІа, гъар гъилера гъа инал, Вегьрен тІулал, гъиссдай.

Бубадал чан аламайла, гена Тарланан ва амай стхайрин рикІер динж тир. Гагъ сад, гагъ муькуьди, чпин хзанарни галаз, хайи кІвализ хкведай, къуьзубурал къил чІугвадай, чІехи кІвале чІехи шадвал ргаз жедай. Гагъ-гагъ стхаяр, хзанарни галаз, вири санал хтай вахтарни жедай. А вахтара хайи кІвалин гъайбат, адан суьгъуьр, адан важиб, метлеб генани

вини кІарариз акъатдай, и кІвализ талукъбуру чпин бинейрин деринвални мягъкемвал гьиссдай ва а гьиссди абурук чпин къвед лагъай ватан хъанвай чка тир яргъал Сургутдани лувар кутаз жедай.

КІвалин аявални амай къайгъуяр лазим дережада аваз ийиз техъжезмай бубани диде чпин патав хутахиз рухваяр гзаф алахънай, амма абур чІалал гъиз хъаначир. Абуруз садра къванни Сургутдиз мугъманвилизни къвез кІан хъаначир. Къилин гаф дидединди жедай: «А яргъал рекъера лахлах чанар гваз чи вуч авайди я? Фидай рекъе чакай сад къейитІа, квез гзаф инжиклувилер жеда».

Бубадизни дидедиз чпин гъилералди, четинвилер-татугайвилер эхна, чпи лангатар атІана, сабурдалди, са-са кІвал хкажиз, эцигай къве мертебадин кІвалер, чпи лугъудайвал, етим ийиз кІанзавачир.

Амма садра хъайитІани дидедизни бубадиз Кеферда чпиз хъанвай кІвалер, аваданвилер, чпин бизнес, са куъникайни дарвал тахъун, чеб уьмуърда агакънавай кукІушар къалурдай мумкинвал хвавили буржи кІукІни алаз къилиз акъудиз кІанзавай рухвайриз къисметди вичи ганай...

Са гатуз пуд стхани, чпин машинраваз, папараяларни галаз, ватандиз рекъе гъатнай. Чехи Урусатдин юкъвайТуз цІар гана хквезвай абур са йикъан нисинихъ Волга вацІун къерехдив гвай са хуьруьн патав ял ягъиз, гъава чІугваз, яргъал рекъи чанарал алчуднавай тентесвал алудун патал акъвазнай.

Къериз-къериз тарар экъечІнавай къацу чІурал, чІехи вацІун гъайбатни иервал аквадай чкадал, абуру, чпин суфраяр экІяна, фу незвай. Аялри чпин шад гъарай-эвердалди, гъерекатдалди гуьзел мензерада ччим хъанвай секинвал хъиткъинзарзавай.

БицІибурукай сада садлагана гъарайна:

– АтІанай ружа гвай буба къвезва!

ЧІехибур аялди къалурай патахъди килигна. Абур галай чкадихъди, гъерекат кваз, хурал къве гъиливни ружа чуькъвена къуна, къецІи ва, яшари

штТумарнавайтТани, бедендин зурбавал гумай кьуъзек къвезвай. Адан кьилел пилотка алай, хур ахъайнавай рехи перемдин хилер кьуънтерал къван, гъа рангунин шалвардин кикерни метТерал къван къакъажнавай, къецТил кТвачерални жирдин тТипТрияр алай.

Аялри, секин хъхъанваз, чТехибурун патав зверна.

Къуъзека, салам-каламни галачиз, чин къван хъиз авуна, къве хилен ружа суфрадихъ галайбурухъ эл-къуърна, эмир гудай ванцелди гъарайна:

– Алад инлай! Им зи чка я, зи чил я!

Суфрадихъ галай пуд стхани, абурун папарни кТвачел акъалтнай. Им вуч кас яТла, идан рикТе, къиле вуч аватТла течизвай стхайрин къилиз садлагъана атай фикир чпин тТарам, къуват квай къакъан беденралди папарни аялар кТевирун тир.

Ахпа Тарлан виликди экъечТнай:

– Я халу... Я дах, – секиндиз, къуъзекак квай хъилел артухан кТукТ хкин тийидайвал рахаз алахъна ам. – Чун ватандиз хъфиз рекъе авай инсанар я, чаз ви чил кТанзавайди туш, гъакТ ял ягъиз акъвазнавай-бур я.

Садлагъана къуъзекан чин дегиш хъана, хъел ми-хъиз квахъна, гъилер агъуз хъана, ружа чилел аватна.

Ам, экв зайиф хъанвай вилер агажна, Тарланан къаншардиз атана, къилелай кТвачелди адаз килигна, ахпа адай, галкТиз-галкТиз, ван акъатна:

– Ми... Ми-рим... Мирим Мияхов... Лезги...

Тарланан сив япарихъ фенай, ада, къве гъилни лувар хъиз ахъайна:

– Куън Миша халу яз тахъуй, я хвайди?! Михаил Бурлаков! – ахпа стхайрихъ элкъвена алава хъувуна: – Гъам я! Чи кТвалевай шикилдавай Миша халу я!

Къуъзека, вилериз хъиткъиннавай накъвар капалди ми хъна:

– Эхъ, зун гъам я... Вун Мириман санихъни тефей кТалуб я, ванни гъаданди я...

– Чи патара ихътин дуъшуъшра «бубадин нерин хиляй аватай хътинди я» лугъуда, – вилив техвей

ихътин чѣхи шадвал гъиниз ийидатІа течизвай Тарлана кьуъзек вичин кьуват квай гъилеривди кѣме хьуна, ахпа ам хкажна чилел эциг хьувуна.

– Аквазвайвал зи дуст дяведи тІуънач... Исятда сагъ-саламат яни?

– Писзавач, кІвачерал ала. Гьадал, дидедал кьил чІугваз хъфизвайбур я чун, гьадан рухваяр, сусар, хтулар я.

– Кьуъне залай, зи векъи гафарилай гъил кьахчу... – Миша халуди вич инал хъел кваз атунин сеbeb вуч тиртІа гъавурда тваз алахъна. – Инаг заз гьукуматди ганвай чил я... Хтулдиз аманат яз таз кІанзавайди я. СакІани сетка, са сим кьванни чІугваз агакъзавач... Я хтулдини инриз хтуник хев кутазвач... Инаг къаз, къакъудиз кІанз къвезвайбур са шумудра чукурайди я за... Гьахътинбур хъиз хъанай заз куън... Ахътинбурухъ галаз им галачиз рахун четин я, – ада вичин ружа чилелай кьахчуна. – Инсандин чІалан гъавурда абур акьадач.

– Ана халис патрумар авайди я ман? – жузуна Тарлана.

– ГьикІ бес! ДатІана чпин чкадал алайбур! Къирмейрив ацІурнавайбур! Запасни галаз! – Миша халуди шалвардин жибиндай кьве ацІай патрум акъудна кьалурна, гъана хтунни авуна.

Муькуъ кьве стхадини Миша халудиз гъилеряна, кьужахра туна ва ам чѣхи гьуърметдивди чпин рекъин суфрадихъ ацукъарна.

Анал хъайи ихтилатрай чир хъайивал, ам, къари рагъметдиз фена, субайдиз амай, авай са рушани са хтулди Подмосковьедин шегъеррикай сана уьмуър тухузвай. Бубадални чѣхи бубадал кьил чІугваз гагъ-гагъ хквезвайтІани, инра михъиз бине кьуник кьил кутазвачир...

Михаилан дуст, адаз чп ивай исятда ийиз жери вири галайвилер ийиз алахъзавай рухвайрин буба, Ватандин чѣхи дяведин цІаярни гумар, тІаларни хирер акунвай, эрчІи гъилни Смоленскдин чилел Пре-

чистенский районда кьиле фейи кьати женгера ква-
дарай дагъви Мирим хуьруьн мектебда гъвечIи клас-
срин муаллим тир. Муаллимвилин кьве йисан курсар
ада дяведай хтайдалай гуьгъуьниз куьтягънай. КIе-
лиз фидайла, бязи хуьруьнвийри адаз лугъунни аву-
най: «Вахъ эрчIи гъил галамачиз, жувавай бегъемдиз
кхъиз тежезвай вуна аялриз кхъинариз гьикI чирда?»
«Вердишарда за жуван галамай члахъ гъилни, аял-
ризни кхъиз-кIелиз чирда». Курсарай хтайла, Мирим
муаллимди доскадал йигиндиз ва иердиз кхъидай
саягъ акурла, хуьруьн муаллимарни, ахпани адан
тарсариз, гуя чпин аялрин алахъунризни алакьун-
риз килигиз къезвайбур я лугъуз, къез хъайи кьван
амай хуьруьнвиарни гъейран хъана амуькнай.

Мирим муаллимдин аялриз лап гъвечIи чIавари-
лай Михаил Бурлакован тIвар Миша халу яз чидай.
Абурун тавдин кIвалин цлакай чIехи рамкада аваз
куьрсарнавай ядигар – бубадиз виридалайни играми
шикил авай: гаубицадин кьве къвалахъай кьве тIа-
рам жегъил, гаубичный артилерийский полкунин
къве красноармеец акъвазнавай. Абурукай сад абурун
буба, муькуьдини Миша халу тир.

Гъеле мехъер тавунваз, вич Яру Армияда къул-
лугъ куьтягъна кIвализ хтана кIани чIавуз чIехи дяве
гатIунна, адакай вичиз кIвални, югъни хзан хъайи
Мирима и шикил вичин дидедизни бубадиз а чIехи
вакъиайрин яцIай рахкурай сад лагъай шикил тир.
1943-йисан гатун эхирра, кьати женгер жедалди ви-
лик са военкорди ягъна, кьве дуьстунизни багъишай и
шикил Мирима, дяведай хтайла, чIехи ийиз тунай ва
рамкада тунай.

Ам Михаил Бурлаковахъ галаз танишни, артиле-
рийский полкуниз акъатайла, хъанай. Абурун дуьст-
вилин-стхавилин яш са йисалай алатнавай ва акъ-
ван мягъкем хъанвай хъи, абуру чеб къакъатда ва
мад садрани гьалт хъийидач лагъана гьич фикирни
ийизвачир. Амма вири фронт патал кьетIен гъа йисан
сентябрдиз хъайи женгера Миримал залан хер хъана,

ам вичикай вичиз хабар амачиз госпиталдиз акъатнай. Ина адаз вич хъайи райондин тамара къати женгер давам жезвайдакай ва ана вичин полкунин гзаф аскерар телеф хъайидакай ихтилатар гзаф ван хъанай. Михаилан къисмет гъикI хъанатIа, адал чан аламани-аламачни адавай, гъикъван алахънайTани, чириз хъаначир. Гъил галамачир ам, са гъал чкадиз хтайла, кIвализ ахъай хъувунай.

– За Мирим амач лагъана фикирнавай, – лагъана Миша халуди. – Гъил галатайла, ам авай гъал пара заланди тир, акур садани ам чкадиз хкведа лагъана умуд кутазвачир.

– Бубади кIвалаяй ви частуниз чар кхъейди я лугъудай, – лагъана Мириман чIехи хци. – Жаваб хъаначир.

– Ам жергедай акъатай къве йикъалай зални хирер хъанай, зунни дяве патал герек яз амукъначир, – ада, метIай къат тежез, са патахъди чилел къаткурнавай вичин члахъ кIвач гатана. – Чибурукай гзафбуруз а тамара, хуърера стхавилин сурар хъана... Гъавилляй адан чарчивай зун жагъуриз хъанач...

Ахпа Мириман рухвайри Миша халу, машинда ацукъарна, адан кIвалел къван хутахнай. Гила абуруз хайи мукай юаз кIан тийизвай чпин бубани диде гъикI чпин патав Сургутдиз хутахдатIа чизвай.

– Элкъвена хкведайла, чна ви дуст ви патав гъида, Миша халу, – лагъана абуру. – Гъа чIавуз чна ви чилел сеткани чIугвада, ваз герек амай вири кIвалахарни ийида...

Къуъзуъ муаллим, вичин дяведин дуст сагъ-саламат яз ама лагъайла, сифтедай чIалахъ хъаначир, им рухвайри вич хуъряй хутахун патал акъуднавай къуърукъ яз гъисабнай. Ахпа ада вичин хтулрикай лап гъвечIидавай хабар къунай:

– Квел хкведай рекъе вуж гъалтна, чан бубадин?

– Чал тфент гвай дедушка гъалтна, – жаваб гана хтулди. – Адаз чун ягъиз кIанзавай. Ахпа, зи папа акурла, адан гъилерай тфенг аватна, ам шехъна.

Мириман вилериз накъвар хъиткъинна. Ам рух-
вайри хкай хабар керчек тирдахъ агъуна...

Амма Миримаз вичин дуст ахкун къисмет хъана-
чир.

Ам вичин вири килфет галаз адан гъаятдал атайла,
кІвалаяй жегъил итим экъечІнай. Ам Михаил Бурла-
кован хтул Иван тир.

– ЧІехи буба рагъметдиз фена са гъафте хъанва,
– лагъана ада, атанвайбур вужар ятІа чир хъайила. –
ДакІардин кІане секуъдал ацукъна ахвариз феи ам
мад уях хъхъаначир.

– Ви диде хтанвачирни? – жузуна Мирима.

– Ам къе хъфейди я. Зун бязи крар амаз амукъ-
айнавайди я.

– Адан ружа гъваш, – лагъана Мирима.

Иван, и гафарин метлеб вуч ятІа течиз, Мириман
гадайриз килигна.

Рухваяр бубадиз килигна.

– Патрумари туна ружа гъваш, чан хва, им зи
тІалабун я. Вуч патал ятІа, квез чир жеда.

Ивана ружа гъана къуъзуъ ветерандив вугана:

– Патрумари чпин чкадал алаз гъазур тир.

Ахпа вири санал хуъруън сурарал фенай.

Михаил Бурлакован сурун къилихъай ракъун тур-
бадин къве къатІ сваркадалди галкІурна туькІурна-
вай хаш къянавай.

Вири киснавай.

Виридан вил Мирима са вуч ятІани лугъунал алай.
Амма ам киснавай.

Ам, ружа чилел эцигна, сурун са къвалавай метІе-
рал акъвазна ва са геренда вичин авай са гъилив
сурун накъв чуькъвена къуна. Ахпа, къарагъна, ружа
къуна, цавуз хкажна, къве сеферда цавуз ягъна.

Им къуъзуъ аскерди вичин дяведин дустуниз хъу-
вур женгери гъурмет тир...

Гъар гъилера и дуьшуьш рикІел хтайла, Тарлана
гъайиф чІугвадай: «Вуч хъсан жедачирни а вахтунда
мобильникар авайтІа. Чеб чпивай садлагъана къа-

къатай ва сада муькуьди амачирди яз гьисабиз хъайи кьве дустунив сад садахъ галаз рахаз, садаз садан ван, садаз садан нефесдин ван хъайитІани жез тадай...»

Миримазни вичин дяедин дуст жагъун хъу-вуна, амма тахкуна мад къакъат хъувурдалай гъу-гъуьниз яргъи уьмуьр хъхъаначир. Сургутда бубани диде гагъ са хци, гъагъ муькуьда чпин кІвалера вири галайвилер-гъуьрметар ийиз хуьзвайтІани, къуьзекан рикІ датІана дагълара, хайи хуьре, вичин рикІ алай кимел, вичи тарсар гайи мектебда, багъри кІвале жедай. «Гагъ йиф мус акъатда, гагъни югъ мус акъат-датІа лугъуз, фидай са кимни авачиз, гъикъван хъуй? Заз ина рекъиз кІанзавач, зун и суьргуьндай ахкъуд, – тІалабдай ада рухвайривай. – Жуван кІвал, жуван ким галачиз, заз жув жуван хтулрин чІехи буба хъиз-ни жезвач».

Ватанда гатфар жедай вахтунда ада рухвайриз лагъана: «Зун хуьруьз хутах, тахъайтІа куьн геж же-да». Хуьруьз хтай ам са вацралай рагъметдиз фенай...

Ахвар галамайтІани, Тарлан, атІанвай чандарди-кай ахвар рикІел хтана, къарагъна, шалвар-перемни, алуки тавуна, айвандихъ экъечІна.

Чандар КІвенкІв алай пелен хурудал, махарик жедай хътин са зурба къуш хъиз, вичин кукІуш вили цава атІумарна, вири вахтара гъикІ тиртІа, гъакІ вичин чкадал аламай...

Диде кІвале авачир. Ам, вичиз хуьре адет хъан-вайвал, фад къарагънавай. Ада хциз къайгъанакни гъазурнавай, чпи хканвай недай-хъвадайдини цІун кІвале столдал эцигнавай.

Ам, яргъарай хканвай паярни гваз, пакам къилий къуншидаллай вичелай чІехи къарийрал къил чІуг-ваз фенвайди хциз чизвай. Адалай вичелай гъвечІи папар, мукъва-къилияр, аялар кІвализ ахпа, ам хтан-вайди чир хъайила, къведай. Къуншидал алай жегъил дишегълийри, рушари кІвализ гъар пакамахъ булах-дилай кварараваз яд гъидай ва кІвалер къакъажиз куьмекар гудай. (Къени абурукай са вуж ятІани кІва-лиз яд гъана, инавай дидедин кварни, маса къапарни

цив аџуриз агакьнавай). Абуруз виридаз Тарланан дидеди ширинлухар, савкьватар гудай, алхишар ийидай.

Чин-гъил чуьхвена, фу-затІни тІуьна, Тарлана, мобильник кьуна. Вичин чІехи стхайриз, папаз вични диде хуьруьз саламатдиз ахгакьайдакай хабар ада накь ганвай. Накь няниз ада, адет тирвал, вичин аял чІаван дуст, вичихъ галаз са классда кІелайбурукай хуьре амай сад тир Апсравазни зенгнай (телефонда авай тІварарин сиягда адан тІвар мектебдин чІаварилай адал алай лакІаб яз кхьенвай – Тапанчи), амма адан мобильник хкуднавай.

Дустунин телефон кухтуникай хабар агакьнава-чиртІани, Тарлана гила мад гъилера адаз зенг авуна. Телефон сетда авачир. Имни Тарлан патал вердиш хьанвай кар тир. Адаз Тапанчидидихъ кьве телефон авайди, сад вичин кІвалахдиз талукьди яз, гьамиша кутунвайди, садни амайбур патал тирди чизвай. Вичин муькуь нумрани ада Тарланаз теклиф тавуна авачир, амма Тарлана кьачуначир, «Зун йиса садра я и патариз кхезвайди, заз вун кьуллугъдикай азад чІавуз герекди я, ви кьуллугъдиз талукь нумра гьакимризни ви гъилик квайбуруз амукьрай», – лагъанай.

Армияда кьуллугъдайла, Афгъанистандин дяведин иштиракчи хьунни кьисмет хъайи, ана уьмуьрдинни дяведин тежриба ва чандин лигимвал кьачуна, сагъ-саламатдиз хтана, ахпа Милицайрин мектебни акьалтІарай Апсрава гьа вахтарилай райондин меркезда, кьуншидал, милицияда кІвалахзавай, гила ам, майордин чинда аваз, райондин полициядин участокдин начальник тир. «Я совещанида ава, я са гьина ятІа бандитар кьазва, я вич кІвалахдиз манийвалдай «кьуру» зенгерикайни хуьруьнвийринни танишрин куьтягъ тежедай жуьреба-жуьре тІалабунрикай хуьн патал чуьнуьх хьанва», – лагъана вичи вичикди Тарлана.

Азад вахт хъайила, Тапанчиди вичи Тарланаз зенг ийидай. Са варз идалай вилик зенг авурла, ада

районда гьалар секинзавач, кас амачир чкІай яргъал къазмайра, тамара яракъар гвай бандитрин кІеретІар чуьнуьх хьанва лагъанай. «Чи хуьруьн мулкара авай рукар михьи яни?», – лагъана хабар къурла, «Анриз фена килигай кас авач, ятІани хуьруьнвийри игътият хуьзва, са ни ятІани Бекеран рукай гагъ-гагъ гумар акъатиз аквазва, хуьруьн нехирбандиз Суван рукай автоматар ягъай ванер атана лугъудай хабарар ава», – жаваб ганай ада. «Алгъай там секин яни?» жузурла, «Анаг гъвечІи ва хуьруьн мукъвал алай, инсан квай чка я, анра бандитар акъваздач», – лагъанай.

Гьар хуьруьз хтайла, кватдай месэла сад жедай: Тарланаз вичиз вич гьиниздатІа, вичи вуч ийидатІа течиз амукъдай. Сугъул жедай.

Гена аялар гъвечІи тирла, абур галаз хтайла, са къадар масакІа тир, вахтунин са пай ката-гал-тугда, къайгъуйра, гьерекатда аваз акъатдай: диде-дини бубади, чпи лугъудайвал, хтулар патал хуьзвай кализни данайриз, хипериз алаф гъазурун патал, дагъдин ценерив гвай сува векъ ядай, ам, къурайла, яцар галай гъелел алаз муьхцуьз хкидай, салан-багъ-дин кІвалахар ийидай, кІарасар хана, айвандин кІа-ник абурун са зурба тикъел хкаждай. Лап гъвечІи чІавалай и крар ийиз вердиш тир ада зегъмет алай а кІвалахрив аяларни гуьр ийидай.

Икъван крарин арада ам вичин балайриз хуьре ва адан мулкара вилери ва рикІи къадай вуч аватІа къалуриз, вичин аял чІаван къугъунар абуруз чириз, абуругъ галаз къугъвазни агакъдай.

ЧІехи хъайила, аялризни иниз хквез кІанзамачир, гьар садаз вичин рехъ-хвал, къайгъуяр, итижар хьан-вай, абуру чеб дувулар и дагълара авайбур яз гьиссни ийизвачир.

Хуьр вични эхиримжи вахтара дегиш хьанвай, адан уьмуьрдал, виликрай хьиз, «звал» алаз аква-змачир, инсанрин къадар тІимил хьанвай, жемятдин чІехи пай къуьзуь яшда авай инсанар тир, жегъилар къери хьанвай, мектебда авай аялрин къадарни, са

яхцІур-яхцІурни цІуд йис идалай виликан къадардив гекъигайла, са шумуд сеферда тІимил хъанвай. Я гила авай аялар а виликан къугъунарни къугъвазмачир, абуруз а къугъунрин тІварарни чидачир. Компьютер-рин къугъунар, гъар садан гъиле авай мобильникрин «уонар» чир хъунай абур шегъердин аялрилай са кІусни гуьгъуьна авачир.

Хуьре уьмуьрдин юн дериндай дегіш хъанвайди Тарланаз лап ахъадаказ аквазвай ва и кар ада хуьре амай инсанрилай хцидаказ ва рикІе гъижранни гъатнаваз гъиссзавай...

Гилани адаз квел машгъул жедатІа, ина амукъдай къвед-пуд югъ квелди ацІурдатІа чизвачир. Адаз са югъ Ашравахъ-Тапанчидихъ галаз акъатдайди чидай: азад вахт тахъайтІани, ам Ашрава дуст патал жагъурдайдал са шакни жедачир. Абур, недай-хъвадай затІарни къачуна, хуьруьвай яргъаз квай, инсанрин вил хкІан тийидай Марвар булахдал фидай. Анал ацукъна, гъар гъилера хъиз, аял вахтар рикІел хкІидай, чпин къенин къайгъуйрикай ихтилатардай, чеб чпиз такур йикъара уьмуьрди чпин къуьнерал эцигзавай къван татугайвилер, парар, къайгъуяр са къерехдиз ийидай, ва, анлай ахладдайла, абурун са пай, гъанал туна, пар са хейлин къезил яз, хъфидай.

Тарланахъ галаз са классда кІелайбурукай хуьре мад са касни амачир. Са шумуд рагъметдиз фенвай, амайбуруни патара, яргъал ва мукъвал шегъерра, уьмуьр тухузвай. Гъавиляй абур вири Тапанчиди са вичелди эвеззавай, виридакай хабарарни гъадав жедай. Санал кІелайбурукай Тарланал, хуьруьз хтайла, са шумуд гъалтай дуьшуьшарни тахъана авачир. Ахътин вахтара Тапанчиди вири санал кІватІдай ва Марвар булахдал тухудай.

Тапанчи, ацІай туп хътин, аскІан ва къуьнер гъяркъуь, гъерекатралди йигин итим тир. Милица хъунал адан рикІ аял чІавалай алайди тир. Мектебда кІелдай йисара адан рикІ тупІал тапанчияр туькІуьрунал жедай. Ада гъинай вичиз гъвечІи каллибрдин

турбадин къатІ жагъайтІани, кІвализ хкидай. Ахпа адан са къил кутІадив гатана битІишардай ва а къил какурдай. Ахпа арадал атай карч хътинди тахтади-кай мишердалди раснавай «къундахдал» тІарамдиз сим алчударна кутІундай. Ахпа «луьледин» агалнавай къиляй, чапла къвалай йигедалди са бицІи, гуьндуздин КІвенкІв фидай хътин, тІвек акъуддай. Им тапанчи гъазур хъанва лагъай чІал тир. Гила ам синагъна кІанзавай. Ада кирбитдин са къуд-вад къвати къачудай ва, къаларилай гугурт алудна, къат-къат тапанчидин луьледиз ичІирдай. Са къадар гугурт луьледа туна, ам луьледа гъакъдай симинин къатІунивди ччимдай, ахпа ракъун кІусар, къуьлуь къванер твадай ва ччимдай. Ахпа мад гугурт хутадай, гъамни ччимдай. Гъа икІ са шумуд къат. Эхирдайни луьледин къвала авай бицІи тІеквез гугурт чуькъведай. Ахпа эцигдай са цлал лишан яз консервдин са ичІи къаб ва я птулка. Гила амуькъзавайди, лишандивай са къуд-вад метри яргъа акъвазна, адахъди тапанчи элкъуьрна, бицІи теквендивай кирбитдин къвал гуьцІ хъувун тир. Тапанчидай, гурпна, цІун хъел ахпани хци ван акъатдай. Лишандихъ «гуьллеяр» я галуькъдай, я галуькъдачир. Галуькъун хъайитІа, птулка хадай, консервдин банкадай тІеквенар акъатдай. И чІавуз Ашрава вич и дуьньяда авай къван вири душманрал, вири чІуру крарал, вири «немсерал» гъалиб хъанвайди яз къадай.

Амма адал «Тапанчи» тІвар садлагъана акъалтайди тушир.

Ам вичи туькІуьрзавай «яракъар» генани хъсанариз, тамамвилин вини кІарариз акъудунал алахъдай. Амма садра гадайри-дустари адаз лагъана:

– Ихътин тапанчияр нивай хъайитІани ийиз жеда. Вун гъакъван алакъунар авай устІар ятІа, вуна туп туькІуьра кван. Килигда чун ви гъунардиз.

– Куьне куьмек гайитІа, за ийида! – лагъана Ашрава.

– Лагъ вуч куьмек герек ятІа, чун гъазур я!

– Барут жагъура. Ина кирбитдин къаларалди кар туькIуьдач. Ахпани еке турба герек я. Амай кIвалар хар – зи патай.

– Абур чна жагъурда! – гаф гана гадайри.

Дустарикай сада чинеба вичин гъуьрчехъан бубадин барутдикай гъана вугуда Ашравав, садани къене гъуд гъакъдай хътин ракъун турбадин са къатI гъида.

Чпин кIвалин вилик квай чIехи багъдин вини яргъал са пипIе, кIвалевай чIехибурун вил хкIан тийидай чкада, Ашрав вичин цIийи яракъ арадал гъунив эгечIна. Багъдин и къиле къуд-вад куьнуьни авай, и кардини гададила ина, чIижерин кIвалерин къулухъ, са ни ятIани чIехибуру къабул тийидай кар авунал абурун шак текъведайвал ийизвай.

Ашраван вичин тупни гъа виликдай тапанчияр туькIуьрдай къайда къуна гъазурнай. Луьле, гъаятдин са пипиIез гадарна авай са зурба, вичел Ашраван бубади гагъ-гагъ мал-хеб патал келемар, чугъундурар, къачIар куьткъуьндай кIанчунал ракъун къармахралди мягъкемарна, сад садак какадарнавай барутдивни чиргъедив ацIурнай ва яргъи тваркуналди гадайри хъсандиз чим авуна. Ахпа гъа тваркун са къилел пине алчудна, адак цIай кутуна.

– Къулухъ хъухъ, гадаяр! – тагъкимарна ада вичин дустар. – Анжах катмир! Килига ва гъейран хъухъ!

Вичи, «тупунивай» вичин беден жезмай къван къакъатдайвал са къвалахъди акъвазна, цIай квай таркв къунвай гъил яргъи авуна, лашунин кузвай къил явашдиз луьледин къвала авунвай гъвечIи тIеквендал эцигна.

Гадайриз сифте акурди кIанчIуни лув гайивал тир. Ахпа луьледай вичяй ваъ, адан вири патарай цIай, адан гуьгъуьналлазни цавар хъиткъинай хътин ванер акъатна. Ахпани «туп» гъавада алчудар жез-жез, фена патав гвай куьнуьда акъуна, куьнуь алабар хъана ва адан къав алатна.

Къях хъана амуькай гадаяр чеб чпел чIижери хканай. Чпин кIвал алабарай тахсиркара вужар ятIа

гъясатда къатІай чІижер, хъел акатнаваз, гадайрал алтІум хъанай. Абурун хурукай гадайриз чеб гъиниздатІа чизвачир. Абур къил элкъвейвай катзавай. «Туп» хъиткъинай ванцел кІваляй Ашраван дидени буба экъечІнавай, агъадихъ галай къуншийризни гадайри, катиз-катиз, гъараяриз, гъилер юзуриз, чпелай чІижер алудиз кІанз, йигин ва чалпачух гъерека-тар ийизвайвал аквазвай.

Эхирни Ашраван бубади айвандилай гъарайна:
– Вириз хкадара!

Багъдин агъа кыле гъвечи вир авай. Гадайри (абур вири вад кас авай) къилихъди вириз хкадарна. Акъван дерин туширтІани, метІерал акъвазайла, гадайривай чпин къилер цик чъунуьхиз жезвай.

Цин кІане авай лил къарагъна яд рагъул хъанвай. Гадаяр, къилер цикай хкудиз, нефес къачуз мад цик акат хъийизвай. ЧІижери ван алаз вирел чархар язавай. Ана авай хъипер вири вирай катнавай. Айвандаллайбурни, кІватІ хъайи къуншиярни хъуьрена чІагизвай.

Эхирни, къилел куьнуьчидин сеткани алукина, гъиле гумаганни аваз Ашраван буба багъдиз атана. Ада, икъи гум ягъиз, чІижер чукур хъувунай ва куьнуь вичин чкадал эхцигнай. Гъа чІавуз адаз «тупни» акунай.

Ада, хтана, вирикай хкечІай, къилелай кІвачелди палчухдай хъанвай гадайриз лагъана:

– Са гереквални авачиз тупар туькІуьрдайбурун, тупар ягъдайбурун эхир гъа ихътинди жедайди я, къей рухваря! Чир хъухъ ва рикІел хухъ!..

Амма хуьре вучиз ятІани Ашравал «Тупчи» ваъ, «Тапанчи» тІвар акъалтнай. Аквар гъалда, хуьруьнвийри и кар Ашраван алахъунриз хъсан къимет гун яз авунвай, вучиз лагъайтІа «тупчи» гафунихъ, вичин къилин манадилай гъейри, «къуру лагълагъардайди», «чІалахъ тежер гафар гвайди», «тежедай ва я тавур крар вичивай жеда, вичи авуна лугъуз дамахардайди» манаярни ава. Хуьруьнвийриз ихътин чІуру лишанар

Ашравай садрани ақуначир. Вичиз гайи лакІабдал
Ашрав вични рази хъанай ва гилани рази яз амай...

Хуьре амуқьдай йикъарикай сад Тарлана чан-
дардиз багъишдай. ИкІ авун ам армиядай хтайдалай
кьулухъ тайин хъанвай къайда тир. Тарцин патав ам
текдиз фидай. Яхдиз. Вичин хзанар галаз хтай берей-
рани ада вичихъ галаз абурукай анал садни тухвана-
чир. И «зиярат» адан кьилдинди, маса садазни талуқь
туширди тир. ИкІ тирди адан бубадизни дидедиз,
стхайризни вахариз, Ашраваз-Тапанчидиз чидай, мад
садазни.

Къенин югъ чандардиз талуқьар авуниз са маний-
вални авачир. «Дидедиз, зун кІвале авачиз ақурла,
гъинаватІа аян жеда, – вичикди хиялна ада. –
Тапанчи, за зенгнавайди ақурла, хуьруьз хкведа ва я
зенгда».

Чандар адан сифтегъан муьгъуьббатдин тар тир.

Сад лагъай муьгъуьббат вичин аял чІаван, чиг
жаванвилини алатна фенвай, кьилиз ақъат тавур ва
гила вичихъ метлеб амачир са эпизод яз гьисабза-
вайтІани, ада рикІе вичин а эқуь гьиссдиз кьилди са
бицІи пІипІ хуьзвай, ада а гьиссдиз гьуьрметзавай,
ада вичиз сифтегъан муьгъуьббатди итим жез, жув
чІехи хъанвайди ва жуван крарайни гафарай жаваб
гуз чирайди вичи вичиз хиве кьазвай. Ада сифте муь-
гъуьббатдин гьисс дидеди чеб, пуд стха, ксудай кІвале
(къве вахни, дидени буба ксудай кІвалерани гьакІ
тир) гъар йифиз дидеди, нафт къенятун патал, лап
куьлуьз куькІуьрдай адетдин лампадив гекъигдай.
«Инсан ксузвай кІвале йифиз, бицІиди хъайидани,
эқв хъун герек я, – лугъудай дидеди. – Эқуьни мичІи-
вилив инсандал алчуд жез, адан руьгъдиз, рикІиз,
кьилиз гъахъиз тадач». «Сифте муьгъуьббатни инсан
патал вири уьмуьрда гъахътин эқв я, – лугъудай Тар-
лана вичи вичиз. – Гъа эқв виче хуьн тавуртІа, инсан
вични туьхуьда. Гзаф дуьшуьшра гъа эқуьни вичи вич
инсанра, абуруз чпиз хабар авачизни, хуьзва. Ахътин
ксари фикирни ийизва жеде: эқв туьхвенва, амач.

Амма садра уьмуьрдин са кьекъуьндал, кукIушдал ва я чалпачух дегьнеда виливни техвена тайин жеда: экв кузма, ада чимивал гузма. ГьакI тахьанайтIа, низ чида, чилел уьмуьр мус куьтягь хьанвайтIа...»

Тарланав чандардал кьил чIугваз тазвайди гьа экв тир...

Адан сифте муьгъуьббатдин тIварни Дилбер тир.

Тарланан рикIелай ам сифте яз акур югъ регьят-диз рикIел аламукьдайди, садрани алат тийидайди хьанай: 1976-йисан 1-сентябрь.

И юкъуз муьжуьд лагьай классдин ученик яз мектебдиз атай Тарланак, амай вичихъ галаз кIелзавай-бурук хьиз, рикIиз кIани суьре кьун патал тади акатначир. Адаз чизвай: классда дакIар пата авай жергедин эхиримжи суьре садани кьадач, вучиз лагьайтIа, классда буйдиз виридалайни кьакьанди яз, ам муаллимри мектебдиз сифте яз атай йикъалай эхиримжи суьредихъ, вични текдаказ ацукьун адет хьанвай. ДакIарар авай пата чка гун – им адахъ галаз жуьт жедайвал ацукьардай кас авачирвилай адаз са шумуд йисан муьгьлетда абурун классдин руководитель хьайи Бег-Мирзе муаллимди ийизвай махсус савкьват тир. Гьеле вичел «Тапанчи» лакIаб татанвай Ашраваз Тарланахъ галаз ацукьиз кIан хьайила, муаллимди адаз ихтияр ганачир:

– Вун амайбурун далуйрихъ квахьда, чан хва. Квахьайди квахьна фидайди я. Чи мурад садни квадрат тавун я. – Ада Ашрав вилик квай суьрейрикай сада ацукьарнай.

Гила, 8-классдин ученик хьайи сад лагьай юкъуз, Тарланаз мад са савкьват кьабулун кьисмет хьана. И савкьватдай Тарланаз низ алхишдатIа чизвачир: кьисметдиз ва я Бег-Мирзе муаллимдиз. Гьавилай ада вичин алхиш дуьм-дуьз кьве чкадал пай авунай.

Сад лагьай зенг яна, гадаярни рушар, гьарай кьилеллаз, классдиз гьахьна чпиз кIани чкаяр кьурдалай кьулухъ, вич абурун арада пуьрчуькьар тавуна, Тарлан, секиндив фена, вичиз талукьарнавай суьредихъ

ацукънай. И йисузни абурун класдин руководитель Бег-Мирзе муаллим жедайди абуруз чизвай ва ам атун вилив хуъзвай.

Бег-Мирзе муаллим класдиз текдиз атаначир.

Адан гуьгъуьналлаз са рушни гъахъна: шумал, къакъан, лацу якІарин, бадамдиз ухшар гъакъекъар хътин чІулав вилер авай, хурудилай агъуз яцІу чІулав яргъи киф авадарнавай. Адал лацу гиширдин хев галай аби булушка алай, кІвачерални гъа цавун рангунин туфлияр. Адан чинай иервилини ихтибардин экв авахъзавай, сивел мили хъвер алай, налугъуди ина ацукънавайбур вири адаз фадлай чидайбур ва вични абуруз чизвайди я. Ам къве гъиливни кІерецдин ранг алай портфель куърсна къуна акъвазнавай.

Класс вичин тарихда садрани тахъайвал кис хъана.

Тарланан рикІи садлагъана, гададиз вичизни хабар авачиз, гупа-гуп авуна, ва адаз и ван класдин жез ва вири вич галай патахъ элкъвез кичІезвай. Ада къуьнтер суьредал эцигна, гъилерин капар садав сад чукъвена къуна, абур вичин хурун рикІ авай пата атІумарна.

– Таниш хъухъ, им Дилбер я, – лагъана муаллимди. – Ам Махачкъаладай хуьруьз бадедиз куьмеркар гуз хтанвайди я. Гила ада квехъ галаз санал чи мектебда кІелда.

Ахпа ам Дилберахъ элкъвена:

– Ина яргъибур къулухъ, куьруьбур вилик ацукънавайди я. ГъакІ хъайила атІа амай са чка види я. – Муаллимди Тарлан ацукънпавай суьре къалурна.

– Эхиримжи суьре заз вердиш чка я, – лагъана Дилбера, вичин чкадал физ-физ.

ДакІар галай патахъай ацукънавай Тарлан тадиз суьредай экъечІна ва вичин чка Дилбераз теклифна. Вичиз къалурай чкадал фидайла, Дилбераз гададин хура рикІи гъикІ хъуткъунар ийизватІа ван хъанай. И карди рушаз хъверни гъанай, ам рикІин дериндай шадни авунай: «Пис гада туш».

Гъа икI Тарлана Дилберан рикIиз гъахъун патал сад лагъай кам эцигнай. Идалди ада гъакI классдин амай гадайриз и рушал вил эциг тавун ва ам алай чкадин сергъятар хуъзвайди са вич тирди тагъким авунвай. Дилберни и кардин гъавурда гъасятда акъунай ва гададиз аксивалдай са делилни рушахъ хъаначир: адан рикI гададиз гъасятда ахъа хъанай...

Гъа икI Тарланни Дилбер чеб чпел гуъл хъанай.

Мектеб куътягъдалди абур пуд йисуз санал са, дакIардив гвай эхиримжи, суьредихъ хъанай. Абурун муьгъуьббат, гъикъван абур къведни ам чпин арадай къецел акъуд тийиз, масадбурун виле акъан тийидайвал ийиз алахъзавайIани, виридаз абурун и гъисс гъикъван михъиди ва къакъанди, керчекди ва гуьрчегди ятIа аквазвай, ва адак классда авайбурукай садани садрани хкуьрначир, хъуьруьнриз вегъеначир, зарафатрик кутуначир, аксина, абурун алакъаяр акваз, амайбурни садлагъана руьгъдалди ва акъулдалди чIехи хъанваз, гъатта кIелунрин дережани хкаж хъанваз аквазвай. И кар муаллимрини кваз къейдзавай.

Гъар гатфариз, кIелунин йисан эхиримжи йикъара, къуд пата чуьллер, сувар къацу хъанвайла, хуьруьн къуд пад хъипи гъурун цуькверини лацу ва аби гъвергъверри къунвайла, мектебдин вири классар, муаллимарни галаз, нубатдалди сейрангагъдиз фин адет хъанвай. Фидай чкаяр, чебни вири къакъанда авайбур – булахар, чуьллер, кIунтIар, гъатта Алгъай тамни авай. Гъинал фейитIани, къуд патахъай элкъуьрна къакъан дагълари къунвай чIехи муг хътин хуьрни адан иер мулкар-уьруьшар, яйлахар ва виридалайни агъадай, дередин кIаняй, алчуд жез-жез физвай ва и агалнавай дере амай дуьньядихъ галкIурзавай, аниз фидай рехъ къалурзавай ЧIехи вацI аквадай.

Тарланани Дилбера цIуд лагъай классда кIелзавай чIавузни ихътин сейр хъанай. Им абурун кIелунин эхиримжи йис тир.

ЦIуд лагъай классар Алгъай тамуз фин мектебда фадлай кутунвай адет тир. И там тик къузадин хур

тирвал, Чехи вацI галай патахъай КIвенкIв алай пел галай патахъди яргъ алаз ва къалиндиз экъечIнавай пипин ва гийин тарарикай ибарат тир. Тебиатдин и имаратдихъ са къетIен лишан авай: адан юкъни юкъвал, тик хурудал еке дуъм-дуъз ва тарар авачир ахъа майдан авай. Аниз «Цуькверин айван» лугъудай. Инаг сифте яз акурдаз акI жедай хъи, гуя им инсанрин гъилери туькIуърнавай махсус чка я. Амма акI тушир. Вич туькIуърун патал гзаф инсанрин гевесни зегъметар, хейлин вахтарни герек тир ихътин чка арадал гъун тIебиатдин гъунар тир.

Бег-Мирзе муаллимди, классни галаз инал атайла, лугъунни авунай:

– Им рикIивайни аламатдин чка я. Инал анжах цуьквер экъечIзава, зурба тарари, тIебиидаказ, садбур къураз, цIийибур экъечIзаватIани, и чка къазвач, гуя абуру, датIана къаравулда авай аскерри хъиз, и тIул хуъзва. Ина инсандин акъулдивай къатIуз тежедай са сир ава. Инлай аквазвайди са цав я. Белки, инаг и тамун Руьгъ ятIа, датIана цавухъ элкъвенвай ва адахъ галаз алакъада авай? Им эрзиман мурад тIалабун патал жагъин тийидай чка я. Гъавиляй чи муаллимри мектеб къутягъзвай гадаярни рушар инал гъизва. ТIалаб ая куь мурадар! Анжах кисна, гъарай-эвер галачиз! Гъарда вичи вичик!

– РикIивайни инал рикIе мурадар гзафбур пайда жезва. Абурукай гъим туна, гъим тIалабдатIа чизвач, – лагъана Ашрава.

– Вири тIалаба! – лагъана Дилбера, хъуьрез-хъуьрез. – Гъим цаву къабулнатIа, гъим къабулначтIа, уьмуърди вичи ваз ахпа къалурда.

– Ви тупуникай кичIе хъайи цавари ви тIалабунар къабул тавунни мумкин я, Тапанчи! – лагъана Тарлана Ашраваз, вири хуьруьз гила «Тапанчи» хъанвай дустуниз, адан къуьнел гъил эцигна. – Вуна дуьаяр авуртIа хъсан я.

– Дуьаяр зи паталай бадеди авунвайди я! АтIа гъилера зи тупунихъ галаз чун хъиткъин тахъайвиляйни, инлай къулухъни хъиткъин тахъунин паталайни!..

Ихтилатдик Бег-Мирзе муаллим экечІ хъувуна:

– Мурадар гзаф хъун пис кар туш, амма къилинди тІалаба. Бубайрин мисал авайди я: гзаф кІан хъана – тІимилни гъатнач, тІимил кІан хъана – цІимилни гъатнач... Мурад тІалабун – им жуван эрзиман тІалабна, гъилер куърсна, ам вич-вичелай къилиз акъатдай вахт вилив хуъз акъвазун туш. Мурад – им яргъа, цава авай са гъед я, мурад тІалабунни – им гъа гъетрехъ вегъена галкІурнавай таквадай кІирни цІил я. Мурад вич ви патав къведайди туш. Куърснавай яргъи цІилинай винелди хкаж хъун гъикІ четин ятІа, мураддихъ хкаж хъун гъа идалай къве сеферда четин я. ЦІил шуькІуъди я, ам къатІ хъунни мумкин я. Мурад тІалабун – им эрзиман гъетрехъди гъакъван четиндиз, мукъаятдиз, бедендинни руьгъдин вири къуватарни серфна, гъа са вахтунда хатадай нубат алачир са гъерекатдив цІилни къатІ тийидайвал, хкаж хъун я...

Тарланан рикІел сейрангагъдин а йикъан шикилар, Цуькверин айвандал хъайи къван ихтилатар, авур къван къуълер, лагъай къван манияр, къугъунар вири аламай.

Иллаки эхиримжи къугъун.

Гъа къугъун акъалтІ хъайи жуъреди Тарланни, Дилберни, чпи и кар са акъван винел акъудначтІани, пашманар авунай.

Къугъунин тІвар «Чамар-сусар» тир. Адан метлеб чамни свас вуж ятІа тайинарун ва чеб чпел гуъл тир къве касди, муьгъуьббатдин жуьтди, дустарин вилик и кар хиве къазвайди къалурун тир.

Ам икІ къиле фидай: гадаярни рушар садбур са пата, муькуьбур муькуь пата чин чинал, арада цІувад къад кам мензил аваз, сада садан гъилер къуна акъваздай. «Къез чакай вуж герек я?» жузундай рушари. Гадайри са рушан тІвар къадай. А руша, йигиндиз зверна, гадайрин цІиргъ къатІ авун герек тир. КъатІ авуртІа, ада гадайрикай сад рушарин жергедиз хкидай. Жерге къатІ ийиз тахъайтІа, руш гадайрин жер-

геда амукуьун герек тир. Гъа икІ къугъун гагъ са пад, гагъ муькуь пад къалин жез давам жедай. Гила кьве жергеда рушарни гадаяр какахъна жедай, ва кьве патани чпиз герек тирбур кьведбурукайни хкягъдай. Къугъуна зверна чукурзавайбурун къуватдихъни, жерге хуьзвайбурун гъилерин къуватдихъни чЪехи метлеб авай. Амма яваш-яваш къугъунин юн дегиш жедай: са тайин нетижадал гъун патал, ашкъидин жуьт арадал атун патал, зверзавайбуру чпин къуватар, гъилерин цГиргъ мягъкемарзавайбуруни чпин «къекъер» зайифардай, яни къугъуна къуватдилай гзаф чпин гъиссерни фагъумар кардик кутадай.

Гъа икІ са пата Тарланни, Дилберни Тапанчи амукуьнай.

Къугъун акъалтІ жезвайди вирида гъиссзавай ва шад гъараярзавай.

Зверзавайдаз жерге къатІ тавуна муькуь пата акъвазиз ва къугъун давамариз кІан хъайитІани, муькуь патан жергеди чпин гъилерин дапІар гъикІ хъайитІани ахъайда ва зверзавайдаз рехъ гуда. Жерге «къатІ авурдаз» амукуьзавайди Тапанчи, гъил къуна, чпин патаз хутахун ва Тарланни Дилбер чамни свас яз малумарун тир. МасакІа хъуникай я Тарланана, я Дилбера, я Тапанчиди фикирни ийизвачир.

– Къез чакай вуж герек я? – хабар къуна муькуь пата.

– Чаз чи отличница Маина герек я! – лагъана Дилбера, гадайри жаваб гудалди вилик.

Маинади вири къуватдалди виликди зверна. Икъван къуватарни йигинвал серф тавунайтІани, вичив къарши жерге къатІ ийиз тадайди ада къатІун тавун алапат жедай кар тир. Вичиз Дилберанни Тарланан гъилерин «къекъини» са аксивални тавур ам вичин йигинвилай хъсандиз алукуьнай ва кьведра алабарни хъанай. Амма кІвачерик квай къалин таза къацу къежел векъел къилинбацар хъуникай са зиянни жедайвал тушир. Ам салапатдиз кІвачел къахрагъна ва вичи са зурба, икъван чІавалди садани тавур хътин

кар ийизвайди хъиз (ахътин кар са масада, рикІни намус авай инсанди, бажагъат ийидай), атана, Тарланан гъил къуна, чинал туйкъуъл рахшанддин хъвер алаз, чпин жергедихъ ялна.

Садлагъана вири кис хъана. Им садани вилив хвенвай нетижа тушир.

Хъайи кардин гъавурда гъасятда гъат тавур Тарлана, майдандин юкъвал акъатайла, хъел кваз эцяна, вичин гъил Маинадин гъиляй ахкъудна ва вич къулхъди Дилберан патав хтана. Тапанчиди Дилберан гъил Тарланан гъиле туна ва вич чІехи жергедихъ фена.

Садани са гафни лагъаначир.

Бег-Мирзе муаллим, мад къвед-пуд муаллим галаз, фадлай, манияр-къуълер куътягъ хъана, къугъунар эгечІайла, Алгъай тамун къилел хкаж хъанвай ва гъанал ацукънавай. Абуруз инал хъайи кардикай са хабарни авачир.

Шад ва гур мярекат къанвайди вирида гъисснавай.

Цуькверин айвандал алайбур гила къилди-къилдин кІеретІриз пай хъанвай ва чпин суьгъбетар ийизвай.

Тарланни Дилбер, гъилер къуна, Цуькверин майдандила рагъ акІидай патахъди чІугунвай жигъирдай тІуз фена ва амайбурун вилерикай хкатна.

– Ша, хъфин хуъруьз, – лагъана Тарлана, гуьгъуъл серин яз.

Адаз Дилберавай вучиз ада Маинадин тІвар къуна тІа жузас кІан хъанай, амма авуначир, вучиз лагъайтІа адаз гъакІни бейкеф хъанвай Дилбер мадни артух пашманариз кичІе хъанай.

Маинадикай авайдалай гзаф хъел Дилбераз вичикай авай. Мектеб куътягъзавай йикъара ва вични санал кІелзавайбурун патай рикІ тІардай са гаф ва я кар жеда лагъана ада гъич фикирни авуначир. Аданни Маинадин арадай кац фейи хътин са дуьшуьшни авачир. Ада и отличницади вири крар герек тир къайдада, са гъалатІни ахъай тавуна, ийида лагъана умуднавай.

Идалайни алава яз, эхиримжи вахтара Маина адахъ галаз мукъвал-мукъвал рафтарвилер ийиз алахъзавай, месела, са гъафте идалай вилик классдиз виньетка патал шикилар ядай фотограф атайла, Маинади Дилберахъ галаз чпин къилдин шикил ягъун тІалабнай, мектебдилай къерехда, вич булахдал фидайла, Дилберазни ша лугъуз са шумудра атанай...

Къе, лагъайтІа, Тарланани Дилбера чІехи жердавай уьмуьрда вилив техвей къекъуьнарни, крарни жедайди, ихтибардилай игътият хъсан тирдини сифте яз рикІивай къатІанвай.

– Вуна Цуькверин айвандихъ вуч мураднай? – Тарлана хуьруьз хъфин лугъуз авур теклиф япалай авуна, жузуна Дилбера.

– Вири амай уьмуьрда вунни зун санал хъун, – жаваб гана гадади, рушан вилериз килигиз.

– Зани гъам мурад авуна, – лагъана руша. – ГъакІ хъайила, чаз исятда хуьруьз хъфидай са себелни авач. Чун чандардин патав фида.

– Гъи чандардин? – мягътел хъана Тарлан.

– Вини КІвенкІв алай пелен хурал алай чандардин, уьмуьрдин тарцин. Чна къе Цуькверин айвандал мурад тІалабна, гила чна чандардивай уьмуьр тІалабда. Бахтлу ва берекатлу уьмуьр. Ада чаз гуда.

– Чандардихъ гъахътин алакьунар авани?

– Эхъ.

– Ваз гъинай чида?

– Заз бадеди лагъана.

– КІвенкІв алай пел гзаф тикди я, ваз хкаж жез четин жедачни?

– Вуна гъилерал къуна тухвайтІа, заз четин жедач. – Руш вилера амалдар хъвер аваз гададин вилериз килигна.

– Тухуда! – садлагъана руьгъ акатна Тарланак, дехънен пашманвал михъиз рикІелай алатнаваз ва Дилбер гъилерал къаз алахъиз.

– Ваъ! Ваъ! – руша, хъуьрез-хъуьрез, виликди зверна. – За зарафатайди я! Ша фин! Заз са кІусни четин жедач, вун гуьгъуьна амуьк тавуртІа.

КІвенкІв алай пел, патавай килигайла, тІеби-
атди арадал гъанвай, кьилелни хци къуба алай зурба
минара хъиз аквадай. Ам къалиндиз куьлуь къацу
векъи ва гъвергъверри кьунвай. Адан ценцивай
кукІушдал кьван, къекъвез-къекъвез, гъуьлягъ хъиз,
шуькІуь жигъир фенвай ва и цІарцІи иникай инсан-
рин кІвач атІун тийизвайди къалурзавай.

Тарланни Дилбер кукІушдал хкаж хъана.

Инлай яргъа авай хуър зурба са леэндин кІалубда
аваз аквазвай, налугъуди и леэн и чІехи дередин вара-
рал бахтлувилинини авадавилин, иервилинини така-
бурвилин лишан яз алкІурнава. Хуърелай кьибле-
дихъди къацу багълар (хсуси ва колхоздинбур) экІя
хъанвай. Багъларилай инихъди, зумрудрин гъуьл
хъиз, та КІвенкІв алай пелен кефер патахъай авай
чуьлдай агъуз ЧІехи вацІухъди авахъзавай кІамал
къван келемрин никІер авай. Гагъ-гагъ хуъруьнвийри
тІвар алачир кІамуз Чандар-кІам лугъуда, им абуру,
аквар гъалда, чпин келемриз гудай яд гъа кІамувай
къачузвайвиляй гъуьрмет авун яз лугъузвай жеди.
Келемрин никІерилай агъада, ЧІехи вацІ галай пата,
машинар фидай рехъ авай, ам и дередилай вине авай
хуърерал къван давам жезвай, ва и пелелай ам аква-
звадайвал тушир.

КІвенкІв алай пелен рагъэкъечІдай патахъай КІе-
лет дагъдин зурба зуракІ чарх хътин цал акъвазна-
вай; кьиблепатахъай и къацу «минарадин» кьилелай
генани гзаф цавуз хкаж хъанваз аквазвай Яру дагъ-
дин саки цІалцІам, вичелай лацу чарчарри хкадарза-
вай цал хкаж хъанвай, а пата авай чуьллер тирвал
зурба къванер, къаябар гзаф авай, идалайни гъейри,
КІелет дагъни Ярудагъ чара ийизвай ахъа вар хътин
чкадин кІанивай агъадалди Бекеран рук экІя хъан-
вай; рагъ акІидай патай вичин хци, дуьз цІар-хатІ
гутуна туюкІуьрнавай хътин рагарани къаябра са
гъихътин ятІани гъерекат ийиз кІан хъун авай Шал-
буздагъ, адан ценерив гвай ва чеб гзаф чкайрилай
алван-алван хъана цуьквери кьунвай къацу сувар-

чуъллер, анра авай суъруъяр, нехирар аквазвай, дагъ-дилай кьибледихъди, са кунарда, Суван рук авай, ам инлай, маса, винеда авай кIунтIарин далдадик квай-вилай, аквазвачир; кефер патай, хуъруън далудихъ галай мезрейрилай, кIунтIарилай ва къацу синерин къулухъай, амай дагъларин вилик вичин аскIанвилакай регъузвайди хъиз, Гатун дагъдин хъипи къил са жизви хкис хъанвай.

Генг дередин кIаняй гъяркъуъ цIар гана Чехи вацI авахъзавай. Адан ван гагъ са акъван къати тушиз, гагъни са къадар хкаж хъжез, шагъвардин луварал алаз, амай вири дере вичелди ацIурзавайвал, и кукIушдивни агакъарзавай.

Алгъай там агъада авайтIани, инлай аквазвайди адан са хев тир.

– Эгъе-гъе-гъей! Чун кукIушдал ала! Эгъе-гъе-гъей! – гъилер, лувар хъиз ахъайна, алай чкадал са шумудра чарх ягъиз-ягъиз, гъарайна Дилбера.

Тарланаз Шалбуздагъдин ценерив гвай чуъллер, яйлахар, векъер ядай чкаяр хъсандиз чидай, ам анриз бубадихъни чIехи стхайрихъ галаз хипер, данаяр хуъз, векъер ягъизни садрани-къведра феначир. КIвенкIв алай пелел ам сад лагъай гъилера акъатнавай. Инал, вучиз ятIани, садрани тахъай хъиз, адан вилерни рикI и дередин иервили, зурбавили, алапатдин шикилри гъейранарнавай. Адак тежедай хътин ругъ акатнавай, чанда зурба къуват гъатнавай. «Зи къвалав Дилбер гвайвилай икI хъанвайди я! – лугъузвай ада вичи вичиз рикIяй. – Ада зи рикIиз вилер ганва!» Ада, вичизни хабар авачиз, вегъена Дилбер гъилерал хкажна ва чархар яна.

Дилбера са аксивални ийизвачир, ада къве гъиливни Тарланан гардан къунвай. Адан киф цава къугъвазвай.

Тарланаз Дилбер чилел эцигиз кIанзамачир, ада чарх ягъун давамарзавай, адаз акI тир хъи, вичи, ам гъилерал къуна, цавара лув гузва.

– Акъваз! Бесрай! – гъарайна Дилбера.

– Акъваздач! – лагъана Тарлана. – Мад за вун чилел эхцигдач.

– Зи кьил элкъвезва! – гъарайна руша.

Тарлана Дилбер мукъаятдиз чилел авудна.

– Кьил элкъвезватIа, ацукъ.

– Гъм! – авуна руша. – Са ни ятIани зун мад чилерал эцигдач лугъузвай...

– Яъ! – лагъана гадади мягътел яз, мад лугъудай гаф жагъин тийиз.

– Зиди зарафат я... – Дилбера Тарланан гъил къуна. – Чун инал вучиз атайди тиртIа, ви рикIелай алатнавай хътинди я.

Тарлана вичин са легъедин теспачавал тахъайди хъиз къалурун яз, викIегъдиз, ван алаз ва атIуз-атIуз лагъана:

– Са затIни рикIелай алатнавач! Зун инал са рушаз заз ам и генг дуъньядилайти, вили цаварилайти гзаф кIанда лугъуз атанвайди я!

– Заз а рушан тIвар чидай хътинди я... – Дилбер, вилера амалдарвилини наз гунин цIапIрапIар аваз, гададиз килигна.

– Лагъ, чидатIа!

– Маина. – Дилбер, ван ацалтна, хъуьрена.

– Туш! Туш! Дилбер я! – гъарайна гадади. – Ди-и-ил-бе-е-ер!

– Хъана-хъана... Бес я... ЧIалахъ я... Вун и зурба алапатдиз гъич килигни ийизвач. – Дилбера агъадай винелди хкаж хъанвай еке тар къалурна.

Ам чандар тир. Адан кукIушдин хилер КIвенкIв алай пелен къилелай къакъан яз цавухъди фенвай.

Пелелай агъадихъди тарцел къван инал къвезвай инсанрин кIвачери атIанвай «гурарин» «кIарар» авай. Абур, векъи къунвайтIани, къатIун регъят тир. Мукъвал вахтара инал кас-мас татанвайди аквазвай.

Тарцин патав эвичIна, гадани руш, гъейран яз, адал чархар яз ягъиз, кисна адаз килигна. Абуруз адан тан чпин гъилерин гьалкъада къаз кIан хъана – хъанач, са гъил къван бес хъаначир.

Тарцин са къвала, хуър галай пата хъалхъам авай. Адан къерехра ва кукІушда авай хилер цавухъди элкъвенвай, амма тарцин къене патан хилер, ицІибурни, къурайбурни, са къайдани хуън тавуна аруш хъанвай. АкІ тир хъи, и карди тарцин къенепатан, адан руъгъдин акъажунрикай-чабалрикай, адал вичин яргъи ва ялгъуз уьмуърда ацалтай къван азабрикайни къайгъуйрикай лугъузвай. Азабарни къайгъуяр, са вичинбурулай гъейри, инал атай къван инсанринбурни ада вичел къабулнавайди адал куърснавай къван пинейрин цІирхерини къалурзавай.

– Им уьмуърдин тар я. Бадеди адан вад виш йисалайни гзаф я, лугъуда, – лагъана Дилбера. – Им иник чеб чпел ашукъ, чпиз аялар тежезвай жегъил гъуьлуъни папа кутурди я, лугъуда. Дишегълидиз ахварай са пак касди лагъаналда: «Шалбуздагъдиз жезмай къван мукъва яз Уьмуърдиз бинени къуват гузвай къуд затІуниз – накъвадиз, гъвадиз, циз ва экуъниз ийизвай гъуърметдин лишан яз чандардин къуд къелем кутур. Абурукай сад къванни екъечІайтІа, квез аялар жеда». Гъуьлуъни папа, арандай къуд къелем гъана, пуд Шалбуздагъдин ценерив гвай суvara, садни, инсанри акъван къакъанра чандар тарар екъечІадач лагъайла, КІвенкІв алай пелен хурук кутуна. Къелемди чил къуна. Гъуьлуъзни папаз са къул ацІай аялар хъаналда. Гъанлай къулухъ инал датІана инсанар къевезва. Чпизни багърийриз сагъвални яргъи уьмуър тІалабзава. Инал цІийиз мехъер авунвай чамарни сусар, чпиз аялар тежезвай итимарни папар къевезва, чпиз веледар – цІийи уьмуърар арадал гъиз куьмек це лугъуз тІалабзава.

– Куьмек гузвани? – жузуна Тарлана рикІивай, Дилбера икІ рикІ алаз, вичи лугъузвайдахъ кІевелай агъанваз, рахазвай гафарарал са кІусни шак тегъиз, хуьре авачир, вичиз садрани хайи патара такур ихътин тарцел гъейран яз.

– ГузвачиртІа, инсанар инал къведачир, вад виш йисан къене икІ давам жедачир... Заз чиз, им са

уьмуърдин тар ваъ, муьгьуьббатдин тарни я, вучиз лагъайтІа ам кутурди сифтени-сифте гъа къве жегьил папанни гъуьлуьн муьгьуьббат тир.

– ГьакІ жезва ман... – разивалнай Тарланани.

Тарцин агъадихъай булах хкатзавай. Михьи яд акъвазнавай лекъвен къерехдик са ни ятІани ханвай птулкадин кІуф кутунвай, адай авахъзавай яд, бицІи хвал яз, авахъна, и тик къвалан кІане авай ва вич элкъвез-элкъвез мерейрин цуькнавай цагъамри къунвай чиргъерин зурба харадик акахъзавай.

И булахди, тарцин вири гъайбатрал алава яз, уьмуърдихъ адан къанихвални, адахъ авай зурба тІемкъуватни раижзавай, вучиз лагъайтІа, чилин дерин къатара чънубъх хъанвай и яд икІ винелди, КІвенкІв алай пелен тик хурудал, чІугуна акъудун цав чпел къунвай тарцин хилеринни чилин деринриз эвичІнавай дувулрин гъунар тирдал са шакни гъиз жедачир. Тарци, вичи хъун патал яд винелди чІугунилай гъейри, инсанри хъвадайдини жедайвал ийизвай. ИкІ тарци чилни яд, эквни гъава – уьмуърдин бине тирди ва вични инсанар сад тирди субутзавай. Гъавилай инсанри чпиз таквазвай ва чпин акъулдивай къатІуз тежезвай къуватрихъ галаз и тарцин алакъа авайди гъиссзавай...

– Чандардивай гьикІ тІалабдайди я? – жузуна Тарлана. – Лугъудай махсус гафар авани? Ваз абур чидани?

– Гафар гъарда вичин рикІяй гьикІ атайтІа, гьакІ лугъузвайди я, ингье и хъалхъамдихъ элкъвена. – Дилбера Тарлан, гъил къуна, хъалхъам авай патахъ тухвана ва, адан гъил ахъай тавуна, лагъана: – КІандатІа за лагъайбур тикрар ая. – Ахпа хъалхъамдал сив эцигна, Тарланан къилни вичихъди авуна, са-са ибара лугъуз, гададиз ам лугъудай муьгълет гуз, давамна:– Чан къадим чандар! Чаз къведазни бахтлу, сагълам ва яргъи уьмуър це, чи дидейриз ва бубайриз, чи стхайриз ва вахариз – виридаз!

Абур хъвехъ хъуькъвев агудна акъвазнавай ва абуроз садаз муькуьда гьикІ нефес къачузватІа ван

къвезвай ва сада муькуьдак квай гъалаба гъиссзавай. Тарлана Дилберан сивяй акъатай гъар са ибара гъада лагъай жуьредин тав-тегъер хвена тикрарна.

Зариф шагъвар къарагъна, тарци вишпришарна.

– Адаз чи ван атана, ам чахъ галаз рахазва! – хвешидакъ лагъана Дилбера. – Сагърай вун, чан чандар!..

Ахпа ада вичин жибиндай лацу яйлух акъудна, ам къве чкадал къазунна, са кIус тарцин хилел тIарамдиз тIвалар яна кутIунна, муькуь кIус Тарланав вугана – гъадани гъакI авуна.

Цавар вили тир. Са булутни авачир.

Чандардин къилел къве лекъ пайда хъана ва абуру азаддиз ва такабурдиз тарцин винелай чарх яна, налугъуди абуру агъада, чилел, чпин вил алаз хъун герек тир чкайра, къайдани секинвал авани-авачни килигзавай, ахпа, ана чеб хуькуькъунин лазимвал авачирди акунваз, Яру дагъ галайнихъ лув хгана.

– Чунни чи эбедал хъфена кIанзавайди я, – лагъана Дилбера. – ТахъайтIа, Бег-Мирзе муаллимди вири класс чун жагъуриз чуьллера твадайди я – садни квадариз тадайди туш.

Тарланни Дилбер Алгъай тамухъди эвичI хъувуна...

И вакъиаярни шикилар, а вахтарилай инихъ гзаф йисар алатнаватIани, Тарланан рикIел хъсандиз аламай.

Гъар гъилера хъиз, къени чандардин патав фидайла, а бахтавар уьмуьрдин декъикъаяр адаз вичин вилерикай караг хъийизвай хъиз жезвай.

Адавай Алгъай тамун хивел къван вичин машинда аваз фенайтIани жедай, амма адаз, гила яргъи рехъ яхдиз атIун са къадар четин хъанвайтIани, вич вердиш хъанвай жуьре хуш тир. Фидай рекъе танишар-билишар гьалтдай, гъардахъ галаз калам-салам жедай, яргъал тефидай, ина лугъудайвал, куьруьз-яцIуз ихтилатардай, сада садан кIваликай-йикъакай жузунар-качужунар ийидай, сада садан гуьгъуьл къа-

дай. Гъа им и чилин къадим къайдайрикай, халкъдин руьгъ хкажзавай ва экуь ийизвай яржарикай сад тир.

КІвенкІв алай пел гъвергъверрини гъурун цуьк-вери къунвай. «Тебиатди и чкадал икІ жумартдиз ва баркавандиз цуькверив экъечІиз тун чандар тарцин хатурдай ийизвайди я», – садлагъана фикир атана Тарланан къилиз, пелел фенвай къекъвей гуьтІуь жигъирдай винелди хкаж жез-жез.

КІунтІал агакъайла, ада чандардал вегъей вил садлагъана тарцин агъадихъай, булахдив, хуьр галай патахъ элкъвена, ацуькнавай дишегълида акъуна. Тарланан рикІи гупа-гуп авуна. Вучиз икІ хъанатІа ада вичин къилни акъатначир. Ихътин гупа-гуп адан рикІиз танишди тир, адан рикІел сифте яз Дилбер классдиз атай легъзе хтана. Гъа чІавуз адан рикІи гъа икІ адан хур гатайди тир.

Дишегълидин чин аквазвачир. Ам, къве гъил къве патахъай чиле атІумарна, чІулав чІарарин кІватІ къамал кІватІнавай къил са тІимил далудихъди вегъена, са кІусни юзан тийиз ацуькнавай, акІ тир хъи, ам хуьруьзни ваъ, адан винелай анихъди, ана авай къацу кІунтІаризни ваъ, абурукай хкатна аквазвай хъипи Гатун дагъдиз килигзавай. Мумкин тир, ада санизни килигни ийизвачир, гъакІ вилер акъална, и секин дерада авай тек са ванциз – агъадихъай, эрчІи патахъай къвезвай, вичикай са чІавузни садни икрагъ тежедай Чехи вацІун ванциз яб гузвай. И ванцихъ яргъарай къериз-цІаруз хайи хуьруьз хквезвайбурунни, гъакІ патай атай маса инсанринни рикІера кІватІ хъанвай куьгъне гъамар-къамар, хатур амукунар ва руьгъ заланардай маса дердер вацІун цив вугана тухуз тадай гъунар авайдахъ Тарлан фадлай ва кІевелай агъанвай.

Ам, дериндай нефес къачуна, агъни аладарна са декъикъадилай гзаф вахтунда вилер акъална акъвазна. Чехи вацІун ванциз яб гуз-гуз, вичин рикІ адетдин гуьнгъуна хутаз авур алахъуни адаз вилив хвейи нетижани ганай.

Адаз, са патахъай, дишегъли авай къулайвал чІуриз кІанзавачир, муькуь патахъай, чандардиз салам тагана, адан булахдай са хупІ яд хъун тавуна (исятда рикІивайни хъвазни кІанзавай), элкъвена хъфинни вичин уьмуьрда къетІен чка къунвай тарцин вилик алагъ-салагъ техвей мисал жезвай.

«Дишегъли вуж ятІани, жуван хуьруьнвийрикай я. Белки, жуваз чизвайди жен, – вичи вичикди веревирдна Тарлана. – Вичиз ва я аялар тежезвай хциз ва я рушаз веледар тІалабиз атанвай сад я жеди...»

Ам явашдиз вичин кІвачериз вердиш тир «кІарарай» агъуз эвичІна ва тарцин къвалавай акъвазна.

– Хийрар хъуй! – чІун галаз ва са акъван ван алачиз лагъана Тарлана.

Дишегъли кхун хъана ва къудгъунна къарагъна.

Чин чинал акъвазай абур къведни къах хъана амукъна.

Тарланан рикІи мад гупа-гуп авуна. Фагъумдай гъалдиз хтайла, ада сифте ийиз алакъайди вичи вичиз авур са ахмур тир: «РикІиз ам далудихъай акунни кумаз чир хъанай, ви къили ван авуначир... Акъулдин тІем акакъ тийидай къуватар авайди туш лугъудай вуна, хванахва...»

– Тарлан?!

– Дилбер?!

Абуруз квелай гатІундатІа, вуч лугъудатІа чизвачир. Налугъуди, абурун рикІелай чІал михъиз алатнава. АкІ тир хъи, гъардан рикІел вичин тІварни аламач, амма садаз муькуьдан тІвар чизма, ва исятда абуру сада муькуьдан рикІел а тІварар хкана.

Эхирни Тарланаз лугъудай гаф жагъурдай сеbeb мад адан рикІ хъанай:

– Яд хъвайитІа жедани? РикІи хъуткъунарзава...

– Зазни адан ван къезва, – лагъана гъалаба кваз Дилбера, адан рикІел Тарланан хурай къезвай и ван вичиз таниш тирди хтана ва адан вилер къежена, рикІни шехъна. – Хъухъ, ял акъадра, рикІ секинара.

Тарлана къанихдаказ са шумуд мекв яд хъвана ва галамаз-галамаз къайи цикай чиниз са шумуд шупІ яна...

«Рехи хъанва...», – Тарланаз килигиз, фикирна Дилбера.

«Иер я...», – Хилер галачир еке яру-цІару цуьквер алай читдин булушкади вичин шумалвал квахъ тавунвайди къалурзавай, вилера гъа виликан эквни, чимни, миливал амай Дилбераз килигиз, фикирна Тарлана.

ЯтІани са къашкъун ихтилат хъайитІани арадал гъун патал абурал акъалтзавай азабар гзаф тир. И кардин себебни абурун са мус ятІани къатидаказ куькІвей ва вичикай КІвенкІв алай пелелай вири дуньядиз хабар гайи муьгъуьббат вичин къилин мураддив агакъ тавун ва я чпел гуьл хъайи къве патавай ам мураддив агакъариз тахъун, жавабар тахъай суалар амуькун тир. И кардин тахсир къве патани гъарда вичин хиве твазвай ва муькуь пад тахсир квайди яз къабулдай жуьрэт ийизвачир. Имни муьгъуьббатдал чан аламайвилин ва адаз къве патани дерин майил хуьзвайвилин са лишан тир.

Акьулдин тІем акакъ тийидай къуватри вучиз муьгъуьббат мураддив агакъначтІа къе тайин жедайди, и тайинвили абурун уьмуьрда са дегишвални тван тийидайдини чиз, къве патани гъиссзавай...

– Къанни цІерид йис хъанва чаз чун тахкуна... – лагъана Дилбера.

– Эхъ. Сагъ са уьмуьр я... – кьил эяна Тарлана.

И къанни цІерид йисан къене гзаф вакъиаяр кьиле фенвай.

Мектеб акъалтІарайла, Тарлана виниз тир савад къачун, кІелунар давамарун къетІнай, вичини яргъал Ухта шегъерда авай индустриальный институтдин нефтегазопромысловый факультет хкъягънай. Ахътинди авайди адаз хатадай, Тюмендин областда кІвалахзавай чІехи стхайри хуьруьз хкай са газетдай кІелай малуматдай чир хъанай ва, артухан са фикир-веревирдни тавуна, документар гъаниз вугуз гъазурвилер аквазвай.

– Я хва, – лагъанай адаз бубади, хци хкягъай чкадал мягътел яз, – акъван яргъа ви вуч ава? Вун и патав гвай Бакудиз ва я Магъачкъаладиз алад, гъанрикай сана кІела. Ахътин факультетар гъанрани ава. Ваз герек хъайтІа, вав чи гъил агакъдайвал, чаз герек хъайтІа, чав ви гъил агакъдайвал хъурай...

– Ваъ, дах. Бакудинни Махачкъаладин вузра эвелни-эвел герекди хала-хатурвилерни, таниш-билишвилерни, ацІай жибинар я, – вичин чІехи стхайрихъ и къве шегъерда вузрик экечІиз кІан хъунин ва къилиз акъат тавур алахъунрин тежрибадикай даях къуна, жаваб ганай Тарлана. – Ухта мишекъат чкайра авай шегъер я. Ахътин чкайра авай инсанар михъи жеда, абурув гъахъни инсанвал жеда. Ахътин ксариз чирвилериз гъихътин къимет гайитІани, за къабулда. Я тІиб, я тІаб.

Къуъзуъ муаллим вичин хцин делилрал рази хъана. «Зи гъвечІи хва чІехи хъанва, итимвилини лишанар акатнава, уьмуьрдин уькІуь-цуруди гъиссзава, яни вичивай вичин жавабни гуз жеда», – фикирна бубади, рикІ секин яз.

ЧІехи рухваря хъиз, гъвечІидини акъван яргъариз фена кІан тийизвай диде, Тарлананни Дилберан кІанвилерикай хабар аваз, и делилдикай галкІидай чка къаз алахънай:

– Я хва, Дилбера вичи Махачкъалада кІелда лугъузва... Килиг гъа, ахътин рушариз муштерияр фад акъатдайди я...

Хциз дидединни бубадин вилик вичинни Дилберан алакъайрикай, вич чІехи уьмуьрдин са кІарцІизни гъеле хкаж тахъанмаз, вичи дидени буба шадардай хътин са карни гъеле тавунмаз рахун кутугнавай кар яз аквазвачир. Ихътин ихтилат авун патал, ам, хуьруьн гадайриз адет хъанвайвал, я институтдик экечІун я, анаг къисмет тахъайтІа, армияда хъайтІани къуллугъна хтун герек тир. Муькуь патахъай, ам, Дилберан муьгъуьббатдихъ агъунвай, ам са гаф гвай руш тирди адаз чизвай, и кардикай адан рикІ, рушахъ галаз чан-

дардин патав фейидалай кьулухъ, генани секин тир. Идалайни гъейри, Дилбераз кЈелуникни заочнидаказ экечІиз ва ам, вичин рикІ алай баде ялгъуз тахъун паталай, хтана хуьре жедайди чизвай. Гъавилай ада, кьульуь-шуьлуьйра гъат тавуна, лагъана:

– А ихтилат гъеле акъвазрин, диде...

– Гадади дуьз лугъузва, – гена Тарланан пад кьуна бубади. – Ахътин ихтилатар куддай вахт атанвач. Сифте гъар жегъилди чЈехи уьмуьрда вичи къадай рехъ-хвал тайинаррай, чпин муьгъуьббатни синагъ авурай. – Ахпа хцихъ элкъвена атІай гаф лагъана: – Алад, хва, ваз югъур хуй, жуван рикІи лугъузвайвал ая.

Амма Тарлан институтдик акатначир. Имтигъанар вахганайтІани, баллар тІимил яз акъатнай.

ИкІ, сад лагъай гъилера чЈехи уьмуьрдихъ галаз пел пеле акъуна, виликди эцигиз кЈан хъайи кам кьулухъди хъхъуни гададиз дериндай таъсир авунай. Элкъвена хуьруьз хкведай рекъе, поездда, ада гзаф фикирар авунай, вичин мурад къилиз акъат тавунин сеbeb жагъуриз алахънай. «Имтигъанар къабулай муаллимар вири хъсан инсанар тир, абур заз чпивай жедай куьмек гузни алахънай... Мектебда зун ацукъай эхиримжи суьре? Ваъ, туш. Дилбер чи классдиз атайдалай кьулухъ зи кЈелунар генани хкаж хъанай. Бег-Мирзе муаллимди зи кЈелунрин дережа садлагъана виниз акъатунай Дилбераз тарсара са шумудра са балл артухарай дуьшуьшарни хъанай... Тахсирлуди зун жув я. Генани хъсандиз кЈелна кЈанзавайди тир, имтигъанриз хъсандиз гъазур хъана кЈанзавайди тир... Гила за дахдиз, дидедиз вуч лугъуда?.. Дилбераз вуч лугъуда?»

Документар къахчудаила, адаз са муаллимди армиядилай гуьгъуьнлиз мад чпин институтдиз гъахъиз алахъунин меслят ганай. Тарлана гила гъа меслят вичин рикІе хуьзвай.

Адаз хуьре акъваздай, армиядиядиз эвердалди дидединни бубадин къамал ацукъдай, пад квачир

сиверай акъатдай «Муаллимдин хцелай институтдик экечІиз алакънач» лугъудай хътин гафариз яб гудай, абур эхи ийидай фикир авачир. Ада, хуьре учётдай экъечІна, чІехи стхайрин патав Тюмендин областдиз фин, гъана са кІвалахдал акъвазун къетІнавай.

Бубани диде гуьгъуьл ханвай хцин планрик мад дегишвилер кутаз алахъначир. Бубадин кІвалин-йикъан аявал авун, ам хуьн гъвечІи хцин хиве авай кар тиртІани, ада вичиз са пеше хкягъун, пака вичин хзан хуьн патал са кап фу къазанмишдай рехъ жагъуруниз манийвал авуна жезвачир. Вичин гъвечІи хциз намусар авайдахъ, тухумдин кІвалин аялвал авунин буржидикай ада къил къакъуд тийидайдахъ, хайи къул хуьн патал уьмуьрдин яцІай вичиз герек тир «алатар» – цІийи чирвилерни тежриба къачуна, ам халкъдин ацукъун-къарагъуни адаз тайинарнавай эбедал хкведайдахъ Мирим муаллим кІевелай агъанвай.

Амма уьмуьрди вири крар са вичиз кІандайвал ийизвай...

Тарлан хуьруьз хтайла, Дилбер Махачкъалада авай. Рушаз университетдин филологиядин факультетдин ктабханайрин отделениедиз заочнидаказ гъахъиз кІанзавайди ва адалай гуьгъуьниз ам, кІелуник акатайтІани-такатайтІани, вичин бадедин патав хкведайди Тарланаз чизвай, адаз руша вичи лагъанвай.

Гада къве йикъалай экъечІна хъфенай.

Ада, вичин стхайрин патав хъфена, са къадар вахт алатайла ва вич абуру жагъурай са фяле-кІвалахал акъвазайла, хуьруьз Дилбераз чар кхъенай.

Дилбералай са жавабни хъаначир.

Зулухъди Тарлан армиядиз тухванай.

Гъанайни ада рушаз чарар кхъенай. Амма хтай жаваб хъаначир.

Бубадизни дидедиз кхъизвай чарара хци Дилберакай хабар къадай жуьрэт ийизвачир – кутугнаваз аквазвачир, я абуру чпини адакай са гафни кхъизвачир. Муькуь патахъайни, Дилбера вичиз са жавабни

тагуни Тарланан рикIе гъафилвилинни шаклувилин цацар твазвай.

Гъахътин цацар Дилберан рикIени гъахъзавай, и кардин себелни адаз Тарланалай, гъеле гада Ухтадиз фидалди вилик ада чарар кхъида лагъана хиве къунвайТани, са кагъазни тахъун тир.

Са гафуналди, Тарланан са чарни Дилберав агакъначир.

Хуьре, лагъайТIа, Тарланавай вичин жегъил-виляйни ва вири кIвалахар са вичин рикIе авайвал фидайдахъ агъанвайвиляй гъич фикирдизни гъиз тежедай хътин крар къиле физвай.

Вичин сад лагъай сессия вахгана хуьруьз хтай Дилбераз муьштерияр акъатнавай.

Адан диде-бубани хуьруьз хтанвай береда, абурун кIвализ руш це лугъуз илчияр атанай.

Руш кIанзавай гададин тIвар Кебир тир. Ада Махачкъалада университетдин юрфак куьтягънавай. Рушан диде-бубадивай, Дилберанни Тарланан кIани-виликай хабар авайТани, хъуьчIуьк ихътин къери диплом квай гададин диде-бубадиз «ваъ» лугъуз жедайвал тушир, вични Тарлан, институтдикни экечIиз тахъана, хуьряй катна фенвай макъамда.

Лишанар кутунин месэла эхиримжи нукъТIа эциг тавуна амайтIани, ам къери дипломдин хийирдиз куьтягъ жедайди вири хуьруьз тайин тир.

Вичин хцин рикI дериндай тIардай вакъиа чразвайди аквазвай Мирим муаллим Дилберан бубадихъ галаз къилди рахаз алахънай, амма адаз, вичи са мус ятIани къуьзуь муаллимдин гъилик кIелай и касдиз, чарадан хцин ва вичин рушан рикIерин гъиссер гъа-кIан аялвилин къугъунар яз аквазвай.

– Я муаллим, муьгъуьббатар-кIанивилер абурун аялвилин шандакъар я. Ви гада армиядай хкъедалди муьштерияр авай руш цик кутуна хуьз жедайди туш къван...

– Халисан муьгъуьббатдиз цик кутунин лазимвал жедач, ам къве йисалайни, цIуд йисалайни чиг

яз амукъда... И кьве йисуз гададини руша чпин муь-
гъуьббат синагъ авурай... Абуру чпи кьведа гъялрай
чпин кьисмет, я хва... Ша, вуна жуван веледдинни, зи
хчинни рикIер хадайвал мийир...

– Зун ваз бубайрин мисалар чирдай чкадал алайди
туш, гъурметлу муаллим, ятIани ви рикIел хкин:
руш хъуьцуьгандив ягъайла, ярх жезвачтIа, гъуьлуьз
гана кIанзавайди я... Ви хцизни сад жагъун тавуна
амукъич. – Шит хъвер галай жаваб ганай Дилберан
бубади.

Муаллимди чубькни хъувуначир: ихътиндак гаф
акат тийидайдан, яргъи ихтилатар авун герек авачир-
дан гъавурда ам акъунвай.

КIвализ хъфена, ада вичин папазни, къунши хуь-
рера гъуьлуьк квай ва чпин гъвечIи стхадиз кIан-
завай руш масадаз гузва лагъай хабардин гъарайдиз
бубадин кIвализ атанвай кьве рушазни Дилбер Кеби-
раз гузвайдакай Тарланаз кхъин къадагъа авунай.

– Ам терсди я, катна хкведайди, чир хъайитIа...
Заз гила, рекъидай кыляй, кимиди хва армиядай
катна лагъай тIвар туш!.. Вич чкадал алайтIа, за жува
адаз руш чуьнуьхиз куьмекдай... Вири крар рикIиз
кIандайвал жедайди туш... Итим рикIин тIарви-
лерни эхиз вердиш хъана кIанзавайди я... Мад вучда?
Хтайла, чир хъурай, вуч хъанатIа...

Дилберни вичин кьисмет гъял жезвайвилел рази
тушир, диде-бубадизни вич Кебираз фидач лугъуз ам
гзаф алахънай, къал-къилни акъуднай, Тарланалай
гъейри мад садни вичин рикIи къабул тийидайди
лагъанай.

– Я руш, – лагъана адаз дидеди, рушан тIазвай
чкадик хкуьриз. – Тарланаз вун кIанзавайтIа, ада ваз
са чар къванни кхъидай.

– За кхъида адаз чар! – лагъана Дилбера. – Ада
жаваб тагайтIа, гъа квез кIандайвал хъурай.

Тарланан дидедин патав кIани касдин адрес къа-
чуз адавай физ хъаначир – ам дагъви рушан намусдив
къур кар жезвачир. Дилбер къунши хуьруьз Тарланан

вахан патав фена. Гададин ваха чпин бубади авунвай къадагъадикай Дилбераз са гафни лагъаначир ва и къадагъадик стхадин адрес вугун квачирвилай рушав ам кхъена вуганай.

Дилбера Тарланаз хуъре чпин муъгъуъббатдин къилел кІватІ хъанвай чІулав циферикай кхъенай. Амма са жавабни хтаначир...

Дилбер гъуълуъз тухванвайди Тарланаз армиядай хтайла чир хъанай.

Вич авачиз, хуъре хъайи къван крарикай, Дилбер пад къадай кас авачиз амукъайвиликай вичиз хабар авунач лугъуз, адаз дидедикайни, бубадикайни, вахарикайни хъилер атанай. Гила адаз, армиядин – уъмуърдин мектебдин тІеам акунваз, вич чІехи хъанвайди гъисс ийиз, вичин рикІин гъиссерин месэладикай чІехибурухъ галаз рахун кутуг тавур кар яз аквазмачир. Адет яз, диде-бубайри армиядай къуллугъна хтанвай ва идалди итимвилин дережадиз акъатнавай рухвайрин вилик абуру чпин хзан кутунин месэлаяр куддай, гъил-гъилеваз мехъерарни ийидай.

– Я чан бала, – диде хчин дерт къезилариз алахънай. – Ви дах Дилберан дахдихъ галаз рахаз, ам чІалал гъиз алахънай. Адак гаф акатнач.

– Я хва, – лагъанай бубади, – вуна рушаз са чар къванни кхъенани?

– Чарар за адаз и къве йисан къене вацра къвекъвед кхъена.

– Чаз вуна акъван кхъеначир, – лагъана дидеди. – Я вунани Дилберакай са хабарни къуначир ман...

Хци, са гафни талгъана, агъ аладарна.

– Чарарни садбур агакъда, садбур агакъдач. ЯтІани акъванбурукай сад къванни тагакъна жеч эхир... Бес ваз са жавабни хтаначни? – жузуна бубади.

– Ваъ.

– Жаваб хъаначтІа, рушан рикІ къана жеди, муъгъуъббат хкахъна жеди, я хва, – лагъана къуъзуъ Мирима.

– Адан муъгъуъббат туъхвенвайтІа, зи рикІиз аян тахъана жедачир... Зи рикІени ашкъи вич вичелай туъ-

хуьдай, – Тарланаз вич бубадихъ галаз вичин рикІин гьалдикай ихътин лирикадин гафаралди лугъуникай регъуьни хъанай, ятІани буба вичин гъавурда акъаз-вайди адаз чизвай ва гьиссзавай.

– Дилбера вичи ваз чар кхъида лагъанай, завай адресни къачунай, – лагъанай стха хтай чкадал атанвай ваха, рушан патай кІанивал амайди тестикъарун яз, са вил бубадизни ягъиз ва къадагъа чІур авунай вичиз адан патай туьгъмет жедатІа лугъуз. – Кхъенани-кхъеначни, завай лугъуз жедач...

Бубади са чуькьни авуначир.

Нивай вуч лугъуз жедай къван? Тарланан архаяр Дилберан патай Тарланахъди авай муьгъуьббат мягъкемди, гъакъикъиди туширвилин фикирдал атанвай. Абур и фикир гададин рикІени тваз алахъзавай, амма Тарланан рикІи ам сакІани къабулзавачир.

– Куьне заз ам ганвайдакай хабарнайтІа, икъван крар жедачир, – Тарлана ракІарин гуьрцел гъутувди яна.

– Чаз ви рикІ тІар ийиз кІан хъанач... Хабар авунайтІани, вавай вуч ийиз жедай? Армиядай катдайни? – суал ганай бубади, хци гудай жаваб аян тиртІани.

– Эхъ, катна хкведай! За Дилбер масадаз фидайвал ийидачир!

– Армиядай катайдан гьал гъикІ жедатІа, чидани ваз?

– За командирар чІалал гъидай... Абур Дилберан буба хътинбур тушир... Зи гъавурда акъадай...

– Ухтадай хтайла, вун хуьряй экъечІна хъфеначиртІа, икІ жедачир жеди... – КІелуник акат тавур Тарлана, а чІавуз вилик вегъиз кІан хъайи кам къулухъ хъхъун сеbeb яз, муьгъуьббатдин крар рикІелай алудайдакай, ачухдиз лугъун тавуна, адаз ишара гуз алахънай Мирим. – Рушани вичин гафунал кІевивал тавурди аквазва, хва... Итимдин рикІел хирер жедайди я, амма, хирер ала лагъана, рикІ хурай акъудна гадариз жедайди туш. Ахътин рикІ патал ваз кІани дарман гьат тавуртІа, масад жагъурна кІан жеда.

Тарлан бубадин ишарадин гъавурда акъунай.

Гъа чІавуз адаз вичин рикІел хъанвай хирен тІал къезилардай са рехъ жагъанай – чандардин патав фин.

Чандардин хилек Дилбера кутІунай яйлухдин къве падни кумайди акурла, адан рикІи гупа-гуп авунай.

Тарци вишришарнай, Тарланаз пешерик и юзун вичин рикІин ванци кутурди хъиз хъанай.

Ада гила тахсир са вичинди яз къазвай ва вичи вичиз ван алаз лугъузвай:

– Мектеб куътягъай рушариз гъасятда муъштерияр акъатдайди ваз чизвачирни, къей хва? Чизвай... Дилберал вил эцигнавай гадаяр хуъре мад авайди ваз чизвачирни? Чизвай... Чи муъгъуъббат хуънуъх лазим жедайди, ам патал женг чІугун герек жедайди ваз чизвачирни? Чизвай... Вуна и женгина Дилбер текдиз туна, ахмакъ... Вуна ви такабурвал муъгъуъббатдилаи вине къуна. Вал, кІелуник акатнач лугъуз, хъуъруънардай хъиз хъана. Вун хътинбур хуъре тІимил авайни?.. Сифтегъан муъгъуъббат икІ саймазвилелди гъилияй ахъайна лугъуз, вал хъуърен тийизвай хъиз яни ваз, кІамаш?..

Дилбера муъгъуъббатдилаи кам къачунин себелни Тарлана вичи ахъаяй гъалатІ яз гъисабнай. «Гъавилияй ада зи чарар, кІелни тавуна, гадарна жеде, – фикирзавай гадади. – Ада за вич рикІелай алуднавайди яз гъисабна...».

Ахпа ам мад Ухтадиз кІелиз фенай, институтдик экечІнай ва, анаг куътягъна, вичин къисмет тамамдиз Сургут шегъердихъ галкІурнай...

... Къанни цІерид йисалай мад чандардин патав сад садал гъалтнавай Тарлананни Дилберан арада чеб къакъатайдалай къулухъ хъайи къван крарикай са ихтилатни хъаначир. Тарцин патавай авахъзавай булахдив ацукъна, абуру ийизвай рахунар адетдин, яргъалди чеб чпиз такунвай таниш инсанри ийидай хътинбур, хайи мектебдикай, муаллимрикай, чпихъ

галаз са классда кГелайбурукай, хуьре авай хабарри-кай жезвай.

Куькай рахайтГани, ихтилат куьруьди жез, ара гуз маса ихтилат кватзавай. Гьар ахьтин макъам кудзавайдини Дилбер тир, Тарлана адан гафарал кьул чГугвазвай, гагь-гагь абурал куьруь алаваяр хьийизвай, суалриз жавабар гузвай.

– Къве югъ инлай вилик, зун хуьруьз хтай юкгуз, зал Тапанчи гьалтнавай, – Дилбера и кардал вичин шадвални гьейранвал кьалурнай. – Халисан аскер я! Майор! Заз ада Афгъанистанда кьуллугъайдини чидачир... Вичин телефондин нумрани гана... Зун Дальний Востокда, Хабаровскда, яшамиш жезва лагъайла, «ватандиз мукъва чкайриз хкведай вахтар хьанвайди я гьа!» лагъана. Дуьз лугъузвайди я...

– Эхъ, ам гьахьтинди я. Халис итим я, вичин кар, лугъудай гаф чидайди я.

Чпин кГвал-югъ туькГвенвай, кадгъай хзанар авай, аялар чГехи хьанвай ва кье-пака мехъерардай яшариз акъатнавай абуруз гила, а алатай яргъал чГаван чпин уьмуьрда хъайи экуь муьгъуьббатдикай ихтилат кудунин ва чпин гьардан рикГин кьене, кьилдин чка кьуна, хкахъ тийиз амай адан экуьнивди кьенин уьмуьрда дегешвилер твадай лазимвал авачир. И кар абуру кьведани, сад хъиз, гьиссзавай. Мумкин я, сада садаз гудай суалар авайтГани, абуруз чпин гьардан рикГе амай сифте муьгъуьббатдин цвалак хкуьриз ва ана кисна амай куьгъне тГалдик юзун кутаз кГанзавачир.

Амма абур чпин ихтилатрал, хкягъзавай гафарал гьикъван мукъаят тиртГани, сифтегъан муьгъуьббатдивай вичин гафни куд тавуна акъвазиз хьаначир.

– Вун гьар йисуз инал къвезва, лугъуда... Авай кар яни? – Дилберан рикГяй рахана муьгъуьббат.

– Эхъ. Инлай жуван уьмуьрдиз килигзава, – Тарлан са геренда Дилберан вилериз килигна ва, и легъзе яргъалди чГугваз тахъана, вилер ЧГехи вацГун кьере атГанвай яргъара атГумарна. – Жуван феи йисарин дуьз-патахъ чкаяр чириз алахъзава...

– Бес вуна зун инал вучиз атанвайди ятІа хабар кьазвач? – Дилберан ванцик зурзун квай хьиз хьанай Тарланаз.

Тарлана кьуьнер агажна. Ахпа садлагьана рикІиз ягъай суал адавай кьаз хъхьаначир:

– Вун икъван йисара инал вучиз къевезвачир?

– Ам зи гъалатІ я, – лагьана Дилбера. – Гьам туьхкІуьр жедатІа акваз атайди я зун инал... Заз вун хтанвайди чизвачир... Вун акваз кІанзавайди тир... Ингье зун ида гъайиди я.

Дилбера жибиндай куьгъне конверт акъудна, Тарланал яргъи авуна.

– Им вуч я? – Тарлана конверт къачуна.

– Им за ваз армиядиз кхъей чар я, ви патай са чарни тахъайла.

– Бес им зав къанни цІерид йис инлай вилик вучиз агакъначир? – инал вуч жезватІа гъеле гъавурда авачиз, жузуна Тарлана.

– Ам чуьнуьхна, – лагьана Дилбера.

– ГьикІ? – гъавурда акъунач Тарлан.

– Ви рикІел Маина аламани?

– Ахътин отличница рикІелай алудиз жедани?

– Адан диде, а вахтара чи хуьруьн почтадин отделениедин начальник хъайи Алей хала, зи гъуьлуьн бубадин вах я... Къуьзуь хьанва, адан кефияр авач лагъайла, гъадал къил чІугваз фенвай кье зун... «За ваз са сюрприз ийидани?» лагьана ада заз. «Ая, – лагьана за. – Заз сюрпризар кІандайди я». «Вун Кебираз хкъягъайди, адаз кълурайди, Маинадихъ галаз ягънавай ви шикилар гададиз ракъурайди зун я» лугъуз, дамахарна. Вич хьаначиртІа, чяхъ бахтлу, туькІвей хзан жедачир лагьана, и кар субутзавай делил яз, и чар зав вахкана. «Вуна и сюрприз икъван яргъал вучиз вегьена?» лагъайла, «Гила вун чранвай паб я, вун зи гъавурда дуьз акъада. Ахпани заз и сир гваз суруз физ кІан хьанач. За ам садазни лагъайди туш, я Маинадизни, я зи стхадизни, я ви Кебиразни. Са ваз чизва» лагьана. «Заз хтай са чарни хьанач

гена» лагъана за, ида вуч лугъудатІа акваз. «Авай, чан свас, гзаф авай», – лагъана ада. «Вуна абур иесидив вахгана, гъадазни сюрприз авуна жеди?» къаб алаз рахана зун. «За абур кана, чан свас... Я гъабурни, я ви чарни за кІелайди туш гъа, вуна масакІа фикирмир». Къилиз кІаш вегъейди хъиз хъанай заз, са гужа-гуж жува жув гъиле къуна. «Бес абур чеб кхъей касдиз кІан хъхъайтІа, вуна вучда?» лагъана за чанда зуз аваз. «Вув-в, я чан свас, вуна и сир масадаз лугъудани гила?» мягътел хъана ам. «Зазни суруз а сир гваз физ кІанзавач ман...» лагъана за... Гъанлай къарагъна, инал атайди я, чандардиз хъайитІани лугъуда лагъана...

– За ваз къанни вад чар кхъенай, – лагъана Тарлана. – Сад Сургутдай, амайбурни армиядай... – Тарлана конверт Дилберал яргъи хъувуна. – Штампни, муъгъурни гъалчнава гъа...

– КІелиз кІанзавачни? – конверт гъеле къачун тавуна, хабар къуна Дилбера.

– Вазни зи чарар кІелдай мумкинвал авайтІа, за кІелдай... Гила а чарчи дегишдай са карни авач. ЯтІани ам хъайидал зун шад я.

Дилбера, чар къахчуна:

– Вуна дуъз лугъузва... Дегиш жедай са затІни авач... Ви къанни вад чарчел зунни къанни вад гъилера шад я.

Чандарди вишришарна.

Садлагъана абуруз винидихъай рахадай ванер атана.

Абур, къудгъунна, кІвачел къарагъна.

Пелен къилелай агъуз камуфляж алай, хурал автоматар куърснавай, къалин чуруяр квай къве кас эвичІавай. Вилик квайдан къилел женгери-панама алай, муъкуъдан къилел алачир, адан къилин чІуп-чІулав къалин чІарар къуънерал къван аватзавай, гъилени яргъи тум галай ва мурз еке нажах авай. Абур къведни юкъван буйдин жегъил инсанар тир.

– Террористар я... Суван тамай атанвайбур я... – кушкушдивди лагъана Тарлана. «За Тапанчидивай

муькуь нумрани къачуна кІанзавай тир...», – гъайифдин хиял фена адан рикІяй.

– Минет хъуй, абурухъ галаз чина акъвазна, терсдиз рахамир, – Дилберан чинин рангар атІанвай.

Чуруяр квайбур тади квачиз, гуя чпин бубадин кІвализ къвезвайбур хъиз, тарцин патав атана акъвазна, Тарланазни Дилбераз, салам-каламни гъич, са дикъетни тагана, тарцелай вил аладарна, ахпа адал чарх яна. Адакай куърснавай пинейрин цІирхериз вил ягъиз, абурун чинрин атІугъайвилел нифретдин лишанарни алава жезвайди аквазвай.

– Хъалхъам екеди я, – лагъана нажах гвайда.

– Аквазва, – чІун галаз рахана панама алайди. – Чаз атІуз са къадар регъят жеда.

– Чаз? Ингъе Аллагъди чаз гъихътин куьмекчи ракъурнаватІа, – шит хъвер къугъвана нажах гвайдан вилера, Тарланаз килигиз.

Панама алайди, гуя вичиз анжах гила инал алай итимни дигегъли акурди хъиз, абурухъ элкъвена, абур къведни, гагъ сад, гагъни муькуьди вилеривди алцумна ахпа Тарланан вилера КІвенкІв алаз вилер атІумарна:

– Куьн вужар я?

– Чун инсанар я, – рикІе авай гъалаба чуьнуьхиз алахъуналди жаваб гана Тарлана. И гъалаба ада Дилбер патав гваз хъунивай тирди гъиссзавай. Ам алачиртІа, и гъалабани жедачир, и вилив техвена атайбурувни ам масакІа рахадай.

– Инсанар я? – Тарланан жавабдал шак гъизвай жуьреда вичин суал сухна арадиз нажах гвайда.

– Эхъ, – лагъана Тарлана. – Куьн вужар я?

– Чун Аллагъдин аскерар я, – лагъана панама алайда. – И дареда Аллагъ-Тааладин къанунар-къайдаяр эцигзавайбур ва хуьзвайбур я... Куьн гъинай я?

– Чун и хуьряй я, – Тарлана хайи хуьр галайнихъ гъил туькІуьрна.

– Куьн инал вучиз алайди я? – тадиз вичин суал сухна нажах гвайда, тарцикай куърснавай пиней-

рин кІусариз килигиз, абурун арадай са вуч ятІани жагъуриз кІанзавайди хъиз. – Тарцивай аялар тІала-биз атанвайди яни?..

– Чун гъакІ атанвайди я инал, тІебиатдикай кфет хкудиз, сейрдиз... Аялар чахъ авазва...

– Пабни гъуъл яни? – мад панама алайди Тарланан вилериз килигзава.

– Ваъ.

– О-о-о! – къувдиз ухшар хътин ван акъатна нажах гвайдан туътуъхдай.

– Чун са классда кІелайбур я... – ихтилатдик экечІиз кІан хъана Дилбераз.

Панама алайди Дилбер галай патахъ гъич килигни авунач, гуя ам инал алайди туш, я идаз адан ванни атайди туш. Адаз, вилерин кІвенкІвер генани хци авуна, «зун вахъ галаз рахазвайди я!» лугъун яз, Тарланавай жаваб кІанзавай.

– Чун санал кІелайбур я... Яргъарай хтанвайбур я... Къе хатадай инал сад садал гъалтна...

– Типа сифте муъгъуъббат я ман? – нажах гвайда панама алайдаз вил акъална.

Панама алайдан сивикай шит хъвер фена, вилерай амалдарвилин лишанри цІапІрапІарна:

– Ви тІвар вуж я? – жузуна ада Тарланавай, Дилбераз вилни ягъ тийиз, ам галай патахъ къасухдай килигни тийиз алахъиз.

– Тарлан.

– Дишегълидин тІвар?

– Дилбер.

– Къала кван куъ телефонар инихъ ая.

– Чи телефонар квев вучиз вугузвайди я? – хъел атана Тарланаз.

Телефон вучиз гъаркъ ийизвайди ятІа къатІанваз, Дилбера вичин телефон авай гъил яргъи авуна. Нажах гвайда адан телефон къачуна, Тарланал гъил яргъи авуна, «вунани телефон ибалди ая» лагъай ишара гана.

Тарлан Дилбераз килигна.

Ада кьил эяна.

Тарлана вичин телефонни вугана.

Нажах гвайди, нажах кІвачерин арада кьуна, телефонар тупІалай ийиз эгечІна.

– Авач, – лагъана ада. – Я идан тІвар адан телефонда авач, я адан тІвар – идан. ЧІехи пай урус тІварар я... Яргъарай хтанвайбур я, табзавач.

Садлагъана телефонрикай сада са хабар атайла акъуддай хътин ван авуна.

– Са гьи ятІани Тапанчи сетда пайда хъанва, – лагъана нажах гвайда. – И тІвар муькуь телефондани ава.

– Ам чяхъ галаз кІелайбурукай я, – лагъана Тарлана.

– Вуна гьикІ лагъана? Тапанчи? – садлагъана япар хкисна панама алайда.

И арада телефонди зенг авуна.

– Эхъ, Тапанчи. Ингъе зенгзавайди гьам я.

– Хкуд телефон! – хъел кваз эмирна панама алайда. – Чаз артухан ксар герек туш.

Нажах гвайда кьве телефонни туьхуьрна.

– Тапанчи... Тапанчи... Им заз ван хъайи тІвар хъиз я... – Панама алайди фикирдик акатна, вичин бейнидай са вуч ятІани жагъуриз алахъна, ахпа, анай галкІидай хътин са затІни жагъун тавуна, нажах гвайдаз килигна.

Нажах гвайда кьуьнер агажна, вичиз а тІвар течидайди кьалурна.

– Тапанчи а касдин лакІаб я, чун гъеле мектебдаваз адаз гьакІ лугъуз вердиш хъанва, – Тарланаз исятда чкадин полициядин чІехидакай ихтилат инал кватун хъсан лишан яз аквазвачир, вучиз лагъайтІа къайда хуьзвай идарайрин векилар эхиримжи йисара ихътин ксари ийизвай вагъши хасаратвиликди ва я ихътибурухъ галаз чка-чкада кьиле физвай террордиз акси яз тухузвай серенжемра телеф жезвайди адаз хъсандиз чизвай.

– Иншаллагъ, анай чна кьил акъудда, – лагъана панама алайда. – А Тапанчидин халисан тІвар гьикІ я?

– Шараф, – Тарлана, игътият хуьн яз, вичин дустунин халисан тІвар – Ашрав – гьадаз ухшардав эвез авуна.

Панама алайди нажах гвайдаз килигна. Ада мад кьуьнер агажна.

– Иншаллагь, чун и месэладал хкведа, – лагъана панама алайда, вич генани са куь ятІани шаклу ийизвайди кьалуриз. Ахпа ам вичин амадагдихъ элкъвена: – Тарциз вучзавайди я?

– АтІудайди я ман! – жаваб гана нажах гвайда.

– Ихътинди атІуз агакьдани, кьве итимдин кІеме гьакь тийизвайди?

– Агакьайла агакьда ман. Чун геж жезвай чка авач кьван. Куьмекни чаз ава. – Нажах гвайди Тарланаз мукьва хъана, вичив гвай алат адал яргъи авуна. – Ма, атІуз эгечІ и тар! Адал мажусийрини кафиррини куьрсарнавай пинеяр кьван вакай куьрс хъанвай гунагърикай сад кьванни тІимил жедайвал ая.

– Завай жедач! – лагъана, Тарлан кьве кам кьулухъди хъана.

– Вучиз?

– Вад виш йисалайни гзаф и пел гуьрчегарзавай ва гьакьван йисара мадни гуьрчегардай тІем авай и пагъливандал зи гьил фидач. Икьван йисара са касдин кьилизни ихътин фикир атанач...

– Адак квай пинеяр вучтинбур я?

– И тарциз «чандар» лугъузва. Им «чан», яни «руьгъ» , «уьмуьр» ва «тар» гафарикай хъанвай са гаф я. Инсанар инал чпиз яргъи уьмуьр тІалабиз, аялар тежезвайбур чпиз веледар тІалабиз кьезва.

– Бижгъеррихъ?! Гъа-гъа-гъа! – хъуьрена нажах гвайди. – Вуна вуч лугъузватІа, вун жув гъавурда акъазвани?..

– Ціирхериз тІвал ягъун – им гъарда тарцел вичин мурад кутІунунин лишан я, – вичин патай алава хъийиз алахъна Дилбер.

Нажах гвайди Дилбераз гьич килигни авунач. Ам кьутми хъана:

– Абур вири кафиррин, мажусийрин уюнар я... Руьгъни, уьмуьрни гузвайди са Аллагъ я, масад авайди туш!.. Куь хуьруьнвиарни, куьнни гунагъкарар я! Куь чка жегъеннем я! – Нажах гвайди къапарай акъатзавай, адан вилериз иви хъиткъинзавай. – Чаз хабар авачир хъиз яни куь хуьре вуч жезват!а? Куь миск!индиз чна ракъурай фекъи куьне ахъайнач! Куь фекъи авам я! Къейибур кучуддайла, къилиз акъудзавай бязи шарт!ар къадим имандив къурбур туш! Я итимриз, я дишегълийриз гъихътин парталар алук!дат!а чизвач! – ада Дилберахъди, адаз килиг тийиз, къил югъурна. – Пак чкаяр я, п!ирер я лугъуз, адетдин инсанрин суларал садакъаяр я лугъуз фар, къенфетар пайзава. Куь аялри гъина к!елзава? Инсан маймундикай хъанва лугъуз (Астафируллагъ! Астафируллагъ!) , чрун тавунвай руьгъер алцуларзавай мектебда! Ибур садни Аллагъди къабулзавай крар туш, эй вилерни, рик!ерни буьркьюьбур! Жегъеннемдин ц!ай къалум жеда квез виридаз! Куьнни гунагъкар я, гъуьлни паб тушиз, чуьллера сиягъ хъанвай! Куьн хътинбуруз къван гана к!анзавайди я!.. Куьне чун к!амашрай къазвани?.. – ада тарциз са шумудра галамаз галамаз нажах вегъена, ахпа мурз тарцин танда туна, къерехдиз хъана ва, автомат Тарланал туьк!уьрна, т!убни шейт!андал эцигна, эмирна: – Ат!ут!!

Агъзур йисан къене халкъди къабулнавай, вердиш хъанвай къайдаяр, адетар къе дегешариз, вичивай хъайит!а, дуьз гелез хкиз к!анзавайдан и гафари Тарланан чандик ц!ай кутунай, адаз, нажах тарцяй акъудна, хъайивал хъуй лагъана, адан мурз вилерай н ифрет авахъиз килигзавай, акъулдив къур ва я меслятдин са гафни акат тийидай и касдин къилиз чуькъведай фикир авай.

И ният гъа макъамда садлагъана Тарланан гьерекатрайни вилерай къат!ай Дилбера адаз са патахъди хурт! гана, адан виликай акъвазна ва минетни, шелни акахънавай ванцелди лагъана:

– Я чан рухваяр, я балаяр, куьн зи веледрин таяртуьшер я! И гъарай-эвер куьз я? И кас куь бубадин

къедда авай инсан я. Адавай и нажахдив ихътин зурба тар атІуз жедани? Ихътиндан вилик тарар атІу-дай машинни ажуз хъун мумкин я...

Тарци вишришарна.

Тарцин къилелай цава къве лекъ пайда хъана.

Нажах гвайда, лишан къун тавуна, цавухъди са шумудра автоматдай гуълле гана.

Хата гъиссай лекъер сад садавай къакъатна, сада Яру дагъдихъ, муькуьдани Шалбуздагъ галайнихъ лув хгана ва вилерикай квахъна. Аквар гъалда, абур ихътин яракъдин ванерихъ галаз таниш тир.

Чехи вацІ галайвал килигай Тарланаз агъада авай келемрин никІерин къилелай цІар гана хкаж хъанвай руквадин яргъи зул акуна. «Ихътин руг никІерилай агъада авай рекъяй жезмай къван йигиндиз машин фидайла, хкаж хъун мумкин я, – хиял фена адан рикІяй.

И мичІивилин шейтІанри вилик тахсиркарап хъиз акъвазна, абурун туьгъметар къачуни, акси яз са затІни ийиз тахъуни, Тарланан рикІ чукъвезвай. Вичихъ са кар хъуникай, ада са акъван фикирзава-чир. «Дилбер инал алачиртІа, хъсан тир, тахъайтІа жуваз нажахдикай аманеви къадай... Итим садра хаз-вайди я, садра рекъизвайди я. Зунни итим хъиз рекъ-идай... Хуьре жуванни Дилберан тІварар чІурукІа гъатна кІандачир заз...»

Агъадавай рекъелай хкаж жезвай руквадин зулу-нин са къил Алгъай тамун къилелайни са уътери хкаж хъана, гъанал акъалтІ хъанвай. Адан вичин рикІе са гъихътин ятІани бицІи экв куькІвей хъиз хъана, ада мад анихъ килиг хъувунач, адас гъиле ажал авай и къве касдин фикир а руквадал желб авуналди а бицІи экв туьхуьриз кІанзавачир.

– Сабур! Сабур! – лагъана панама алайда вичин амадагдиз. – Авайвал лагъайтІа, и тар нажахдив атІуз жедайди туш, идаз маса чара акъудна кІан жеда... И къведаз вуч ийидатІа, гъам гъялна кІанда... Тапанчи... Заз и тІварцІи секинвал гузвач...

– Ваз са фикир авани? – жузуна нажах гваз хъай-ида.

– И къвед кундал хутахдани-хутахдачни са меслят авуна кІанда...

Ада са низ ятІани зенг авуна, вич рахаз, ахпа яб гуз, давамарна:

– Ас-саламу алейкум, стха. Им зун я... Тар нажах-див атІуз жедай хътинди туш... Зурбади я... Хъиткь-инарайтІа жеда, хъалхъам ава... Мад са вилив тех-вей месэла ава. Инал са итимни паб ала. Гъуълни паб туш. Ибурун телефонра Тапанчи лугъудай тІвар ава. Вуч ятІани и тІварціи зи рикІе риб эцязева... Ваз и тІварціи-лакІабди са вуч ятІани лугъузвани?.. ГъакІ я ман?.. – Тапанчи гвайдан вилер садлагъана экъис хъана. – Аллагъ чІехи я!.. Са рахунни алачиз... Къведни хкида... Ас-саламу алейкум, стха.

Панама алайди, автоматдин яб вичихъди ялна, къве кам къулухъди хъана, яракъдин луъле Тарла-нахъди элкъуърна, рахана:

– Вучиз вуна заз а Тапанчи лугъудайди къацІай-мент я лагъанач?! – ада, жаваб вилив техвена, авто-мат хкажна ва вичин вири хъилевдини къуватдивди чандардиз гуълле гана.

Ада и жуърета вичик акатнавай хъел иликъарза-вайвал акур муъкуьдини гъахътин инсаф атІайви-лелди тарциз гуълле гуз эгечІна.

Дилбер, чин гъилеривди кІевна, цуквал ацукъна.

Тарлан кІвачел акъвазнавай, чІарни юазвачир. Къеняй ргаз, вичивай са затІни ийиз тахъунай адаз вич акъван такІан хъанвай хъи, адаз ибурун гуъллей-рикай сад хъайитІани вичихъ галукъна кІанзавай. «ГъакІ хъайитІа, абуру, белки, Дилбер ахъай хъийин... Угърашрин гъиле яракъ хъунилай угъраш са карни авач...». Гъа вахтунда ада, вичиз акІ тежедайди чинни ийиз, тарцин хилера акъуна къулухъди са буъркъуъ гуълле хъайитІани хкадар хъана вичихъди атун тІа-лабзавай.

Амма чандар уъмуърдин тар тир. Ада, хирер жез, талашар, пешер кІвадариз, вичел алай цІирхер чІух

жез, гумадин цѢиргъер акъатиз, наразивилин гув-в-дин ван ийиз, гуъллеяр вичел къабулзавай, садбур адак кумукъзавай, садбур адакай хкатиз физвай, амма тарци вичин зурбавал, вичин суй хуъзвай, адан дувулар, жакІумар хъиз, чилик тІарам хъанвай, абуру чІехи къанихвал гъиссзавай ва чеб авай дерин-рай кужумзавай яд генани артух ийиз алахъзавай, икІ жезвайди чандардин патавай авахъзавай булахда яд артух хъанвайвили, яд ара-ара хкадриз къвезвай-вили къалурзавай. ИкІ тарци вичи акъван регъятдиз са зулумдизни, са ажалдизни рей тагудайди къалурзавай, вучиз лагъайтІа ам уьмуърдин тар тир, уьмуър хуьнин, уьмуър давамарунин, намусдин, муьгъуьббатдин, такабурвилин, умуддин, уьмуърдал къарувилин тар тир.

Садлагъана панама алайдан сивяй ивидин цѢиртІ яна, ам, къилин къаб цавай физ, агъадалди гадар хъана.

Къвалав гвайди ярх хъайивал акур муькуьдаз къулхъди элкъвез кІан хъана, амма адан чапла цІвеляй ивиди цѢиртІ яна. Гъамни са къвалахъди агъадалди гадар хъана.

Тарлан метІерал аватна: адаз кІвенкІв алай пелен «кІарарай» агъуз, гъиле тапанчини аваз, эвичІзавай Тапанчи акунвай...

* * *

Гуьгъуьнин юкъуз Тарлан вичиз Сургутда адет хъанвайвал фад ахварай аватнай. Йифиз, накъан йикъан вакъиаяр къиле регъвез, са акъван секиндив ксаначтІани, ада вич ахварикай тух хъанваз гъиссзавай.

Тапанчидихъ галаз Марвар булахдал финни, адаз къуллугъдин рекъяй садлагъана къайгъуяр акъатун сеbeb яз, къве дустунини са маса къулай макъамдал хутахун меслятнавай, вучиз лагъайтІа хуьруьн уьруьшра, Суван тама, яракъар гвай, рикІера душманвал

авай къачагъар аваз тІуьнар-хъунар авун абурун намусди къабулначир. Гъавиляй Тарлана къе хъфин къетІнавай.

Диде дегълизда вичин къайгъурик квай, рекъе гъатзавай хъиз пакаман тІуьн гъазурзавай.

Ада дидедиз вич накъ чандардин патав фейидакай лагъанвачир.

Тапанчиди Дилбер хуьруьн къерехдал къван, Тарлан кІвалин гъаятдал къван вичин машинда аваз хканай. Дидеди накъ къве дуст Марвар булахдал ала лагъана фикирзавай.

Телевизордай чкадин хабарар гузвай: «Накъ чи районда виридаз машгъур ва вичиз уьмуьрдин тар лугъузвай чандардин патав къве террорист тергнава, абур тІебиатдин къадим имарат атІуз атанвайбур тир, гъа вахтунда инал алаз хъайи чкадин са агъали абуруз залукда къаз кІанзавай. Чи райондин къайдаяр хуьдай органри савадлудаказ къиле тухвай серенжем куьмек яз бандитривай чпин къацІай планар къилиз акъудиз хъанач».

– А язух вуж тиртІа?.. Аллагъди хвена ам...– Дидеди къил галтадзавай.

– Низ чида? Лугъузвач къван телевизорди... ТІварар такъун ахътин ксарин хатасузвал хуьн патал ийизвай кар я, диде.

– Инсандин кІалуб квадарнавай и къетІинрин душманвилерин эхир мус жедайди я? – лагъана дидеди, мад къил галтадиз.

– Абурун эхир ийизва къван... Зи дуст Тапанчиди абурун виридан тифтиф цавуз акъудда! – диде-дик руьгъ кутаз алахъна хва, гъа са вахтунда накъ бандитриз залукда къаз кІан хъайибурукай сад анал тахъайди яз къалурунни вичин дустунин гъунар хъунал рази яз.

– Хъсан хъана вун анал тефена... Къѐни физ тахъуй гъа!.. Жуван хъфизвай рекъиз хъвач... Накъ йифди кІвенкІв алай пелел зурба цІай кузвай...

Тарланан рикІи хъуткъунарна. Ам тадиз айван-
дихъ экъечІна.

КІвенкІв алай пелен хурал тарцин чкадал чІехи
чІулав леке алай.

– Чандар хъиткъинарна кицІин рухвайри!.. Угъра-
шар!.. – Тарланаз мад вуч лугъудатІа чизвачир, адаз
вичин вилерихъ агъаз кІанзавачир.

Ам, чин-гъил чуъхвена, тади квачиз гъаятдиз эви-
чІна, хайи кІвалелай вил аладарна. Ахпа ам багъда
къекъвена.

Ада и кІвални, багъни вичин бубадинни диде-
дин чІехи зегъметринни гъекъерин нетижа тирдакай,
ибурухъ датІана гелкъведай кас герек тирдакай, вич
хзанда виридалайни гъвечІи хва яз вичин везифа –
бубадин кІвалин иесивални аявал авун вичи герек тир
къайдада тийизвайвеликай фикирзавай. И фиксира
адав ийиз турди чандардин къисмет тир.

«Ваъ, и кІвал, и чил, хайи ватан гадарна туна
кІандач. Иеси тахъай кІвални, чилни барбатІ жеда,
абурухъ маса, патан, иесияр акъатда. Ингъе аквазва
ваз, къе чандар хъиткъинарнава, пака мектеб хъит-
кънарда, ахпа медениятдин кІвал хъиткъинарда,
ахпа хуъруън пІирер хъиткъинарда, ахпа дяведа
къейи хуъруънвийриз эцигнавай гуъмбет хъиткъи-
нарда. Пака лугъуда ваз: «Им ви чил туш, инал ви
чІалал рахамир! Инавай сурарни куъбур туш». Ахпа
гъа сурарни тахъай мисал ийида... Ваъ, гъар кІва-
лиз, гъар багъдиз, гъар чилиз, гъар къванциз, гъар
кІамуз, гъар булахдиз абурун къайгъу чІугвадайбур,
абур хуъдайбур герек я... ГъакІ тахъайтІа, чиликай
ватан жедач, инсанрикай – халкъ... Ви хиве чІехи
кІвалахар, тавунвай важиб крар, буржияр гзаф ама,
ви хиве и чилив вахгун тавунвай буржар ама, –
лугъузвай тарлана вичи вичиз. – Вучиз ви дахдиз и
хуъряй экъечІиз кІан хъаначир? Адавай жедачирни,
шегъерда вичиз къулайвилер тешкилиз, регъят кра-
рихъ гелкъвез? Жедай. Амма адавай и дередин, и
дагъларин, жуван халкъдин вилик вичин хиве авай

буржияр вичелай алудиз жезвачир, икI авун адан намусди къабулзавачир. Миша халудивайни Подмосковьедиз вичин рушан патав хъфена, меркезда ва мукъув гвай са шегьерда вичиз къулайдаказ уьмуьр тухуз жедачирни? Жедай. Ваъ, адаз, вичин гъвечи дехмеда яшамиш жез, вичиз ганвай са кIус чил хуьн, вич вичин накъвадиз, ватандиз, вичин диде-Волгадиз герекзавайвилин гъисс багъа тир... Вуна и чилиз вуч хъсанвал авуна, вуч хийир гана?.. Ви буржияр къилиз акъудун квелай гатIундатIа ваз, ингье, авазва... Вад виш йисуз и дере гуьрчег авур, инсанриз шадвал, чIехи умудар гайи, абур уьмуьрдихъ къаних яз вердишарай, жаванриз чIехи жез, агьилбуруз камаллу жез чирай чандардин чкадал зулухъди цIийи чандар куктун ви хиве ава, тахъайтIа анал алай булахни къурада... Булах тахъайтIа, цIийи тарци чил къун тавун мумкин я...» И чилел уьмуьр давам хъун, уьмуьр тIа-лабдай, уьмуьр кIанардай лишанар хъун герек я...

Тарлан айвандал хкаж хъхъана.

– За недайди ваз эцигнава, чан хва. – ТIуьна, вах-тунда жуван рекье гъата.

– Зун амукъзава, диде.

– Хъайи кар-затI авани? – садрани вичи къетI-навай кар къулухъ элкъуьр тийиз вердиш тир хцин гафарал мягътел хъана диде.

– Ваъ.

– Гъикъван чIавалди амукъзава?

– За уьмуьр тухузмай къван гагъда...

Тарлана диде назикдаказ кIеме къуна.

2023

ЭДЕБИЯТДИКАЙ МАКЪАЛАЯР

Фикирар, веревирдер, къейдер

ПИЛИДИН ДЕВИР

Алай девирдикай, адан четинвилерикайни тату-гайвилерикай веревирдер авун жемятдин чӀехи паюнин пеше хъанва. Рахазва, месӀалаяр къарагъарзава, суалар гузва ва гъатта хгузвай жавабрин ванерни къвезва.

Амма девирди вичин кар аквазва. Адаз вичин атӀа кьил гьихътинди жедатӀа вичизни чизвач, я халкъаризни. Лугъуз жедай, тедбир гуз алакьдай садни авач. Са Аллагъдилай гъейри.

Уьлкведал, лагъайтӀа, кӀукӀ къвезва, адан девлетар артух жезва лугъудай ванер къатибур я, амма жергедин инсанрин, халкъдин лап чӀехи паюнин гьал хъсан патахъ дегӀиш хъунин лишанар аквазвач.

Цел ацукънавай пилидикай тир махуниз ухшар жуьре хъанва. Яд ацӀанва, амма пилиди йикъа са сеферда, гъар чӀавуз къурбанд яз са иер руш вичиз гъайила, инсанриз яд къачудай ихтияр гузва. Жемятдиз чара авач, йикъа-йикъа са гуьзелдикай магърум жезва. Пачагъдивайни пилидин хура акъвазиз жезвач: я ахътин къуватарни авач, я ахътин акьуларни.

Халкъ вичин сагъламвал, руьгъдин къадимлу девлетар, инсанвилини берекатар, ахлакъ, ацукъун-къарагъун са къас фахъ чи девирдиз-пилидиз «къурбанд авуниз» мажбур жезва. Гъа икӀ къвез-къвез халкъдин пун хкатзава, куьк зай жезва.

Уълкведа авай руьгьдин кашакай гьукуматдиз хабар авачир хьиз я. Эгер хабар ава лагьайтІа? Ада и игьтияжар таъминарун патал гузвай руьгьдин тІуьн тапанди, халкъдин ацукьун-къарагьунихъ галаз къан тийизвайди я, ам къил элкьуьрзавайди, акьалтзавай несил рекъай акьудзавайди ва гиж ийизвайди я. Зун инал уълкведа руьгьдин эвелимжи «ярма» хьанвай телевидениедикай рахазва.

Эдебиятдин зурба адетар хъайи ва авай уълкведа медениятдин и чІехи ва къилинбурукай сад тир хилез гьукуматди фикир тагун сакІани кьиле ацукьариз жедай кар туш. ТІвар-ван авай шаирри, гьикаятчийри, критикри, эдебият ахтармишзавай ксари шумудни са сеферда Госдумадикабулун патал, «Яратмишунардай союзрин гьакъиндай Закондиз» рум гун патал алахьунар садрани къведра авунач, амма вучиз яТІани адаз рухсат гуз Президентдин гьил къвезвач.

Вучиз? Адаз писателар гзаф жез кичІезвани? Советрин девирда акъатай СССР-дин писателрин Справочникда авай 10 агъзур тІварцІи чи уълкведин къилик къалабулук кутазвани? Икъванбуруз пул акъакьдач лугъуз фикирзаватІа ада?

Сад лагьайди, Союз чІкайдалай къулукъ акъван писателар амачирди якъин я, вучиз лахъайтІа къилдин гьукуматриз чара хъхъайбурухъ галаз санал Урусатдай маса уълквейриз куьч хъхъай ва перестройкадин девирда агъа дуьньядиз хъфей къван писателрин сан-къадарни чІехиди я. Къвед лагьайдини, къенин юкъуз, гьихътин хъсан шартІар яратмишунардай къуватар патал арадал гъайитІани, абурун къадар советрин девирда хъайидалай гьич тахъайтІа са цІуд сеферда тІимил жеда. Вучиз лагьайтІа справочникра гьатнавай ва я писателрин союзрин членвили билетар гвайбурукай виридакай писателар жедайди туш. Ахътинбур халисан устадрин арадай чеб-чпелай акъатда. Идалайни гъейри, чи девирда къил кукІвар тавуна пул къазанмишдай рекьер гзаф хьанва, писателвили физ кІан жедайбур анжах бажарагълубур, эдебиятдиз

вафалубур жеда. Цензура амачир девирда сечмебурни усалбур вичи чара ийида. Писателрин чѐхи союз советрин девирда абурун ктабар маса гуналди ва Литфонд дулу авуналди хуъзвай. Къе герекзавайдини гъа гъал арадал хкун я.

Къенин йикъан месѐла – руъгъдин каш я. Руъгъдин каш авай уълкведал садрани абур къведач. Къе майданда авайбур, дуъз лагъайтІа, са ни ятІани майдандиз акъуднавайбур, ише физвайбур гъакІ вахт рекъин патал кІелдай тупІал ктабар, эсерар я. Харжаф эдебият арадал гъизвай издательствойрин тум-къил авач. ГъакІ хъайила реформаирин девирда къиметдай аватнавай (авуднавай) руъгъдин гъакъикъи ивирар яратмишзавай къуватриз рехъ тагун, абур муртІаз гадариз алахъун – им политикадин месѐла хъиз аквазва. Ибур Урусат харчи ийиз, хирде ийиз кІанзавайбурун алахъунар я.

Эдебият – им халкъдин, миллетдин руъгъ я. Халкъдин тарих, къенин ва пакагъан югъ, адан ацукъункъарагъун, адаз четинвилера дурум гуз чирдай къуватар, адак вич мягъкемарун ва виликди фин патал руъгъ кутадай кесер анжах чІала ава. Къенин юкъуз, вири дуъньяда гъукуматрин хатасузвал зурба терроризмди гзаф хѐуди тирди субутарнавайла, Урусатдин садвални сагъвал хуънин месѐла ина яшамиш жезвай гъар са халкъ, гъар са чІал хуънин месѐладикай ибарат жезва. Амма, гъайиф хъи, и кардин гъакъиндай гъукуматдиз вич инжиклу ийиз кІанзавач.

Дагъустандин сергъятра аваз, и къарагъарнавай месѐлайрикай рахайтІа, чи республикада писателрин гъалар, гзаф маса регионрив гъакъигайла, са акъван тарифлу чкадал алач. Чи республикадин гъукуматди эдебиятдиз куъмекар гузвач лагъайтІа, таб жеда. Адан къаюмвилик кваз чи чІаларал газетар, журналар, къериз-ѐаруз ктабарни акъатзава. Амма и «мискъи куъмекар» «фекъидинди къейиди чуъхуън я, ам женнетдиз ва я жегъннемдиз тайинарун Аллагъдин кар я» лагъай хътин мисал жезва.

Писателдин тІвар-кар хкажунин месэла чи республикада садани къарагъарзавач. Къхьинарзавай ксаринлай-анлай и месэладикай регъуыз-кичІез лугъузватІани, абурун ван садазни къвезвач, вучиз лагъайтІа абурун ван са гужлу севтиниз элкъвезвач. Аквар гъалда, чи гзаф писателриз чпин къайгъуяр масадбуру гъялна кІанзава. Шехъ тавунмаз, аялдиз мам гудайди туш, чан азиз амадагар!

Къенин девирда Дагъустанда мад са «тІал» гъатнава. Ктабар кІелзавайбурун къадар къвердавай тІимил жезва. Художественный эсерар авай ктабар виле амач. Идан себебни, сад лагъайди, кІелзавайбурув чи ктабар агакъар тавун, абур эдебиятдикай магърум хъун я ва, къвед лагъайдини, ктабдин везифа, адан къимет, важиблувал гъихътинди ятІа чиз амуькъ тавун я. Ибур, гъелбетда, медениятдин месэлаяр гъилевай гъакимри гъялна кІанзавай месэлаяр я. Аквар гъаларай, абуру чпини фадлай къулухъ ктабар кІел хъийизвай хътинди туш.

Жуван дидед чІалал кІелиз-кхъиз чидай ва гъа идалди вичин руьгъдин игътияжар таъминарзавай гъар са кас – им халкъдин жанлу са кІус я. Ада вичин миллет хкажзава. Халкъдин тарих, алатай ва къенин девирдин эдебият, меденият тийижир, абурукай менфят къачун тийизвай кас савадлу инсан я лугъуз жедач.

Гъавилияй захъ, и гъвечІи макъала кхьиналди, халкъдин руьгъдин гъуьндуьрар хкаж хъун патал, гъам яратмишзавайбурун, гъамни а яратмишунар вуьж патал авунвайди ятІа, гъабурун арада датІана сада-садан рикІикай хабар къунин алакъа мягъкем хъана кІан хъунин мурад ава. И терездин къве хелни сад хъана кІанда. Герек, шаирри, гъикаятчийри, чпин вири бажарагъ кардик кутуна, вини дережадин эсерар яратмишин ва кІелзавайбуруни абурукай кфет хкудна, къимет гун.

Къенин муракаб девирда лезгияр хътин къадардалди гъвечІи, вични къве чкадал пайнавай халкъдиз

герекди вири лезгийрин руьгъдин сихвални садвал я. И садвал мягкемарунин везифа вири девирра яратмишзавай къуватрин хиве хъана ва гъакІ яз амукъни ийида.

Цел ацукънавай пилидин эхир гъихътинди хъанатІа, виридаз чида: адан вилер акъудна, къил галуддай са къегъгал пайда хъана, яд халкъдин ихтиярда гъатна, адан яшайиш авадан хъана, мах пачагъдин руш а къегъгалдиз гуналди ва абурун мехъералди куьтягъ хъана.

Белки, чи гъаятдани мехъер жен.

2005

ЧИ ЭПОСДИН ДУВУЛАР ДЕРИНРА АВА

Лезги халкъдиз руьгъдин рузи ва къуват гузвай чІехи ва мидаим пуд ярж (символ) ава: Шалбуз дагъ, Къулан вацІ ва Шарвили. Ибур чи миллетдин пуд даях я.

Пуд кІвач квай куьсруь гъинал эцигайтІани ярх жедач. Чи халкъдивай тарихдин мичІи даркалрайни буьркьюь уламрай вичин чІални, чилни руьгъдин садвал хвена экъечІиз хъунин сирни гъа и пуд «кІваче» ава жеди.

Къулан вацІу (Алпан вацІу) чилел чан гъизва, адав цуьк ахъайиз, бегъерар гуз тазва, Шалбуз дагъди (Алпан дагъди) халкъдин руьгъ миxъи ийизва, ахлакъдин часпарар мягкемарзава, Шарвилиди хайи чилин часпарар, халкъдин ягъдин бине хуьзва, ватанэгълийрин руьгъдик лувар кутазва. Шарвили халкъдин тарих, къенин югъ ва къверичІав я, ам халкъдин зигъин ва адан умударни эрзиман мурадар я. Са гафуналди, Шалбуз дагъни Къулан вацІ чи чилерал алай хъиз, Шарвили хътин зурба игитни тарихда хъайидал шак гъун четин я.

Халкъдин сивин яратмишунра и пуд яржни чебчпихъ галаз алакъада ава. Гъар са девирда халкъди

абуруз вахтунив кьур кьиметни гузва, гьа чІаван лишанрин тартибдани твазва.

Шарвилидин кьамат, адан суй-абур чи тарихдихъ галаз, халкъдин яшайишдихъ галаз санал битмиш хьана. Бинеда хьайи са цилинай зурба тар экъечІна.

Лезги чил хуьн патал женгера игитвал кьалурай кьегьалриз Шарвили лугьудай адет авай. Имам Шамилахъ галаз Ахцегьрин кьеле кьачуз алахъай лап викІегь лезги муьруьдрикай Шарвили тІварцІиз тек-туьк жегьилар лайихлу хьайивилин гьакъиндай гьа вакъияяр акур ксари шагьидвалзава.

Бязи лезги хуьрера, иллаки Ахцегьа, викІегь инсанар ва я жаванар кьейила, «чан Шарвили дидедин» лугьуз ишелардай.

Шалбуз дагьда Шарвилиди турунив яна кьве пад авур гзаф зурба са кьван ава. Бязи динэгьлийри вучиз ятІани кьван пад авун Али пайгьамбардин кІвачиз язава.

Шарвилидикай риваятарни кьисаяр лезги халкъдин сергьятрилайни алатна, кьунши халкъарин сиверани гьатнава. Дагьустандин халкъдин шаир Абасил Мегьамеда заз авар халкъдин арадани Шарвилидикай кьисаяр чкІанвайдакай суьгьбетна. Шаирдин гафарай, сифте яз барут, тфенг пайда хьайи чІавуз Шарвилиди лагьаналдай: «Им кичІерхъанрин яракъ я. Гила викІегьвилиз чка тІимил хьанва».

Гьелбетда, кьисаяр, риваятар, негьилар, манияр, лугьунар гзаф ава. Абур жуьреба-жуьре девирриз талукъ я. Амма инал важиблуди ам я хьи, Шарвилидин кьамат, адан викІегьвал, ягь-намус, гьахълувал халкъдин Конституциядиз элкьвенва.

Захъ чІехи баде авай – Нинеханум баде, дидедин патай зи чІехи бубадин диде. Ада вич шарвалмазан я лугьудай. Ада сятералди Шарвилидикай негьилар ахъайдай, манияр лугьудай. «Шарвалмазан» гафни, зун гуьгьуьнлай гьавурда акьурвал, Шарвилидикай риваятар ахъайдайди лагьай чІал тир. Яни чи халкъдин тарихда Шарвилидин кьамат несилрилай несил-

рал агакързавай махсус ксар авай. Чпи машгързавай риваятрик абуру чпин руьгьдин кIусарни кукхун тавуна тазвачир. Абур халкъдин жанлу ктабар тир. Абур халкъдин зигьин тир. Абур чебни чпин девирди вичин рандадай язавай. Чал къе чIехи ирсни гъахътин ксар – шарвалмазанар сеbeb яз ахгакъна.

Шарвилидин тарихдин шагьидар чи чIалани гьалтзава. Месела, лезги чIала «дабан атIун» лугьудай мягъкем ибара ава. Адан мана «хаинвал авун, маса гун» лагъай чIал я. Ибараяр чеб чIала мягъкем хъуни абурун къадимлувал къалурзава. Чи вилик квай ибардин тарихни лап деринрай атанвайдал шак алач. Ида мадни Шарвилидин яшар еке тирдакай лугьузва.

Малум тирвал, Шарвилидин зайиф чка дабан тир. Риваятда лугьузвайвал, гуя адан имидин хци душмандиз и сир ачухзава. Душман Шарвилиди вилив техвей патай къевезва. Им чIехи тарс я, тарихдин тагъким я: душмандикай мукъаят хъухъ, жувандакай игътият хуьх.

Шарвилидин шумуд йис хъун мумкин я?

А. Гъаниевадин «Риваятрик квай игитдин геле» ктабда (Махачкъала, 1986) Шарвилидикай хейлин текстер гъатнава. Абурукай сада Лукил лугьудай касдин тIвар къунва. Алим ва писатель Фейруз Беделлахтула Лукил къадим Римдин полководец Лукулл хъунал гиман гъизва. Лукулл чи эрадила виликан 117-56 лагъай йисара яшамиш хъана. Ада 69-йисуз ЧIехи Эрменистандин пачагъ Тигран II лагъайди дарбадагънай. Лезги чилерихъни Лукуллан къармах галукъ тавуна амукъначир. Шарвили гъа чIавуз женгериз фенай. И вакъиаяр 2000 йис идалай вилик хъайи крар я. Чи эпосдин дувуларни, чи фикирдалди, гъа икъван йисарин деринда ава лагъайтIа жеда.

И макъаладихъ галаз чи кIелдайбуруз заз Нинеханум бадедивай ван хъайи са чIук – «Шарвилидин дидедин шел» теклифиз кIанзава. Аял чIавуз, зигьин хци тирла, хуралай чир хъайи а затI за геж хъиз кхьин хъувунай.

Ихътин жуьредин ишелар чи эдебиятда малум я, бязи ктабрани ава, месела, «Къагъриманвилини манияр кIватIалда (Махачкъала, 1973-й., туькIуьрайди Гь. Гашаров я). ЯтIани, куь фикирдиз гъизвай «ишел-дихъни» вичин къетIенвилерни гуьзелвилер ава. Гъамни Шарвилидин тарихда чка къуниз лайих авай са шагъадатнама я.

Шарвилидин дидедин шел

*КIелез хивяй шим рахада,
Чан Шарвили дидедин!
ВацIун къеняй къум рахада,
Чан Шарвили дидедин!*

*Бес гъикI хъуй ви хипер-суьруь,
Чан Шарвили дидедин?
ЧкIана хъи цIегъер вири,
Чан Шарвили дидедин!*

*Акур чIавуз ви суй-абур,
Чан Шарвили дидедин!
Катдай вакай бацI-жанавур,
Чан Шарвили дидедин!*

*Хтанай вун лекъен яна,
Чан Шарвили дидедин!
Лекъендин хам хура туна,
Чан Шарвили дидедин!*

*Кесибарик хвеш акатнай,
Чан Шарвили дидедин!
Пун квайбуруз къеж акъатнай,
Чан Шарвили дидедин!*

*Гафар-чIалар сад авуна,
Чан Шарвили дидедин!*

*Вун кьиникъиз къаст авуна,
Чан Шарвили дидедин!*

*Гьакьунар къаз¹ эверна ваз,
Чан Шарвили дидедин!
Хъанач вавай гаф чилел таз,
Чан Шарвили дидедин.*

*КІахар кІвахна сагъ са рипе,
Чан Шарвили дидедин!
ТуйкІуьрнай ваз бягъсин эбе² ,
Чан Шарвили дидедин!*

*Атанай вун гьунар къалаз,
Чан Шарвили дидедин!
Тик шаламар кІвачел алаз,
Чан Шарвили дидедин!*

*Вун лекъ хъана, вун – чинеруг,
Чан Шарвили дидедин!
На бягъсандар авуна руг,
Чан Шарвили дидедин!*

*Гъалибвилин ийирла къуьл,
Чан Шарвили дидедин!
Алукънай вун цІуьдгъуьнна куьл,
Чан Шарвили дидедин!*

*Ви мидяяр – чалагъанар,
Чан Шарвили дидедин!
ГьалчІ хъанай вал, къуна турар,
Чан Шарвили дидедин!*

*Турари ваз гузвачир кар,
Чан Шарвили дидедин!*

¹ Гьакьунар къаз – кьуршахар къаз.

² Эбе – инал: кьуватар алцумдай махсус майдан.

*Гуж масан тир – хаин кІахар,
Чан Шарвили дидедин!*

*Мад са хаин – имидин хва,
Чан Шарвили дидедин!
Багъридин хва, лезгидин хва,
Чан Шарвили дидедин!*

*Гъа алчахдин атІанач ван,
Чан Шарвили дидедин!
«АтІутІ дабан! АтІутІ дабан!», –
Чан Шарвили дидедин!*

*Душман хъана мадни хшка¹,
Чан Шарвили дидедин!
КъатІна дабан – зайиф чка,
Чан Шарвили дидедин!*

*Ахурдилаи шив ишеда,
Чан Шарвили дидедин!
Ярдин атІай киф ишеда,
Чан Шарвили дидедин!*

*Душмандизни, чазни тахъуй,
Чан Шарвили дидедин,
Ви девлетар вацІу тухуй,
Чан шарвили дидедин!*

*ВацІун кІаняй пул ишеда,
Чан Шарвили дидедин!
Цава гъетер бул ишеда,
Чан Шарвили дидедин!*

*Ви кгалханни тур ишеда,
Чан Шарвили дидедин!
Хаядин рикІ, хур ишеда,
Чан Шарвили дидедин!*

¹ Хшка – викІегъ.

*Къван ишеда, ракь ишеда,
Чан Шарвили дидедин!
Вири лезги накъв ишеда,
Чан Шарвили дидедин!*

2001

«ЛЕЗГИ РУШ АДА»

(Фридрих Боденштедтан ктабдикай)

Немсерин писатель Фридрих Боденштедтан (1819-1845) яратмишунрихъ галаз зун сифте яз 1995-йисуз, за жуван «Ярагъ Мегъамедан гъазават» драмадал кIвалахдай чIавуз таниш хъанай.

Урусатда вич эвелни-эвел А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтован, А.В. Кольцован, А.А. Фетан ва масабурун чIалар немс чIалаз таржума авуна, абур Европада машгъур авур кас яз чизвай и писателдихъ Къафкъаздикай кхъенвай эсерар авайди малум хъайила ва вичини Къафкъаздин дяведа чи шейх ва камал-эгъли, Дагъустандин муьруьдрин ва эвелимжи имамрин регъберни руьгъдин буба хъайи Ярагъ Мегъамедан иштираквал гъихътинди ятIа къалурзавай ктаб кхъенвайди чир хъайила, зун а эсер жагъуриз алахънай.

Гъа икI за сифте яз и писателдин «Къафкъаздин халкъар ва аслу туширвал патал Урусатдин аксина абурун женг» ктаб кIелнай, адай къачунвай бязи делилрикай гуьгъуьнлай арадал атай жуван драмадани менфят хкуднай.

Писателдин и ктабдихъ вичин девирда вири Европада гегъенш машгъурвал хъанай, ам пуд сеферда – 1848, 1850 ва 1859 лагъай йисара чапдай акъатнай.

Ф. Боденштедта Дагъустандин къетIенвилериз «РагъэкъечIдай пата агъзурни са югъ» ктабдин хейлин чинарни бахшнава. Ада Дагъларин уьлкведикай

къве поэмани кхъенва: «Гъамзат ва Мурад» ва «Лезги руш Ада»¹.

И эсерар гъакI ацукъай чкадал, писателдин вичин къулай ватанда арадал атайбур тушир, абур кхъиниз ам къуд йисан къене (1841-1845) Дагъустанда сиягъатда хъуни къуват гана.

И кардикай хабардар хъайила, зак гъасятда Дагъустандин яшайишдиз ва тарихдиз талукъ яз кхъенвай винидихъ тIвар къунвай къве поэмадикай иллаки «Лезги руш Ада» кIелиз кIан хъунин гъевес акатна. Амма а эсерар урус чIалаз таржума тавуна амукуни зун жуван мурад къерехдиз авуниз мажбурнай.

2006-йисуз заз вич Москвада авай Библиядин таржумайрин институтдин къуллугъчи яз Дагъустандиз командировкадиз атай, вичин ери-бине Германиядай тир, гила вичикай лезгийрин езне ва зи хванаква хъанвай, вичизни гила лезги чIал чизвай Мартин Диллигахъ галаз таниш хъунухъ къисмет хъана. Гъа чIавуз за Мартиназ адан ватанэгъли Ф. Боденштедтахъ «Лезги руш Ада» поэма авайдакай лагъанай ва и эсер жагъуриз жедай хътин мумкинвал авани-авачни хабар къунай. Мугъман вични и поэмадикай гъеле хабардар тушир. Са йисалай ам мад Дагъустандиз хтайла, ада заз чIехи савкъват хканай – 1853-йисуз Берлинда чапдай къилдин ктаб яз акъатнавай «Лезги руш Ада».

Мартин Диллига заз ктабдин мана куърелди ачухарнай, ам михъиз таржума ийидай я вахт, я мумкинвал адахъ авачир. Гъавилай зун и поэмадикай гегъенш баянар гуз жедай хътин касдихъ къекъез хъанай.

Зи дуст, машгъур шаир ва таржумачи, лезги эдебиятдин гъеле гзафбур патал хъендик кумай чинри-

¹ Тифлисдин гимназияда тарсар гудайла, Ф. Боденштедтакай «Дивани хикмет» («Камалдин кIватIал») обществодин иштиракчи хъана. Анин къиле азербайжанрин шаир Мирза-Шафи Вазех акъвазнавай. Адавай Боденштедта рагъэкъечIдай патан шииратдин чешнелу эсерар кхъена ва немс чIалаз акъагъарна абурукай ибарат «Шаркъ пата агъзурни са югъ» (1850) ктаб акъудна. Идалайни гъейри, ада «Мирза Шафидин манияр» (1851) ктабни гъазурна ва чап авуна. И ктаб, 1884-йисуз авур гъисабрай, Германияда 115 сеферда чап хъувунай.

кай хабар авай кас тир ва датІана чи къадим шаиррин тІварариз цІийи уьмуър хгузвай Азиз Мирзабегова зав гвай къадимлу ктаб Дербентдавай «Юждаг» институтдин къецепатан чІаларин факультетдин декандин заместитель, старший преподаватель Татьяна Павловна Коваленкодив вугун меслят кълурна. Къелемдин стхадин меслят за еке шадвилелди кълубна. Татьяна Павловнади и ктабдин мана куърелди кхъена ва лезги халкъдихъ ва чи хайи чилихъ галаз алакълу чкаяр цІарба-цІар таржума авуна. И саягъда заз гайи куьмекдай Татьяна Коваленкодизни Азиз Мирзабегова за пара кван сагърай лугъзва.

«Лезги руш Ада» поэмада кхиле физвай гьерека-тар Къафкълудин дяведин вакъиайрихъ галаз алакълубур я. Эсердай аквазвайвал, лезгийр кве патаз пай хъанва: садбур имам Шамилан терефдал элячІиз кІанзавайбур, муькуьбур дяве авуникай кыл кълукълудиз алахъзавайбур, ислягъ уьмуърдин паталлайбур.

Эмир Гъмзат тІвар алай касди вичин буба яна кхейи кас жагъурзава. Адаз ам дагъдин са хуьре чуьнуьх хъанвайди чир жезва. Али-бег лугълудай касдин хва Ибрагъм къланлу тирди адаз малум я. Рекье гишин хъанвай Эмир Гъмзат вич атай хуьре акатай са кІвализ физва. Ина Ада тІвар алай руша мугъмандиз фу-яд гузва. Гуьгъуьнлай мугъмандиз чир жезва хьи, и жегъл ва иер дишегъли Али-бегдин руш ва Ибрагъмман вах я. И рушан гълелай фу тІуьрвилай Эмир Гъмзатавай вичин кылин макълуд – къланлудилай кълисас кълхчун кылиз акълудиз жезвач. Ам хуьррай хъфизва. Амма ам гълкІ хъфизвач: аданни Ададин арада кълызгын муьгъуьббат куькІуьзва.

Идалай гуьгъуьнлиз Али-бегди вичин хва Ибрагъм дагълара чинебан са чкада чуьнуьх жедайвал ийизва, вучиз лагълатІа бубадиз вичин хва яна рекълудиз кичІе тир.

Са сеферда хуьруьз девриш Мугъммед кълезва ва ам Али-бегдин кІвале акълвазава. КІвалин иесиди мугъмман чІехи жумартвилелди кълбулзава. Мугъммед Шамила ракълурнавайди тир. Девришдихъ халкъ

урусрин кьушунрихъ галаз женгиниз къарагъунин мурад авай. Али-бегди дяве авуник хев кутазвач. Ам ислягъвилин терефдар я...

Садра Мугъаммед урус пачагъдиз халкъдивай кIватIнавай дегъек тухузвай карвандин къаршидиз экъечIзава ва а ксар Шамилан патаз элячIун патал чIалал гъиз алахъзава. Элкъвена хкведайла, девришдал Эмир Гъамзат гьалтзава. Абур къведни къазакърихъ галаз женгиник экечIзава. Эмир Гъамзата девришдин терефдал алаз къегъалвилелди женг чIугвазва. Ахпа Мугъаммеда Эмир Гъамзатахъ галаз яргъалди Шамилакайни дин-имандикай суьгъбетар ийизва ва адаз «Чирвилерин дережаяр» ктаб багъишзава.

Абурун арада ихътин ихтилат физва:

«Ваз кхъиз чидани? Ваз Къуръандин руьгъни керематар чидани?»

Эмир Гъамзата жаваб гана: «Чи хуьруьн фекъиди заз Къуръанни чирна,

Зи бубади заз чирвилер «Шагънамедайни» Гъафизай гана.

Бязи шиирарни камаллу келимаяр хуралай заз чизма».

Девришди шаддиз лагъана: «Баркалла, Гъамзат!

Чирвилери викIегъ аскер безекламишзава,

Камаллувални къегъалвал чеб чпик акахъайла, инсан вагъшивиликай михъи жезва,

Вагъши викIегъвал жанавурдихъни, пеленгдихъни ава,

Амма рикIел аламукъдайбур Ирандиз машгъурвал гъайи тIварар я...

Амма исятда йифен цIийи гъед куькIвенва, маса гъетерин экв зайифариз;

Аллагъди адаз зурбавал ганва, адакай и мукъвара вири дуьньяда чир жеда.

Душманри адан къуватдиз гъуьрметзава, дустари – адан чирвилериз».

(ЦIарба-цIар таржума)

Идалай вилик хъайи савашда пуд къазакъ есирда къунай. Абурукай сад есирар азад хъувунай гудай гъакъи хкиз рекъе тунай, къвед амукънай. Къазакъ са шумуд йикъалай элкъвена хтана ва ада тфенгар патал ругуд виш патрон хкана. Есирар ахъа хъувуна.

Садра Али-бегдин кІвализ Ададик лишанар кутаз кІанз урус къушундин къилевайбурукай садан илчияр къвезва. Абуру рушан жигъизар яз виш кас ва мулкар гун тагъкимзава ва чпин патай эвез яз рушан бубадиз къаюмвал авун, ам хуън хиве къазва. И шартІ къабул тавуртІа, душманвилиз рехъ гуда лугъуз кичІе кутаз алахъзава.

Али-бегди агъсакъалар кІватІна, абурал меслят гъизва. Абуру Ада урусдиз тагунин къарар къабулзава. Гъа икІ вичин рушни бубади Ибрагъим чуънуъх хъанвай чкадиз акъудзава.

Эмир Гъамзата «Чирвилерин дережаяр» ктаб кІелзава ва адакай вичиз дериндай менфят хкудзава. Ада Шамилан патал элячІун кІевелай къетІзава. Девриш Мугъаммеда вичин суъгъурдин алакъунралди сад садавай яргъа авай Эмир Гъамзатни Ада чеб чпиз аквадайвал ийизва, ахпа Эмир Гъамзат Шамилан патав ракъурзава. Фидай рекъе жегъилди урусрин къушунрикай жуъреба-жуъре хабарарни кІватІзава.

Девриш Мугъаммед Ибрагъим чуънуъх хъанвай чкадиз физва. Абуру чеб чпел тама, тІурфан акъатнавай арада, гъалтзава. Къанлу чуънуъх хъанвай чинебан чкадиз хъфидай гуьтІуъ жигъирда Мугъаммеда, рум гана, Ибрагъим дерин дагъардиз вегъизва. Адан мейит са шумуд йикъалай жагъин хъийизва. Гуьгъуьнлай са къуъзуъ чубанди вич суъруъни вилик кваз хуъруъз хкведай чІавуз вичиз цІай хътин яру парталар алай са итим цаварай эвичІзавайвал акурдакай жемятдиз суъгъбет ийизва. Хуъруън агъсакъалар, цаварай атай а кас Аллагъди ракъурнавай Ильяс пайгъамбар я лагъана, инанмиш жезва.

Али-бегди вичин хцихъ яргъалди яс чІугвазва. Мугъаммеда адаз Эмир Гъамзатан буба къейивиликай

ихтилатзава ва Али-бегдин хва кьейиди Эмир Гьамзат туширдахъ агъурзава.

И вахтунда Эмир Гьамзат Шамилахъ галаз Чеченистандин Дарго хуьре ава. Имамдини адан цIийи терефдарди яргалди суьгьбетар ийизва.

Али-бег хцикай, Эмир Гьамзатни бубадикай магьрум хьуни агьсакъалар Ада Эмир Гьамзатаз гъуьлуьз гунин меслятдал гъизва. И хабардикай девриш Мугьаммеда Даргода авай Эмир Гьамзатаз муштулук гузва. Шамила Эмир Гьамзат мехъер авун патал ахъайзава, амма мехъерилай гуьгъуьниз тадиз хтана женгера иштиракун тагькимзава.

Эмир Гьамзата кIвализ хтана, мехъерин гъазурвилер аквазва, ахпа Али-бегдин патав физва. Мехъер вад юкъуз давам жезва.

Мехъернавай жегъилар Елисудиз, Эмир Гьамзатан кIвализ, хъфизва. Адади вичиз мехъерин вахтунда мугьманрин арадай хаин Агьмед акуна лугъуз гъуьлуьз хабар гузва.

Гуьгъуьнлай Эмир Гьамзатанни Ададин карванди рекье ял язавай береда абурал са кIеретIди гъужумзава. Адан кьиле авайди урусрин патал элячIнавай Агьмед яз хьана. Эмир Гьамзатал хер жезва. Амни адан паб Ада есирда къазва.

Эмир Гьамзатан итимрикай сагъ яз амукуьай ва душманрикай катиз агакуьай кьве касди Али-бегдиз езнени руш есирда гьатуникай хабар гузва. Ам, вичин итимарни кIватIна, Шамилан патав рекье гьатзава. Имам и чIавуз, женгер чIугваз-чIугваз, кьулукъди чIугуниз мажбур яз, Ахульгодиз акъатнава, ина ам душманрин гьалкъада гьатнава. Али-бег вичин кьушунни галаз гьаниз физва.

Есирда авай Эмир Гьамзатав пачагъдиз вафалувал ийида лагъана гужуналди кьин къаз таз алахъзава. Амма дагъвиди и кар хиве къазвач. Ам ягъиз тухузва. Адан гьилер ахъайна вилер кутIундай чIавуз ам женг чIугваз эгечIзава. И вахтунда Адани атана акъатзава. Хирер хьана иви авахъзавай Эмир Гьамзата эхирни

чан гузва. Адади, яракъ къуна, душманрал вегъизва ва гъамни женгина рекъизва. Абур къведни санал кучудзава.

Рушни езне къейидакай хабар хъайи Али-бегни женгера гъатзава ва, душманрилай къисас къахчуз агакънатлани, гъамни телеф жезва.

Девриш Мугъаммед урусрин патал алай султан Даниялан патав физва ва ам Шамилан терефдал элячИдайвал чЛалал гъизва.

Эмир Гъамзатанни Ададин къиникъикай ван хъайи халкъ дяведиз къарагъзава. Данияла вичин къушунарни пачагъдиз акси женгериз тухузва.

Вичин дуст Али-бег, Эмир Гъамзат ва Ада амачиз амукъай девриш Мугъаммедни женгерик экечИзава ва вичелай амайбуруни чешне къачудайвал ийизва, абурук руьгь кутазва. Ам балкИандаллаз къушундин кIвенкIвеваз физва, амма адав яракъ гвач. Адан са гъиле – Къуръан, муькуь гъилени какур аса ава. БалкИанди ам душманрин юкъни-юкъваз тухузва, абуру ам жидаяр сухна рекъизва. Султан Данияла девришдин мейит душманрин гъилияй ахкъудзава.

Шамиль вичин аскерарни галаз Ахульгодай агъуз эвичИзава ва вичин дустарин къисас душманрилай къахчузва...

«Лезги руш Ада» поэмада къиле физвай гъерека-тар гъа ихътинбур я. Адан эхирда авторди къегъал ксарин тIварар халкъди датIана рикIе хуьзва ва абурукай манияр туькIуьрзава лугъузва.

Са гафуналди, немс писателдин и поэмани Шамилахъ галаз санал Урусатдин аксина женг чIугурбурукай лагъанвай чIехи са «мани» я.

Литературовед З. Казбековади (1946-1998) Ф. Боденштедтан и поэмадин къилин игит девриш Мугъаммед я лугъунихъ галаз сад яз, ам Дагъустандин имамрин муаллим Ярагъ Мегъамед я лугъузни къейдзава (Килиг: Дагъустандинни Европадин эдебиятрин алакъаяр. Дагъустандин ктабрин издательство, 2008-й., 123-чин).

«Къафкъаздин халкъар ва аслу туширвал патал Урусатдин аксина абурун женг» ктабда Ярагъ Мегъа-медакай гегъенш баянар ганвай Ф. Боденштедт чи ватанэгълидин къаматди ва адан муршидвилини, руьгъ-дин жигъетдай зурба регъбервилини алакьунри лап дериндай гъейранар авурдал са шакни алач. «Лезги руш Ада» поэмадани немс шаир «девришдин», пак инсандин суьрет ва адан гъерекатар, адан аламатарни керематар гуналди, адан къамат мадни деринар ва гегъеншар ийиз алахънава. АкI жезва хьи, и чIехи эсерда кьиле физвай къван гъерекатар вири виликамаз гьикI кьиле фидатIа тайинарнавайди, абурун галай-галайвилел вичин гъил алаз хуьзвайди девриш Мугъаммед я. Аквар гьалда, писателдиз «Аллагъдин инсандин» алакьунрин чIехивални сирлувал жезмай къван тажублур ийиз кIанзавай. РикIивайни, гьакъикъи тарихдани Ярагъ Мегъамеда вичин сирлу чирвилералди, аламатралди ва керематралди инсанар вичин чIехивилин, михъивилин ва гьахълувилин чIа-лахъарзавай. РикIел хкин: генерал Ермолован буйругъдалди Аслан-ханди Къурагъа душтагъда тунвай Ярагъ Мегъамед анай лиф хъана экъечIна лугъудай хабар акъатнай. Ихътин аламатри яргъал Европадай атанвай, рагъэкъечIдай патан сирерайни аламатрай кьил акъудиз кIанзавай писателни гъейранар тавуна амачир.

Поэмада вичикай гегъеншдиз кхъенвай «Чирвилерин дережаяр» ктабни гьакъикъатда авайди яз малум я. Ам суфизмдин сирер ачухарзавай, Къуръандин аятрин баянар гузвай, шейхеринни муршидрин муьруьдар жез кIанзавай ксариз руьгъдин жигъетдай рехъ-хвал къалурзавай ктаб я. Адаз араб чIалал «ат-Тасаввуф» лугъузва, ана шииррин жуьреда кхъенваз суфизмдин рекъел элячIавайда къазанмишна кIанзавай къуд дережадикай – и «гурарин» къуд «кIарцIикай» кхъенва. Абур шариат, тIарикъат, марифат ва гьакъикъат я. Лезгийрин арада суфизмадин таъсир къве жуьреда къабулна: садбуру гъейранвилелди, муь-

куьбуру аксидаказ. Идан шагьид яз лезгийрин тIварарин арада авай Сфи тIвар ва «сефигъ» гаф гъиз жеда. Ибур къведни са дувулдилаь атанвай гафар я.

Ф. Боденштедта вичин поэмадин игитар динимандин рекъе чан эцигзавай ксар яз къалурнава. ИкI тирди девриш Мугъаммеда лугъузвай «чна дяве урусрихъ галаз чIугвазвайди туш, чна Аллагъни Пайгъамбар патал женг чIугвазвайди я» гафари субутарзава.

Тарихда лезгийр Шамилан патал хъунин-тахъунин гъакъиндай къве чкадал пай хъайи гъакъикъи вакъиаяр 1848-йисан сентябрдин вацра Самур дареда хъанай. Шамиль вичин къушунни галаз урусрин аскерар авай Ахцегърин къеле къаз атанай, амма зурба ягъунрилай гуьгъуьниз къеледавайбуруз куьмек яз атай князь Аргутинский-Долгорукован къушунри Шамил Ахцегъай хъфиниз мажбурнай. Поэмада тIвар къунвай султан Даниялни Шамилан набрикай сад тир. Шамил Ахцегъиз къведалди вилик Самур даредин чпин сифтегъан къушунар гъайиди султан Даниял тир. Поэмада авторди Шамилан женгерихъ галаз алакълу бязи вакъиаяр тарихдин галай-галайвал хуьн тавуна ганва.

Къве гаф Ададин тIварцIикайни хълагъин. Адан мана «безек» лагъай чIал жезва. КIелзавайбуру гъахълудаказ лугъунни мумкин я: и тIвар я лезгийриз, я Дагъустандин халкъариз хасди туш. Ам Библиядин «Эвел» лугъудай ктабда гьалтзава. И тIвар къве касдин папарал ала – Ламехан ва Исабан. И къве касни Библияда чIехи сихилрин къил кутурбур яз къалурнава. Ф. Боденштедта лезги рушаз Библиядай къачунвай къадим тIвар гуналди, автордиз, мумкин я, лезги ва Дагъустандин амай халкъарин къадимлувал ва абурун ацукъунин-къарагъунин дувулрин деринвал къалуриз кIан хъунухъ.

Чун, яни къенин аямдин лезгийр, паталди XIX лагъай асирдин немс шаирди чи халкъдикай, адан ацукъун-къарагъуникай вуч лагъанватIа, гъам важиблу я.

Месела, лезгийрин рикІ мугьманрал хьуникай девриш Мугьаммед Али-бегди вичин кІвале илифар-завай сегьнеди хьсандаказ, рикІел аламукъдай таъ-сирлу такьатралди къалурзава.

Ф. Боденштедта лезгийрикай ихьтин гафарни лугъузва:

*Дагълух вири чилерал
Лезгияр машгьур я
Чпин яракъни чпин гьулдандин къеркъер
Чпи гатана гьазуруналди.
Амма гьабурулайни вине авай устадвилелди
Гамарни гьульуьтар хрунин карда
Дишегълияр машгьур я.
Абурун алакьунрихъ галаз
Анжах абурун гьузелвиливай гьуьжетиз жеда.*

(ЦІарба-цІар таржума)

Пуд вишелейни артух чинар, муьжуьд агъзур-дав агакъна къван цІарар авай ктабдикай са макъа-ладин сергъятда аваз рахун четин я. Чпикай лугъуз, веревирдер ийиз жедай хьтин месэлаяр ва терефар и поэмадихъ гзаф ава. Амма зи мурад чи кІелзавайбур адахъ галаз гьакІ танишарун тир.

Заз чиз, за и кар къилиз акъудна.

2009

ЛЕЗГИ АЯЛАР ПАТАЛ КХЪЕНВАЙ САД ЛАГЪАЙ КТАБ

Аялар патал туькГуьрнавай чи лезги эдебиятдин дувулар халкъдин мецин яратмишунра ава. Акъалт-завай несилар патал чи халкъди хейлин махар, маш-гъулатар, манияр, шиирар, къугъунра лугъудай «луь-кГуьнар», «эцягъунар» ва маса махсус бендер туь-кГуьрнава.

Месела, зи аял чIавара заз ван хъайи бязи шиир-рин цIарар къени зи рикIел алама:

*Дах, дах, дах!
Зун Бакудиз твах!
Зун Бакуда шад жеда,
Шалвардин кIан пад жеда!*

Са маса шиирда ихътин гафар авай:

*Бейбала, Бейбала,
Къайгъанах гуз хвей бала!
Бес ви патай инсанриз
Са хъсанвал тIей, бала?*

(Къвед лагъай бендина гъалзавай Миграгъ хуьруьн нугъатдин «тIей?» гафунин мана «гъинава?» лагъай чIал я).

Гъайиф хьи, ихътин вири эсерар санал кIватГу-нин ва абур илимдин рекъай къайдада тунин месэла гилани гъакI гъял тахъана ама.

Аялар патал эдебият советрин девирдин 1930-йиса-рилай эгечIна арадал атана. Чи саки вири шаирри ва гъикаятчийри аялар патал эсерар кхъена ва кхъизва.

Чи халкъдин арада аялар патал эсерар кхъей ксар советрин гъукум жедалдини тахъана авач. Ахътин-бурукай чаз малумди Ахцегаъай тир алим ва шаир Малла Гъажи Абдурагъман я. Бакуда Азербайжан-дин Илимрин Академиядин гъилелди кхъенвай кта-

бар хуьдай фондуна и касди туьрк чІалалди кхьенвай «Китаб сахлийя фи эльмиль гьесаб», яни «ГъвечІи аялар патал арифметикадин ктаб» ава.

Малла Гъажи Абдурагъман, ктабра кхьенвайвал, 1821-йисуз дидедиз хъана, 1915-йисан 19-августдиз рагъметдиз фена. Ам 1877-йисуз Къиблепатан Дагъустанда хъайи бунтарин иштиракчи хъана. И гъулгъула хъунин себебрикай сад урус пачагъдини адан гъакимри чкадин халкъ тежер къван зулумдикни дарвилик кутун тир. Яни и бунтарин иштиракчийрин къилин макъсадрикай сад халкъдал алай гужар къезилар авун тир. А гъулгъула пачагъдин къушунри инсаф квадарнавай тегьерда пуьрчуькъарнай. Бунтарин къиле акъвазайбурукай бязибур тарагъаждиз акъуднай. Абдурагъман, лагъайтІа, сифтедай Дербентда авай зинданда, чиле атІанвай дерин чІехи фура, тунай, ахпа Урусатдиз суьргуьн авунай. Суьргуьндай хтайлани, Абдурагъман вилик-къилик квай инсан яз амукъна. Пачагъдин гъукумдиз ам герек тахъана амукъначир, вучиз лагъайтІа ам буьркъуьдаказ руьгъанивал ийизвайбурукай тушир, ам илимдин рекъерай физвай, девирдин, гъам РагъэкъечІдай патан, гъамни РагъакІидай патан экуь ва гъакъикъи фикиррал алай кас тир. Адакай Самур округдин къази, яни шариатдин судья хъана. Адахъ вичин медресани авай, ана ада вичи тарсар гузвай. Анаг илимдин чІехи мукарикай сад тир.

Гъа са вахтунда ада шиирарни кхъизвай, астрономиядин ва математикадин илимрални алахъзавай. Адахъ чІехи ктабхана авай. Тебиатда къиле физвай вакъиайриз ада жавабар илимдин рекъелди жагъурзавай.

Месела, алимдин уьмуьрдай ихътин са делил малум я.

Къази тир адан гъилик кІвалахзавай гзаф фекъияр тупІалбур ва авамбур тир. Варз, рагъ къур чІавуз абуру халкъдиз, къаварал экъечІна, цурун къапар гатут лугъуз эвердай. ИкІ авурла, абурун фикирдай, къунвай рагъ ва я варз ахъа хъхъун мумкин тир.

Абдурагъмана ахътин фекъийриз рагъ-варз къунин себебар илимдин куьмекдалди чир авун меслятдай. Адан эвледри шагъидвалзавайвал, Абдурагъмана кІа-расдикай Чилин ва Вацран кІалубар раснай. Чилин кІалубдал чІулав рангуналди меридианар, параллелар ва экватор чІугунай, Кеферпатан ва Къиблепатан полюсар къалурнай. Рагъ ада гуьзгуьдикай туькІуьрнай. Чил Ракъинал ва Варз Чилел гъикІ элкъвезватІа къалурзавай модель туькІуьрна, ада фекъийриз ва и месэладал чпин фикир желбзавай амай ксариз Рагъ ва Варз къун гъикІ кьиле физвай кар ятІа къалурдай, лугъуда.

Адан чІехи ктабханада РагъэкъечІдай пата математикадал машгъул ксарин арада гегъеншдиз машгъур ва араб чІалал кхъенвай «Зидж-Экбер» («Виниз тир математикадин гъисабунар») ктаб хъайдакайни шагъидвилер ава.

Гъайиф хъи, алатай асирдин 30-йисара лап кьери ктабарни вичин илимрин кІвалахар авай адан ктабханани, ада туькІуьрай эфлакърин (планетайрин) кІалубарни гъукум гъиле авай ксар себеб яз вара-зара авунай. Махачкъаладиз илимдин идарайриз хутахда лагъайбур гъиниз акъатнатІани малум туш. Аквар гъалда, абур а вахтара илимдин идараяр гъиле авай ксарин хсуси архивриз акъатна. А ксар чи миллетдикай тушир, лезги хуьряй акъатнавай алимдин илимдин алакъунар ва алахъунар майдандиз акъудун а «къуллугъчийрин» рикІи къабул тавурди аквазва.

Чал Малла Гъажи Абдурагъманан са шумуд шиир ахгакънава.

Абурукай са шиирда ада Мегъамед пайгъамбардин тарифзава, муькуь чІала, лагъайтІа, ада «багъдай экъечІзавай» са иер рушан тарифзава: «Динни иман зи куьз я къван, кІандайла заз са гъам акваз, / Къурбандда за вири уьмуьр ам къисмет хъун патал жуваз». Ктабра и шиир «Багъдай экъечІзава» алаз гъатнава. «Вили вилер» авай, гардан «магъидикай» тир и гуьзел чкадинбурукай яз аквазвач. Аквар гъалда, ам Ахцегъ-

рин къеледа кјуллугъзавай офицеррин рушарикай сад хъун мумкин я. Шиир автор жегъил тирла кхъенвай хътинди я. И чІал Ахцегъ Мирзе-Алидин «ЭкъечІ-зава къеледай» шиирдиз ухшар я. Мирзе-Алиди вичин чІал 1848-йисуз Ахцегъиз атай Нина Ротаз – Ахцегърин къеледин комендат Фёдор Ротан рушаз бахшнавай. Малла Гъажи Абдурагъман Мирзе Алидихъ галаз гъам шиирдалди, гъам а иер рушан патай майил къачун патал акъажунриз экъечІун мумкин я. Гъар вуч ятІани, Абдурагъман, вичин машгъур хуъруънви хъиз, имандални амал ийиз, светский фикиррикайни яргъа тушир.

Алимдин хтул Нажмудина вич, Азербайжандин мектебра урус чІалан тарсар гуз хъайи муаллим яз, вичин чІехи бубадин ирсинин суракъда хъайидакай кхъенвай гегъенш макъала хейлин йисара Забит Ризванован архивда хъана. Ахпа а макъала Руслан Керимханова алатай асирдин 90-йисара акъудай «Чубарук» газетдин 1992-йисан 11, 13, 14, 15-нубрайра чап авуна.

Абдурагъманан хтулди тур шагъидвилер чІехи къимет авайбур я. Абурай чаз Абдурагъмананни Алкъвадар Гъасан-эфендидин арада шиийринни сунийрин алакъайрикай суалринни жавабрин ихтилатар хъайиди аквазва. Къве алимдин ихтилат Нажмудина вичин чІехи бубадин тилмиз хъайи Гъажиев Гъажимегъамед лугъудай касдивай кхъин хъувуна. Вичи кхъин хъувур а илимлу гъуъжет ада Бакуда уъмуър тухвай лезги алим Мавлуд Ярагъмедовав вугайди ва адавай «квахъайди» къейдзава.

Хтулди чІехи бубадихъ лезги, араб, фарс, туърк чІаларал кхъенвай чІалар гзаф хъайидини къейдзава. Месела, адаз Мугъаммедмирза ал-Мурави ал-ЧІохи лугъудай са алимди «Логика» темадай кхъенвай ктабдин лап сифте къиляй Гъажи Абдурагъмана араб чІалал кхъенвай пуд шиир жагъана.

Нажмудинан гафарай, адаз Азербайжандин Девичи райондин Гендоб хуърйя Етим Эминанни Абду-

рагъманан арада шиирралди суалринни жавабрин тегъерда диндин месэлайрай туьрк чІалалди авунвай веревирдерни жагъун хъувуна.

Гъайиф хъи, чавай и ядигаррин къисмет гъикІ хъанатІа, абур гила нин гъилера аватІа лугъуз жедач.

Амма Гъажи Абдурагъманан са ктаб гъукуматдин архиврай жагъуриз хъуник умуд кутаз жеда, вучиз лагъайтІа а ктаб 1913-йисуз, алимдал чан аламаз, Петербургда чапдай акъатна. Адан тІвар «Асас-уддин вал иман», яни «Диндинни имандин дибар» я. И ктаб акъудун патал харжияр вичин хивез къачурди тІвар-ван карчи Г.З. Тагъиев хъанай.

Гила чун винидихъ вичикай рахай «ГъвечІи аялар патал арифметикадин ктаб» тІвар алай эсердал хквен. Ам шиирдалди кхъенвайди я. Ам къилди аялар паталди туькІуьрнавайди адан тІварцІини адан манади лугъузва.

Ана муаллим, тІварар къаз, аялрихъ галаз рахазва ва ада абуруз керет, яни зарбунин таблица чирзава. Гъа са вахтунда ина рекъемар паюнин, элягъунин ва хкудунин гъерекатарни гъалтзава. Аялрин арада чирвилер мишекъатдаказ агакъзавай «бейгиманарни» яни гимандикай магърумбурни авайди аквазва. И эсерда гадайрин тІварарихъ галаз рушарин тІварарни ава. И карди Абдурагъманан медресадиз рушарни къвез хъайиди, алимдиз дишегълиярни чирвилер къачуникай къерех тахъун кІанзавайди къалурзава. Ида мад гъилера алим халисан илимдар хъайидакай лугъузва.

Шиирдин эхиримжи бендера «пудкъанни къуд» яш хъуникай рахазва. Аквар гъалда, инал авторди и чІал кхъирла вичин шумуд йис тиртІа къалурзава. И гиман бине авайди ятІа, «арифметикадин ктаб» тахминан 1885-йисуз кхъенвайди хъун мумкин я.

1902-йисуз Ахцегъиз Азербайжандай Абдурагъманан тІварцІел чирвилерихъ къаних са жегъил атана. Ада вичиз Къиблепатан Дагъустандай къве зурба алимдикай гзаф ванер атана лугъузвай. Къвед лагъайди Алкъвадар Гъасан тир. А жегъилди пуд юкъуз

медресада Абдурагъманан тарсариз яб гана. Алимди вичин тарсар мугъмандин гьуърметдай туърк чІалал тухванай. Жегъилдихъ Ахцегилай гуьгъуьниз Алкъвадрал Гъасан-эфендидин медресадизни физ кІан хьунин фикир авайди чир хъайила, Абдурагъмана адаз вичин «ГъвечІи аялар патал арифметикадин ктабдин» копия багъишнаи.

И багъа савкъат агакъай кас гуьгъуьнлай Азербайжанда XX лагъай асирдин сад лагъай паюна инин интеллигенциядин зурба муаллим ва несигъатчи хъайи Мухтар ал-Агъдаши яз сейли хъана. «Арифметикадин ктаб» гъилин ктабар хуьдай фондунизни гъада вахкана.

Са шакни алачиз, «ктаб» тІвар ганвай и шиир Лезгистанда аялар патал тайин авторди кхъенвай ва гъахътинди яз малум хъанвай сад лагъай эсер я. Адахъ чи эдебият патал чІехи къимет ава. Ам иски хъанва лугъуз жедач. Къенин мектебда кІелзавай аялризни ам герек тирдахъ ва хуш жедайдахъ чун кІевелай агъанва.

И шиир лезги чІалаз Абдурагъманан хтул Нажмудина (фамилия къалурнавач) элкъуърнава. Амни чна винидихъ тІвар къур «Чубарук» газетдин 1992-йисан 11-нумрада чапнава. Таржумадин авторди вич шаир туширди ва вичин таржумадик оригиналди гузвай хътин кфет квачирди хиве къазва. Гъелбетда, бязи цІарара лугъуз кІанзавай фикирар гъакъзавач, таржумачи шиирдин везин ва шииратдин бязи къайдаяр чІуруниз мажбур жезва. РикІивайни, бязи лезги рекъемар, гафар яргъибур тирвилай, чеб чпихъ галаз зарб авунин гъерекат са цІарце туна къалурун пешекар шаирризни четин яз акъвазда. Гъавилай чна таржумадин бязи рехнеяр кваз такъуртІани жеда. Гъа са вахтунда и эсер пешекар шаирри хъсан дережада аваз, аялривай регъятдиз кІелиз ва иливариз жедайвал таржума авунин месэлани кудайтІа жеда.

Гъелелиг чна гъа авай таржума кІел хъийин.

Аялар патал арифметикадин ктаб

(Китаб сахлийя фи эльмилъ гьесаб»)

Къведра вуна къачуртІа къвед, Гуълзада,
Гъич гаф авач хъи, ви гъиле къуд жеда.

Къведра вуна къачуртІа пуд, я Магъмуд,
Шак авач хъи, къачуда на дуъз ругуд.

Гъар са гъилиз къуд къачуртІа, эй Межид,
Кат тавурай, ван тавуна яхъ муъжуъд.

Цуд къачуда зарб авуртІа вадни къвед,
Къведра ругуд – гъиле жеда дуъз цІикъвед.

Цукъуд къачу, къвед зарбна хъиз хъиз иридаз,
Цуругуд яхъ, къвед зарбна хъиз муъжуъдаз.

Цемуъжуъдан дахни диде – къведра кІуъд,
Адан са пай – пуд гъилера пудра кІуъд.

Пуд гъилера къуд лагъана вегъ кутІа,
Ваз цІикъведал тІвар эцигиз кІандатІа.

Пудра эциг вад гъилера кІвач кІевиз,
Дуъз цІувадан бегъер къведа ви гъилиз.

Пудра ирид пишкеш я ваз, эй Асад,
Дуъз цІемуъжуъжуъд жагъидайдаз – маргъаба!

Пудра ирид пишкеш я ваз, эй Асад,
Адан жаваб, ваз кІанивал, - къанни сад.

Пудра муъжуъд – къанни къуд я, эй Фарид,
Пуд гъилера кІуъд жеда къанни ирид.

Къилер къуна гелягъ чпихъ фад къве къуд,
Ахъайна рак, яцар къведа цІуругуд.

Къуд гъилера вад истикан яд къачу,
КватІна са устолдин винел къад къачу.

Къудра ругуд – къанни къуд я, Къагъриман!
Къудра ирид – къанни муъжуъд, пагъливан!

Къудра муъжуъд кас рекъе тур ебни гваз,
Фад хтурай къанни цІикъвед хебни гваз!

Къуд гъилера кІуъд рекъе туртІа гъуълуъз,
Вири жеда яхцІуракай къуд кимиз.

Вад гъилера вад хат аку, эй Жавад!
Жергеда тур – кІватІ жеда дуъз къанни вад.

Вадра ругуд къанни цІуд я, Шагъсенем.
Вадра ирид – къанни цІувад яхъ келем.

Вадра муъжуъд яхцІур я хъи, ай аман!
Вадра кІуъдни – яхцІурни вад, бейгиман!

Ругудра ругуд – я къанни цІуругуд,
Ругудра ирид – яхцІурни къвед, Умуд!

Ругудра муъжуъд – зур вишекай къвед кимиз,
Ругудра кІуъд – яхцІурни цІукъуд, Фиренгиз!

Иридар къвед гелягъ, Мамед, чеб чпихъ,
ЯхцІурни кІуъд шив экъечІда ви вилик.

Иридра муъжуъд шив гваз фейтІа чІуруз,
ЯхцІурни цІуругуд жеда гъа чІавуз.

Иридра кІуъд къачун хъайитІа на, Мавлуд,
КІватІна тура жибинда пудкъанни пуд!

Муъжуъдра муъжуъд – пудкъанни къуд я яш,
Уъмуър фена, кІекІец гила я юлдаш.

Муъжуъдра кІуъд – пудкъанни цІикъвед къачу,
Къуъзуъ къилихъ чІаларни гвай къвед къачу!

КІуъд гъилера кІуъд жеда къудкъанни сад,
Лагъ хуралай – Малла Гъажи хъурай шад!

2016

ШАМИЛАН ЖЕНГЕРИКАЙ ЧІАЛ

Агъадихъ теклифзавай эсер зав вугайди Махачкъалада яшамиш жезвай Гъасанов Жабир Багъаудинович я. Адан ери-бине Чахчахрин хуърйя я. И чІал адал адан имидин хва Гъасанов Гъасан Саидгъуъсейновичалай агакъна.

Жабир Гъасанован гафарай, Гъасанов Гъасана хейлин йисара Дагъустандин образованиедин министерствода. ахпани Махачкъала шегъердин 40-школада директорвиле кІвалахна, ам 1995-йисуз рагъметдиз фена. И шиир Гъасан Гъасановаз, образованиедин министерстводин къуллугъчи яз, командировкадиз Къурагъ райондин Ашарин хуъруъз акъатайла, жагъайди я. Ада ам гъа хуъруън са эгълидин сивйя кхъин хъувурди я.

Текст хъипи хъанвай, чеб са гъихътин ятІани махсус, гъукуматдин идарайра жедай хътин дафтардай атІанвай къве чарчел кхъенва. Текстинин эхирда и шиир 86 йисан яшда авай касдивай 1973-йисан майдин вацра кхъенвайди, и яргъи шиир тамамдиз ва адан бендерин галай-галайвални яшлу касдин рикІел тайиндаказ аламачирди къейднава. А касдин тІварни къалурнавач. Кхъин хъувунвай касди и шиир «Шамилан наиб» хъайи ашави Исмаилан хва Малла Рамазана кхъейди я лугъузва. И къейдерилай гуъгъуъниз, яшлу касдин шагъидвиликай бине къуна, кхъин хъу-

вунвай касди алава хъувунва: «Лезгийр тир Исмаил, Къурбанали, Абдулагъ, Гъасан-Эфенди, Абумуслим, Алискендер, Али, Селим Шамилан наибар хъанай». Вири и къейдер урус чӀалалди авунва.

Шиир инал дериндай ахтармишунин лазимвал авач, вучиз лагъайтӀа арадал алайди эвелимжи ва тамам чешме туш.

Эсердин къетӀенвилерикай сад – араб алфавитдин гъарфарин тӀварар къун ва бейтер къилди-къилди гъарфарилай башламиш хъун я. Алфавитда гъарфар сад сада хъ галайвилин къайда шиирда хвенвач. Къхин хъийидайла, текстинин дуьзгуьнвал квахънава. Яни текст хуралай яшлу касди гъикӀ кӀелнатӀа, гъакӀ къхин хъувунва. Шиирар туькӀуьр хъунин къурулушни чка-чкадилай ханвайди аквазва. Чун араб гъарфарин куьмекдалди вакъиайрин галай-галайвал арадал хкиз алахъайтӀани, гзаф гъарфариз талукъ бейтер тахъуниз килигна, чавай шиирдин тамам кӀа-луб арадиз хкиз жедач.

Гъавилай шиир гъа чав агакъай къайдада аваз къабулунилай артухан мумкинвал авач. Эсердин важибувал ам я хъи, и чӀала тарихдин са бязи вакъиайрикай шагъидвал ийизва. Идалайни гъейри, чи эдебиятда цӀекӀуьд лагъай асирда лезги чӀалал шиирар кхъей мад са касдин тӀвар винел акъудзава.

Са къейд «наиб» гафуникайни авуртӀа жеда.

Наиб – им Шамила тешкилай гъукуматдин са магъалдин къиле эцигнавай къуллугъчидин дережадин тӀвар я. Лезги чӀала и гафунихъ «тередар» лагъай манани ава. Са кӀеретӀа махсус са кар къиле тухун патал са касдин регъбервелик кӀватӀ хъанвайбурузни «наибар» лугъуда. ГъакӀ хъайила, винидихъ тӀварар къунвай ашави Исмаил ва муькуь лезгийр Шамилан къушундик кваз женгера хъайи ксар хъун мумкин я. Лезги чилел Шамилан имаматдик акатай магъал ва адан къиле акъвазай лезги наиб хъайиди малум туш. Лезгийрикай «Шамилан наибар» хъайи ксар я лагъана къунвай тӀварарини чаз артухан са

баянни гузвач. Абур гъи хуърерай, гъи тухумрикай тиртІа лагъанвач. Месела, тІвар къунвай Гъасан-Эфенди гъакъикъатда вуж ятІа лугъун четин я. Ам Алкъвадар Гъасан-Эфенди туширдал шак алач. Эгер шиир рикІел хвена кхъизвайдаз хълагъай касдин фикирдай Гъасан-Эфенди гъа чаз чидай чІехи алкъвадарви алим ятІа, яшлу кас гъалатІ жезва. Алкъвадар Гъасан-Эфенди 1877-йисан бунтарин иштиракчи хъанай ва и кардай гъукуматди суъргуъни авунай. Ихътин терефдихъай къачуртІа, Гъасан-Эфенди Шамилан кар давамарзавайбурун жергедик акатзава. Мумкин я, винидихъ къунвай тІварарин бязи сагъибар гъа жигъетдай Шамилан терефдарар яз хъунни.

Са гафуналди, Малла Рамазанан шиир эдебиятда гъат хъувун вич метлеблу кар я. Ихътин тарихдин шагъадатнама квахъ тавун патал кхъин хъувур Гъасанов Гъасаназ чна рагъмет гъизва ва чав вичин имидин хцелай амукъай ядигар хвейи ва чав агакъар хъувур Жабир Гъасановаз чна сагърай лугъузва.

Шиирдик, орфографиядин бязи лишанар эцигунилай гъейри, чна маса са дегишвални кутунвач.

* * *

Элиф. Эсил вахтун къеняй
ЭкъечІна аслан хътин сад.
Бей. *БарбатІ авуна чергес,*
Къуна авар-чечендин пад.

Тей. *Такъат агакъдай къван*
Уна дяве, къуна къуд пад.
.....
.....

Сей. *Сувабар паталай*
Савашна наибар пудкъад.
Жум. *Женнетдин гъуъруър*
ЭкъечІна акваз къуд пад.

Гъей. Гъисабна сан гуз хъанач
Авара хъай шагъидарун.
Хей. Хабардар я хъин Аллагъ,
Гъадаз чида сан анбурун.

Дал. Давам дяве авуна,
Гъич сес датГуз тфенгарин.
Зал. Зикирарин, танакъидин,
ГъакI гапурдин, гъакI турарин.

Рей. Ребби, вуна це ман
Чаз куъмек, вун чаз медед.
.....
.....

Фей. Фагъум авурла, хъана
Шамил абурун сарбаз.
Къаф. Къафкъаз дагъ хъиз акъваз хъана,
Гъич дяведа яваш тежез.

Зей. Зурна къанникъуд йисуз,
Тамам дяве авуна.
Син. Синтера, гъакI вацIара,
ГъакI тамара ватан къуна.

Сад. СиратIдин азабар
Дуьньядамаз къалур уна.
.....
.....

Тей. Теам фу регъятдиз
Инез тунач урусаруг,
Зей. «Зун пачагъ я, сардар я», –
Лугъуз, дамах ийирбуруг.

Гъейн. Гъанал якъин я ки,
ЧIал вугана авараруг.
Гъам. Гъейратдиз кIус авачир
ТIвар мусурман тир вакIаруг.

*Каф. КицГин рухваяр аварар
Шамилагав юлдаш тежез
Лам. Ламар хъиз акъваз хъана,
Эхир кыляй саваш тежез.*

*Мим. Михандив чГал вугана,
КГевиз къуна урусрин пад.
Чун нагъакъна наибари
Маса гана Шамилан пад.*

*За. «За гъикГин?» лугъуз, къарла,
Бейгъаларни амукъна гъакГ.*

.....
.....

2011

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАН АКЪАЖУНАР

СтІал Сулейманаз хас къилихрикай сад туьнтвал тирди адан шииррай хъсандиз акъазва. Амма ада и туьнтвал вичин «мецел зирек» тирвилелди иликъ-арзавай. Мумкин я, вичин вири уьмуьрда датІана гъахъ хуьнин къаравулда хъуни шаирдин ивида ихътин къилих арадал гъана ва лигимарна. Вичиз тІебитди жумартдиз камаллувал ва рикГинни мецин хцивал ганвай кесиб стІалви, гъи кар вичиз гъахъсузди яз акуртІани, адаз аксивал ийиз ва я шиирралди къимет гуз, дуьз кІвалахдин пад къаз алахъзава. Къисметди фан са къасдихъ гзаф чкайриз акъудна, дуьньяда са гъахъни авачирди вичиз вичин вилералди акунвай-тІани, Сулейман генани гъахъ жагъуриз алахъзавай.

Им, гьелбетда, адаз шаирвилихъ галаз санал ганвай мад са чІехи пай тир. Амма а къилих къвез-къвез лигим хъунухъ шаир уьмуьрдин женгерин яцІа гъатунихъ галаз алакъалу я.

Адаз мадни са кар хъсандиз чир хъанай: гъахъ гъамиша кесибрин патал, халкъдин дерин къатара

ава. Вуж а къатаривай чара жез, къерех жез, абурун къайгъуярни дердияр кваз такъаз алахъзаватІа, гъа кас батІул яз жагъызвай шаирдиз.

Гъавилай ада вичиз гъахъсуз яз акур садазни инсафзавачир. Гъатта, гъа вич хъиз, халкъдин арадай акъатнавай шаиризни.

Инал чун шаиррикай хатадай раханвайди туш. Лезги эдебиятда Сулейманахъ галаз алакълу къве гъуъжет – ада Ахцегъ Гъажидихъни Хпеж Къурбанахъ галаз авур эдеби акъажунар машгъур я.

Советрин девирда и къве гъуъжетдизни гъа сад хътин къимет гузвай: Сулейман кесиб синифдин шаир тирвилай ва халкъдин дерин къатарин патал алайвилай гъахълу яз гъисабзавай, Ахцегъ Гъажини Хпеж Къурбан, са илигун-гилигунни галачиз, писарзавай.

Къенин девирда шаиррин и акъажунриз цІийи къилелай килиг хъувунин лазимвал ава.

Шиирралди авунвай гъуъжетрин нетижа яз чи эдебиятда Ахцегъ Гъажидин «Гъетягъар», Хпеж Къурбанан «Чай» ва СтІал Сулейманан «Ахцегъ Гъажидиз жаваб» ва «Самовар» шиирар пайда хъана.

Чи ихтилат гъабурукай жеда.

1948-йисуз Москвада Гъукуматдин Художественный литературадин издательствода СтІал Сулейманан «Чалар» («Сочинения») ктаб акъатнай, ам, чи фикирдалди, Совет девирда шаирдин чап авур виридалайни тамам кІватІал тир. Ана гъатнавай эсеррин текстер урус чІалаз таржума авун патал гъазурайди Дагъустандин тарихдин, чІалан ва эдебиятдин институт тир. Ктабдин эхирда гъар са эсердиз ганвай баянар А.Назаревичан къелемдикай хкатнавай.

И ктабда гъатнавай «Ахцегъ Гъажидиз жаваб» шиирдиз ихътин гегъенш баян ганвай:

«Сифте яз чапзава. Им СтІал Сулеймана Ахцегъ Гъажидиз кхъенвай къвед лагъай чІал я. Сифтегъанди ада Къасумхъуруьн райондин Уллу-Гъетягъ хуьруьн агъалийрин тІалабуналди туькІуьрайди я, и хуьруьнвийрин чІехи паюни Бакуда Завьялован нафтІадин

мяденра кІвалахзавай. Абурун тІварцІелай СтІал Сулеймана вичин чарче Ахцегъ Гъажидиз лайихлудаказ жаваб гана. Ахцегъ Гъажиди лагъайтІа, 1905-йисуз Завъялован нафтІадин мяденра кьиле фейи забастовкада иштирак авуна лугъуз гъетягъвияр хъуъруъриз вегъиз ва абурук тахсир кутаз алахънай.

Ахцегъ Гъажи (Октябрдин инкъилаб жедалди къейи лезги шаир) вич яргъал вахтунда Бакуда кІвалахай нафтІачи-фяле тиртІани, ада пролетариатдин интересар аннамашнач, ам 1905-йисан инкъилабдин гъавурда акъунач, ада гъисабзавай хъи, забастовкайра иштирик авуналди лезгийри чеб мажибдикай магърумзава ва чпин хзанар кашал гъизва. Гъа ихътин ругъдалди кхъенва гъетягъвийрихъ элкъвена лагъанвай адан шиирни. Ада абуруз сабурлу хъунихъ эверзва ва забастовкадиз экъечІайбуруз санани кІвалах ва яшайиш патал такъатар жагъидач лугъуз къурхуяр гузва:

«Квез кІвалахал акъвазун патал мад санани мяден жагъидач ва садазни мад куь язух къведач.

Ингъе куьне мух недай вахт мад алукънава, гъетягъвияр.

Куьне куь гимишдин сятер, везнеяр ва камарияр маса гуз башламишнава, куьне беденар къеціл тахъун патал пальтойриз ямахар ягъзава, гъетягъвияр» (мана-метлебдин таржума).

Гъайиф хъи, и штрейкбрехервилин рахунриз СтІал Сулеймана хгай жаваб амач. Адан манадикай «Жувакай ихтилатдин» са кІусунин бинедаллаз веревирд ийиз жеда.

«Са сеферда зи патав Бакудай хтанвай зи куьгъне дустар атана. Абуру заз пашман суьгъбет ахъайна: нафтІадин мяденра фялейрин забастовка кьиле фена, амма ам хъсандаказ куьтягъ хъанач, гзафбур, къалкъилдик къил кутурбур я лагъана, кІвалахдилаь алудна.

Юлдашар сефил хъанвай. Къилинди, хуьре намусдик хкуърдай мани машгъур хъанвай. «Къуьлер ая,

– лугъузвай ана, – куь кылерикай далдамар куьрсара, куь папар базардиз рекье тур, къуй абуру ана месерни хъуьцуьганар маса хгурай, вучиз лагъайтIа, квез, лашар илигна салай чукурнавай ламариз, къулайвилер куьз герек я?»

И шиарар туькIуьрнавайди а чIавуз нафтIадин мяденра зи юлдашрихъ галаз кIвалахзавай лезги шаир Гъажи тир, ам гъамиша хузаиндин пад къазвай-виляй кIвалахдилай алуднавачир.

Угъраш! Завай мегер ихътин ван тахъай хътин дуьшуьшдилай элячIна физ жедайни мегер?.. За жаваб яз зи чIал туькIуьрна ва ам виридаз ван жедайвал кIвалин къавалай манидалди лагъана. Зи дустари мани кхъена, конвертда туна, Бакудиз рекье туна. РикIеллама, амай чIаларихъ галаз, ана ихътин гафарни авай: «Гъер къуд патаз чуькIурмир, къацIай кицI! Шаирдин тIвар къацIурмир, вучиз лагъайтIа заз виликамаз аквазва хьи, гъикI ви кыл, далдам хъиз, зи дустарин мехъерик алабар жезватIа!»

Ахцегъ Гъажиди ашукъдин тIварцIихъ къати сеперар авуна.

Сулейманан и чапзавай шиир, аквар гъаларай, шаирвилин лайихлувал квадарнавай Ахцегъ Гъажидиз ганвай жаваб тир».

Инал эвелни-эвел лугъун лазим я хьи, А. Назаревича вичин яргъи баянда мисал яз гъанвай Ахцегъ Гъажидин чIалар я лугъузвай цIарарни Эффенди Капиева Сулейманан мецелай кхъенвайди яз малум тир «Жувакай ихтилатдай» гъанвай шииррин цIарар гъа и тIварар къунвай къве чешмедай за лезги чIалаз таржума хъувуна ганва. А. Назаревичани Э. Капиева гъихътин чешмеяр ишлемишнаватIа чир авун четин я. И къве авторди мисал яз гъанвай цIарар лезги чIалалди садазни малум туш. Я Сулеймана Гъажидиз гуя сифте яз хгай жаваб хъиз къалурнавай цIарарни акур кас авач.

Ахцегъ Гъажидин шиир А. Назаревича гъанвай мисалдиз са уьтери мукъва ятIани, Э. Капиева гъан-

вай мисал оригиналдин гыч патаривайни фенвай-ди хъанвач. Гъетягъвийрин тІварцІихъ ахцегъвиди кхъенвай шиир СтІал Сулейманан мецелай ихтилат кхъейдав дуъздаказ агакьунал ва я абур дуъз кхъинал шак къезва. Вучиз лагъайтІа А.Гъажидин шиирда «намусдик хкуърдай» хътин са затІни авач.

Гъар гыкІ ятІани, суалар кватзава.

Сулейманаз Ахцегъ Гъажидин «Гъетягъар» шиир тамамдиз малум тиртІа?

Шаирдин дустари адаз Ахцегъ Гъажидикай гыхъ-тин ихтилатар авунай, фяле-шаир гыхътин шикилда аваз стІалви шаирдин вилик эцигнай?

Гъетягъвийар Гъажидикай бейкеф хъун анихъ акъ-вазрай, адан шиирда Сулейманак гелягъзавай хътин келима-затІ авачир эхир.

Ша чна сифте Ахцегъ Гъажидин шиир кІелин, ам профессор Гь.Гь. Гапшарова гъазурай «Дустуниз чар» (Дагъустандин ктабрин издательство, 1994) ктабдай къачунвайди я:

*Эвел квехъ авайтІа гъейбат,
Гила чал атана нубат.
Шив хуьниз амачтІа къудрат,
Гана къахчу лам, гъетягъар.*

*Зубалав зал хъанай хару,
Лап цавар язавай кІуру.
Аллагъ ава бела гуру,
Хъайила хурам, гъетягъар.*

*Ахгакъдач квехъ са кими суд,
Мад и кардихъ хъимир умуд,
Гил куь файтунд резиндин худ –
Хъияхъ гъелер-къам, гъетягъар.*

*Кими жеч жигер пул къачуз,
Гъатда гара базард юкъуз.
Гъафтеда ава маса гуз
Цур, шуьмягъ, галгам, гъетягъар.*

*Къуллугъра амач куь тIварар,
Куьне авур авам крар,
Гъисабна куь сивин сарар,
Гелягъна вагърам, гъетягъар.*

*Куьн хупI рашутI хъана вири,
Амач мяден, чил куьн къвери,
Хкъада чекмедин ери,
Мукъва я квез там, гъетягъар.*

*Гимишдин чIул, сятни везне
Ужудаказ хгуз куьне,
Парталариз хъиягъ пине
Такварвал куь хам, гъетягъар.*

*Дуланмиш жеч куь мулкунал,
Куь гъунар я гъа Бакудал,
Зубалаван гъа къапудал
Хъивиз жеч къадам, гъетягъар.*

*Гъажидиз хъан куь агъвалат,
Агакъна квев а хажалат,
Квахъна куь мензил, кроват,
Цементдин гъамам, гъетягъар.*

Шиирда са бязи чкаяр дуъз кххъин тавунвайди аквазва. Месела, къвед лагъай бендина авай «Зубалав зал хъана хару» цIар къачун. Заз чиз, оригиналда «Зубалав лап хъана хару» авай ва я «Зубалав зал хъана къару» авай. Бендинин мана-метлебдихъ галаз гзафни-гзаф чна гъанвай сад лагъай жуъре къазва.

Мадни алава хъийиз жеда хъи, бендина ихтилат нафтIадин мядендин иеси Завьялов хару хъуникай ва и кардиз Аллагъди бела гудайдакай рахазва. ГъакI хъайила, Ахцегъ Гъажиди лукIвилелди хузаиндин тереф хуъзва лугъудай фикирдин бине мягъкемди жезвач.

Ругуд лагъай бендина авай «Хкъада чекмедин ери» цIарцIин гъавурда акъунни четин я. Заз чиз, «чекме-

дин» чкадал Ахцегъ Гъажиди «дехмедин» лагъанвай,
вучиз лагъайтІа, шаирдин фикирдалди, кІвалах ава-
чиз амукънавай гъетягъвийриз чпиз халис кІвалер
эцигдай мумкинвал жедач, гъавилай абуруз амукъ-
завайди хуьруьн патав гвай тамай кІарас-затІ гъана
чпиз дехмеяр туькІуьрун я.

Гила СтІал Сулейманан «Ахцегъ Гъажидиз жаваб-
дал» элячІин:

*Рахамир вун акъван кІевиз,
Герек туш а ванар, «къучагъ».
Чир хъухъ, гила за ви сивиз
Яда мягъкем дапІар, «къучагъ».*

*Эвел вуна зи гъал жузур,
Ахпа къала, це на ви зур.
Акурд я заз са виш агъзур
Ви къилихдин ламар, «къучагъ».*

*Ша терг ая на а пеше,
Зи межлисда вун къвеч виже.
Вазни чир хъухъ, фидач ише
Ахътин хъенчІин къапар, «къучагъ».*

*Тваз кІан жеде ваз зун кІеве,
А усалвал къач за хиве.
Эхирни пашмандан сиве
Гъатда ламран цІапар, «къучагъ».*

*Мийир вуна маса гиман,
Къиле фич – вавай гъаяман
Жедач ви дердиниз дарман,
Куьрсарда на япар, «къучагъ».*

*Шумуд ву-хътин алан-къулан –
Ягъайд я хъи за квез палан!
Заз кичІеда жез ваз залан,
Гзаф ягъайтІа пар, «къучагъ».*

*Гъич са затІни тушиз кими,
АцІанава зи зирзими,
Даяз туш парахут-гими –
Дериндава лабар, «къучагъ».*

*ГатІамир вун зав кЕвелай,
Аватда халкъариз виляй,
Акъудналди михъи гъуъляй,
Куътягъ женни ятар, «къучагъ».*

*А чІалар гваз залай алат,
Эхир жеди ваз хажалат.
Геж чир жед ваз зи агъвалат,
Сулейман я зи тІвар, «къучагъ».*

Аквазвайвал, Сулейманан шиир терсди хъанва, ада Ахцегъ Гъажидик хкуързава. Урус чІалаз Семён Липкина авунвай таржумада, бендерин къадар тІимил хъанватІани, намусдик хкуърдай келимайрин къадар шиирдин лезги текстина авайдалай артух хъанва.

Яраб стІалви шаирдиз икъван хъел куъ гъанатІа?

За къатІузвайвал, Ахцегъ Гъажиди «Гъетягъар» шиир туькІуъруни ваъ, а чІал халкъдин арада маш-гъур хъуни гъетягъвийризни абур вичин дустар яз къазвай Сулейманаз хъел гъанай. Абур садни шиирдин деринриз гъахънавачир. ГъакІни кІвалах амачиз пашман хъанвай гъетягъвийриз и чІал забастовкайрик къил кутун тавур ва мяденда вичин чка гваз амукъай лезги стха Гъажидин мецелай алатун чпин хирел къел алах хъувур мисал хъанвай. Гъавиляй я абур чпихъни жаваб гуз жедай шаирар авайди я лагъана Сулейманан патав атайди. Белки, абуру чеб Сулейманан патав фидайдакай Ахцегъ Гъажидизни лагъана жеди, адани Сулейманакай, белки, хкІадай са гаф лагъана жеди.

Муькуъ патахъай къачуртІа, халкъдин къана-жагъдихъ ва ацукъун-къарагъунихъ галаз къан тийизвай хътин фикирар Ахцегъ Гъажидин шиирдик кваз хъанайтІа, а чІал халкъдин арада райж тахъун

мумкин тир. И шиирдин машгъурвал – им халкъди адаз гайи къимет яз хъана.

Сулейманан жаваб халкъдин сивера гегъеншдиз бажагъат гъатна, ам лезги чІалал акъатай ктабрикни акат тавуна амукъунин себеб шиирдин «харчивал» хъана жеди.

Фагъум-фикир гайитІа, Сулейманаз Гъажидин шиирда вуч гафар авайтІа ерли чир тахъунни, адан хъел-ажугъ дустарин гафарал-чІаларал бинеламиш хъана арадал атунни мумкин я.

Сулейман патал а чІавуз важиблуди, заз чиз, инкъилабдин идеологиядин месэла ваъ, ахцегъви шаирдин чІалакай кефи ханвай гъетягъвийрин, яни стІалвидиз вичиз мукъва, вичиз чидай, вичин дустар яз гъисабзавай ксарин пад къун тир.

Ахцегъ Гъажидин фикир вичин фяле стхяяр бей-кефарун тушир, адан мурад абуруз дуъз рехъ къалурун, абур аватнавай гъалдин гъайиф чІугун тир.

Совет девирда Сулейман ва Бакуда нафтІадин мяденра фялевал авурбурун «пролетарвилин къана-жагъ» чранвайди яз къалурун патал, эдебиятдин месэлайрай кхъинарзавай бязи ксариз лезги эдебиятдин тарихда хъайи и гъвечІи акъажун чпиз фу хъуътуьлардай лишандиз элкъуьриз кІан хъана.

Э.Капиева кхъей «Жуван ихтилатди» гъа и кардин паталай шагъидвалзава.

Винидихъ чун вичикай рахай А. Назаревичан гегъенш баяндин эхирдани Ахцегъ Гъажидихъ нагъакъан паркутар галукъарзава.

Јни хкатзава хъи, сифтегъан жаваб Сулеймана Гъажидин «Гъетягъар» шиирдиз, къвед лагъай жавабни фяле-шаирдин экъуьгъунриз ганвайди я.

Вири лацу тапарар хъиз аквазва заз.

Тарихда хъайиди гъетягъвийрин кылел атай кардихъ галаз алакъалу яз ахцегъви ва стІалви къве шаирди гъар сада туькІуьрай са чІал я. Амай вири «баянар» гуьгъуьнлай, вахтар алатайла, Сулейманан тІвар дуьньядиз машгъур хъайила, адан биографияда

Урусатдин инкъилабрихъ галаз алакълу вакъиар къалинарунин мураддалди шаирдин патав хъйи ксари акъуднавай къундармаяр я, са шаир агъузарна, муькуьди хкаж ийиз алахъун я.

Эгер идакай Сулейманаз вичиз хабар авайтIа, ам ихътин уламдихъ галаз бажагъат рази жедай.

Сулейманан жавабдин бинеда маса себеб, Гъажди-дин шиир халкъдин арада гъатайла, гъетягъвийринни ахцегъвидин арада хъйи гъейри къайи рахунар хъун мумкин я. Гъа рахунрик Сулейманан тIварни акат тавуна амуькьнач жеди.

СтIал Сулеймананни Хпеж Къурбанан «гъуь-жетни» гъа ихътин «уьлчмейрай» акъатнавайди я. Гъадакай хъйи кхьинрани Хпеж Къурбанан шиир-дални, адан автордални буьгътенар вегъенва. Макъа-ладин сифте къиле тIвар къур «Чалар» ктабда Сулей-манан «Самовар» шиирдиз А. Назаревича ихътин баян ганва: «Шиир 1911-йисахъ галаз алакълу я. Ам СтIал Сулеймана вичиз малум хъйи Хпеж Къурба-нан «Чай» шиирдиз ганвай жаваб я. Хпеж хуьрйяй тир Къурбан Сиркъи-огълыди вичин шиирда чпик са пунни квачиз «чаяр хъваз» кIанзавай кесибрикай ягъанатарзава. СтIал Сулейманан «Самовар» шиир-дин социальный терефлувилиз ва хцивилиз къимет гун патал ам лезги девлетлуйрикай тир вичин къама ял авай векилдин эсердихъ галаз гекъигна кIанда».

Гъаниз килигна, и баяндин гуьгъуьналлаз, Нико-лай Ушакова таржума авунваз, Хпеж Къурбанан «Чай» шиир ганва.

Чаз ам шаирди вичи кхъей чIалалди инал гъун кутугнаваз аквазва, ам Нариман Ибрагъимовани Ри-вая Гафаровади гъазурна акъуднавай «Вернувшийся из забвения» (ООО «Мавел, 2006) къачунва:

Ажеб тегьерсуз хъвазава чай-шекер,
Я агъа авач, я нехирбан, я нуькер.
КІвалик жедач вичин ацукъдай пекер,
Вуч лазим я акІа чай хъун, эй эллер?

КІанда хъи заз эцигайтІа самовар,
Айиб авач чайдан хъурай гъа авай.
Накъвад чевен къула туна сивер хай...
Вуч лазим я акІа чай хъун, эй эллер?

ИстикІанар жеда дасмал галачир,
Чай вегъеда зерре атир галачир,
Чайник акван, винел къалпагъ алачир,
Вуч лазим я акІа чай хъун, эй эллер?

Поднос жеда зеррени шуир алачир,
Чайдик кхуърдай гимииш тІур алачир.
Ширин чайдихъ нисини фу галачир
Касдиз чай хъун вуч лазим я, эй эллер?

Шекер жеда вичин къацІал къажгъурда,
Къифре тІуъна тІеквер акваз гъар пата,
Далу элкъуърна мугъмандихъ, кукІварда,
Вуч лазим я акІа чай хъун, эй эллер?

Гирванка са абасидихъ жагъида,
Аштархандай гимидаваз вич гъида.
Гъар межлисда вич суфрадал лап къадай
Шекер чурун вуч лазим я, эй эллер?

Шекер жеда гъар мусурмандин кІвале,
Дад тийижир маханатердин гъиле.
Куда зун лап ахътин кфирдин хъиле,
Течиз чай хъун вуч лазим я, эй эллер?

Хпеж Къурбана лугъун квез чайдин гъал,
ЧІур хъуй, Яллагъ, чиркиндиз ам хъвадай кІвал,
Бязибурухъ жедачни хупІ михъивал,
Нуш хъуй, Яллагъ, абуруз чай хъун, эллер!

Урус чІалаз авунвай и шиирдин таржума Н. Ушакова, гьелбетда, вичив вугай цІарба-цІар таржумадал бинеламиш хъана авунва, гъавилай, и эсер маса чІалал кІелдайла, лезги автор халкъдиз винерай килигзавай кас яз вилик акъваз жезва.

Шиирдин оригиналда, ам гъейри ксари кхьин хъийидайла, дегшвилер кукхунвайди аквазва. Месела, зи фикирдай, Хпеж Къурбана рефрендин цІар, яни чІехи пай бендерин эхирра тикрар жезвай цІар амайбурани гъахътинди яз ганвай.

«Маханатер» гафунин манани чаз малум туш, я Хпеж Къурбанан ктаб тукІуърай ксарини и келимадиз баян ганвач.

И эсер урус чІалаз таржума авунин терефдарар хъайбуруз хпежви шаирдин «къама ял» аваз акулунин себеб шиирдин къуд лагъай бенд хъун лазим я. Чна лагъайвал, и бендина патан касди тур дегшвилер гъатнава. Идан гъакъиндай ана авай урус жуъреда кхъенвай «поднос» гафунини шагъидвалзава. Лезги чІала и гаф бинедилай «пІатІнус» яз гъатнава. Хпеж Къурбана ам маса жуъреда кхъинихъ инанмиш жез четин я.

Бендинин къилин фикир, чай хъвадайла, михъивал хуъникай, ам гъакІ ичІидаказ хъун тавуникай физва. Къаб-къажах, недай фу-къафун авачир кесибкуъсуьбдиз чайни хъвамир лугъун уьмуърлук мусурман диндал кІевиз акъвазай Хпеж Къурбанан мецелай атун гъич чІалахъ жедай кар туш. Гъайиф хъи, и бендини ктабда гъатнавай жуъреди шиирдин гъавурда чІурукІа акъурбурун регъвехъ яд язава.

Хпеж Къурбанан шиир урус чІалалди виче гъатай ктаб (яни СтІал Сулейманан «ЧІалар») Москвада чапдай акъатай 1948-йисуз руьгъани шаир халкъдин душман яз малумарайдалай ва дустагъда турдалай гуьгъуьниз анжах къуд йис алатнавай.

Са патахъай, адан тІвар ва чІал чІехи шаирдин ктабда гъатун ихътин макъамда вилив техвей хътин кар тир. Муькуь патахъай, им чІехи яшда аваз гелни галачиз квадарнавай хпежвидин тІвар мад сеферда къацІур хъийиз алахъун тир.

Вучда къван, вахтар гъахътинбур тир.

Дериндай фикир гайитІа, Хпеж Къурбанан шиир-дик кутунвай къван рехнеяр садни адак кваз аквазвач. Адетдин, шаирдиз вичиз хас хатІуна аваз кхъенвай чІал я. Автордин гъарай-эвер сад я: чай хъвадайла михъивал хуъх! Ина чІуру вуч ава къван? Адалайни алава, и шиирда диндиз талукъ са келимани авач. Гъавиляй ам Сулейманан ктабда гъатни авуна жеди. А девирда Хпеж Къурбанан тахсир ам вичин руьгъдин, рикІин деринрай Аллагъдихъ инанмиш, диндал кІеви кас хъун хъана.

Сулейманаз Хпеж Къурбан чир тахъана жедачир, амма адан «Чай» шиир стІалви шаирдиз чир хъун-тахъунин рекъяй шаклувилер арадал къвезва, вучиз лагъайтІа «Самовар» шиирдай «Чайдихъ» галаз ийизвай са гъуьжетни аквазвач.

Ша мад сеферда Сулейманан «Самовар» кІел хъийин:

*Ша жемир-тІун вун чаз мукъвал,
Къваз чавай яргъаз, самовар.
Твамир-тІун чи арада къал,
Пис фитне, гъавгъа, самовар.*

*Паташов вич хъайла зурба,
Эцигна келледал турба,
Фагъумда на кІвални уба,
Бугъ акъаз къава, самовар.*

*Им са деб гъатнава чина
Михъи яд цаз таз пичина,
Атайла мугъмандин чина
Уъзуьагъвал я самовар.*

*Чайчиди цаз нубат-нубат,
Ягъиз на цІикъвед мугъаммат,
Гъар са гъава гъар са бубат,
Межлисдин агъа самовар.*

*Жергедаваз истиканар,
Жунгавди хъиз ийиз ванар,
Ава къван вахъ ажеб гъунар,
Гум арида, цава, самовар.*

*Даим хъваз на и къарасу,
Гъич ви рикГел къведач хъи зу.
Ширин чайдихъ галаз насу
Чандиз я дава, самовар.*

*Попов чай хъайла багъа тир,
Мягъледизни чкГиз атир,
Кесибариз чирун къадир
Туш мирвет, рава, самовар.*

*Гъи касдиз хъайитГа девлет,
Гъадаз вуна ийиз гъуърмет,
Кесибариз тийиз рябеет,
Жеда вун лавгъа, самовар.*

*Эхцигайла ахшам сегъер,
Ялгъуз хъунухъ я вун зегъер.
Сулейманаз чидай тегъер
Фагъум кван жува, самовар.*

Аквазвайвал, Сулейманан фикирар Хпеж Къурбанан «Чай» шиирда лагъанвайбурувай чара туш, абуру чпи чеб ахцГурзава, гъуъжетлувилин са лишанни абурун арада авач.

Мумкин я, Сулеймана вичин чГал хпежвидихъ галаз шаирвили рекъяй акъажун авун яз туькГурна. Месела, рикГел хкин, «Билбил» шиир арадал атайвал. Гъейри ашукъри билбилрикай мани лугъудайла, Сулейманаз вичизни а къушпракай, ашукърин гафар тикрар тахъвуна, лугъуз кГан хъана. «Самовар» пайда хъунин бинедани гъахътин фикир хъунухъ тГебии кар я. Яратмишунрин рекъе Сулеймананни Къурбанан арада са душманвални авачирди и къве шиирдай хъсандиз аквазва.

Вири къундармаяр гуьгъуьнлай, Сулейман «ХХ лагъай асирдин Гомер» яз машгъур хъайила, пайда хъайибур я. Сулейманакай кхъизвай гъар са кас чЕхи шаирдин къамат «ЧІагур» хъийидай дуьшуьшар жагъуриз алахъзавай ва гзаф вахтара бине авачир къуру ихтилатрикай чпиз даях къазвай.

Шак алач, СтІал Сулейманан шаирвилин дережа гъам Ахцегъ Гъажидин, гъам Хпеж Къурбанан алакъунрилай хейлин вине авай. И кар адан гъар са шиирди субутзава.

И винизвал Сулеймана вичини гъиссзавай ва гъавилъй ам шиирралди акъажунризни экъечІзавай.

СтІал Сулейманан девирда ва адалай гуьгъуьнин йисара эдебиятдин месэлайрал алахъай ва чЕхи шаирдин тІварни эсерар машгъур авуник пай кутур бязи алимрин гъалатІар гзаф вахтара гъа чІаван идеологиядиз буьркъуьдаказ къуллугъ авуни арадал гъайибур яз хиве къунин ва а къундармаяр винел акъудунин важиблувал къенин девирда чна генани кЕвেলাй аннамишун герек я.

СУЛЕЙМАНАН ТИКРАРСУЗВАЛ

ЧЕхи шаир СтІал Сулейман Дагъустан вилаятдин Куьре округдин Агъа-СтІал хуьре 1869-йисан 18-майдиз дидедиз хъунухъ субутзавай документ Сулейманан вичин гафарин бинедаллаз кхъенвайди я. Амни адаз 1925-йисан апрелдиз Виридагъустандин Советрин съездин делегатдиз хъиз ганвай «Хсуси карточка» я.

«Бубади са карни авачиз зи диде рахкурна цІийи паб хкай чІавуз, – рикІел хканай шаирди Эффенди Кашиева адан мецелай кхъей «Жувакай ихтилатда», – зун дидедин руфуна амай. Зун халудин цура ханай. Зи бубади авур кардикай намусдик хкІур мукъва-къилийри вири хъел залай алудна: заз гъатта дидедин некни тагана, гъасятда зун, куьгъне рухуник кутуна тухвана, бубадин варарив гадарна. Гъа икІ кефи хунилай зи уьмуьр гатІун хъана».

Сулейманан къисмет гзаф магърумвилерни азабар галайди хъана, ам са къас фу жагъурун патал уълкве тирвал сиягъ хъунал атана. Ципуд йиса аваз ада Дербентдин ципицI-багъларани ругъунрин плантацияра батраквал авуна, Генжеда зегъмет чIугуна, Бакудин нафтIадин мяденра фялевал авуна. Ахпа къисметди ам Къулан Азиядиз акъудна, ана ада Самаркъандда ракъун рекъин депода фялевална, Сыр-Дарья вацIал ракъун рехъ патал эцигзавай муькъвел кIвалахна. Вири и сиягъатрилай гуьгъуьниз кесибдаказ ва бах-тарикай пай атIанваз Сулейман хайи хуьруьз хтана.

Аламат жедай кар ам я хьи, гележегда шаир хъун къисметнавай и касдилай вири уьмуьрда ихътин эхиз тежедай шартIара вичин инсанвилин лайих ва вичиз тIебиатди алаз хъиз ганвай шаирвилин бажарагъ хуьз алакьна.

Шаирдин яратмишунрин рекъин къетIенвилерикай сад ам я хьи, а рекъе яшайишдин жигъетдай хъайи къван велвелаярни тарихдин девирри сада сад эвезунар сеbeb яз къекъерай акъатнавай жемиятда инсанриз чинилай лакъаб¹ алудун хас жезвай, инсандин тIебиат тамамдиз вири патарихъай ачух жезвай. Инсанрай къил акъудиз вердиш Сулейман патал тарихдин ихътин ажаиб макъам гзаф важиб авайди тир, адалай вичин зигъиндалди ва акъулдалди, уълкведа гъихътин гъукум хъайитIани, вилик-къилик акатзавай, вакъийарин кIамбурдал акъалтзавай инсанрин жуьреба-жуьре кунатар (типар) какахъай девирдин яцIай къатIуз ва аквадайвал къалуриз алакьна. Асул гъисабдай ахътин ксарин тIулар-къилихар чIуру тах авайбур, чпиз чукIурунин-барбатIунин лишанар – ахмакъвал, зулумкарвал, гъам сиясатдин, гъамни ацукъун-къарагъунин жигъетдай и пад а пад ягъун, са шумуд чин хъунухъ хасбур я.

СтIал Сулейманан яратмишунар эдебиятда къетIен ва къит вакъиа тирвилай Максим Горькийди адаз екез фикир ганай, 1934-йисуз советрин писателрин

¹ Лакъаб – маска.

сад лагъай съезддал адаз «ХХ лагъай асирдин Гомер» лагъанай (са шакни алачиз, ихътин тІвар шаирдиз хурун яратмишунрин векилдиз хъиз, и рекъе чІехи гъунара кълурайвилай ганай).

СтІал Сулейманан тикрарсузвал шаирди вичин яратмишунра кхъинринни хурун эдебият сад садахъ галкІурна. Савад авачир кас яз, адавай вичин чІалар кхъиз жезвачир, амма ада абурал, савад авай авторди хъиз, шиирдин тартибдив такъазвай гафар заланвални метлеб артух авай гафаралди эвез хъийиз, кІвалах-завай.

Жанрайрин ва темайрин жигъетдай жуъреба-жуъреди тир адан ирсинини и эсерар хурун эдебиятдик кутуниз рехъ гузвач. Сатира, муьгъуббатдин, ватандашвиллин, сиясатдин, ахлакъдинни насигъатдин ва философиядин лирика – адан ирсинин къилин пай я. Вичин хва, шаир СтІал Мусаибахъ галаз СтІал Саядакай – мусибатди канвай къисмет хъайи ажаиб шаирдикай тамашиятдин эсер туькІурна. Сулейманан мецелай алатай дерин келимайрин са пай Эффенди Капиеван «Шаир» ктабда гъатнава. И ктабда халкъдин шаирдин чІагай-чІугур къамат арадал гъанва.

1936–1939-йисара лезги магъир устаддин ктабри чпин саналди тир тираждин зурба къадардалди Советрин Союздин шаиррин ктабрин арада сифтегъан чкаяр къаз хъанай. Сулейманан чІалар вири уьлкведи кІелзавай.

Ватандин ЧІехи дяведин йисара СтІал Сулейманан чІалариз («Дуьньяда са уьлке ава...») тІвар алай текстиниз – «Ватандикай фикирар» поэмадай къачунвай къилдин чІукариз) советрин машгъур композитор Дмитрий Кабалевскийди музыка кхъенай. И зурбадаказ ванзавай эсердин текстни музыка Советрин Союздин Гимн арадал гъун патал къиле тухвай конкурсда гъалиб хъайибурун жергедик акатнай ва 1943-йисан сентябрдиз И.В. Сталиназ теклифнай.

Шаирдин чІалар чи уьлкведин ва Европадин чІалариз, китаь, монгол, вьетнам ва маса чІалариз таржума авунай. Адан шииррикай гъейранвилелди чпин

фикирар советрин зурба шаирри ва писателри – Н. Тихонова, В. Луговскойди, П. Павленкоди, Б. Пастернака, М. Шолохова, Л. Леонова, Н. Ушакова, С. Липкина ва гзаф къадар масабуру лагъана.

Инал мад са къетИен делил – «Дагъустанди – вичин фронтовикриз» тIвар алаз 1944-йисуз акъудай 8-нумрадин листовкади ийизвай шагъидвал гъунни кутугнава. Им дагъустанви са аскердин, Сталинград патал феи женгерин иштиракчидин (рикIел хкин, Сулейманан хва Мусаиб Сталинграддин патав телеф хъанай) ихтилат я: «...Ягъунар куътягъ хъайила, чи танкарикай садай Стальскийдин шииррин ктаб жагъана. Абуру къведани вафа гваз Ватандиз къуллугъ авунай. Танкуни немсерин сенгер кукIварнай ва абурун са шумуд батарея пуърчуъкъарнай. Шииррин ктаб танкистдин ивидай хъанвай ва женгинин цIу алугарнавай. Им шаир патал лап виниз тир наград я».

СтIал Сулейман чи вири чIехи Ватандин шаир тир, ада уълкведал дамахзавай, адан тарифзавай, ада гъар са ватандашдин зегъмет ва ниятар Ватандин къудратни баркалла хкажунин рекъе эцигун ва адан халкъар руьгъдалди сад хъун герек тирдакай лугъузвай.

Ада чи уълкведин тарихда хъайи бязи чIулав татугайвилерни фикир тагана тунач. Ада 30-йисарин репрессияр негъ авуна, сада садалай чинебан арзаяр кхъимир лугъуз эвер гана, цIийи девирдин «мурсалханар» – чпи чеб куьгъне заманрин зулумкарри хъиз тухузвай тупIал коммунистар русвагъна. Тапан арзайрин бинедаллаз душтагънавай вичин дустарни шаирди маса ганач. Адан яратмишунрихъ инсанвилини экуь сифет ава. Ам чун патал девирдай девирдиз инсанрин жемятдин ихтибар алай векил яз хъана ва исятдани язва.

СтIал Сулейман Къафкъаздин ва Россиядин шаир тир ва къенин замандани чи аямдар шаир яз ама, вучиз лагъайтIа адан хейлин шиирар чи къенин девирдив къурбур я, абур кIелдайла акI жеда хъи, гуя абур алай аямдин яцIа, чаз, цIийи асирдин векилриз, чи

вилералди аквазвай лишанрин ва вакъиайрин юкьва туькIуьрнавай бур я.

Сулейманан кьетIенвилер рикIивайни зурба бур я.

2014, 2019

КЪАФКЪАЗДАЛ ГЪЕЙРАН ХЪАЙИДИ

1859-йисуз Урусатда «Дагъви мектебрин устав» тестикъарна. Ам сеbeb яз XIX лагъай асирдин къвед лагъай паюна Кеферпатан Къафкъазда садлагъана мектебрин ва анра кIелзавай аялрин къадар артух хъана. Мисал яз, 1861-йисалай 1901 йисалди Дагъустан областда гъа ихътин 26 кIелдай заведение арадал гъана. Урусрин алим-тарихчи, Дагъустан чир авуниз гзаф йисар бахш авур Е.И. Козубскийди (1851–1911) «Дагъустан областдин 1902-йисан жандафтарда» 1900-йисуз ина кIелзавай бурун къадар 1896 касдив агакънавайди ва абурукай 1403 касди шегъерра авай 14 мектебда ва 493 касди хуьрера авай 12 мектебда кIелзавайди къейдзава.

Ихътин дагъви школа 1861-йисуз лезгийрин Ахцегъ хуьрени ахъайнай. Е.И. Козубскийди ийизвай шагъидвили Ахцегърин мектебдихъ, гъакIни лакрин Къумух хуьревай мектебдихъ агалкъунар авайди, идан сеbebни чкадин агъалийри чеб «алишверишдихъ ва санаидихъ» галаз алакъада авайвилай «урус савадди гузвай хийир къатIун, муькуь чкайра агъалийри мектебриз гъеле ихтибар тавун» яз къалурнава.

Ахцегъа мектеб ахъаюникай Къиблепатан Дагъустандин военный начальник ва Дербент шегъердин начальник генерал-майор М.Т. Лорис-Меликова Дагъустан областдин губернатордиз кхъей официальный рапортда икI лагъанва: «1861-йисан 26-сентябрдиз Ахцегъа халкъ патал 44 ученикди кIелдай, чкадин агъалийриз урус ва татар (туьрк. – А.Къ.) чIалар чирдай мектеб туькIуьрнава. Иниз гъахънавай ученикрихъ саки виридахъ лап хъсан алакъунар ава, ва и

идарадихъ инлай кьулухъни хийир тахъана жедач. Мектеб кардик хьун патал ийизвай харжар ихътин-бур я: мектеб авай кІвал кирида кьун, муаллимар кьабулун, ктабар къачун... Мектеб округдин управ-лениеди адет хъанвайвал силисрин делойриз килиг-дайла кІватІзавай жермедин пуларалди кардик ква». («Ахцегъ: тарих ва алай аям» кІватІал. Издательство «Лотос», Махачкъала, 2010, 192-чин).

Ахцегърин мектебда 1895-йисалай 1902-йисалди латышрин писатель Эрнест Теодорович Бирзник-Упита (1871–1960) эдебиятдин тарсар гузвай муал-лим яз кІвалахна.

И гьикаятчидихъ чІехи вакъияйралди ва яратми-шунрин алакьунралди девлетлу биография ава. Адан агалкьунар советрин девирда Латвия ССР-дин искус-твойрин лайихлу сеняткар ва Латвиядин халкъдин писатель лагъай гьуьрметдин тІвараралди, Зегьмет-дин Яру пайдах ва Ленинан орденралди къейд авунай.

Писателди вичин уьмуьрдикай автобиография хъиз кхъенвай «Пастариндин дневник» трилогияда чими гьиссералди ва гьахълудаказ ихтилат авунва (Латышрин хизанда виридалайни гъвечІи аялдиз «пастаринь» лугьуда).

Писатель Латвиядин кеферпатан лап гуьзел пипІерикай сад тир Курземе лугьудай чилерал алай Бисниеки усадьбада лежбердин хзанда дидедиз хъана. Ам гъеле куьрпе язмаз адан буба рагъметдиз фена, аял дидедихъни бадедихъ галаз амукьна. Адан баде-диз халкъдин махарни манияр гзаф чидай, абур ада вичин рикІ алай хтулдиз ахъайдай ва лугьудай. Геле-жегда вичикай писатель хьун кьисметнавай гададин аялвал хуьре акъатна. Сифтедай ада чкадин мектебда кІелна, ахпани Тукум шегъердин училище куьтягъна, адакай муаллим хъана. Эдебиятдик вичин пай куту-нин кІвалахдив ам латыш халкъдин мецин эсерар кІватІунилай эгечІна.

Училищеда кІелдайла урус чІал чирзавай адак урусрин эдебият чирунин гъевес акатна, и чІехи

эдебиятдин тарсари гуьгъуьнлай писателдив вичин хуси яратмишунра бегьерлудаказ ва кесерлудаказ кIвалахиз туна, ада дериндай гьакъикъатдив къур эсерар арадал гъана. Ада вич «Тимил фантазия ийидай, амма гзафни-гзаф гьакъикъи уьмуьрдин таъсирдик квай гьикаятчийрин жергедай» яз гьисабзавай. «Зи гъар са, гъатта лап гъвечIи гьикаядин бинедани жуван къилел атай вакъиа ва я гъич тахъайтIа ван хъайи, амма дериндай заз таъсир авур дуьшуьш ава», – кхъенай ада.

1893-йисуз ам лап жегьилзамаз Закавказьедиз акъатна, ана ада муаллим ва библиотекаръ яз кIвалахна. Гъа са вахтунда чIехи гьуьрметдалди ва гъавурда акъаз алахъуналди Къафкъаздин халкъарин уьмуьр ва яшайиш дериндай чирна.

Вичин ватандин сергъятривай яргъа уьмуьр тухузвайтIани, ада са чIавузни хайи чилихъ галаз руьгъдин алакъа атIанач, адакай фикир ийиз ва кхъиз хъана, дустарихъ ва мукъва-къилийрихъ галаз чараралди ара хвена. Гагъ-гагъ ам Латвиядиз хкведай, дустарихъ галаз гуьруьш жедай, редакцийриз фидай, ватанда эдебиятдин крар гьикI кьиле физватIа чирдай.

1971-йисуз Ригада Э. Бирзниеке-Упитан 100 йис хъуниз талукъарна акъуднавай ктабдин-альбомдин сифте гафуна писатель Эдгар Дампура (адаз Бирзниеке-Упит лап мукъувай чидай) ингъе вуч кхъизватIа: «Эрнест Бирзниеке-Упитан яратмишунар адалди тафаватлу я хъи, латышрин лежберрин уьмуьрдикай кхъенвай адан гьикаяяр Латвиядилай къеце пата, амма Къафкъаздикай кхъенвай саки вири эсерар, ватандиз хтайла, кхъейбур я. Къафкъазда акъудай къанницIуд йис лап дерин тир метлебдив ацIанва: гъа ина адакай гегъеншдиз машгъур, гзафбурун майилдик квай гафунин художник хъана. А береда сад садан гуьгъуьналлаз адан ктабар акъатзава: «Упитан гьикаяяр», «Пакамалай», «Няниз мукъва», «Рехи къванцин гьикаяяр». А йисарин газетрин ва журналрин комплек-

тар гъилелай ийидайла, чаз Эрнест Бирзние-Упитан гъикаятдиз вирида сад хъиз гузвай къимет жуван вилералди аквада: адан эсерар а чІаван латышрин эдебиятда лап хъсанбур яз гъисабнава».

Къафкъаздин тематикадив писатель Латвиядиз хтайдалай къулухъ эгечІава. Ада кве ктаб акъудзава: «Къафкъаздин дагълара» (1925) ва «Къафкъаздин гъикаяар» (1927).

Вич Дагъустандиз, Ахцегъиз атуникай писателди «Ахцегърин 1-нумрадин мектеб» ктабдин автор, литературовед ва вичи «Р. Ариф» тахаллус алаз аялар патал шииррин са шумуд ктаб акъудай Рамазан Юсуфоваз кхъенай. Р. Юсуфова Бирзние-Упитан рикІел хкунар инал тІвар къунвай ва лезгийрин сад лагъай светский мектебдиз бахшнавай тарихдинни педагогикадин очеркдик кутуна.

Ингъе а чІук: «Зун 1871-йисан 6-апрелдиз лежбердин хзанда, Латвиядин Дзирцием волостда дидедиз хъана. Зи буба фад рагъметдиз фена, ва зи рикІел ам саки аламач. 1893-йисуз зун, кІвалин муаллим яз, Закавказьедиз, Трашиб хуъруъз акъатна, ана хуъруън мектебда кІвалахна. Садра зи патав халкъдин училищейрин директор Тхоржевский атана ва заз хуъруън муаллимвал ийиз Дагъустандиз фин ва гъа са вахтунда округдин начальникдин аялризни тарсар гун теклифна.

Дагъустандиз зун КцІар галай патай пуд балкІан квай фургъунда аваз атана. Бязи чкайрал къилелай куърс хъанвай къванер квай рагар чи вилик акъатзавай, зун фургъундай эвичІуниз ва фургъунчидиз улакь гъакІ гъала лугъуниз мажбур жезвай. Агъада датІана гурлудаказ ргазвай Самур вацІу ванзавай. Ахцегъ хуъре Жамаледина зун мектебдал къван рекъе туна, анаг округдин начальникдин кІвал, суддин ва управлениедин кІвалер авай гъаятда авай. Зи ученикар тек са лезгийар тир, урусдалди абур са гафунин гъавурдани акъазвачир. Яргъал вегъин тавуна, за абурун чирвилер хкаждай къилдин кружок тешкилна, ана чна урусрин эдебият кІелиз хъана.

1897-йисуз за а чІавуз тухвай Вириуратдин халкъдин переписда иштирак авун лазим тир. Сифтедай за сѣтчиквиле кІвалахна, ахпа Самур округдин переписдин вири делопроизводство жуван гъиле къадайвал хъана. Гъа икІ, заз лезгийрин яшайишдихъ галаз мукъувай таниш жедай мумкинвал хъана ва зун чкадин халкъ лап кесибдаказ яшамиш жезвай-вилинин тайин фикирдал атана: цадай чилер авачир, вири чІехи итимар гзаф дуъшуъшра чІехи шегъериз, иллаки Бакудиз физвай, ана абуру гъакІан куълуъ кІвалахар ийизвай. Меденивилинин рекъай абурун дережа лап агъузди тир: переписдин материалри къалурайвал, савад авай чІехи итимар (яни урус савад. – А. Къ.) вири округда авайди анжах къуд кас хъана – округдин суддин делопроизводитель, къве дилмаж ва са савдагар.

Дагъустанда зун 1895-йисалай 1902-йисалди яшамиш хъана. Зи уьмуьрдин и бере за жуван «Жамаледин ва лекъ» гъикаяда къалурнава. Ингъе гила, за и рикІел хкунар кхъизвай чІавуз, 60 йисалайни гзаф алатнавайла, сазни гваз вичин бахтсуз дуст лекърез макъамар ягъун патал ва адаз манияр лугъун патал мектебдин къавал акъахзавай Жамаледин заз жуван вилик чан алайди хъиз аквазва...» (Р.Ю. Юсуфов. Ахцегърин 1-нумрадин мектеб. Дагъустандин учебно-педагогический издательство, Махачкъала, 1961, 18-19-чинар).

И рикІел хкунра тІвар къунвай Трашиб хуьруькай рахайтІа, Закавказьеда ахътин хуьр авач ва хъанач. Аквар гъалда, «Ахцегърин 1-нумрадин мектеб» ктабдин авторди вичиз латыш писателди гъилелди кхъенвай жавабда авай «Пришиб» тІвар дуъздаказ кІелнач. Пришиб – Ленкорандин уезда 1840-йисуз арадал гъайи хуьр я, а хуьруьн бине Урусатдин губернийрай раскольникар (хашпара сектантар) Закавказьедиз куьч авун патал пачагъдин гъукуматди къабулай махсус къарардалди кутунай.

И рикІел хкунра мадни са карди фикир желбзава. Э. Бирзниек-Упита, Р. Юсуфоваз чар кхъидай чІа-

вуз советрин машгъур писателди, вич Закавказьедиз акъатна лугъуз кхъизва, яни ада «Азербайжан» гафуникай менфят къачузвач. Келзавайдан рикел хкин: та 1918-йисал къведалди алай аямдин Азербайжанда авай Ленкоран шегъердилай кефердихъни рагъ акИдай патахъди авай чилериз Азербайжан лугъузвачир.

Дагъустандин халкъдин писатель Къияс Межидова (1911–1974) документрин бинедаллаз кхъенвай ва 1895-йисалай 1919-йисалди Ахцегъа кIвалахай урус духтур Антон Ефимован умуърдиз ва кIвалахдиз бахшнавай «Къашкъа духтур» романда (урусдалди адал «Дагълара тунвай рикI» тIвар ала) сифте яз маса чкадиз атанвай муаллимдин гъал къалурнава. А легъзе романдин лезги текстина ваъ, урус вариантда ава, гъавилай чна а чIук таржума авуна гузва: «Брусилн (и персонаждин прототип вич гъеле полковникдин чинда авай чIавуз Самур округдин начальник хъайи генерал Б. Н. Брусилон я. – А. Къ.) губернатордин патав фена ва Ахцегъиз жегъил, къанни вад йиса авай хътин, эдебиятдин муаллим гъана. Ам са шумуд юкъуз вич вичихъ агъунвачиз хуьре къекъвез хъанай, ам вичел гъалтайбуруз яргъалди килигиз жедай, нянрихъ, лагъайтIа, Антон Никифоровичан къилив къведай, агъзур суал гудай. Ахпа вердиш хъана мектебда амукъна. Адаз авай гъевес ва хиве къур кар лагъайвал авун акурла, Антон Никифоровичан рикел вич са цIуд йис идалай вилик гъахътинди хъайиди хтанай. Ахцегъиз мад къве муаллим ракъурайла, мектебдал чан акъалтнай. Аниз урусрин вири аялар ва пун квай ахцегъвийрин веледар атанай. Пакагъан йикъан фан кIусуникай фикир тийизвай мусурманриз виликди яргъаз килигун хас тир: Ахцегърин мектебда къачур чирвилер гъаз Дербентдин, Тифлисдин ва я Темир-Хан-Шурадин гимназийриз гъахъиз жедай. Кесибрин аялар, лагъайтIа, дуьаяр хуралай кIелиз фекъийрин патав фидай. Бакуда фялевалдайбуруз савад герек жезвачир...».

А чIаван Ахцегърикай кхъинар Эривандин муаллимар гъазурдай семинарияда кIелай и хуьруьнви,

Ахцегърин мектебда урус чІаланни арифметикадин тарсар гайи муаллим Жалил Бабаева авуна, ада «Дагъустан областдин, Самур округдин Ахцегъ хуър» тІвар алай этнографический очерк кхъена. И эсер 1893-йисуз Тифлисида акъатай «Къафкъаздин чкайрикай ва тайифайрикай лугъузвай материалрин кІватІалда» чап авуна. Адай са чІук гъин: «Ахцегърин хуър муькуь къунши хуърерилай тафаватлу я; адан юкъва авай пай гзафни-гзаф яшамиш жедай кІвалерикай ибарат я; анжах са бязибурун патав гъвечІи багълар гва. Ахцегъ-вацІун чапла къерех гзаф тикди хъуниз килигна, хуъруьн са пай террасайрин жуьреда экІяй хъанва. Куьчяр, асул гъисабдай Азиядин хуьрера хъиз, тежедай къван гуьтІуьбур я: неинки къве файтундивай къвал къвалаваз анрай физ жедач, гъакІ са файтун паталдини къулухъ элкъведай мумкинвал авач; яхдиз къекъвезвайдини фидай чкадиз гагъ-гагъ кІвалерин къаварилай яна финиз мажбур жезва; хуьруьн и паюниз Азиядиз талукъ пай лугъузва, анин юкъвал къилин мискІин ала.

ЭрчІи пата ва я, чкадин интеллигенцияди лугъудайвал, Европадиз талукъ пата, алгъайвал са акъван екеди тахъуниз килигна, хейлин гегъенш я, гъяркъуь куьчяр, базар, ина Самур округдин центрдиз талукъ тир вири идараяр ава, яни: округдин начальникдин управление, наибдин (приставдин) управление, почтадинни телеграфдин отделение, хуьруьн управление, аптек, куьмекхана (кар-кеспи алакъ тийизмайбуруз куьмекар гудай идара. – А.Къ.), дустагъ ва мектеб. Управление, мектеб ва дустагъ (дустагъар хуьдай отделение) гьукуматдин дараматра, амай идараяр гъакъидихъ къунвай кІвалера ава».

Вич Ахцегъиз атуникай писателди урусдалди кІелзавайдаз малум тушир «Дагъустан» гъикаяда ахъайзава. И гъикаядай са чІук урус чІалаз Латвияди Академиядин тарихдин, чІалан ва эдебиятдин институтдин къуллугъчи, филологиядин илимрин доктор В.Хаусманиса элкъуьрнаваз, Дагъустандин маш-

гъур краевед Булач Гъажиеван «Къвед лагъай ватан» очеркда чапнава. Чна ам лезги чІалаз элкъуърна гузва:

«...Почта хутахдай рехъ Дагъустандин дагъларай-тІуз, чІехи Самур-чай вацІун къерех къуна физва. Ахцегъив агакъиз цІикъвед верс амаз, чун балкІанриз яд гуз акъвазвава. Инал Самур-чай вацІук мад са вацІ – Усух-чай акахъзава. Телеграфдин шалманар багъдай яна физва... Рекъе чал лезгийр гъалтзава. Вири абур къакъан буйдин, иер, латышриз ухшарбур я. Абурун парталар чаз адетдинбур туш. Дишегълийрал читдин шалварар ала, къилерал чІехи келегъаяр ала. ЧІехи яшдин дишегълийри чин кІевирзавач, жегъилбуру, къуъзуь итимар гъалтайла, регъуьвилелди яйлухдин пипІив чин чуьнуьхзава. Аби ва чІулав вилера ахъавилин хъвер ава. Базардин майдандаллай аялри, зун муаллим тирди чир хъайила, фургъундин гуьгъуьна чукурзава, шаддаказ «Учитель! Учитель!» Учитель!» лугъуз гъарайзава. Ажайб кар я. Абурун чІалал и гафуна ударение эхиримжи гъижадал аватзава. Чун физвай хуър мад са вацІ – Ахцегъ-чай Самур-чайдик акахъзавай чкада ава. ЯцІур йис инлай вилик ина Ахцегъ-Къеле эцигнава. Икъван чІавалди ина 130 аскер, къве эфсер, духтур ва кешиш ава. Хуър гегъеншди я, ана ругуд агъзур агъали ава, къве чкадал пай жезва. ВацІун эрчІи къерех алгъайди я, дагълар адавай къакъатнавайди хъиз аквада. Ина генг багълар, туьквенар, базар ава. УстІарханаяр ава. Базардилаь анихъ гъукуматдин идараяр, почта гала. Чапла къерехдал, кІарасдин муькъуьн къиле къакъан шуькІуь кІукІ алай мискІин хкаж жезва. Жъумя йикъара къилин фекъиди вири магълейра авай имандаллайбуруз иниз эверда. Ина ракъ янавай къав алайди тек са дарамат – уезддин правление я. Адан са къиле начальник яшамиш жезва, муькуь къиле канцелярия, дуванхана, дуванбегдин кІвал ава.

Ахцегърилай тахминан са къуд километрдин кефердихъ чими гъамамар гала, абур гъукуматди кири-

да вугузва. Эрчи кьерехдал багълар гьамамрал къван экиъ жезва. Анлай анихъ аби, куклушрал лацу бармакар алай дагълар аквазва.

Мектеб канцеляриядин гьаятда ава.

Къвед лагъай юкъуз зун уезддин начальникдин патав фена. Ада заз тагъкимар гана, абур за фекьидиз куьмекар гунихъ ва жуьмя йикъара тарсар тухун тавунихъ галаз алакълубур тир. Мектебдин къилин макъсад аялриз урус чIал чирун тир. Им, начальникди къейд авурвал, авай-авачир са гьаркъ тир. Чара хъжедайла ада заз са бязи ксарал къил чIугун меслят къалурна ва ял ядай юкъуз вичин кIвализ нисинин тIуьн нез эверна. Авайвал лагъайтIа, а чIавуз аниз ада заз меслят къалурай ксар вири атанай. Абуру заз, къайда-адет галачиз, чпе гьакI са къил эцянач лугъуз туьгьметар авуна. Къведай гьафтеда зун абурал виридал илифун лазим я, тахъайтIа абурун хатур амукъда...

Мектебдавай чIехи яшдин аялриз тIимил-шимил урус чIал чизвай. Абурун куьмекдалди зун фекьидихъ галазни рахана. Чун меслят хъана: фекьи мектебдиз ислен йикъара, анжах кьве тарс авайла, къведа. Чун кьве падни рази яз чара хъхъана.

КIелиз гзаф аялриз кIанзавай, амма классда 50-далай гзаф аялар авай, ацукъардай чка амачир. Заз акуна хьи, дегълизда парталар куьрсардай затI авач. За ам цлаз ягъун тIалабна. Амма ам герек атанач: аялрал алай затIар алудна кIандайбур тушир. Бармакар садрани алудзавач, абур какахъиз кичIезва. Дегълиздин чилел классдин ракIарив абуру кIарасдин дабанарни хци кIуфар галай кIвачин къапар тадай. Ала-мат жедай кар ам тир хьи, абур какахъуникай абуруз кичIе тушир.

Лезгийрин чIехи пай кесибдиз яшамиш жезвай. Чил тIимил я. Анжах са бязибурухъ чпин кал ава, хипер, лагъайтIа, амайбурулай артух пун квайбуруз ава. Гзафбуру яргъал шегъерра, гзафни-гзаф Бакуда, сеняткар кIвалахар ийизвай. Къазанмишайди хизан-

риз фу гуниз харжзавай. Суварар кьериз-цIаруз жедай. Инсан хайила, и вакъиа са жуьредани къейд ийидачир. Мехъерни гъакI тир. Мусурманрин арада жегъил гадади сусахъ рехъ гун лазим я, и кар паталди яргъалди пул кIватIна кIан жезва.

Са вуж ятIани къейитIа, мукъва-къилийри игъсан гуда: аш, яни кишмишар квай дугъуьдин хапIа, ийида, къуншийриз, танишриз эверда. Къейиди кучудун виле такъадайвал къиле фида...

Садани газетар, ктабар кIелдач. Дагъвийрин чIалалди абур ерли чапзавач. Итимрихъ азад вахт гзаф ава. Абур мискIиндин патав къванерал ацукъна жеда ва яргъи ихтилатар ийида, гъиле тупIалай ийиз теспягъар жеда. Бегрин уьмуьр къара жемятдин уьмуьрдилай тафаватлу туш. Абуруз чпел алай тIварцIи са куьмекни гузвач.

Абур читдин валчагъар, бармакар алаз, кIвачел алачиз къекъведа. Инсанар куьлуь-шуьлуьйрин паталай къал жеда, и карни гзафни-гзаф абурун кесибвиляй жезвайди я. Абуруз кIватI хъанвай хъел нелай алуддатIа чизвач. Вичихъ галаз ихтилатиз жери, вичиз рикIевайди ахъайиз жери сад жагъидач. Округдин начальник рекъе-хуле жеда, авайвал лугъун хъайитIа, ам са гъихътин ятIани официалъниди я. Къеледа авайди вири къве эфсер я. Азад вахтунда абур къумарал илигна жеда, къаравилияр ахъайда ва я эрекъ хъвада. Гъар юкъуз ахвара ва гъакъикъатда ватандин милаим шикилар вилерикай карагда. Са эквни галачир дарихвал жеда» (Б. Гъажиев. Абур Дагъустанда хъанай. Дагъустандин ктабрин чапхана, 1990-й. 217-220-чинар).

Вич Ахцегъа хъуникай Э. Бирзниеке-Упита пуд гъикая кхъена: «Жамаледин ва лекъ», «Шалбуздагъдин патав» ва «Чоцх». Абур писателъ ватандиз – Латвиядиз хъфей чIавуз кхъейбур я. Дагълух уьлкведин гуьзел шикилар, гъакъикъатда хъайи, вич чпихъ галаз таниш тир инсанрин къаматар писателди зигъинда

ва рикIе, рангар квадар тавуна, хуьни, магьирдаказ ва дуьм-дуьздаказ, муьгьуьббатдивди ва чIехи гьуьр-метдивди и мензераярни инсанрин кьилихар вичин эсерра турвили чун гьейранарзава.

«Жамалединни лекь» гьикаяда хуьруьн муаллимдин куьмекчидикай ва дустуникай, итим яна кьинай цIуд йисан муьгьлетда Самур округдиз суьргуьннавай жегьил дагьвидикай ихтилатзава. Ада вичиз кIан хьайи рушал эвленмиш хьайи гада яна кьенвай. Жегьилди муаллимдиз тIуьн гьазурзава ва адан кIвале кьайда-михьивал хуьзва, недай-хьвадай затIар кьачуз базардиз физва, амма кIвалахрикай азад вахтунда ада, мектебдин кьавал акьахна, вичин саз язава, муьгьуьббатдикай манияр лугьузва.

Муаллим мектебда кIелзавай аялар ва Жамаледин галаз патав гвай дагьлариз фейила, анавай чубанри гададиз са лув ханвай лекь багьишна. А лекь гваз хтайдалай гуьгьуьниз Жамалединан манияр мадни гзаф гьамлубур хьанай.

Гьикаяда лезгийрин «Перизада! – Гьай, гуьзел яр!» манидаьни са цIар гьанва, ам Жамаледина кузкуз лугьузвайвал кьалурнава. Амма манидин гафар чIурукIа кхьенва. Урус таржумада икI хьанва: «Пери задо, хай гил зальяр».

Жамаледина вичин манияр гила лекьрез лугьузва, адан кьайгьу чIугвазва, ам дири хьийизва ва, адан сагьламвал чкадиз хтайла, ам цавуз ахьай хьийизва. Лекь вичин цавун майданриз хьфини «кьуш хьиз, яшамиш жезвай» жегьил дагьвидин рикI кьарсурзава. Гуьгьуьнин юкьуз ам, садазни са гафни талгьана, квахьзава. Ам кьуна хкизва ва Фиярин хуьруьз суьргуьндиз акьудзава. Ам сифтедилаь аниз акьуднавайди тир, амма вичи вич хьсандиз тухуниз килигна Ахцегьа суьргуьн давамардай ихтияр ганвай. Ам мад гьилера кат хьийизва. Амма эхиримжи сеферда «кьадай чIавуз аксивал авунай» ам яна рекьизва.

Гьикаяда фикир желбдай маса вакьиаярни ава. Мисал яз Ахцегьиз Дагьустандин губернатор атун,

муаллимни мектебда кІелзавай аялар дагълара чубанрихъ галаз гуьруьш хьун, кьумарал кьугъунин дуьшуьшни кьалуриз жеда.

Хуьре авай кьуллугъчийриз сугъул чІавуз кьумарал кьугъун машгъулат хьанвай. Жамалединаз и кьугъуникай хуш авачир, ам тажуб жезвай: «савад авай инсанри, икІ кІватІ жез, гъаваянда чпин пулар сада садаз вуч лагъана гузвайди я?» Муаллим почтмейстердиз 14 манатдин кумукъайла, Жамаледина им тарашун яз гьисабна. Ада, почтмейстердин патав фена, адавай а пул кьахчуна.

«Заз Жамаледина авур кар хуш туширдан гъавурда ам тваз зун гзаф алахъна, исятда захъ галаз атана почтмейстердив пул вахгун теклифна, амма Жамаледин сакІани зи гъавурда акьунач», – кІелзава чна гьикаядай.

Авторди гьикая икІ куьтягъзава: «Жамаледин за чими гьиссдивди рикІел хкизва. Гзаф разивилелди зун мад а кардалди адаз буржлу я хьи, Дагъустандилай гуьгъуьниз за гьиле кьумар хкъазмач».

Жамаледин писателдин рикІел лап эхиримжи йикъаралди аламаз хъана.

Гьикаятчидиз Ахцегъа акур ва Жамалединакай кхей гьикаяда кьалурнавай дараматрикайни имаратрикай кьенин чІавалди Ахцегъ-вацІун патавай винелди къаябрал акъвазнавай куьгъне кІвалер, килин мискІин, кІарасдин кьакъан муьгъ ама. Гьикаяда а муькъвелей мискІиндиз гьикІ инсанар физвайтІа кьалурнава.

КІарасдин муьгъни килин мискІин «Шалбуздагъдин патав» гьикаядани гьалтзава. Ина автор Ахцегърин духтурдихъни фельдшердихъ галаз Миграч хуьруьз финикай ихтилатзава. И гьикаядани Жамалединакай кхьенва.

Кьилдаказ кьейд ийин: Миграч тІварцІик писателди и макъаладин автордин хуьр тир Миграгъин тІвар са тІимил чуьнуьхнавайди аквазва.

Гьикаядин сюжет са акъван алчудайди туш. Духтур хуьруьн кавхадин хирер хьанвай хциз килигун

лазим тир. Гада, къугъвадайла, къавалай аватнавай, къванце акъуна, адан къил ханвай. БалкІанраллаз физвай духтурдин, фельдшердин ва муаллимдин къраршидиз Миграч хуъруьн векилар экъечІзава. Абуру кавхадин хва къейидакай хабар гузва. Духтурдивайни адахъ галайбурувай рекъелай элкъвена хъфенайтІани жезвай, амма духтурди гададин къиникъай къил акъудун къетІна. Гуьгъуьнлай чир хъайивал, къилел хер хъанвай гададихъ чкадин жерягъ гелкъвезвай. Ада гададин ханвай къилел тукІуна верч алукун тагъкимнавай. Гада чІехи азабрикди къена. Духтурдик гзаф хъел акатнавай, ахътин хирел мурк эцигнайтІа, икІ тахъунни мумкин тир лагъанай ада. Духтурдиз гададин къилелай алуднавай верч къалурайла, адан къене куквар къекъвезвай.

Гъикаядин хейлин чкаяр писателди рекъе гьалтзавай тІебиатдин шикилар къалуруниз ганва. Миграгърин дередихъ ва гафаралди лугъуз тежедай къван гуьзел ва гъа са вахтунда гъикІ ва мус садлагъана дегіш жедатІа лугъуз тежер анин тІебиатдихъ галаз таниш гъар садаз, Усухчай хуьрелай Миграгъиз къван рекъер шумудра кІвачелай авур касдиз, Э. Бирзник-Упитан гъикаядай агъадихъ галай чІук кІелайла, руьгъдин лап деринра гъатнавай багъри ва ала шикилар гъасятда чир жада. Чна а чІук урус чІалай таржума авуна гузва:

«Са тІимил вахтунилай чун гъавадин сергъятдив агакъзава, адалай анихъ температура нулдилай агъузди я. Гила къайи марфадин чкадал чІехи, хъуьтуьл пилтейралди ламу жив акадзава, ам, балкІандин гардандални зи япунжидал ацукъиз, садлагъана цІразва. Амма са зур сятдилай ламувилин зул къулухъ галамукъзава. Гила чна чун кІубандиз гъиссзава, гъикІ лагъайтІа ина гъава къуру я ва ламу пилтейрин чкадал живедин куьлуь цІерекІв къвазва. Къван квай гуьтІуь жигъир акІ живеди къунва хъи, тежриба авачир вилериз ам къатІун четин я, амма вердиш хъанвай дагъларин балкІанар тади кваз ва чеб чпихъ

агъуна виликди физва. Гъава къвез-къвез са хейлин алцифайди жезва. Адетдинди тушир секинвили гъей-ранарзава, вучиз лагъайтІа инив мад вацІун гугрум галай ван агакъ хъийизмач, а ванцихъ галаз агъа-давай хуьре чун вердиш хъанвай, гила мад адан ван амачир. Эхирни чун ракъинал акъатна. Виринрихъай элкъвез-элкъвез жив алай лацу кукІушри цІарцІар гузва, чи виликай, лагъайтІа, пачагъвилиз хас зурба-вилелди Шалбуздагъди нур гузва. Амай дуьньядикай чун михъиз атІанва, вучиз лагъайтІа чаз жуван къу-лукъай дере михъиз ацІурнавай циферин лацу гапІа-лар аквазва. Циферин и пердеди гъакІ агъадай къвез-вай вацІун ванни къуна акъвазарзава».

«Чоцх» гъикаяни аламатдинди я.

Адан гъерекатар къиле физвай чка Ацхты хуьр я. Аквазвайвал, писателди ина Ахцегърин хуьруьн тІвар са тІимил дегишарнава.

Гъикаяда ихтилат 120 йис тамам хъанвай, мек-тебдиз талукъ са къазмада яшамиш жезвай кесиб къуьзекдикай физва. А касдин тІвар малла Седредин я, амма вичин яшар рикІел аламачирвилай ва вири суалриз гзаф дуьшуьшра «чоцх» гаф ишлемишунай адал халкъди «Чоцх» лакІаб эцигнава. Инал писа-телди туьрк чІалан «чох» («гзаф») гаф дегишарнава. Къуьзуь кас муаллимдихъ галаз, духтурдихъ галаз ва лезги чІал течизвай маса суьгъбетчийрихъ галаз туьрк чІалал рахазвай, а чІавуз и чІалаз татар чІал лугъузвай.

Чоцх са мус ятІани иниз суьргуьндиз акъудна-вайди тир. Ада къанундилай кам къачуна са тах-сиркарвал авунвай. ГъинвачтІани, ада жегъил чІавуз инсан яна къенвай. Адан алатай уьмуьрдикай ина садазни са затІни чидачир.

Гъикаяда мад са яшлу касдикай – 90 йис хъанвай нуькер Саидакайни ихтилатзава (Чкадин агъалийри-кай къазакъвиле къабулнавайбуруз урус гъукумди нуькервилин тІвар гудай). Саида вичиз «округдин начальникдин адъютант» лугъузва. Адан пеше началь-никдин патав къвезвайбурун тІварар малумарун тир.

Гьукумдин векилри Саидаз ихтибар ийизвай. Пачагьдин гьукуматди адан рухвайриз савад ва Урусатда гьукуматдин кьуллугьар ганвай. И кардихъни акьалтІай себеб авай: Саид Ахцегьрин кьеле кьутармишайди яз гьисабзавай. ЯхцІурни цІуд йис инлай вилик, Ахцегьа авай кьеле Шамилан кьушунри элкьуьрна кьур чІавуз ва ам барбатІ жедай чкадал атанвайла, кьеледин комендантди чпиз геж тавуна кьушунралди куьмек гунин тІалаб авай чар гваз Дербентдиз Саид ракъурнай. Саида вичин хиве тур кар кьилиз акъуднай.

Авайвал лагьайтІа, 1848-йисан сентябрдин четин йикъара кьиле фейи а вакъияйрикай кхьенвай тарихдин документри кьеледин комендантдин чинибан чар гваз фейибур яз маса ксарин тІварар къазва.

Амма гьикаядин авторди куьлукь-шуьлуьйра тІуб экъуьрзавач, ам патал вичин игитрин – уьмуьрди сад садан аксина акъвазарнавай Чоцханни Саидан кьилихар, абурун кьенепатан алем важиблу я.

Садра гьикІ ятІани, округдин начальник муаллим, духтур ва Саид галаз цІийи мектеб патал кІвалер эцигун гьикІ кьиле физватІа килигун патал кьекъвезвайла, ада кьуьзукь Чоцхални кьил чІугун кьетІна.

Начальник экв лап тІимил авай дехмедиз гьахъайла, Саида экв гзаф хьун патал рак гегьеншдиз ахъайна.

И карди Чоцхак хкІурна, ва ада Саидан чиниз тфу гана. Гьа и легьзеда галайбуру вилив техвей кар хъана: Саида хенжел акъудна Чоцх яна кьена.

Вучиз Чоцха тфу ганатІа ва вучиз Саида ам кьенатІа, гьикаяда кьиле физвай крарикай суьгьбетзавай касдин кьил акъатзавач. Амма гуьгъуьнлай ам гьавурда твазва. Саид, чІехи яшарив агакънаватІани, гьа «нуькер» яз ама, адан кьедда авай муькуь чІехи итимриз гьуьрметдивди лугъузвай «малла» гаф Саидан тІварцІихъ акал хъанач. Шамила Ахцегьрин кьеледал вегьей чІаварилай алатнавай яхцІурни цІуд йисан кьене ина Саид хаин яз гьисабзамай. Чохцани гьакІ фикирзавай. ЧІехи яшдавай Саида начальник-

дин вилик ийизвай ялтахвили Чоцх къапарай акъуднай.

Къуъзуъ нуькер инсан къейивилияй дустагъда тунай. Амма йифиз са ни ятІани ам дакІардай тфенгдай яна къена. Шак фейибур хъанатІани, абурувай силис къур округдин начальникдиз галкІидай са чкани жагъанач. Йифиз дустагъдал къаравулвал авурбурни силисралди ва маса серенжемралди гъикъван кІевера тунатІани, са затІни арадал атанач.

Инал рикІел хкун лазим я: «Чоцх» гъикаяда къалурнавай къеле Къафкъаздин къилдин корпусдин генерал Е.А. Головина (1782 –1858) 1839-йисуз эцигайди я. Къеле къени амазма ва ам тарихдин памятник хъиз гъукуматди хуъзва.

Са шакни алачиз, Э. Бирзник-Упита Ахцегърикай кхъенвай гъикаяяр адан лап хъсан эсеррикай я. Абуру я художественный, я тарихдин жигъетдай чпин рангар ва метлеблувал квадарнавач. Герекди абур цІийи къилелай, къенин девирдив къадайвал кІел хъувун я.

Ахцегъай писатель Бакудин патав гвай Балаханы хуъруъз хъфена. Анаг нафтІадин къуяр гзаф авай, чили нафт кужумнавай чка я. Ф.А. Брокгаузан ва И.А. Ефронан энциклопедияда инин чил пичина цІай тун патал ишлемишзава лагъана кхъенва. Алай вахтунда Балаханы Бакудин районрикай сад я.

Ина писателди вичин марифдарвили кар давамарзава. Мектебда тарсар гузва, библиотекада кІвалахзава, издательстводин кІвалахни кардик кутазва. Ктабар акъудуналди адаз абуралди пулдин хийир къачунин фикир авачир, адан мурад инсанар марифатлу ва савадлу авун тир. Гъа са вахтунда писателди нафтІадин са фирмадани чиновникдин къуллугъни тамамарзава.

Иниз суьргуьннавай гзаф инкъилабчийр писателдиз мугъманвиле къведай. Ада а вахтунда Швейцарияда яшамиш жезвай шаир Ян Райнисаз ва адан паб Аспазиядизни пулдин куьмекар гузвай. Дарвиле гъатнавай инкъилабчийрин гъил къур дуьшуьшарни

тИмил хъаначир. Ихътин мумкинвилер Э. Бирзние-Упитаз муаллимвиляй къвезвай мажибди гузвай. Адаз вацра 600 манат къвезвай. Им а чІавуз лап чІехи пул тир. И мажиб адаз Бакудин губерниядин ва Дагъустандин халкъдин училищейрин директор А.С. Тхоржевскийди тайинарनावай. Директордиз латышар зегъметдал гзаф рикІ алай, масада гудай кІусунал вил алачир ксар яз чидай ва гъавиляй ада Бирзние-Упитазни чІехи къимет гузвай ва гъурмет ийизвай.

Писателди Къафкъаздикай кхъенвай гыкаяйрикай зи гъиле гъатайди анжах вад я. Абур за Латвиядин гьукуматдин издательствода 1955-йисуз акъудай «Гыкаяяр» ктабдай кІелна.

Абурукай сад – «Мамед ва лам» я. Ана хуьруьн мектебда кыле феи хуьруьн къведай ва вичик тарс квай дуьшуьшдикай ихтилатзава. Аквазвайвал, гыкая Балаханы хуьруьхъ галаз алакъада авайди я.

«Татар гада» Мамедаз мектебда кІелдай гевес ава, амма бубади ам мукъвал-мукъвал тарсаривай къакъудзава, яшайишдин крарик куьмекдин къуьн кутаз тазва. Ингье гададин буба гыкІ къалурнаватІа:

«– Вуна, муаллим, зи гададиз кІелиз, кхъиз ва гысабиз чира, – чІуру урус чІалал рахаз эгечІна буба, – вахт атайла, ада фабрикадин конторда кІвалахдайвал хъурай. Анавай гъар жуьре географияр, тарихар ва манияр лугъун адаз герек туш, анжах кІелизни гысабиз чир хъурай».

И девирда кхъенвайбур яз мад къве гыкая къалуриз жеда: «Тфенграй ягъай пайдах» ва «Кайи мектеб». Писателди абур Къафкъаздикай кхъенвай гыкаяйрин циклдик кутунач, вучиз лагъайтІа абурун игитар чкадин халкъарин векилрикай туш.

«Тфенграй ягъай пайдах» гыкаяда «Бакудин нафтІар хкудзавай района полициядизни администрациядиз яру ранг алай вири затІарикай цІукай хъиз кичІе тир» вахтарикай суьгъбетзава.

Са ни ятІани заводдин гум акъатзавай къакъан чІехи гурмагъдин кыилел яру пайдах акІурна. Я чинебан агентривай, я полицейскийривай ам алудиз жезва-

чир. Вичин сергъятра ихътин кардиз рехъ гунай фирмадиз чЕхи жерме авун мумкин тир. Пайдах алудайдаз сифтедай цГуд манат хиве къунвай. Ахпа ам цГудалай къанницГудал, эхирдайни виш манатдал хкана. Амма са фяледизни и пул къачуз кІан хъанач. Са югъ алатайла, гьукумдин векилри тфенгар гвайбуруз эверна ва пайдах кутГуннавай лаш ягъиз туна, пайдах тІекв-тІекв хъана, кІарас хана, ам чилел аватна.

«Канвай мектеб» гьикаяда ихтилат 1905-йисан инкъилаб пуьрчувкъарайдалай гуьгъуьниз хъайи вакъиаяр къалурзава. Бакудин патав гвай чкайра жазачи кІеретІар къекъезва. Ахътин са кІеретІ мектебдизни къезва. Атанвайбуру муаллимдиз ихтибарзавач, адак маса программадин бинедаллаз тарсар гана лугъуз тахсир кутазва. Муаллимни адан хзан катзава. Жазачийри мектебдиз цІай язава.

Къафкъаздикай кхъенвай лап чЕхи гьикаяйрикай сад «Дере» я. Ам Осетияда авай Геналдон вацІ авахъзавай дередал яд акъалтуникай, чЕхи селди анавай хуьрер тухуникай, инсанриз хъанвай мусибатдикай ихтилатзава. Гьикаядин къилин игит Одессадин университет куьтягънавай, Балаханыда нафтІадин мяденрал инженервиле кІвалахзавай осетинви Нестор Амбалтай я. Гьикаяда осетин халкъдин яшайиш, ацукъун-къарагъун, адетар чЕхи устадивилелди, гьуьрметдивди ва гьейранвилелди къалурнава. Чкадин тІебиатдин шикиларни кесерлудаказ ганва.

Писателди вичин гьикаяйра гьакъикъятда хъайи ксарикай кхъейди фикирда къуртІа, и гьикаядин игит Нестор Амбалтай ва адан тарих гьакІ къилий туькІуьрнавайбур туш.

И гьикаяди Пришибда, Ахцегъа, Балаханыда ва Бакуда акъудай яргъал йисарилай гуьгъуьниз Э. Бирзниеку-Упит са къадар вахтунда Осетиядани яшамиш хъайидакай лугъузва. Амма советрин девирда акъатай энциклопедийра ва маса официальный биографийра и кардикай кхъенвач. Мумкин я, и месэладин жавабчи гъиле гъат тавунвай, латыш чІалал кхъенвай чешмейра аваз хъун.

За и макъаладал кІвалахдайла, писатель Къияс Межидован хва Марат Межидова зав Саульцерите Виеседи 1971-йисан 9-мартдиз Къияс Межидоваз кхъей чар вугана. Ана латышрин писательницади ва гъа са вахтунда Я. Райнисан тІварунихъ галай эдеби-ятдин тарихдинни искусстводин музейдин фондарин къилин векилди кхъенвай и чарче Къафкъаздиз чпин музейдин къуллугъчияр къвез гъазур жезвайдакай, абуруз Э. Бирзние-Упитакай материалар кІватІиз кІанзавайдакай кхъенва. Абуруз Ахцегъа лезги писа-телдихъ галазни и темадай суьгьбетар ийиз кІанза-вайдакай и чарче кхъенвай.

Адаз Къияс Межидова хгай жавабдин копиядай чи ватангъли мугъманар къабулиз гъазур тирди аквазва. Ада абурув вичин са эсер – Э. Бирзние-Упита Бакуда фялевалзавай ахцегъви Гъасанован къве гададиз, гъа-къи къачун тавуна, тарсар гайивиликай гъикая вугуда лагъана хиве къазва.

Марат Межидован гафарай, адан бубади Латвия-дай атай мугъманрив а гъикаядин урус чІалал авун-вай цІарба-цІар таржума вугана. Гъайиф хъи, ам лезги чІалал чапдай акъат тавуна амукъна, ориги-нални квахънава.

Латвиядин эдебиатдинни музыкадин музейдихъ галаз (и музейдик Я. Райнисан тІварунихъ галай музей акахъ хъувунва) зун электронный почтадай алакъа жагъуриз алахъна. Амма зи чарчиз хтай жаваб хъанач.

Къияс Межидован и гъикая жагъун хъувунайтІа, ада неинки чи писателдин ирс ацІур хъийидай, ада гъакІ Э. Бирзние-Упита Къафкъазда тухвай уьмуьр-дин чаз малум тушир мад са чин ахъайдай.

Бирзние-Упитакай винидихъ тІвар къунвай очерк Булач Гъажиева вич Латвиядиз фейидалай гуьгъуь-низ кхъейди я. Ана ам писателдин руш Нина Эрнес-товна Вайсманедихъ (ам Юрмалада яшамиш жезвай) галаз таниш хъайила кхъейди я. Рушаз Къафкъазди-кай чирвилер авай ва ам и дагхлук уьлкведал бубадин ихтилатрай ван хъана ашукъ хъанвай. 1971-йисуз ам

Ахцегъиз, ина адан бубадин 100 йис тамам хъуниз бахщнавай межлисда иштиракиз атанай. Ам вичин бубади уьмуър тухвай кІвалени, къеледани хъана, къадим хуьруьн куьчейрани къекъвена. Ам хъфидайла, багъа мугъман рекъе хугаз вишералди ахцегъвир атана. «Куь инсанар хъсанбур я, – лагъанай чара хъжедайла Нина Эрнестовнади, – вучиз зи бубадиз Дагъустан икъван гзаф кІан хъанатІа, зун гъавурда акъазва», – кхъизва Булач Гъажиева.

Лезгистанда латыш писатель рикІел аламачиз туш. Ахцегърин 1-нумрадин мектебдин тарихдикай, ана кІелай бажарагълу ксарикай, ана тарсар гайи муаллимрикай кхъей вири авторри Бирзние-Упитан тІварни рикІел хкизва.

Гъайиф хъи, и писателди Къафкъаздикай кхъенвай вири гыкаяр урус чІалаз таржума авунвани-авунвачни завай къетІидаказ лугъуз жедач. Абур къенин кІелзавайбур патал Россияда акъуд хъувунайІа пис жедачир. Чаз абурай Э. Бирзние-Упитан марифдарвили, муаллимвили ва писателвили чІехи гъунарар аквадай. Гъа са вахтунда чун адаз Къафкъаз, хъиз хъиз, кІан хъунал, ада къафкъазвийрин ацукъун-къарагъун, абурун руьгъдин чала-чухур устадвилелди къалурунал чун гъейран жедай, чаз адан а эсеррай алай аямди чи вилик эцигзавай бязи суалризни жавабар жагъидай.

2015

АСИРРИН ХЪЕНДИК КУМУКЪАЙ ШАИР

Гъайиф хъи, шаир Къурагъ Сейфуллагъан тІвар чи эдебиятда михъиз рикІелай фенвайбурукай сад я.

«Дагъустандин комсомолец» газетдин 1990-йисан 1-сентябрдиз акъатай нумрада чапнавай 1937-йисуз кыле феи Махачкъала шегъердин комсомолдин активдин собранидин стенограммадай къачунвай са

чІук кІелайла, заз лезгийрихъ ихътин шаир хъайиди сифте яз чир хъанай.

Санлай къачурла, и чІук Эффенди Капиева и собранидал авур рахунрикай ибарат тир. Адан гафарай акурвал, а яргъал ва тежедай хътин гъахъсузвилериз майдан хъайи йисуз Дагъустандин меркездин комсомолдин актив кІватІ хъунин себеб 1934-йисуз Москвада Гьукуматдин художественный эдебиятдин издательствода акъатай ва вич Эффенди Капиева гъазурай «Дагъустандин антология» ктаб тир. Вичиз жуьреба-жуьре мидяйри секинвал тагузвай Э. Капиева, къецел алайди 1937-йис тирди хъсандиз къатІанваз, и ктаб туькІуьрдайла вичи авунвай гъалатІар хиве къазва (къенин гъисабрай абуруз гъалатІар лугъуз четин я) ва гъа гъалатІрикай сад яз ада мад садакай икІ лугъузва: «Гъа антологияда за инкъилабдилай виликан девирдин лезги шаир Къурагъ Сейфуллагъан «Зелимхан» шиирдиз чка авуна ва адаз талукъ тир баян ганач, и кар, гъелбетда, рехъ гуниз лайихлуди тушир, вучиз лагъайтІа и шиир вичин асул бинедай миллетрин арада чуьруьк туниз эвер гузвайди я.

Ида акъалтІай чІурувилелди пролетарский интернационализмдин принципдиз аксивалзава».

Идалай гуьгъуьниз, хейлин йисар алатайла, 2003-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода Гъажибег Гъажибегован «Яратмишунрин ирс» тІвар алаз акъатай ктабдани (ам гъазурайди профессор Гъ.Гъ. Гапашаров я) къве чкадал – «Халкъдин яратмишунар ва кхъинар», «Лезги шаиррин сад лагъай конференция» макъалайра Сейфуллагъан тІвар Етим Эминан, Шайдадин, Салигъан, Султанан, Нуридин, Ахцегъ Гъажидин, Хпеж Къурбанан ва СтІал Сулейманан тІварарихъ галаз санал къунва.

Гъуьрметлу профессор Гъажи Гапашаровахъ галаз хъайи чи са ихтилатда гаф Къурагъ Сейфуллагъакай кватайла, ада вичиз гъеле Совет девирдин цІиг къизгъин язмай са вахтунда и шаирдин са къадар шиирар, гъабурукай яз «Зелимханни» Дагъустандин чІалан,

эдебиятдин ва искусстводин институтдин архивда 333-нумрадин папкада аваз акурдакай заз суьгьбет авунай. А чІаларин гьарайдиз фейила, заз жагъайди вичел анжах шаирдин са тІвар аламай ичІи папка хъанай.

Винидихъ вичикай ихтилат феи «Дагъустандин антологияда» «Зелимхан» шиирдин кьилелай автордин тІвар «Сейфулла, Чубанан хва» яз ганва. ТІварцІин кІаникай скобкайра къейднава: «Биографиядиз талукъ делилар кІватІиз хъанач». И чІалан эхиримжи бендина таржумачиди, лезги шииратдин къайда хвена, шаирдин тІвар Сейфулла Курахский яз кхъенва. Шиир туькІуьрнавай йис 1911 лагъайди яз къалурнава.

1907-1913-йисар вири Кеферпатан Къафкъазда чилер ишлемишунихъ галаз алакъалу къизгъин гьерекатар кьиле финалди тафаватлу хъанай. И секинсуз вакъиайрин лепейрик акатай Дагъустандани, иллаки адан кьибле пата – Куьре округдани Табасаранда лежберрин гьерекатар генани къатибур хъанай. Гзаф чкайра лежберринни пачагъдин гьукумдин арада яракълу акъунарни кьиле фена. Женгиниз къарагъарайбур секинарун патал гьукумдарри алахъунар авунайтІани, маса чара тахъхъайла, пачагъдиз амукъайди 1913-йисуз лежберрин яшайишдиз талукъ реформа кьиле тухун хъанай.

Къунши Чечняда и гьерекат халис яракълу дяведиз элкъведай чкадал атанай. Лежберрин кьиле акъвазай Зелимхан Гушмузукаев лугъудай касдин тІвар иллаки сейли хъанай. Ам къун патал гьукумди махсус дестеяр кардик кутунай. Зелимханан кьегъалвилерикай неинки са чечен халкъди, гьакІ осетинри, Дагъустандин халкъарини чпин манияр туькІуьрнай.

Лезги шаир Къурагъ Сейфуллагъани вичин шиир гъахъсуз уьмуьрдикай жаздан хъанвай кесиб халкъдин умудни даях хъанвай «регъимлу къачагъдиз» бахш авун алапат жедай кар тушир.

Алапат жедай маса делилар тахъанани авачир.

Месела, вучиз лезги шаирди вичин шиирда лагъан-вай къван эвер гунар ва тарифар жуван миллетдин арадай тир Зелимхан хътин са касдиз лагъаначир?

И кардин гъавурда акъун четин туш.

Сейфуллагъа Зелимханаз «гъазаватдин тур» гъиле яхъ лугъуз эвер гузва. Аквар гъалда, шиирдин автор вичин девирда къиле физвай гъерекатриз диндин тав гуз алахъзава, диндал кIевивал гвайдини адаз чечен-рикай тир ва вичиз халкъдин гегъенш къатаридериндай майилзавай Зелимхан яз жагъизва.

Им дуьшуьшдин кар туш. Шиирдай аквазвайвал, Сейфуллагъ вични диндал кIеви ксарикай я. Гъавил-ляй адан шиирар советрин девирда архивра къаткана амукънай.

«Зелимхан» шиирдин лезги текст жагъун тавуниз килигна, зун жува мисал яз гъуниз лазим цIар-рар урус чIалай цIарба-цIар таржума хъувуниз мажбур жезва. «Вуна Шамилан чка къунва», – лугъузва шаирди. «Вун асландин шарагъ яз йифен цифеда дидедиз хъана, Исятда ажугълу ва гишин мусурманри Цларикай куърснавай тфенгар галудзава. Куъмек це чаз, Аллагъ, гъулдандин регъбер. Шейх Али-Гъажи душманри къунва, Ваз килигна ада жаза къабулнава. Урусар шехъиз-шехъиз дуьзенлухриз хъфизва. Куъмек це чаз, Аллагъ, цIун мецералди».

Шиирда маса шейхерни «гавурри» къунвайдакай суьгъбетзава. «Гунибдиз хкаж хъана, имамдин чкадал ацукъ», – лугъузва Сейфуллагъа Зелимханаз.

Мягътел жедай мад са кар авай. Динегълийрин тереф хуьниз, гъазаватдиз эвер гузвай и эсер вири Совет уьлкве тирвал цIийи уьмуьр къурмишзавай гурлу девирда Эффенди Капиева «Дагъустандин антологиядик» кутун ва гъа чIаван цензурадин хци вилерикайни и чIал сагъ-саламатдиз хкатна чапдай акъатун чалахъ тежедай хътин кар тир.

Сад лагъайди, Капиев, вичин бажарагъни акъул гъикъван къалин тиртIани, гзаф жегъил тир. Ктаб акъатайла, писателдин анжах 25 йис тир. Вичин къил

гъихътин хатадик кутазвайтІа, ада тамамдиз гъисна-
вачир жеди.

Муькуь патахъай, ада и шиирдин важиблувал дин-
дин месэлайрихъ галаз алакъалувал яз ваъ, пачагъ-
дин гьукумдиз кесиб лежберрин аксивал яз гъисабна
жеди. Гъавилай тир жеди шиир кхъей йисни гьим
ятІа къейднавайди. Цензорарни гъахътин фикирдал
атун мумкин тир. Адалайни гъейри, абуруз гъа девир-
дин лап машгъур шаиррикай сад тир Эдуард Багриц-
кийдин (1895-1934) таржумадини кЕвелай таъсирна
жеди. Таржума рикІивайни таъсирдайди хъанва.

Капиеван викІегъвилихъ мад са себеб тахъана
авачир. Ада вичин далудихъ Нажмудин Самурский
галайди гъиссзавай чІал ада комсомолдин активдин
собранидал авур ихтилатрай къатІуз жезва: «Юлдаш
Самурскийди са шумудра заз вичин кІвализ эверна,
чна адахъ галаз йифен геждалди суьгъбетар авунай.
Ада заз меслятар ганай ва вуч авун лазим ятІа лагъа-
най. Гъам себеб яз заз Кремлда жедай мумкинвал
хъана. Зун юлдаш Сталин яшамиш жезвай чкада хъа-
най ва юлдаш Калининан патавай ацукънай. Юлдаш
Самурскийдал къведалди са касни зи къайгъуда хъа-
начир ва са касдини рикІел милли писателриз ва
Дагъустандин эдебиятдиз фикир гун алачир».

Гъар гъикІ ятІани, Эффенди Капиева туькІуь-
рай ктабдизни ана гъатнавай таржумадиз килигна,
тарихда лезги шаирдин тІварни шиир амукъна.

Сейфуллагъакай адан ватанда вуч ван-сес аматІа
чирун патал за Къурагъа авай зи таниш, мектебдин
муаллим, вичивай аджемдалди авунвай кхъинар кЕ-
лиз жедай, вичи шиирарни кхъизвай, Етим Эминан
са шумуд шиирни жагъур хъувуна чапдиз ахкъудай
Абдурашид Абдурагъмановаз чар кхъенай ва адаз Сей-
фуллагъакай ван хъайи-тахъай авани лагъана хабар
къунай.

Адан жавабди зун тежедай къван шадарнай.

Абдурашид-муаллимди заз ачухарай делилар за
адан вичин чарче авайвал хвена гузва: «Сейфуллагъ
Къурагъа дидедиз хъана (ам хайи вахт садазни чиз-

вач). Адан чІехи стха Фейзи 1946-йисан гатфарихъ кечмиш хъана. Ам зазни хъсандиз чидай. Ада бригадирвиле кІвалахзавай. Сейфуллагъ жегъил-жаван яз къена. Сейфуллагъа чуьнгуръ ягъиз чІалар лугъудалдай. Ам хуьре са межлисдай кефсуздиз хтана. СтІал-жем хъана дуьньядай фена – свас гъидалди.

Чубан – чубан тушир. Адан тІвар Чубан я. (Инал ихтилат Сейфуллагъан бубадикай физва. – А.Къ.). Чубаназ къве паб къисмет хъана. Сифте папаз Гъажимурад тІвар алай гада хъана. Гъажимурадазни къве гада – Гъабибуллагъ, Бугъа, руш ФатІимат хъана. Сифтедин паб къейила, Чубаназ къвед лагъай паб Фатума Кумухъай (Къурагъ райондик квай хуьр) хкана. Абуруз пуд велед хъана: Фейзи, Сейфуллагъ ва Шекерхалум. Абурун вах Шекерхалум Кумухъиз Велиев Аливердидиз тухвана.

Чубан диндин рехъ гвай, тІарикъат гвай кас тир. Адан къвед лагъай гада (яни къвед лагъай папан къвед лагъай гада. – А.Къ.) гзаф чІаларин устад ялдай.

Сейфуллагъан мирес Керимавай заз са куплет, кицІиз сада дарман гана къейила, Сейфуллагъа лагъай чІал ван хъанай:

*Зи кицІ варцел хъана яваш,
Жемятари ийиз тамаш.
КицІелайни феи угъраш
Ам вун я хъи, я ламран хва».*

Абдурашид-муаллимди вичин мирес, шиирар кхъизвай кас тир Гъезералидин шагъидвилел бинеламиш хъана, Сейфуллагъан къве шиир – кицІикай лагъай чІал ва мад сад Къурагъ райондин ва виликан «Коммунист» газетриз акъатайди я лугъузва.

За Абдурашид-муаллимдивай «Зелимхан» шиирда тІвар къунвай шейх Али-Гъажидикайни хабар къунай. Авайвал лагъайтІа, и касдикай вуч малум ятІа за гзафбурувай жузунар авунай, амма заз садавайни тайин жаваб жагъаначир.

Са бязибуру а шейх Акушадай тир Али-Гъажи я лугъузвай. Амма а Али-Гъажи тарихдин майдандал Дагъустандиз большевикар атайдалай къулухъ, 1919-йисуз пайда хъана. А кас дустагъда тур хътин дущуьшни малум туш.

Абдурашид-муаллимди шейх Али лугъуз Гелхена араб, туьрк ва фарс чӀалар чидай кас хъайидакай ва ам 1980-йисуз рагъметдиз фейивиликай заз кхъенай. Амма ам Сейфуллагъан шиирда тӀвар къунвай шейх яни-тушни субутдай делилар авачир.

Гаф атай чкадал лугъун: и макъала кӀелдай ксарин арада шейх Али-Гъажидикай са гъихътин ятӀани делилар чидайбур хъайитӀа, за гзаф тӀалабзава чун хабардар авун. Ахътин делилри чаз тарихдин хъендик кумай лезги шаир Къурагъ Сейфуллагъан уьмуьрдин ва яратмишунрин чинрал алава экв хъичир хъийида.

2011

НЕСИЛРИН ГУЪЗГУЪ¹

*Лезги чил, вахъ мадни жеша шаирар –
Эмин рикӀел аламай къван сагъ я вун.*

Пакизат Фатуллаева

«Алай аямдин лезги шаиррин эсерар» тӀвар алаз «Самур» журналдин 1994-йисан 4-5-нумрайрин чкадал акъатзавай шииррин чӀехи и кӀватӀал ажайибди ва къетӀенди я. И ажайибвални къетӀенвал адакай ибарат я хъи, сад лагъайди, ина тарихда сифте сеферда яз къве чкадал пай хъанвай чи халкъдин эдебиятдин паласада къенин юкъуз зегъмет чӀугвазвай, яни Къулан вацӀун къве патани авай шаиррин тӀварар битавдиз, сад яз са ктабдин жилдера гъатнава; къвед лагъайдини, шаирар шииратдин тарихдин чинар кхъенвай

¹ Им «Алай аямдин лезги шаиррин эсерар» ктабдиз кхъенвай сифте гаф я.

ва кхъизвай са шумуд жуъреба-жуъре несилриз талу-кьбур хъанва.

И гъвечІи макъаладин мурад кьилди-кьилди гъар шаирдин ва абурун яратмишунриз къимет гун ваъ, лезги эдебиятда шаиррин гъи несилди гъахътин гелер тунатІа ва къенин юкъуз гъихътин рекъерай-хулерай физватІа куърелди лугъун я.

Амма тарихдизни са вил ягъин.

Лезги шииратдин дувулар гъи аямра аватІа лугъун четин я. Чи эдебиятдин тарих, халкъдин тарих хъиз, лап къадим вахтарилай авайдал шак алач. Са йис идалай вилик лезги алим Я. Яралиева кьил акъудай Мингечаурдай (Къенин Азербайджан) жагъанвай сурун къванцел алай къадим Къавкъаздин Алпандин девирдиз талукъ тир кхъинар лап куьгъне лезги чІалалди ва чебни шииралди (!) тирда чи шииратдин дувулар авай деринрикай лугъузва. А чІаварилай инихъ алатай девирра, ништа, гъикъван шаирар хъанатІа, гъикъван ктабар рухъведиз элкъвенатІа, гъикъван чІалан устадар чапхунчи халкъари чпин тІварцІиз янатІа...

Амма чи эдебиятда ранг алахъ тийидай, надир ва зурба тІварар гзаф ава. Абур гъакІан кьуру калал арадал атайбур туш. Абуру арадал гъанвай чІаларин хазина хкаж хъанвай хандакІар деринбур тирди аквазва. Инал заз, маса халкъариз хъанвай тІварар квачиз (ам маса чкадал ийидай, лап кар алай, вични чІехи илимдин кІвалах я), чи шииратдин лап къакъан кукІушрин тІварар къаз кІанзава.

Ингъе а баркаллу ва чи халкъ амай къван хкахъ тийидай тІварар: Куъре Мелик, Миграгъ Къемер, Лезги Салигъ, Къуьчхуър Саид, Ахцегъ Магъарам, Ахцегъ Мирзе Али, Етим Эмин, Алкъвадар Гъасан, СтІал Сулейман, СтІал Саяд, Алибег Фатахов, Хуьруьг Тагъир, Забит Ризванов, Алирза Саидов, Лезги Нямет.

Гъелбетда, лезги шииратдин тарих са гъа и тІвараралди акъалтІавач. Чпел дамах ийиз жедай тІварар мадни гзаф я. Чаз малум вири девиррин шаирар санал кІватІна, лезги шииратдин чІехи антология чапдай

акъудиз хъанайтIа, тарихда амукъдай хътин кар жедай. Амма чун и ктабдал ва адан авторрал хквен.

Ктабда гъатнавай чIалари, вахтунин жигъет-дай килигайла, саки зур асир, яни алай виш йисан 30-йисарин эхирдилай эгечIна та къенин йикъал къведалди вахт къазва.

Къе чи шаиррин арада яшдиз виридалайни чIехи Шагъ-Эмир Мурадован жуъреба-жуъре уламрай акъатнавай яратмишунрин майданар гегъеншбур я. Рагъ экъечIдай патан халкъарин шииратдин, Етим Эминанни СтIал Сулейманан чIаларин таъсирдик кваз шиирар кхъиз эгечIай адан тIвар вичин чIехи амадаг Хуъруьг Тагъиран машгъурвилини гъед куькIвена кузвай девирда, яни 40-йисара халкъдиз хъсандиз чир хъана. Шаирдин яратмишунрин яхцIурни цIуд йисан рехъ жуъреба-жуъре рангаринди я. Виликдай вичин илгъамдин шив идеологиядин къуллугъда эцигиз хъанайтIа, 70-йисарилай эгечIна шаирдин хатI дегиш жезва, ада маса гел къазва, ам яшайишдин деринриз, тIебиатдин гуьзелвилини сирериз гъахъиз эгечIзава, шаирди халкъдин руьгъдиз мукъва эсерар яратмишзава. Са гафуналди, шаирдин яратмишунрай вичин девирдин аунар ачухдиз къатIуз жезва.

40-йисарилай эгечIна эдебиятда тайин хъайибурукай сад Шихнесир Къафланов я. Шаир муьгъуьббатдин, лирикадин магъир шиирар кхъинин рекъяй чIехи устад тирди фадлай тесдикъ хъанва. Инсандин назик ва сирлу гъиссерикай, абурун къуватдикай ийизвай дерин фикирар шаирди иллаки гуьзелдиз, таъсирлу-даказ анжах са вичиз хас жуъреда ачухарзава.

50-йисарин эхирар, 60-йисар лезги шиират патал иллаки бегъерлубур ва цIийивилерив ацIанвайбур хъана. И йисара акъалтай шаиррин несилди лезгийрин эдебиятда чпин гелни туна. Винидихъ тIварар къур рагъметдиз фенвай пуд шаир: Забит Ризванов, Алирза Саидов ва Лезги Нямет гъа и несилдикай тир.

Абурун пудан шииррани руьгъдин мукъвавал ава. Абуру сифте яз чпин чIалара хайи халкъ къве чкадал пай хъуникай лугъудай рекъер жагъурна.

60-йисарин несилдик акатзавай шаирри эдебиатдик кутур пай члехиди я. Абуру чи шииратдин сергъятар гъам цлийи кАллубрин, гъамни цлийи фикиррин жигъетдай гегъеншарна.

Байрам Салимован риваятар, Жамидинан талба квай поэмаярни къаб алай шиирар, Ибрагъим Гъуьсейнован драмадин поэмаяр, Иззет Шерифован баснияр, Шамсудин Тагъирован къезил зарафат квай чАлар, Шихзада Юсуфован пародияр, Дагълар Абдуллаеван куьруь шиирар, Азиз Алеман шииррин цлийи кАллубрихъ къекъуьнин алакъунар галачиз лезги шиирар фикирдиз гъиз жедач.

Гуьгъуьналлаз къевезвай несил 70-йисарихъ галаз алакъалу я. Пакизат Фатуллаева, Сажидин Саидгъасанов, Мердали Жалилов, Муьзеффер Меликмамедов, Мурсал Алпан, Абдуселим Исмаилов, Тажидин Агъмедханов – 60-йисарин несилдин рехъ давамарайбур ва шииратдиз чпин рангар ва къатлунар гъайибур я.

80-йисара шииратдин цлийи лепе – цлийи несил арадиз атана. Чпин сифтегъан ктабралди, фикиррин ва дуьньядиз килигунин цлийивилелди, хсуси къетленвилералди, художественный гафунин хам чилер къарагъариз кАн хъунин мурадралди и несил тафаватлу жезва.

Бахтсуз чавай къакъатай Акиф Алиханован яшайишдикай ийизвай фикиррив ацланвай шиирри, Зерифадин дишегълидин риклин члехивал къалурзавай чАлари, Абдул Фетягъан инсандин гужлу гъиссерни руьгъдин тлебиатдин дегишвилер къалурзавай шиирри, Фейзудин Нагъиеван дидед чАлан ивиррал чан хкунин ва халкъдин руьгъдин гуььндуьрар ачухунин мурад аваз кхъенвай шиирри, Зульфיקъар Къафланован яшайишдин мусибат ачухарзавай эсерри, Азиз Мирзабегован камалу риваятри, чи халкъдин къенин йикъал хъен вегъизвай чулав къуватриз акси сатирадин рахшандри, Медет Эрзиманован къагъриманвал квай, халкъар сад садал элкъвенвай девирдахайи халкъдин таъсиб хуьзвай шиирри, Бабаханан зиринг, цАйлапанрин тебят авай хътин фикиррив

ацІанвай чІалари, Шагьбала Шагьбалаеван гафуниз вири рекьер ачухунин, сергьятсуз азадвал гунин лишанар алай бендери 80-йисарин несилдин кьетІен къурулушдин юкъни-юкъ арадал гъизва.

Лугъун лазим я гъи, винидихъ чпикай рахай несилар сад садакай кьилди яз кьалурун – абур чеб чпикай чара я лагъай чІал туш. Акси яз, абур вири са гьерекатда, сада сад давам хъийиз, сада садаз къуват гуз виликди физва. Абуру вирида яцІу ийизвайди са вацІ – Лезги шииратдин вацІ я.

Алава яз са фикир мад хълагъиз жеда.

И ктабди ва адахъ галаз сад яз и куъруъ макъаладини, гьелбетда, алай аямдин лезги шииратдин тамам шикил кьалурзавач. Хейлин авторар, и ктаб туькІуърнавайбурун тахсир авачиз, аник акатнавач. Адалайни гъейри, зи макъалада тІварар такъуна амай авторрини за чеб и ктабда гьатуниз лайихлу тушир-бур яз гьисабзавайдай кьун тавунни тІалабзава.

Ктабда гьатнавай вири эсерар таптагъ хъанвай-бур, чкадиз атанвайбур я лугъуз жедач. Амма къенин юкъуз лезги шииратда кьиле физвай гьерекатрин, дегишвилерин, цІийивилерин лепирар анай кІелзавайбурувай кьатІуз тахъана амуьдач.

Шиират, лагъайтІа, халкъдин руьгъ, несилрин фикирар, девиррин алакъаяр кьалурзавай гуьзгуь я. Ша чун мукъуфдивди ва сабурдивди и гуьзгуьдиз килигин, гъуьрметлу кІелзавайди.

1994

«БИЛДИР БЕНЕВШАДИН» СИРЕР

Чи эдебиятдин кар алай дестекрикай сад, бажарагърин иеси – шаир, гьикаятчи, таржумачи ва ва фольклорист хъайи Агъалар Гъажиева 1941-йисуз чапдай акъудай ва и касдин куъруъ уьмуьрдин экуь таж хъайи «Лезгийрин фольклор» ктаб чи халкъ патал тунвай чІехи ядигар я, адан метлеб чи тарихда садрани иски жедач.

Дяве гатІунна кьве варз алатнавайла, 1941-йисан 15-августдиз, Даггосиздатда и ктаб чап авун патал кьул чІугунай. Ахпа Агъалар Гъажиев вичин хушуналди дяведиз фенай ва адаз вичи туькІуьрай ктаб, акъатайла, гъиле кьун кьисмет хъанач. Чи эдебиятдин тарихдикай кхъенвай вичин чІехи ктабда гьуьрметлу алим Гъажи Гашарова къейднава: «Жегьил литератор мехъер-межлисни ийиз агакь тавуна, 1943-йисан 13-сентябрдиз Смоленский областдин Пречистенский районда Ватан патал кьиле фейи женгера халисан кьегьал хъиз кечмиш хъана».

РикІивайни, чи уьлкведин Оборонадин министерстводин «Мемориал» сайтдани Агъалар Гъажиевакай ихътин делилар кьалурнава (фамилияни тІвар гъалатІар кваз ганва ва чна гъана авайвал тазва):

<i>Фамилия</i>	<i>Гаджилев</i>
<i>Имя</i>	<i>Аганар</i>
<i>Отчество</i>	<i>Ахмедович</i>
<i>Дата рождения/</i>	
<i>Возраст</i>	<i>__ . __ . 1908</i>
<i>Место рождения</i>	<i>Дагестанская АССР, Ахтынский р-н, Хрюкский с/с, с. Хрюк</i>
<i>Последнее</i>	
<i>место службы</i>	<i>43 А 376 гап</i>
<i>Воинское звание</i>	<i>красноармеец</i>
<i>Причина выбытия</i>	<i>убит</i>
<i>Дата выбытия</i>	<i>13.09.1943</i>
<i>Первичное место</i>	
<i>захоронения</i>	<i>Смоленская обл., Пречистенский р-н, д. Тарасово, восточнее, опушка леса.</i>

Дяведин иштиракчийриз талукь «Память народа» сайтда чи лезги хчин, гаубичный артиллеристский полкунин жергедин аскердин, ва адан хуьруьн тІвар

гъалатГар квачиз ганва, санлай адаз талукъ ва тарихдин къимет авай ихътин пуд документ райжнава.

Агъалар Гъажиеван яратмишунрикайни, адакай вичикайни чи эдебиятда тИмил кхъинар авунвач. Адан «Лезгийрин фольклордикайни» алимри хейлин къейдер-веревирдер авунва.

Машгъур алим Александр Назаревича и ктабда авай эсерриз талукъ яз «Описание материалов и фольклорные параллели» тIвар алаз гегъенш баянар кхъена. Ктаб вич 2008-йисуз лезги алим Айбике Гъаниевадин алахъунар себеб яз чапдай акъуд хъувуна, идал алава яз чи алимди и ктабдин вири текстер урус чIа-лазни таржума авунва.

Заз лагъайтIа, инал вири ктабдикай ваъ, ана гъатнавай тек са манидикай рахаз кIанзава. Адан тIварни «Билдир бевеша» я.

Агъалар Гъажиеван ктабда и мани «Лирический, хордин манияр» паюна ава. Ина ганвай цIипуд манидин эхирда, скобкайра аваз, ихътин къейд гъалтзава (за ам ктабда кхъенвай къайда хвена гъизва): «И манияр Къасум-хуърай, СтIалдлай, Къурагъай, КъепIирдлай, Ахцагъай, Хуъругъай кхъейбур я. Гафбур ДАССР-дин заслуженный артист Гаджиева Рагъимадвай кхъейбур я. 1935-1940 йисар».

Манидин текст вич кIелин:

Къилкутадайда.

Къуру ккалал явшанар,

Билдир бевеша.

Юлдаш тухур душманар,

Гъарай, чан юлдаш.

Хор.

Билдир бевеша, билдир,

Дагълара къушар, билдир.

Гъамамдин рекъе, билдир,

Чан таза рушар!

Къилкутадайда.
Къавал чими рагъ ала,
Билдир беневша, билдир.
Рушан вилел нагъв ала,
Гъарай, чан юлдаш!

Хор.
Билдир беневша, билдир,
Дагълара къушар, билдир.
Гъамамдин рекъе билдир,
Чан таза рушар!

Къилкутадайда.
Билдир беневша, билдир,
Гъамни гада я, билдир.
Гъар гъам акурла, билдир,
Чаз шел атая.

Хор.
Билдир беневша, билдир,
Дагълара къушар, билдир.
Гъамамдин рекъе билдир,
Чан таза рушар!

Инал са шакни алачиз, къейд ийиз жеда хъи, Рагъимат Гъажиевади хордихъ галаз члехи устадвилелди лугъуз хъайи ва вич Дагъустандин радиодин фондуна багъа ядигар яз амай и мани сифте яз кхъин хъувурдини, адаз халкъдин рикле мидаим уьмуър гаьйидини чи зурба манидар вич хъана.

И кардиз къуват манидин «дувуларни» Ахцегъа хъуни, къадим хуьруьн патав хъайи «Къуру кал» лугъудай чкадикайни (анал гила «Къурукал» тIвар алай авадан хуьр хкаж хъанва), гъамамдикайни ихтилат фини гузва. «Къуру кал» ибарадиз Агъалар Гъажиевани ихътин баян ганва: «Къуру ккал – Ахцагърин ккалун тIвар я». «Ккал» лагъайтIа, къуьд акъуд-

дай чка, мишекъат вахтунда мал-лапаг хуьдай шар-
тIар авай чка лагъай чIал я.

«Лезгийрин фольклор» ктабда гъатнавай гзаф эсер-
риз баянар гайи, вичи Ахцегъа са къадар вахтунда
кIвалахни авур А. Назаревича, гъайиф хьи, и мани-
дикай са къейдни авунвач.

Халкъдин амай манийрив гекъигайла, «Билдир бе-
невшадихъ» вичин къилдинвал, вичин къетIен лиша-
нар ава.

Чи халкъдин гзаф манияр, адет яз, муъжуьд гъи-
жадин уьлчмедалди туькIуьр хъанвайбур я. «Билдир
беневади» и къайда «чIурнава».

Ина цIарарин уьлчмеяр къве жуьрединбур –
ирид ва вад гъижадинбур хъанва. Къил кутазвайда
лугъузвай бендерин къвед лагъай цIарарин эхирра ва
хорди лугъузвай тикрарбендина авай, вични манидин
аваздихъ къун патал алава хъувунвай рефрендин гаф
тир «билдир» хкудна кIелайтIа, шиирдин кIалуб вич
сифтедай арадал атай къайдада аваз генани ахъада-
каз аквада.

Тикрар жезвай бендни садра, къилдин бенд яз
вичин чкадал алаз, шиир кIел хъийин:

*Къуру калал явшанар,
Билдир бенева.
Юлдаш тухур душманар,
Гъарай, чан юлдаш.*

*Билдир бенева,
Дагълара къушар,
Гъамамдин рекъе
Чан таза рушар.*

*Къавал чими рагъ ала,
Билдир бенева.
Рушан вилел нагъв ала,
Гъарай, чан юлдаш!*

*Билдир беневша,
Гъамни гада я,
Гъар гъам акурла,
Чаз шел атая.*

Шиирда цАрар рифмада тунвай къайдадикай рахайтАа, гъамни адетдин къайдадиз ухшарди туш. Ина, рефрендикай михънавай вариантда, сифтегъан ва пуд лагъай бендера сад ва пуд лагъай цАрара туь-кIвей рифмаяр ава («явшанар» – «душманар», «къушар» – «рушар», «рагъ ала» – «нагъв ала»), амма чпе рифма хъун важиб тир къвед ва къуд лагъай цАрара рифмаяр авач, абура «беневша» гафни «чан юлдаш» ибара къушаба авунва.

Амма алапат жедай кар ам я хьи, кIелзавайдав «беневша» ва «юлдаш» гафара ава «ш» гъарфуни ина рифма авайвилини тав гъисс ийиз тазва.

Ихътин устадвилехъ галаз сад яз, халисан шииратдиз хас ва кутугай магъирвал эхиримжи бендина авай «гада я» – «атая» гафарин къушаба рифмаярни гзаф чIагайбур ва чи шииратда санани гъалт тийизвайбур я.

Инал «атая» гафунин и жуьредикайни лугъун. Чи чIала бязи глаголар ихътин жуьреда кхъинихъни (лугъун хьи: «кая-къея», «фея», «хъая» ва мсб.) чIехи метлебар ва сирер ава. Ихътин жуьредикай чи алимри дерин веревирдер авунвани-авунвачни, завай лугъуз жедач. АвунвачтIа, им мукъуфди фикир гуниз лайих авай месэла я. За фикирзавайвал, и жуьредин къилин къетIенвал адакай ибарат я хьи, и кIалубда глаголди вичик гъа са макъамда пуд вахтуниз – алатай, алай ва къвезвай вахтуниз хас лишанар кутазва. И карди чи чIалан мумкинвилер-алакъунар чIехибур тирдакай лугъузва.

Винидихъ чпикай раханвай къетIенвилерай чаз манидин малум тушир ва вич, са шакни алачиз, дишегъли тир автордихъ дидед чIал, шиирдин кIалубда тунвай гафарин везин, абуру гузвай манайрин жуьреба-жуьревал ва деринвал, шииратдин магъир ва

надир мумкинвилер гьиссдай чIехи гьунар хьайиди аквазва.

Манида ихтилат куькай физватIа, гьадакай рахан.

Са кIеретI рушар хуьруькай яргъаз, гьамам авай калуз физва. Аниз финин себелни абурун дуст руш гьуьлуьз тухунихъ галаз алакъада ава. Ахцегъа ва чими ятар авай маса лезги хуьрерани мехъерилай са югъ виликамаз жегьилри гьамам ягъун адетдин кар тир.

Рушариз чпин юлдаш тухун дерт я, гъавилай абуруз кьуру калал алай явшанарни, руш тухуз пака къведай къавумрин сварагда-кIеретIа жедай инсанар («душманар») са гафар я. Цавал алай чими ракъинини рушан туькъуьл накъвар кьурурузавач. Аквар гьалда, гьуьлуьз физвай рушаз гада кIанзавач. Юлдашар тир рушаривайни и гьал дегешариз жедайвал туш, абурувай гуз жедай куьмек авач, абуруз амукъзавайди чпин юлдашдиз теселли хгун я: «Гьамни гада я». Чамракай рушар «душмандикай» хьиз рахазвач. Акси яз, адан язухни чIугвазва, вучиз ятIани, а гада акурла, абуруз шелни къвезва. Вучиз шел къвезвайди ятIа, манида лагъанвач.

Рушари гададин пад кьуни вакъиадин маса тереф чириз куьмек гузва. Амни, чна къатIузвайвал, рушан къилихдихъ-хесетдихъ галаз алакъада ава. Руш вич са гадани хуш тежедайди, садни вичиз лайих яз гьисаб тийизвайди я. Гъавилай я адал «Билдир беневша» тIвар акъалтнавайдини.

«Беневша» им цуьк я, амма чна «билдир» гафуниз фикирни гузвач, чаз ам манидин аваздив кьун патал ацIур хьийизвай гьакIан са гаф хьиз я, амма манидин вири сир гьа са гафуна ава.

Садбуру ам азербайжан чIалай атанвай ва «чир ая» мана авай гаф язни къабулзава. Айбике Гъаниевади урус чIалаз и манидин «Билдир беневша, билдир» гафар «Билдир Беневша, узнай» яз таржума авунва. Агъалар Гъажиева вичин ктабда «билдир беневша» гафар къведни гъвечIи гьарфунилай кхъенвайди тайин я, и ибарадиз ганвай куьруь баян мани

таржума авур алимди фикир тагана вучиз амуќьнатІа,
лугъуз жедач.

Вич лугъумир къван, лезги чІала «билдир беневша»
мягъкем ибара я. Адаз Агъалар Гъажиева ихътин баян
ганва: «Билдир-беневша – шазан беневша».

Азербайжан чІала «билдир» гафунинихъ «алатай
йисуз», «шаз» мана ава, амма чи чІала ам «шазан»
мана аваз гъатнава.

«Шазан беневша» – им яргъалди гъуьлуьз тефена
амуќьнавай рушан къилих-къамат къалурзавай мягъ-
кем ибара я.

«Билдир беневша» манидин игит рушни, вич
кІан хъйи гадайрикай садни хуш тежез, гъуьлуьз
тефена амуќьнавайди тир. Адак гъахътин кстах хесет
квейвиляй я жеди дустари, рушан язух чІугунихъ
галаз сад яз, адан чамран язухни чІугвазвайди. Гъа
са вахтунда абуру чпин дустуниз тагъкимни ийизва:
шазан цуькверивай цІининбурухъ галаз гъуьжет ийиз
жедайди туш, геж тахъанмаз жуван кар аку!

Са гафуналди, деринарни кукІушар авай, тІебиат-
дин шикиларни, инсанрин къенепатан алемни, халкъ-
дин ацукъун-къарагъунни къалурзавай зурба ивир я
чи «Билдир беневша».

2023

ГЪИКАЯТЧИДИН ШАИРВИЛИКАЙ¹

Дагъустандин халкъдин писатель Къияс Межидо-
ван тІвар ва яратмишунар халкъдин арада гегъенш-
диз машгъур я. Адан «Къашкъа духтур», «Дагъла-
рин деринрин булахар», «Хайи чилин таватар» рома-
нар, «Дагъларин аялар», «ТІурфан», «Шалбуздагъ»,
«Зун рикІин зигъиндалди яшамиш хъана» повестар,
«Къени къуншияр», «КІвачерик лувар квай Алуш»
ва хейлин маса гъикаяяр, махар, тамашиятдин эсерар

¹ Къ. Межидован «Мугъуьббатдин къеле» ктабдиз кхъей сиф-
те гаф я.

галачиз къад лагъай асирдин къвед лагъай паюнин лезгийрин ва санлай Дагъустандин эдебият фикирдиз гъиз жедач. Рикъивайни гъикаятчиди чи милли медениятда чӀехи ва берекат галай ирс тунва.

Амма Къъяс Межидов шаирни хъайдакай ва ада шииратдани вичин къетӀен гел тунвайдакай лап тӀимилбуруз чида.

Авайвал лагъайтӀа, ам лезги эдебиятдиз эвелни-эвел шаир хъиз атана.

Ингъе ада вичин «Зун рикъин зигъиндалди яшаммиш хъана» повестда (им СтӀал Сулейманакай кхъенвай эсер я), вуч кхъизватӀа: «Гъич хабарни авачиз рикъел агъзурни кӀуьд вишни къанникӀуьд лагъай йис хкъеда. Гуьлгери-чай вацӀун дерада гатфар алуьнавай. А гатфариз зунни зи дуст Агъалар (ихтилат шаир, таржумачи ва фольклорист Агъалар Гъажиевакай физва. – А. Къ.) Сулейманахъ галаз таниш хъана. Адахъ галаз хъайи чи гуьруьшдихъ ахътин чӀехи метлеб авай хъи...

Зунни Агъалар а чӀавуз жаванар тир. Гъеле гадаяр яз амай. Адетдин лезги гадаяр, шумал, яхун, кӀвачел къезил, шад, карчивал квай, акъалтӀай сиягъатчияр ва шаирар. Гъакъини са тӀимил къван артистарни тир чун. Зи ери-бине Ахъегърин хуьрай, Агъаларни Ахъегъ райондин Хуьруьгай тир. Сулейманан ватан Агъа-СтӀал чавай са акъван яргъаз квачир, авайди са гъихътин ятӀани пудкъанни цӀуд километр тир. Агъаларахъ галаз зун Махачкъалада, Дагъустандин халкъарин тарихдин, чӀалан ва эдебиятдин Институтда, таниш хъанай. КъанникӀуьд лагъай йисан гатфариз Гъажибег Гъажибегова, и институтдин милли культурайрин сектордин зеведишди, чун Къиблепатаан Дагъустанда сиягъат авун патал ракъурнай. Дуьз лагъайтӀа, сиягъатдиз ваъ, илимдиз талукъ командировкадиз. Агъаларахъ галаз чна вири лезги хуьрер кӀвачелай авун, халкъдин сивера авай негъилар ва риваятар ва, гъелбет хъи, Лезгистандин фадлай яшаммиш хъайи ва а вахтунда чан аламай шаиррин чӀалар кхъин хъувун лазим тир.

Чи винел патан акунар «алимринди» ва шегъердиз хасди тир. Хуърера вирида дагъвийриз хас тир жуъреда алукузавай, чал, лагъайтла, костюмар алай, чал гагъ кепкаяр, гагъни шляпаяр жедай. Ятлани вирина чун жуванбур хъиз къабулдай. Чнани чаз ва чи кIвалахдиз ийизвай хъсан майилрай жува жув чун къабулзавайбуруз хуш къведайвал тухузвай. Клубра ва хуърерин майданрал чна концертар къиле тухудай. Агъалара манияр лугъудай, зани лугъудай, за халкъдиз кIани алатар ядай, Агъаларани ядай. Виринра чна РагъэкъечIдай патан ва Урусатдин шаиррин шиирар кIелдай».

Вичелди чIехи шаирдикай кхъенвай повесть гатIунзавай и чIехи чIук гъунин макъсад сад я: писателди шаирвиликай адан вичин шагъидвал къалурун ва адан шаирвилин йисарин къил квелай эгечIнатла ачухарун я.

Шаир хъунин мурад Къ.Межидовахъ аял чIава-лай хъайиди тайин я. Гъикаятчиди вичин уьмуърдин лап эхирда кхъенвай вичин биографияда вич, хайи хуъре 5-классни бегъем куътягъ тавунмаз, чIехи стхайри чпихъ галаз Бакудиз тухвайди къейдзава. Гзаф халкъар авай, абурун медениятрин зурба макан тир и шегъердин патав гвай Сураханы поселокда ада мектебда кIелун давамарна. Бакуда ада ругуд вацран муаллимвилин курсарни акъалтIарна. Гъа ина кIелдайла, ада азербайжан ва урус чIаларал гзаф ктабар кIелна, сифтегъан вичин шиирар, гъикаяяр, махар кхъена. РикIе шаир хъунин квал авай ам азербайжанви шаирар тир Мамед Рагъимани Сулейман Рустама тешкилнавай шаиррин кIватIалдизни физ-хтана.

Къ. Межидова кхъенвай вичин биографиядани ада вичин эдебиятдин рехъ шаирвилелай «20-йисарин эхирдиз, 30-йисарин сифте къилера» эгечIайди къейдзава. Адан сифтегъан шиирриз къимет гайиди ва жегъил шаирдик руьгъ кутурди Алибег Фатахов тир. И жигъетдай гъикаятчиди икI кхъизва: «Ада бегенмиш хъайи шиирар кваз къадай ва къилдин папкада твадай, тамам тахъанвайбур гъасятда къазунна

зирзибил авай зимбилдиз гадардай». Къыясалай анжах пуд йис чӀехи тир Алибега эдебиятда вич кӀеве-лай тайинарнавай, ва ада вичин къелемдин «гъвечӀи» стхайрал ийизвай къаюмвили ва къадирлувили чун гьейранарзава.

Гъа яргъал йисарилай эгечӀна, та уьмуьрдин эхир-далди Къыяс Межидова са хейлин шиирарни поэмаяр кхьена, абур адан саки вири уьмуьрда газет-ризни журналриз акъатиз хъана. Амма дериндай ва къетӀидаказ гыкаятчидин рекъел элячӀнавай ада шииралди туькӀуьрнавай вичин эсерар къилдин ктабра аваз садрани акъудначир.

Инал заз адан хва Марат Меджидовакай разиви-лин гафар лугъуз кӀанзава. Къадирлу хци, бубадин яратмишунрин ирс хуьнихъ ва ам машгъур авунихъ галаз сад яз, адан шиирарни поэмаяр, гъам чапдай акъатайбур, гъам акъат тавурбурни вири сагъ-сала-матдиз хвена, жуьреба-жуьре чешмейрай кӀватӀ хъу-вуна, абур сад садав агудна, чаз къе и берекатлу ирси-нин къилдин са къатунихъ галаз мукъувай таниш жедай мумкинвал гана.

Баркаллу бубадин вафалу хва сеbeb яз эдебиятдин майдандал писателдин шииррин къилдин кӀватӀал – «Муьгъуьббатдин къеле» – акъуддай мумкинвал арадал атанва. И кар авунай пара къван сагърай вич.

И ктабди чаз адан автордин шаирвилин дережаяр ва ирс битавдиз аннамишдай мумкинвал гузва ва чун автор яшамаш хъайи девирдин яцӀаз тухузва, чаз алатай девирдин шикилар ачухарзава.

Къыяс Межидов гыхьтин шаир хъанай, адан ширин къетӀенвал квекай ибарат я?

Ам вичин аямдихъ галаз кам-камуна аваз физвай шаир я. Адан шииррай чи уьлкведин тарих, халкъдин яшайишда къиле физвай дегешвилер, цӀийивилер, тарихдин зурба вакъиаяр аквазва. Адетдин са шикил гузвас хъайитӀани, авторди ам уьлкведин баркаллуви-лихъ, хайи Ватандин къурулушдихъ галаз алакъалу ийизва.

И ктабда са шумуд жуъре эсерар гъатнава: шиирар, манияр, зарафатдин шиирар ва поэмаяр. Абурун къадар са акъван гзаф я лугъуз жедач. Амма абур писателдин яратмишунрин жуъреба-жуъре берейрихъ галаз алакъада авайбур я. Ина автордин яратмишунрин рехъ чпелай эгечІай чІаларни, гуьгъуьнлай ада вичин вири къуватар гъикаятдин рекъе эцигайла кхъей шиирарни ава. Гзаф чІалар гъикаятдин эсерар кхъена куьтягъайла ва я абурукай ял ягъизвай арайра кхъейбур хъиз аквазва. Гъар гъикІ ятІани, Къияс Межидова шиирар кхъин садрани акъвазарначир. И карди абур вахт-вахтунда газетриз-журналриз акъатунини шагъидвалзава.

КІелзавайдаз са акъван малум тушир са карни заз инал къейд ийиз кІанзава. Амни Къияс Межидован манийрихъ галаз алакълуди я. Бязи манияр чи манийрин къизилдин фондуна гъатна, машгъур манидарри тамамарзаваз, лентинал кхъена амукънава.

Месела, виридаз хъсандиз чидай, саки халкъдин манидиз элкъвенвай «Гуьзетзава...» мани гъахътинбурукай сад я. Адай са бязи цІарар рикІел хкин:

*Лишанлу тек туна,
Дяведиз фенвай вун.
Зи вилик къин къуна,
Гъуьрият, адалат
Савкъат гъиз фенай вун...*

*Даим нур яз аквазва рикІиз,
Игит, вун зи хайи Ватан хъиз.
Сагъ яз ама вун, зи яр,
Чанда ава вун зи рикІяй физ.*

*Чи гъар са рекъе вун
Аквазва чаз, зи яр.
Гъич дегии туш ви дун:
Мег, яракъ, къатарар
Акурвал ама, яр...*

«Магъачкъала», «Хайи хуър», «Цуькверин сувар» маниярни халкъдиз лап хъсандиз чидайбурун жергедай я.

Вич халкъдин писатель яз тарихда гъатай Къияс Межидован бязи маниярни халкъдинбуруз элкъуьни и автордин яратмишунар халкъдин руьгъдиз, дуланажагъдиз, мурадриз мукъва тирдан шагъидвалзава. Ихътин бахт низ хъайитІани жагъизвайди туш.

И ктабда са къадар сатирадинни юмордин шиирарни гъатнава. Хци, къаб алай гафунихъ галаз писатель шииратдин алатралди «рахун» вич ажаиб кар я. И шиирар халкъдин руьгъдихъ галаз, ацукъун-къарагъунихъ галаз дерин алакъада ава. И шииралди авторди вич мад гъилера халкъдин руьгъдай рахазвайди къалурзава.

Ктабда гъатнавай поэмаяр – «Масан» ва «Камал буба» – чи чІехи бубайри инсафсуз ва гъахъсуз девирдин къармахрай экъечІун патал чІугур зегъметрикайни женгерикай я. И эсерра автордиз вичин вилералди акур гзаф шикилрин шагъидвал ава.

«Чи кІвалин нуькІвер» поэмада Къияс Межидов, вичин гзаф эсерра хъиз, тІебиатдин сирер чирзавай, ам хуьзвай, адан къайгъударвал ийизвай кас хъиз эгечІзава. Ада къушарин къилихрикай, абурунни инсанрин арада авай рафтарвиликай, абуруз чпиз чеб гереквиликай фикирарзава, кІелзавайди тІебиатдал мад гъилера гъейранарзава ва ашукъарзава.

Санлай къачурла, «Муьгъуьббатдин къеле» ктаб сейли писателдин яратмишунрин сагъ са хел сифте яз ва гегъеншдиз майдандиз акъудзавай шагъадатнама я. Адахъ чи эдебият патал чІехи метлеб ва къимет ава. ИкІ тирдан чІалахъ кІелзавайдини жедайдак чна кІевелай умуд кутазва.

2014

РЕКЪИН ТИЙИР МУЪГЪУЪББАТ

*(Шихнесир Къафланован уьмуьрдикай ва
яратмишунрикай веревирдер)*

Шихнесир Къафланован яратмишунрин къеле чи эдебиятда къетендаказ хкаж хъана акъвазнава. Гъинал шаирдикай ихтилат кватайтІани, адан тІвар чи алай аямдин эдебиятдин уьмуьрдикай са гъихътин ятІани чаравал, яргъавал квай ва махсус гъуьрметдивди къада. Шаирдин къетенвал адан бажарагъдин, тІебиатди адаз ганвай паюнин кІвачиз ягъиз жеда. Амма ам эдебиятдин къурулушдивай къерехда аваз къабулунихъ вичин себебар ава.

И себебрикай рахун патал сифтени сифте Шихзада Юсуфова Шихнесир Къафланован мецелай хъиз кхъенвай «Халкъдин шаир» шиирдин са шумуд бендиникай менфят къачуртІа жеда. Абуру, белки, и себебар ачухарин:

*Халкъ паталди яратмишна даим за,
Алимризни гана чирвал – илим за.
Жавагъирар кхъиз залай алакъна,
Поэзидин кукІушрив зун агакъна.*

*Мягътел жемир, лугъуз, вун куьз «хкажнач»? –
Поэзидин «генералрив» акъажнач.
Бязибурухъ наградаяр, тІвар хъана,
Бажарагълу зун са цуькІуьн твар хъана.*

*За ялтахвал, за алчахвал авунач,
Наградаяр, премияр къачунач.
Лайихлу яз, «халкъдин шаир» тІвар ганач,
Пулдин зиян хъана, рикІиз тІар хъанач.*

*Дугъри я, зун Союздик квач член яз,
Ава дагъдин ва дагъардин «плен» яз.
Зини Малла-Нуран къисмет сад хъана,
И кардал зи «ярар-дустар» шад хъана...*

Дугъридани, советрин девирдин эдебиятда писателар хайибурузни тахъайбуруз – СССР-дин писателрин Союздин членар тирбурузни туширбуруз пайзавай. Член ятIа, вун халис писатель я, ваз ктабар акъуддай ва маса гегенш мукинвилер ава, член туштIа, вун са куьнизни герек авач. Гъа и къайда советрин эдебият чкИдалди давам хъана. Писателрин Союздин членар тахъай гзаф шаирар гъа вахтара акъатай поэзиядин антологийра гъатнач. И жигъетдай Абдул Муталибованни Шихнесир Къафланован тIварар къун бес я.

Шихнесир Къафланов эдебиятдин крарикай къерехдиз хъунин себебрикай мад са себеб – ам вичин хайи хуьре Миграгъа тамамдиз бинеламиш хъун хъана.

Вич хуьре акъвазуникай заз Шихнесир-муаллимди вичи суьгъбетнай.

Дяведин ва адалай гуьгъуьнин йисара Шихнесир Къафланов жегъил шаир хъиз машгъур хъанвай. Адан чIалар республикадин газетриз, эдебиятдин альманахриз, жуьреба-жуьре кIватIалриз акъатзавай. 1945-йисуз Дагъустандин писателрин Союздиз Расул Гъамзатован ва Шихнесир Къафланован тIварцIел СССР-дин писателрин Союздин генеральный секретарь А. Фадееван чар хтанай. Ана и къве бажарагълу жегъилдизни Москвадиз Максим Горькийдин тIварунихъ галай Литературный институтдиз кIелиз атун теклифзавай. «Расул Гъамзатов Москвадиз фена, зун амукъна, – садра рикIел хканай Шихнесир-муаллимди. – Завай къуьзуь диде, тIиб хъиз, текдиз хуьре туна, яргъал меркездиз физ хъанач. Халис шаир, гъина хъайитIани, шаир яз амукъда. Литинститут галазни, галачизни».

«Халис шаир, гъина хъайитIани, шаир яз амукъда» – ибур хъсан гафар я. Амма бажарагъ, вичин вилер хци ятIани, нин хъайитIани чIалахъ жедай, нел хъайитIани ихтибардай куьрпе аял хътин затI я. Гъикъван гзаф адаз, бажарагъдиз, дувънья акуртIа, гъакъван ам чIехи жеда. Эгер Шихнесир Къафланов Литературный институтдиз фенайтIа, адан шаирвилин рехъ масад, белки, авайдалай гегеншди ва чIе-

хиди жедай. Белки, адакай советрин эдебиятда деб хъайи гзаф хумаяр вахтунда хкатдай.

«Хумаяр» гафуни зи рикIел Агъед Агъаева кхъей «Шаир Шихнесир Къафдановаз ачух къагъаз» хтана. И кагъаз шаирдин сад лагъай ктаб – «Анжах виликди» чапдай акъатунихъ галаз алакълалу яз кхъенвайди я.

Агъед Агъаева кхъизва:

«Амма гатфарихъ фад гзаф цуьквер алай тарцел сад-вад емиш хъайила, ваз гъикъван гъайиф жеда? Зазни, эгер авайвал лагъайтIа, «Анжах виликди» ктабдик икъван сейрекдаказ бегъер хъун гзаф гъайиф хъана.

Им са ви ктабдин нукъсан туш. Им чи гилан аямдин саки вири лезги поэзиядихъ галукънавай хумаяр я».

Агъед Агъаеван фикирда авай «хумаяр» лезги шаирривай, абурухъ галаз Шихнесир Къафланова-вайни шииррин темаяр «гъар шаирди вичин шаирвилин такъатралди ва рангаралди, къайдайралди ва алатралди» ачухар тахъун, абурухъ чпин хуси хатI тахъун я. Гъа вахтарин (1955-йис) идеологиядин истемишунрив къадайвал кхъенвай ачух чарче Агъед Агъаева, зи фикирдалди, Шихнесир Къафланован сад лагъай ктабдиз дуьз къимет ганва. Критикдиз шаирдин бажарагъ акунва, ада чарчин сифте къиляй къейдни ийизва: «Ви ктабдин накъварни къизил квайбур я».

И ачух чарчи Шихнесир Къафланован бажарагъдин къизил рифмаламишнавай буш цIарарин накъварикай чара хъуниз таъсир тавуна тунач. И кардин шагъид шаирдин къвед лагъай ктаб – «Уьмуьрдин ялав» яз гъисабиз жеда. Къуру тарифринни, риторикадин къундармайрин «хумаяр» и ктабда виликандалай вили къатIудайвал тIимил хъанва. Шаирдин «вичин ишигъ» куькIвена аквазва, вичин сес ачух хъанва:

Зи манияр! Суалар яз акъвазмир!

Жавабар хъухъ зи халкъ рази ийидай.

Халкъдин бахтни гъам жувавай яргъазмир,

КIандатIа квез сагъвал рекъин тийидай.

(«Лувар я зи, мани, вун»)

Гуьгъуьнлай акъатай ктабра – «Вахтунин буй-ругъда», «Чарчардин стІалра», «Маралдин вилера», «Къисметдин кфилда» шаир къвез-къвез вичи къара-гъарзавай темайрин деринриз гъахъзава.

* * *

Халис шаирдин къисмет туькъуьлди жада. Им тІебиатдин къанун я. Шихнесир Къафланован къисметни ширинди хъана лугъуз жадач. Ада вичин шииррани и кардин патахъай са шумудра лагъана. «Диде» шиирда ада, халис художникди хъиз, вич дуьньядиз атунин шикил чІугвазва:

*Зун шагъид я а дуьшуьшдин чІулав,
Къисмет хъаначтІан вилериз акун.
Халкъдин ажугъди алуддайла къван,
Бес ви руфуна авачирни зун?*

*Асмишнай буба майдандал хуьруьн,
Илигнай ахпа къанлуйри вал къуьк.
Залумдин пацар тиртІани кескин,
МуьтІуьгъ тахъана амукънай ви рикІ.*

*Чилин дегълиздиз хъиткъердай гъвечІи
Пакаман къилляй аватдайвал нур,
Ракъини къатІна сих цифер мичІи,
Ишигъламишна тарагъаждин хур.*

*И са легъзедин экуьнин цІелхем
Пак чили хъиз икрам авун тир.
Уьмуьр, экв патал женгчидиз уьткъвем
Айрутмиш хъунин сагърай лугъун тир.*

*Аламаз чинал ивидин гелер,
Кумаз бедендик ажалдин зурзун,
Гъа къанлу йифиз, шехъзаваз вилер,
КъеьцІил рухунал ханай вуна зун...*

Шаирдин кълемдикай ихътин цІарарни хкатзава:

*Хъсан тир, зун ханачиртІа,
Шаирдин мез ганачиртІа,
Эхир бедбахт хъаначиртІа,
РикІ гъана къаз, алагуъзли.*

(«Алагуъзли»)

Ибур миxъи рикІелди лугъунин, рикІе авайди чъунуъхиз тахъунин, вичи вич ачухарунин лишанар я. Вичин хсуси къисмет умуми дережадиз хкажиз алакъун я лагъайтІани жеда. Им Шихнесир Къафланован яратмишунрин са син я.

Ктабдилай ктабдалди мягкъем ва дурумлу жезвай шаирдин сес мадни къакъан дережайрив агакъзава. Шаирдихъ ктабар са акъван гзаф тахъунай, абур са акъван мукъвал-мукъвал акъат тавунай шаирди вичел, вичин чІалал мукъуфдивди, рикІивай кІвалахзавайди, гъар са цІар чрана арадал гъизвайди аквазва.

Уъмуърдикай, яшайишдикай гъакІан са къерехдин гуъзчиди хъиз ваъ, уъмуърдин яцІа физвай гъерекатрин иштиракчи яз шаирди ийизвай дерин философиядин фикирар чІагай, тІарам цІарариз элкъвезва:

*Багъманчи мерд
аквада перт,
Кутур кълем,
шадиз алем,
тик хъун тавуртІа.
Саз жеда лал,
кълем бейгъал,
ник – чІуру,
Дуънья вири
гъакъдай ири
рикІ хъун тавуртІа!
(«Ашукъди къвез...»)*

Уьмуьрдин къанунар, дуьньядал са затІни эбеди туширвилин гьакъикъатдиз бахшнавай чІаларини Шихнесир Къафланован яратмишунра гегъенш чка къазва.

*Эбедивал хас туш жанлу затІариз,
Гъам-пияла дарих тушиз хъвада за. –*

лугъузва шаирди «Ажалдин шив бейхабардив атай-тІа...» шиирда. Шаирди дуьньядин фанавал рикІ тІар тахъана, тІебиивилелди къабулун важиблу яз къазва. Инсандин руьгъ, адан мурадар, ниятар, умудар дуьньяда амукъдайдакай, амукъун лазим тирдакай шаирди гъа и шиирда инанмишвилелди хълагъзава:

*Къуй кушкундиз элкъуьрай зун чинардин,
Генг яйлахрал секин марф хъиз алуькърай,
Журжур хъана авахърай зун чарчардин,
Дурнайрин гъай-гъарай хъана амуькърай.*

Уьмуьр инсандиз, тІебиатдин гъар са чан алай шейиниз адахъ, уьмуьрдихъ, мана авайвиляй ганвайдакай, инсандиз, уьмуьр анжах хъсан крар къиле тухун патал багъишнавайдакай, гъа им уьмуьрдин къилин мана тирдакай «Некъи» тІвар алай гъвечІи шиирда керчекдиз къалурнава:

*Фад буй гъана некъиди,
Дадмишна са лезгиди.
Уьмуьр хъана куьруьди –
Гъам чІугъазвач некъиди,
Куьз лагъайтІа бегъерлу
Куьруь уьмуьр яс жедач,
Куьз лагъайтІа садазни
Эбедивал хас жедач.*

Шихнесир Къафланов мензерадин лирикадин устадни я лагъайтІа, зун гъалатІ жедач. ТІебиатдин

шикилар, адан назик гьерекатар, адан гуьзелвилер ва чуплахвилер дерин мана квай цIарариз элкъуьриз алакьун Шихнесир Къафланова чи поэзияда лап вини дережадиз акъудна.

И фикир успатун патал кьве мисал гъун бес я:

*Атана гатфар, кIулаваз марфар,
Къилеллаз къукърум, къуьнелаз ракъар,
Къужахда аваз яргъирушар чиг,
МетIерал алаз бубуяр назик.*

(«Хиял»)

*Шехзава зун. Чуплах хъанва багъни чуьл.
Гъарай галаз уьтмиш жезва дурнаяр.
Сефил я нуькI. Агъа хъанва керекул,
Булахрини акъалжнава айнаяр.*

(«Зул»)

Шихнесир Къафланован виридалайни къуватлу тереф – муьгъуьббатдин лирика я. Муьгъуьббатдин чIаларин чIехи устад хъиз ам Лезгистандин къуд пата машгъурни я.

Шаирдиз муьгъуьббатдикай, инсандин и пак ва назик гъиссдикай кхъидай вичин чIал, вичин ажайиб гафар, вичин хатI ава:

*Акьурла вил ялавра ви вилерин,
Гъикъван кеф я, гъикъван азаб камалдиз!
АтIумир сим зи перишан гъиссерин,
Назик рикI зи къаш хъурай ви тунIалдиз.*

(«Ялавра ви вилерин»)

Садрани вичихъ яш тежедай, гъамиша жаван, гъамиша чиг ашкъидин гъисс шаирдин чIалара инсандин вири гъиссерилай винизди ва пакди яз гъатнава. И гъиссди къеняй цIай акъуд тавур инсандин уьмуьр ичIиди тирди субутаруналди, Шихнесир Къафланова

гъа са вахтунда и гъисс руьгъдин вири хирер сагъар хъийидайди, инсан вичин тамамвилиз агакъарзавайди яз къалурзава. Муьгъуьббат Шихнесир Къафланован шиирра дуьньядин вири няметрилай, руьгъдин ивирилай – виридалай вине ава. Ам садалайни аслу тушир, садлагъана хабарсуз инсандин руьгъдиз аватнавай ажайиб ва мидаим са нур я.

*За дуьньяда тазва дуьнья рекъир къван,
Гъич садрани рекъин тийир муьгъуьббат.*

(«Пакам къилляй на гъвергъверар кIватIзава...»)

Алатай, 1992-йисуз кIелдайбуруз Шихнесир Къафланован бажарагъдин мад са тереф ачух хъана. Имни адан «Самурдин гъевес» ктабдихъ галаз алакъалу я. И ктабда аялар патал кхъенвай шиирар, мискIалар ва чи эдебиятда сифтегъан тежрибаяр яз кхъенвай метаграммаяр, анаграммаяр, логогрифар, ва гъвечIи кIелдайбурун зигъиндив кIвалахиз тадай, абуруз дуьнья ачухардай, абурун чирвилер артухардай, абурун къатIунар ахтармишдай жуьреба-жуьре хейлин маса эсерар ава.

Са гафуналди, Шихнесир Къафланован бажарагъ гзаф терефринди ва къетIенвилерив ацIанвайди я.

* * *

Шихнесир Къафланован шаирвилин устадвилекай гафаралди тамамдиз лугъун четин я. Адан лап хъсан шииррин цIарариз куькда тунвай чуьнгуьрдин симерин кесер хас я. Чи поэзияда деб хъанвай шииррин уьлчмейралди кхъенвай адан гъар са шиирдихъ вичин къетIен везин, вичин айрувал ава. Шихнесир Къафланован рифмаяр дуьзгуьнбур ва чIагайбур я.

Вичи кхъей чIаларин къадар са акъван гзаф туштIани, Шихнесир Къафланов чи эдебият истеклу ийизвай мягъкем дестекрикай сад я. Вичин уьмуьрда гъихътин кеспияр къиле тухванайтIани, ада гъа пеше-

ярни шаирвилелди тамамарна. Четин ва гурлу уьмуьрда адан гьар са кьадам шаирдинди хьана ва язва.

Инал 60-йисара хьайи са агьвалатдикайни кхьин тавуна жедач.

Махачкьаллада са гьи ятIани сувариз талукьарнавай поэзиядинни музыкадин мярекат кьиле тухузвай. Лезги манийрин билбил Рагьимат Гьажиева и мярекатда иштиракна кIанзавай лап кьакьан гьетерикай сад тир. Амма ада мярекатда иштиракуникай кьетИвилелди кьил кьакьудна. «Ина шаирар ава, амма виридалайни кьилин, виридалайни чIехи шаир авач», – лагьанай тIвар-ван авай артисткади. «Виридалайни чIехи шаир» Шихнесир Кьафланов тир. За жуван макъаладин эвелда лагьайвал, писателрин арада тахьайбурун жергеда авай Шихнесир Кьафлановаз и мярекатдиз эвернавачир. Амма халкьдин арада, кIелзавайбурун рикIера ам гьамиша истеклу шаиррикай сад хьана ва кьэни язва.

Шихнесир Кьафланован бажарагьдин булах тади квачиз, амма виче звар аваз авахьзава. А булахди чаз гележегда мад гзаф гьамга стIалар гудайдахь чун шаирдин эхиримжи вахтара чапдай акьатзавай шиирри инанмишарзава. Шаирди исятда кIелзавайбур патал цIийи ктаб «ТIазва зи рикI» чапдай акьудун патал гьазурнава. И ктабдин чIаларик ихьтин кьуд цIарцIин шиирни ква:

*Къарабасдин хулавай чIагъ,
Аквада ваз яргалайни.
Бес вучиз зи вилелай нагъв
КьатIудач на мукьвалайни?*

И цIарар шаирдин уьмуьрдиз тешпигь я лагьайтIа жеда.

Шаирди вичин рехъ давамарзава. Шаирдин рикI тIазва. Адаз инсанрин рикIерин тIал кьезил хьана кIанзава. Инсанар чеб чпин гьавурда акьуна кIанзава. Шаир вахтунихь галаз кIвач кIваче аваз физва.

1993

ШИХНЕСИРАН ШИИРРИН ТАР

Шихнесир Къафланов... И тIвар лезги шииратда инсандин къизгъин гъиссерин лишандиз элкъвенва. И кар шиир рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз иллаки ачухдиз аквазва. Шихнесир-муаллим ва адан яратмишунар чидай ксари мукъвал-мукъвал адан чIалар рикIел хкизва, абур шииратда устадвили мисалар яз гъизва. Им шаир вичин чи арада ама лагъай чIал я. Адан шиирар, халкъдин руьгъдин эменни хъана, хуси уьмуьрдалди яшамиш жезва.

Шихнесир-муаллимдин шииратдиз надир къетIенвал хас я. Адан шииррин везин, чIалан тартиб, фикиррин дуьзгуьнвал арадал гъизвай магъир такъатрин ажаибвал хкатна аквадайди, рикIи кужумдайди я.

Шаирдин яратмишунра кылин къве хвал ава – муьгъуьббат ва ватандашвал. И къве хвални ада зурба устадвилелди къиле тухвана, чи милли шииратда шаирди вичин хуси адетар кутуна.

Шихнесир-муаллимдин ктабар лап кьериз-цIа-руз акъатзавай. Шаир вичин ктабрилай рази тушир, вучиз лагъайтIа абурулай печатдиз фидалди вилик инсафсуздаказ мукIратI элязавай. Рукописрин иллаки эхирар атIузвай. Эхирра, лагъайтIа, муьгъуьббатдин чIалар жедай, ктабрин сифте паюна ашкъидин чIалар аваз акъатун Шихнесир-муаллимдин эрзиман мурад тир, амма ялавлу шаирдин вахтара шииррин ктабдин сифте паюна партиядикайни совет властдикай кхъенвай «лагъбалаяр» тун издательстводин кылин къанунрикай сад тир. Къвед лагъай чкадал ватандашвили тема алай. Маса жуьреда ктаб акъудиз хъун мумкин тушир.

Шаирдал чан аламаз адаз вичин кIандайвал анжах са ктаб – «Къисметдин кфил» – акъатнай.

Адан яратмишунар са къадар тамамдиз къалурзавай «ТIазва зи рикI» ктабдин къетIенвални, ам туькIуьрдайла, шаирдин мураддал амал авунва. Ихътин ктаб акъуд хъия лагъана Шихнесир-муаллимди

рекъидалди вилик вичин рухвайризни талмизриз весини авунай.

Шихнесир-муаллимди шиирар кхъизвай гзаф ксариз шаирвилини четин рекъел элячИз куъмек гана. Адаз гъар са жегъил шаирдин бажарагъдин дережа гъеле цИр язамайла аквадай, муаллим а цИрер чкадиз атунихъ мукъуфдивди гелкъведай. Миграгърин хуърйя акъатнавай шаиррин къифледиз сифтегъан нуъсрет гайидини Шихнесир-муаллим я.

Шихнесир-муаллимди хесетрин къилини лишанрикай сад къанихвилелди уьмуърдал ашукъ хъун тир, гъавиляй ада гурлу, каталу къекъуьнрайни, дагъаррайни къунтарай фенвай уьмуър гъална. И рекъе адан авай-авачир са вафалу амадаг Илгъамдин пери хъана. ГъвечИи аялдивни, къил рехи яшлу касдивни ам шиирралди рахадай. Гъар къадамда, гъар са карда ам шаир яз хъана: лезги хуърерин мектебда ада гайи эдебиятдин тарсарани, рекъе-хулени, меле-кимени. Маса жуъре адавай жедачир. Адаз чидайди вич анжах куькИурна кун тир. Ам къилелай кИвачелди шииррин цИарарикайни, гъа вичин лугъудайвал, «къешенг рифмайрикай» тешкил хъанвай.

Адан столдал Омар Хайяман ктабни Есенинан суьрет жедай. Ада абуруз, чан алайбуруз хъиз, дерди-бала ийидай, вичин шиирар кИелдай. Адаз Етим Эминни Некрасов хуралай чидай. Абурун чИалар кИелиз-кИелиз, ам шехъдай ва лугъудай: «Шиирар кИелна вилерал атай накъварикай регъуь хъана кИандач. Шиирриз гузвай вири къиметрилай багъади анжах накъвар я».

1993-йисан майдин майдин вацра Миграгъа Шихнесир-муаллимдин 70 йис тамам хъунин сувар халкъдини лезги шаирри къиле тухвана. Им патай-къерехдай хтанвай гзафбур патал шаирдихъ галаз хъайи эхиримжи гуьруьш хъана. Шаир гъалдиз зайиф хъанвай. «РикI ацIанва, мез табий жезмач», – лугъудай ада. Гъар чИавуз вичин рухвайриз ада, вич къейила, хуьруьн къилихъ галай сураара авай тек тарцин кИаник кучуд ая лагъана веси авунай. Юбилейдила

гуьгъуьниз кьве йисни алат тавунмаз шаир рагъ-метдиз фена. Рухвайри адан веси кьилиз акъудна. Ажалдикай фикирдайлани, Шихнесир-муаллимди сурара авай тек тарцин гъайиф-язух чIугвазвай жеди. Къе шаирдин суру тарцин ялгъузвал тахъай мисал ийизвай хъиз я. Вичин ажалдани Шихнесир-муаллим шаир яз амукъна!

*Камалу я лезги мисал: «ЧIехидал алуькъ,
Ам авачтIа, – жегъилни хъуй – рехидал алуькъ.
Жегъил касни гъалт тавуртIа, са къванцел алуькъ,
Къарабасдин цIарцIел алуькъ, вацIун цел алуькъ».*

*За лугъуда жува жуваз: шаирдал алуькъ,
Ам амачтIа, ам къекъвей са жигъирдал алуькъ.
Ви япара амай адан ванцел алуькъ вун,
Адан сурун кьилихъ галай къванцел алуькъ вун.*

*Са саягъни алуькъ ийиз тавуртIа алакь,
Ада кхъей кьит ктабар ая на суракь.
Валай чIехи, рехи касни ктабра ава,
Къванни, вацIни, къарабасни ктабра ава.*

*Шаир вичин, чан алай хъиз, цIарара ава,
Гъар са жигъир, са цIарай физ, цIарара ава.
Ктабрай ваз шаирдин ван къведа мад гурлуз,
Адан сурал алай тарни шеда мад гужлуз...*

*Шихнесиран ктаб жагъай, эй бахтавар кас,
Эксик жедач са чIавузни ви кIвале фан къас.
ЧIехи касдал, рехи касдал, къванцел алуькъ вун,
Шихнесиран тарцел алуькъ, цIарцIел алуькъ вун.*

2000

ШАИРДИХЪ ГАЛАЗ САНАЛ

1994-йисан эвел кылер тир. Са гылера жуван кIвалахал Дагъустандин ктабрин издательстводиз атайла, заз зи кабинетдин ракIарив Расул Гьамзатовни Мегъамед Агъмедов акуна. Расул Гьамзатовичан кефияр къумбар тир ва ада, адет хъанвайвал, зарафатдивди лагъана: «Ингъе къе са шумуд югъ я зун вуна мус къабулдатIа лугъуз вил алаз. Къе хъайитIани къабулдани?»

А йисар, рикIелламайвал, вири патарихъай четинбур тир. Дагъустандин ктабрин издательстводин директор Мегъамед-Расула, руьгъдин жигъетдай къуьн кутун яз, и идарадин къуллугъчийриз кIвалахал кIан хъайила къведай ихтияр ганвай. Гъавилъай за Расул Гьамзатован зарафатдин сифтегъан къатIуна гъакъикъат авайди фикирна. Ахпа Мегъамед Агъмедовани тестикъар хъувуна: шииратдин агъсакъал захъ къекъез рикIивайни пуд югъ тир.

Яшайишдикай-дуланажагъдикай хабарар къурдалай гуьгъуьниз Расул Гьамзатович яратмишунриз талукъ крарикай рахаз эгечIна. Лезги эдебият алай аямда гъихътин гъалда аватIа жузунна, писателрикай ни квел кIвалахзаватIа, чпик умуд кутаз жедай хътин бажарагъ авай цIийи авторар аватIа хабарар къуна. Ахпа зун патал вилив техвей хътин суал гана: «Зи къуд цIарцIин шиирар таржума авунин кIвалах гъиле къаз кIан яни ваз? Захъ ахътинбур эхиримжи вахтара са агъзурдав агакъна кIватI хъанва. Абурукай са тIимилбур Владимир Солоухина таржума авуна, амайбур гъакI ама...»

«Завай Солоухинававай хъиз жедач... – Зи жаваб велвела квайди хъанвай, амма адан къатI са къадар къетIивал кваз давам хъхъана: – Закай гъихътин таржумачи хъурай – иллаки куь шииррин?» Ва за инал Самуил Маршака гайи жавабдикай ихтилатнай. Аялрин машгъур шаирдиз ва бажарагълу таржумачидивай аялрин цIийи бахча ахъаюнин гъуьрметдай

къуд цІарцІин са шиир туькІуьр авун тІалабайла, ада лагъанай: «Сятсаздиз вуч регъят я: гъилин бицІи сят туькІуьрун ва я чІехиди?»

Амма Расул Гъамзатовича зи алакьунрин дережа вине къун давамарзавай: «Валай Етим Эминанни СтІал Сулейманан чІалар таржума ийиз алакъайла, зи шиирар таржума авун ваз са квяйни акъваздач».

– Жувахъ агъанвачтІани, килигда зун, алахъда, – жаваб гана за.

Къвед-пуд вацралай, гатфариз, за жуван таржумаяр шииррин автордин патав тухвана. Адани абур, вич Москвадиз физваз, анавай шаирриз, таржумайриз къимет гуз жедай ксариз къалурда лагъана, вичихъ галаз тухвапна. Са тІимил вахтунилай, зак мягътелвални шадвал кутуналди, зи таржумаяр «Труд», «Московский комсомолец», «Правда», «Северный Кавказ» газетриз акъатна.

И карди зав жувахъ агъаз туна, за тади квачиз ва сабурлудаказ жуван кар давамарна. Идан нетижа яз Гъамзатован къуд цІарцІин шиирар чІехи къадарда аваз къве гъилера «Дагъустандин правда» газетдиз акъатна.

За таржума авур къудрикай са къадарбур чІехи шаирдал чан аламаз чапдай акъат тавуна амукънай. Абур гуьгъуьнлай «Дагъустан» журналдиз (№ 9, 2011-й.) акъатна. Абурухъ галаз шаирдин «Вавди къур гадаяр тІимил я чилел...» шиирни чапнай. И шиир за «Дагъустан» журналди шаирдин 80 йис тамам хъуниз талукъ яз тухузвай конкурсда иштиракун патал таржума авурди тир. Редакцияди и шиирдин лап хъсан таржума хкъягъун лазим тир. Гъалиб хъайи таржумачидиз махсус приз ва шаирдин автограф алай ктаб гун лазим тир. Амма шаир рагъметдиз финихъ галаз алакъалу яз конкурс къиле къван тухваначир.

Шаирдихъ галаз мукъувай гуьруьш жедай ва суьгъбетардай мумкинвилер заз гзаф гъилера хъанай, ва а легъезяр заз багъа я, абур рикІелай алатдайбур туш.

Шаирдихъ галаз мукъувай гуъруьш жедай ва сугъбетардай мумкинвилер заз гзаф гъилера хъанай, ва а легъзеяр заз багъа я, абур рикIелай алатдайбур туш.

2000-йисан 8-ноябрдиз заз Дондал-алай-Ростовда Южный федеральный округдин общественностдин векилрин жергедик кваз Россиядин Президент В.В. Путиныхъ галаз гуъруьшмиш хъунухъ къисмет хъана. И мярекатдиз Дагъустандай зун ракъурунин теклиф республикадин гъакимриз ва аниз фидалди вилик заз меслятарни гайиди Расул Гъамзатов тир. Вичин кIваллиз эверна, заз и хабар гайидалай гуьгъуьниз, ада а чIавуз халкъдин собраниедин председатель тир Муху Гимбатович Алиеваз зенгнай ва фидай-хкведай рекъени, феи чкадани зи къайгъу чIугун, зи хатур са куьникайни амукъ тийидайвал авун тапшурмишна. Ахътин къайгъударвал Муху Гимбатовичан патай за гъисни авунай.

Расул Гъамзатов вичин патав къвезвай вирибур патал рафтарвиле ахъа кас тир. Адан патав гзафбур къведай – атайбуруз садаз меслят, сад куьмек, садазни адавай руьгъдин теселли ва я яратмишунин жигъетдай гуьгъуьллувал къачуз кIан жедай.

Дагъустандин писателрин союза адан кабинетда дуствилин гуъруьшар хъайи чIавуз шаирдин амадагри адаз михъи рикIелди «зурбади» («великий») лугъудай, Расул Гъамзатова зарафатдалди хълагъдай: «Куьне заз икI лугъудайла, куь фикирда авайди зи винел патан кIалубар я жеди». Гагъ-гагъ са ни ятIани адан вилик агъзур гъилера лагъанвай «Расул Гъамзатович, вун чи патав хъунал чун гзаф шад я» гафар тикрар хъувурла, шаирди мад зарафатдай: «За зун куь патав ваъ, квехъ галаз саналлайди я лугъуз умуднавайди тир».

Адан зарафатар къетIенбур, гъамиша чкадал лагъанвайбур, лишандив агакъдайбур, тарс квайбур ва къил къилел хкидайбур тир. Зарафатри адан гзаф терефрикай ибарат тир яратмишунар къешенгдаказ дава-

марзавай. Халисан зарафатдин бажарагъ уьмуърда гзаф гъакъикъатрив, гагъ-гагъ лап туькьюъл, зарафатдин гелни квачир гъакъикъатрив, агакъайбуруз гузвай ядигар я. Михъи зарафат – им гъакъикъатдин, гъахъунин шагъвал къалурзавай таж я.

Расул Гъамзатов вичин уьмуърда гъамиша вакъиайрин яцІа хъана, ам аваз хъуни а вакъиайриз къетІен метлеблувал ва кадгъайвал гудай. Къенин аямда ам вичин руьгъдалди чи яшайишда хъунихъ чІехи метлеб ава. Ам чи уьмуърда авайди ва мадни жедайди гъиссзаваз, адакай гзаф гъилера лагъай келимаяр са тІимил дегишар хъувуналди, заз лугъуз кІанзава: «Расул Гъамзатов вичин аямдин, чІехи, ргаз хъайи, аксивилерив ацІанвай ва дели-дивана девирдин, зурба векил тир ва ам датІана чахъ галаз сад яз саналла.

2004

ЧЕТИН ЙИСАР – ЭРКИН ЙИСАР

Къасум Бабаев Дагъустандин ктабрин издательстводихъ галаз алакъалу хъайиди виридаз хъсандиз чида. Ам СССР-дин печатдин отличник, Дагъустан Республикадин культурадии лайихлу работник, гъа и издательствода яргъалди гъакъисагъвилелди зсгъмет чІугур кас, гъиле къур кар къилиз акъуддай, хиве къур гаф тамамардай, вичелай алакъдай куьмек гъамиша виридаз гуз гъазур инсан хъиз машгъур я. Амма Къасум Бабаевичан къисметда Лезгийрин СтІал Сулейманам тГварунихъ галай госмуздрамтеатрдин тарихдихъ галаз алакъалу чинар авайдакай лап тІимилбуруз чида. Театрдин 100 йис тамам жезвай йикъара адан рикІел хкунар ва веревирдер къенин несилар патал важиблур я, вучиз лагъайтІа, ам театрдиз атай ва ана кІвалахай йисар (1943–1946) гъам вири уьлкве патал, гъамни чи милли меденият патал гзаф четин ва кар алай йисар тир.

Ахцегърин юкъван мектеб 1943-йисуз куьтягъай жегъил гада Къасуман 16 йисни тамам хъанвачир.

Дуьньяда виридалайни зурба дяве кьиле физвай вах-тунда уьмуьрда жуван рехъ хкягьунин месэла регьят-диз гьялуник умуд кутаз жедайвал тушир. Гьа йисара Ахцегьа бине кьунвай лезги театр-диз акатай вуж хьайитIани кьабулзавай лугьун таб жеда. Гьавилай за Кьасум Бабаевичаз суал гузва: «Вун театр-диз гьикI хьана акьатайди я?»

Кьасум Бабаевича рикIел хкизва:

– Мектеб-диз гьахьайла, заз аниз фидай рехъ бегенмиш хьанай, вучиз лагьайтIа, мектеб чи кIвал-лин патав гвай, ахпани, заз гьеле мектеб-диз тефен-маз хейлин шиирар хуралай чидай ва заз абур кIелун гзаф хуш тир. Абур заз хуралай чир хьунин себелни гьа и мектебда муаллимвиле кIвалахзавай зи чIехи стха тир. Ада заз шиирарни чирзавай, кIелизни гьевес кутазвай. Кьуд лагьай классдилай эгечIна цIуд лагьайдал кьведалди мектебдин классар Ахцегьрин кьеледа авай. Аниз фидай туькIвей рехъни авачиз, аялар Ахцегь вацIун кьер кьуна мектеб-диз фидай.

Сифтегьан классар куьтягьай зунни гьа рекье хьана. И мектеб-диз финихъ хьсанвални авай: ина, интернатда, аялриз недай суьрсет гузвай. А чIавуз им еке кьулайвал тир. Шиирар кIелиз кIан хьунин ва манияр лугьунин жигьетдай зи гьевес инани хкаж жезвай, вучиз лагьайтIа, за мектебдин жуьреба-жуьре мярекатра иштиракзавай. А мярекатар кьеледа авай чIехи клубда кьиле фидай.

Зи рикIел гьа вахтара за сегьнедилай кIелай са шиирдин кьуд цIарни алама. Шиир кьве касди тамарзавай. Сада гуя аялдин мецелай суалар гузвай, муькуьда дидедин мецелай жавабар хгузвай. Им, белки, зи сад лагьай ролни тир жеде. Ингье а цIарар:

– Чан диде, лагь кван вучиз
Жив кьвадатIа гьар хьуьтIуьз?
– Тебиатди ганавай
Ярган я ам чи чилиз.

(Абдулкгадир Алкадарский)

И шиирди зи уьмуьрдин кьверичІаван рехъ тайинарна лагъайтІани жеда. Ам кІелай са шумуд йикъалай са аялди, зи патав атана, лагъана: «Ваз завучди вичин патав эверзава». Чи завуч Шагь-Эмир Мурадов тир. Яраб вучиз заз эверзавайди ятІа лугъуз, зун фикирлуни хъанвай. ЯтІани зун адан патав фена. «Чан муаллим, за авур чІуру кар-затІ авайди туш», – кичІез-кичІез лагъана за.

– Ша! Ша! Ацукъ! КичІе жемир, – лагъана Шагь-Эмир муаллимди. – За ваз авилай эвернавайди туш. Себеб масад я: атІа сеферда вуна сегънедилай кІелай шиир садра инал кІел хъия кван. Вуна акъван иердиз ам кІелнай хъи, зи вил галама.

Гзаф йисар алатайдалай гуьгъуьнизни, Махачкъалада ктабрин издательствода шумудра зунни Шагь-Эмир Мурадов сад-садал гьалтнатІани, гьар сеферда ада и дуьшуьш рикІел хкидай.

Гъа икІ, Ахцегьрин мектебда художественный самодеятельностдин чІехи коллектив арадал атанай. Адан кьиле хъсан тешкилатчи Перин Перинов акъвазнавай. Чна неинки са Ахцегъа, гъакІ амай хуьрерани концертар гуз, хъайи пул оборонадин фондуниз язавай. Чна гайи къван концертрикай, тухвай къван мярекатрикай райондин газетда Перин муаллимди кхъенвай макъалайрини шагьидвал ийизва.

Мектебдин художественный коллективдин иштиракчи хъуни зун театрдин гъана. Театрда, яшлубур квачиз, итимар амачир. Гъавилай мектебдин коллективда хъайи жаванрикай алакьунар авайбур театрдин къабулун тІебии ва важиблу кар хъанвай. Театрдин кІвалах, адан дережа зурбади тир. Бакуда сифте яз Лезгийрин театрдин бине кутурбур тир Идрис Шамхалов, Сефербег Агъабалаев, Эмиркъули Эмиржанов, Садедин Велиханов ва Нисред Агъмедов хътин чІехи устадрихъ галаз са сегънедал экъечІун – им чІехи бахтни тир ва гъахътин жавабдарвални. Эмиркъули халу тежедай хътин кьемедачи тир. Садедин халудин ванцин тариф къуд патаз чкІанвай. Театрдин адан эве-

лимжи бине кутурди тир Идрис Шамхаловни къведай. Ам лезгийрин сад лагъай драматургни я.

Яшар хъанвай, дуьнья акунвай артистри чун хътин жегъилар театрди гъун – им чи руьгъдин мескен чукIун тавун патал ийизвай алахъунар тир. «Килиг гъа, – лугъудай устадри чаз, жаванриз, – сегънедал экъечIайла, куьн – куьн туш. Куьн, кве нин роль гватIа, гъабур я. Амай вири крар рикIелай алуд. Залдиз вил вегъез, ана вуж ацукънаватIа килигдай амалар ийимир. Куьн паталди зал авайди туш!»

Гъа икI, за гзаф тамашайра ва театрдин коллективди гузвай концертра иштиракиз хъана. За жувал къилин ролрикай ихтибарда лагъана гъич фикирни ийизвачир, амма зал ихътин роларни ихтибарнай. «Севил» тамашада за, гъеле спел-чуру бегъемдиз татанвай гадади, паб-аялар авай итим Балашан роль тамарнай. «Залай алакъдач», – лагъанай за сифтедай. «Алакъда, халудин, алакъда. КичIе жемир!» – руьгъ кутунай зак Эмиркъули халуди. «Мешеди Ибад» тамашадани за къилин ролрикай сад тамамарна. Мешедидиз кIанзавай рушан ролда Совет Асланбегова, а рушал ашукъ гададин ролдани зун къугъванай. Совет Асланбеговадихъ авай хътин гуьзел сес заз уьмуьрда мад ван хъайиди тушир.

Чи театрди къимет гуз Москвадай комиссия атанай. Адан къилевай дишегълидин тIвар зи рикIел аламач, фамилия Жданова тир. Ада лагъанай: «Куьне Совет Асланбеговадиз виликди рум це, рехъ це. Ам чи патав Москвадиз рекъе тур. Къез аквада хъи, са кве йисалай ада вичин тикрар тежедай хътин сесиналди вири дуьнья гъейранарда». Амма са бязи себебар аваз (абур театрдилай аслубур тушир) лезги рушаз Москвада чирвилер къачуз фин къисмет хъаначир.

Халумагъа Девлетхановани чи арада гзаф кесерлу ва бажарагъ эхирдалди халкъ патал серф авур гъетерикай сад тир. Адан экуь къамат зи вилерикай къенин юкъузни карагзава.

Дяведин йисара театрдин коллектив дагъдин вири хуьрериз кIвачи-кIвачи фидай. Анжах кве хуьруьз

– Къурушдални Хинез – фидайла чав вирибурув бал-кІанар вуганай, вучиз лагъайтІа, анриз фидай рекъер гзаф четинбур тир. Ватан патал къызгъин женгер физвай чІавуз, фронтдивай яргъа авай, амма Ватандин таъсиб рикІе хуъзвай халкъдин руьгъ мягъкем авун театрдин къилин везифа тир. Чна Къиблепатан Дагъустандин хуърера гузвай концертра Дагъустандин халкъдин шаир Хуъруьг Тагъирани иштиракдай. Адахъ жемятдин арада авай гъурмет екеди тир, халкъ ам гъилерал-тупІарал къаз гъазур тир. Ада дяведин йисара кхъенвай вичин шиирар пара таъсирлудаказ кІелдай. А вахтунда шаирдин гафунин кесерни эсер зурбади тир.

Зун театрда адан лап экуь гъетерикай сад тир Шемси Къухмазовади сегънедал къачур сифтегъан камарин шагъидни хъанай. РикІивайни, адан зурба бажарагъдин цІирер бинедилай бегъерлубур хъана. Гуя дидеди и гуърчег руш сегъне патал ханвайди я. Медина Менафовани зи рикІелай алатдач. И кардин себелни чи къилел дяведин йисара атай ажайиб са мажара я.

Чна Хив райондин хуърерикай са хуъре тамаша къалурзавай. Ам, къе хъиз зи рикІел алама, дяведай катнавайбурукай тир. И хуъре тамаша къалурна, чун пака къунши хуъруьз физвай. Театрдин шейэр авай араба маса рекъяй гъеле фад фенвай. Амай коллективди, рехъ куъруь авун патал, тамай яна фин къетІна. Атана тамув агакъайла, чаз ширшир ийиз авахъзавай булах акуна. Гатун чими юкъуз къайи цикай кфет хкудун патал чун булахдал илифна. Адан къилел алай кул-кусдикай чарчин са кІус куърсарнавай. Адал урус чІалалди кхъенвай: «Куън инлай анихъ мад фидач». Жегъил-жаванар гзаф яз, са ни ятІани и чар къазунна гадарна. Чун бегъемдиз яд хъвазни агакънач – тамукай садлагъана къве кас хкатна. Абур къведни михъиз яракъламиш хъанвай, абурув автоматар, гранатар гвай, къваларикай хенжелар куърс хъанвай, чебни лезги, азербайжан ва урус чІаларал

рахазвай. Чун са жергеда акъвазарна, абуру лагъана: «Чна лугъуда – куъне ийида: нубат-нубатдалди гъар сада хтІуниз парталар инал вегъ!». Абурухъ галаз рахаз жедай жуъре авачир. Чун лагъайвал авуниз мажбур хъана. Нубат атана агакъда Медина Мена-фовадал. «Зун къейитІани, за хтІундач!» – лугъуда ада. Адал гзаф иер булушка алай. «ТахъайтІа куън садни чан аламаз инай хъфидач!» – лагъана къачагъди. Эхирни Мединади булушка хтІунна, къачагъри ам, хенжел илигна, цІил-цІил авуна. Гила нубат виридалайни чІехиди тир Эмиркъули халудал атана. Гад тиртІани, къуъзуъ халудал шалвардин кІаникай алукІдай кальсонар аламай. «Алуд гъабурни!» - гъарайна къачагъди. Къагъарди кайи Эмиркъули халу куз-куз шехъна: «Завай и зи веледрин вилик къецІилдиз акъвазиз жедач». Къуъзуъ итим шехъайла, къачагърин рикІиз регъим яна, мад абуру агъсакъалдик хкуър хъувунач.

Лугъумир къван, къачагъар накъ чна къалурай тамашадиз килигнавай. «Са чІарни юзамир, тахъайтІа куъ кеченаз жеда! – лагъана чаз къачагъри, – чун вири чинар са патахъ элкъуърна акъвазарна. – Чун хкведалди гъа икІ акъваз!» Чун яргъалди акъвазни авуна, амма хтай кас хъанач. Чалай хтІунай парталарни гваз хъфей къачагъар цуъкІ хъанай. Тадиз хуъруъз са кас ракъурна, чна хъайи кардикай хабар ганай. Чун хуъруъз хканай. Театрдин са пай шейэр, костюмар гъа и хуъре амай. Артистри абурукай гъарда вичел са затІ алукІна. Чалай вилик феи арабадални къачагъри гъжумнай. Алапат жедай кар ам тир хъи, гъасятда хуъруъз истребителрин десте атанай ва ам къачагърин геле гъатнай.

И вахтунда Ахцегъа гъатнавайди маса гъарай-эвер тир: театр телеф хъанва, артистриз хасаратвал авунва, писликвилер гъанва. Гъа йифиз чун машиндаваз Ахцегъиз хканай. Театрдин художник ахварай авудна, адав чІехи афиша кхъиз туна: «Къе театрдин вири коллективдин иштираквал аваз чІехи концерт

гуда». Афиша театрдин вилик, хуьруьн юкьни-юкьвал хкажнай. Пакадин юкьуз театрдин зал тежедай саягьда сиве-сивди инсанрай ацІанай...

* * *

Гьа ихьтин гурлу ва баркаллу гьерекатда аваз кІвалахнай Лезгийрин театрдин коллективди гьа четин йисара. Вири и йисара кІватІай пулни оборонадин фондуниз ягьиз хьанай...

Гьелбетда, Къасум Бабаевичан суьгьбет гзаф маналуди, театрдин тарихдикай авунвай кьиметлу шагьидвал я. Ада неинки театри гьа четин йисара къалурай руьгьдин ва ватандашвилини, ватанпересвилини къегьалвиликай, гьакІни кьенини уьмуьрдани театрдин важиблувал ва гьерекавал эхик тежедайди хьуникай лугьузва. Вичихъ чІехи тарих авай театрдин дережа алай вахтунин коллективдини, девирдин татугайвилериз таб гана, хуьзвайди чаз аквазва ва адаз жуван майилар артухарун ва жедай куьмекар гун чи, тамашачийрин, хиве ава.

2006

ЭБЕ

(«Лезги газетдин» 90 йисаз талукь яз)

Макъаладин тІвар яз къачунвай и гаф гзафбуруз чир тахьун мумкин я. Гьавиляй эвелни-эвел за адан баян гуда.

Зи аял йисара Миграгьрин хуьре аялар патал гзаф къугьунар авай. Чаз абур, несилрилай несилрал къвез, чав агакьнавай руьгьдин зурба савкъатар тирди чидачиртІани, еке гьевесдивди, шад гьарай-эвер килеллаз, чна а къугьунар кьиле тухудай. Гьил-кІвач ачух жедай, юлдашрин арада жув гьикІ тухудатІа, гьикІ рахадатІа вердиш жедай. Гьар са къугьунихъ инсан арадал атунини ва ам хуьнин къве даях тир тер-

бия ва сагъламвал мягъкемарунин везифаяр авайдини за гила, яшариз акъатайла, къатІузва. Куъчедал ийидай къугъунрикай иллаки чи рикІ алайди «КІинтІ-лаш», «Туп-лаш», «Песагъ» ва маса къугъунар тир. И пуд къугъунани чаз «Эбе хуьх!», «Эбедал кІевиз акъваз!», «Эбе вугумир!», «Эбе яхъ!» лугъудай тагъкимар ван жадай. Къугъунра эбе гъамиша хвена, жуваз акси патан гъиле вугун тавуна кІани, кар алай, къилин са чка тир.

Зи къенин фикиррай, и гаф аялрин къугъунриз халкъдин тарихдин дерин уламрай атанвайди я. Къадим жемиятдин яшдиз чІехи паюнин къурулушда къиле фейи гъар йикъан краара ва я тарихдин вакъиайра масадан, чарадан, мидядин гъиле тун тавуна хвена кІани чкаяр гзаф авай. Аквар гъаларай, чи бан-бубайри, акъалтзавай несилриз тарс яз, гъа къадирлу чкаяр, гъабурун нев хуьн патал, абур аялрин къугъунрин бинедизни къачунай.

«Эбе» гаф вичин манадин жигъетдай чи чІалаз урус чІалай атанвай «пост» (гуьзчивал тухудай ва я къаравулар акъвазнавай чка) гафуниз мукъва я. Лезги чІала «эбе» гафуниз мукъва са гаф мад ава: «пен». Пен къугъунра гадарай затІ (кІинтІ, лаш, туп, къван) аватна кІани чка ва я къугъвазвайбур кІватІ хъжедай тайин бицІи майдан я. Пендихъ са мана мад ава: акъваздай чка. Месела, инсанар, суьруь, яни са гъихътин ятІани мензил атІузвайбур.

Гъар гъикІ ятІани «эбе» ва «пен» гафарин арада тафават ава, абурун бинеда дувул тир са гаф хъунухъ мумкин яз аквазвач. Я абур са чІалан чара нугъватрин, амма са мана къалурзавай гафарни туш. Абур къилдин, гъардахъ вичин тарих, метлеб авай гафар я. «Эбедин» метлеб «пендиндалай» чІехиди яз аквазва. «Эбе» гафуну къалурзавай чкадин ери ва мана винизди, артуханди я. А чкадихъ са гъихътин ятІани паквал ава, ам паталди чан гунугни гъайиф татуниз лайихлу я. Миграгърин нугъватда гъалтзавай «Эбедал хтун» ибарadini и кардин шагъидвалзава. Дуьз рекъелай,

гъакъикъи фикирдилай алатнавай касдиз «Эбедал хъша» лугъуз тагъким ийида.

Мумкин я, и гаф къадим заманра вири халкъдин сиве аваз хъунухни. Ам лезгийрин чӀехи паюнин гафаргандай акъатуни чна чи тарихда квадарай къван эбейрикай лугъузва.

«Лезги газетдин» чӀехи юбилейдин вилик и гаф рикӀел хтунал зун гзаф рази я. Вучиз лагъайтӀа, заз сифтени-сифте квахъзавай гафуниз цӀийи уьмуьр хгудай мумкинвал хъана, ахпани заз газетди ва адан коллективди, авторри ва кӀелзавайбуру вирида санал ийизвай важиблу кардикай куьруьз-яцӀуз са гафуналди лугъудай серфе жагъана.

«Лезги газетди» вичин хсуси кӀвалах къиле тухунилай – хабарар агакъардай такъат хъунилай гъейри, маса, гъадалайни зурба везифа тамамарзава. Ада вичелди чи чӀал ва меденият хуьнин, чи тарихдиз майил авунин, чи милливилиз (лезгивилиз) вафалу хъунин тербия гузва. КъатӀар-къатӀар хъанвай халкъдин руьгъдин садвал хуьнин кардани эвелимжиди «Лезги газет» я.

Гзаф вахтара жуван лезги стхайрин сивай ван жеда: «КӀелдай затӀни авач «Лезги газетда», гъа са жуьредин макъалаяр, гъа са дережадин тарифар, гъа са саягъдин, паспортдал алкӀурдай хътин, «чан ала-чир» шикилар я...»

Авайвал хиве къан, и фикирдихъ галаз гагъ-гагъ жувни рейсад жеда. ГъикӀ лагъайтӀа газет яшайишдихъ галаз, аямдихъ галаз кӀвач-кӀвачеваз, бязи лазим гъалатра (макъамра) са къве кӀвачин виликни кваз фин герек я. «Лезги газетдин» коллективдиз и кардикай хабар авач лугъун таб я. Ина кӀвалахзавай ксар вири чирвал, савад, дережа, ахлакъ авай гъуьр-метлу инсанар я. Сагърай чеб.

Месэлаяр масадбур я, тӀал алайбур, цӀай алайбур я.

«Эгер чна аям дегишар тавуртӀа, ада чун дегишарда», – лагъанай Алкъвадар Гъасан-Эфендиди.

Гъайиф хъи, къе и гафар чи халкъдин къилел атанва. Чун вири татугай девирдин хура гъатна физва. Ада чун вичиз кІандайвал атІумарзава, вичин къайдаяр, нукъсанар чал илитІзава, чак кутазва. Ада чун гъиниз тухузватІа садазни я чизвач, садани я хабар къазвач. И къатмакъъаришда чна жуван лезгивилин къилин лишанрикай сад тир лезги чІал квадарзава. КІвале, хуъре, хийирдин-шийирдин мярекатрал – гъинал чун чахъ галаз рахаз хъайитІани, чна чи чІалаз, ам гуън-гуъна туна рахуниз гъич яб хгузмач. Вахтунин гара аваз, чаз чна вучзаватІа аквазмач. Чун рахазвай лезги гафарин къадар лап тІимилди, чи рахунрин жуъре акъалтІай кубутди хъанва. Патан чІаларин (Дагъустанда – урус, Азербайжанда – цІапаш) гафарикай чи чІалакай амукъзавай гафариз вир жезва. Чна дидед чІал жуван гъилеривди (мецеривди) гъейри чІалара батмишарзава.

Исамудин Агъмедова Дагъустандин РГВК-дай лезги чІалалди тухузвай «Вахтар ва инсанар» передача-диз лезгийр лап рикІ алаз килигзава. Им хъсан лишан я: чун вири жуван чІалахъ, жуван ялдихъ, жуван нефесдихъ, жуван ивидин эвердиз гъай лугъузвай гъар са яржунихъ къаних я. Амма гзаф вахтара и передачадин игитар – адетдин лезгийр, тІвар-ван авай алимар, къуллугъчийр, гъакимар ва маса дережайрин векилар дидед чІалал рахазвай саягъ акурла, жуваз регъуъ жеда. Вири хъсан, машгъур, гъуърметдиз лай-ихлу ксар я, хура лезги рикІ авайбур я. Амма вучиз лезги чІалан вилик абурун мез икъван куъруъ я?

Месела, урус ва китайви алимдивай ва я къуллугъ-чидивай чпин дидед чІалал рахаз жедач лагъайтІа, абурун къилел, ништа, гъихътин регъвер регъведатІа, абурун алимвилелай, гъакимвилелай цІар чІугун, абурун гъуъндуърар къабул тавун, кваз такъун мумкин я. Вири Урусатдиз машгъур ва гъуърметлу гъакимдар ва сиясатчи хъайи Виктор Черномырдин вичин хайи урус чІалал рахунин жуъредикай гъикъван къара-вилияр, сегънедин зарафатчи устадри туькІуързавай

пародияр, гелязавай талбаяр ван тахъайбур бажагъат ава. Им акI лагъай чIал я хъи, къанундин вилик вири барабар тир саягъда чIалан виликни вири барабар хъун лазим я. ЧIал гъар са халкъ патал муькуь вири законрилай вине авай, къилин къанун, адан руьгъдин Конституция я. Ам чIурзавайдан вилик пад къуна кIанда, ам дуьз рекъел хкана кIанда, эбедал хкана кIанда. Ахътин гъар сада эвелни-эвел жува анна-мишна, вичи вич дуьзгуьн чIалан гуьнгуьниз хкана кIанда.

Эгер чаз чи халкъ халкъ яз амукъна кIанзавайди ятIа, чаз чи чIал дериндай чир хъана кIанда. Ни вич чи халкъдин векил яз гъисабзаватIа, адав и кар тести-къарзавай паспорт – михъи, бубайрилай чав агакъ-навай чIал хъун лазим я. Ихътин документ тапанди, зуракIди, вахтуналди тирди хъайитIа, миллетдин векилвални гъахътин пад кимиди, тамамтуширди жеда. Ахътин ксаривай халкъдин векилвал бегъем-диз ийиз жеда лугъун таб я. ЧIал хуьн патал къе чна гъар сада жува жув ва жуван патав гвайбур михъида-каз, эдебиятдин чIалахъ галаз къан тийизвай ва чпиз туьш милли гафар чи чIала авайвиляй абур яд чIаларин гафаралди эвез тавуна рахаз вердишарна кIанда. Маса рехъ авач.ТахъайтIа чIал рекъида. ЧIал къей-ила, чун халкъ яз амукъдач.

Мектебра дидед чIал чирунин дережа къверда-вай усалди хъунухъи, вузра дидед чIалар чирзавай факультетриз къвезвай жаван лезгийрин къадар маса, сандиз лезгийрилай са шумудра агъадавай миллетрин векилрилайни тIимил хъуни чIалан месэла генани муракаб хъийизва. Икъван чIехи ва хци месэла япалай авун вични гъа месэла гена мадни яцIа гъатунин регъверихъ яд агулд хъувур мисал жезва. И месэла гъар са гъвечи-чIехи лезгиди къуьн, вичин къилдин пай кутун тавунмаз гъялиз жедайди туш.

Са шумуд йис идалай вилик зи патав яшар хъан-вай, чIехи ва жавабдар къуллугърал хъайи са лезги итим атанай. Ада завай зи шиирра авай са хейлин

гафарин манаяр хабар къунай ва абур вичин дафтарда кхъенай. Гъа саягъда ам амай чи шаиррин ва гъикаятчийрин патавни фенвай ва гъабурувайни вичиз течидай гафар (абурукай гзафбур, гъайиф хъи, лезги чІалан гафарганрани гъалтзавач) кхъенвай.

«Гила лезги чІал чирун патал геж хъанвачни, халу?» – хабар къунай за. «Ваъ, – жаваб гана ада. – Заз жув халис лезги яз къена кІанзава... Чидачир заз чи чІал икъван девлетлу тирди...»

Гъелбетда, и кас геж «чранвай». ЯтІани гъар са кас ахътин фикирдал атун чІал ва халкъ патал пара важиблу я.

«Лезги газет» хъуни, ада чи чІал хуъни и къиметлу ядигар чавни хуъз тазва. Газет сеbeb яз чи чІал тайин цІийи дережадиз хкаж хъанва. Герекди, чавай вири лезгийривай, гъа дережада аваз рахаз хъун, гъа гъуъндуър хуъз алакъун я. Гъавиляй газет вирида кІелна кІанда. Чи чІалал акъатзавай амай газетар, журналар, ктабар кІелна кІанда. ТахъайтІа чи мез къвез-къвез чи чІал патал кубут жеда, агал жеда. Им халкъдин халкъвал квахъунин сифтегъан лишан я. А йикъал чун татурай!

Лезгийрин къанажагъ хкаж хъуникни «Лезги газетдин» пай виридалайни гзаф ква. Ада лезгийрин яшайишдин вири терефар къалурзава, абурукай кІелзавайбур хабардар ийизва. Газетди чун агудзава, чаз чун вужар ятІа чирзава, чав жуваз килигиз, жуваз къимет гуз тазва. Газетдин чинра чи тарихдин, чи халкъдин руъгъдин тежриба кІватІ хъанва. А девлет хуън, ам къверичІав патал хийирлудаказ гъиликун чи ва къвезмай несилрин пак везифа я.

Хайи ватандивай яргъара яшамиш жезвай гзаф лезгийр, Лезгистандиз хкведайла, «Лезги газетдин» редакциядал къил чІугуна, ахпа хайи ерийриз хъфизва. Им ажеб ва гуъзел адет хъанва. Газетдин коллективди патай хтай ва я редакциядиз атай гъар сад багъа мугъман хъиз, лезгийрин ацукъун-къъара-гъунихъ галаз къадайвал къабулзава. Мад гъилера

газетди вичин гьерекатралди, ниятралди, мурадралди халкъдин руьгъдин битаввал хуьн вилик кутазва ва ам къилиз акъудунин чешне къалурзава. Халкъ сад ийизвай вири чӀехи мярекатра виКегьдаказ, Лезги-стандин ватанӀгливилини гӀисс вине къуна иштирак-завайди «Лезги газет» я.

Гъавилай «Лезги газетдин» редакция, ам авай 7-мертеба чи руьгъдин къилин эбе я. УӀлкведихъ, гъу-куматдихъ идеология амачир девирда чна чи халкъ-дин къетӀенвал, адан садвал, адан мурадар ва вези-фаяр хуьн патал ва къилиз акъудун патал алай аямда къилин роль къугъвазвайди чи газет я. Ам чун вири агудзавай, сад садаз мукъва ва багъри ийизвай къул я. Маса ахътин такъат, тешкилат ва я къилдин ксар чахъ гъеле авач. Гъа муг хвена кӀанда. Ана кӀвалах-дай, чӀал яд хъиз чидай, вири лезги лишанрин къа-дир авай, рикӀ кудай, рикӀ хци, дуьньядикай хабар авай жегил инсанар гъазурун герек я.

Газет кхьинин сергъатар ва къадарар гегъеншарун ва артухарун лазим я. Герек, ам гъар са лезги хзан-див, чеб дуьньядин гъи пипӀе аваз хъайитӀани, агакъ-дайвал ийин.

Эхиримжи вахтара чи халкъдин арадай акъатна-вай карчийри, пулдарри къилди-къилди чпин хайи хуьрерин ва я районрин агъалийриз виридалайни гзаф игътияж авай недай-хъвадай затӀар (гъуьр, чӀем, дуь-гуь, шекер ва мсб.) пай авун адет хъанва. Пис кӀвалах туш. Чи халкъ алай девирда, санлай къачурла, къуьн кутуниз, гъил къуниз муьгътежвал аваз яшамиш жезва. И кар акун, къатӀун, аннамишу пул квай ксарин патай са гъихътин ятӀани агалкъун я. Гъавилай ихътин мергъаматлувилини мярекатра халкъдин гъил къазвай ксари нефсинин игътияжар тамамарунал руьгъдин игътияжар таъминардай затӀарни алава хъуунайтӀа, пис жедачир. Месела, вири хуьрера, гъар са лезгидал «Лезги газет», «Самур», «Кард», «Дагъустандин дишегъли» «Чирагъ» журналар ва дидед чӀалал акъатзавай ктабар агакъдайвал авунайтӀа,

ЧІал ва халкъдин руьгъдин милливал хуьнин месэлайрин къизгъинвал са къадар яваш жедай. Халкъдихъ руьгъдин каш хуьни герек авачир ва миллет хирде ва харчи ийидай маса месэлаяр пайда жеда. Руьгъдин каш къиналди халкъ жанлудаказ хуьнин умуд мягъкем жеда.

Чи къве патал пай хъанвай халкъ сад хъхъунин мурад къилиз акъатуник квай чи умуд девирди къулухъ чІугвазва. Амма им а умуд михъиз рикІяй акъудун герек я лагъай чІал туш. Чна лезги чІал хуьн халкъдин къенин йикъан къилин идея, къилин мурад яз къабулна кІанда.

Ибур, гьелбетда, хиялар я. Хиялрал къимет, абур къилиз акъатайла, къведа. Виридан фикир, ериш, гьерекат, ва ният са патахъ ялзавайди хъайитІа, вири мурадар къилиз акъудиз жеда.

«Лезги газетди» и кар патал вичин вири къуватар эцигзава, вичин баркаллу рехъ давамарзава. Чи гзаф хиялар, майилар ва умудар къилиз акъатун патал адан къадамар мадни мягъкем, къелемар хци ва пакадин югъ экуьди ва бахтаварди хъурай.

Мубаракрай ваз ви 90 йис, играми «Лезги газет»!
Къуй чи Эбе эбеди хъурай!

2010

ЗАБИТ РИЗВАНОВ – ТАРИХДИН АРИФДАР

Лезгийрин шаир, писатель, драматург, фольклорист, сиясатдин кІвалахдар, СССР-дин писателрин союздин член Ризванов Забит Дадашбаладин хва 1926-йисан 26-январдиз Азербайжан ССР-дин КцІар райондин Манкъулид хуьре лежбердин хзанда дидедиз хъана.

Хайи райондин Агъа-Лакар хуьре ирид йисан мектеб куьтягъна, ам Къубадин педагогический техникумдин КцІарин филиалдиз гъахъна. Ватандин Чехи дяведин вахтунда са шумуд йисуз ада муаллимвиле

кІвалахна, 1944-йисуз ада артиллериядин расчетдин наводчикдин пешедай чирвилер къачуна ва ам Яру Армиядиз фена, анай 1946-йисуз хтана.

1946-йисалай 1956-йисалди ада «Къизил Къусар» газетдин жавабдар секретарвиле, КцІарин райисполкомдин медениятдин отделдин инспекторвиле, ВКП(б)-дин КцІар райкомдин хуъруьн майишатдин отделдин инструкторвиле кІвалахна. Ахпа ам Бакудин высший партийный школадиз рекъе туна, анаг 1959-йисуз акъалтІарай адакай жуъреба-жуъре къуллугърин иеси хъана, ада Советрин Союздин Игит М. Велиеван тІварунихъ галай колхоздин седривилени кІвалахна.

1962-йисуз ам Дагъустан АССР-дин Халкъдин яратмишунрин кІвалин директорвиле, 1964-йисуз КцІар райондин Халкъдин яратмишунрин кІвалин директорвиле, 1979-йисуз Азербайжан ССР-дин Медениятдин министерстводин инспекторвиле тайинарна.

3. Ризванова 1959-йисуз КцІара «РикІин гаф» тІвар алаз эдебиятдин кІватІал тешкилна ва адаз 1975-йисалди регъбервал авуна. И кІватІалдин иштиракчияр хъайи ксарикай Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимов, писатель Расим Гъажи, композитор ва шаир Асеф Мегъман гегъенщдиз машгъур хъана.

3. Ризванован сифтегъан эсерар 1952-йисуз «Дуствал» альманахда чап авуна, гуьгъуьнлайни адан хейлин ктабар акъатна. Ингъе абурун тІварар: «Дадашан дустар» (Махачкъала, 1959-й., лезги чІалал), «Шагъ-Набатдин авазар» (Баку, 1966-й., лезги чІалал), «ГъвечІи кІел» (Махачкъала, 1970-й., лезги чІалал), «Илгъамдин пери» (Баку, 1972-й., лезги чІалал), «МискІалар» (Махачкъала, 1974-й., лезги чІалал), «Къелни фу» (Баку, 1980-й., лезги чІалал), «Гар чуьлда жеда» (Москва, 1986-й., урус чІалал), «Пайгъамбардин къацу пайдах» (Махачкъала, 1990-й., лезги чІалал), «Самур вацІун къибле пата» (Махачкъала, 1996-й., лезги чІалал), «Мугъманди рак ахъай-

зава», Махачкъала, 2015-й., лезги чІалал), «Виро» (Баку, 2016-й., лезги ва урус чІаларал).

Адан пьесайрай цІудав къван агакъна тамашаяр театрдин сегънедал эцигнава: «Дибироваз хъел къвезва» (1964), «Залан къуллугъ» (1966), «Къисас» (1969), «Ашукъ Лукъман» (1995) ва масабур. Ада хейлин туьрк-азербайжан шаиррин ва драматургрин эсерарни лезги чІалаз таржума авуна.

3. Ризванова Б. Салимовахъ галаз санал лезги халкъдин къагъриманвилин эпос «Шарвили» кІватІ хъувуна ва эдебиятдин къайдадиз хкана. ГъакІ ада инкъилабчи шаирар тир Кесиб Абдуллагъан (Махачкъала, 1962-й.) ва Нуредин Шерифован (Махачкъала, 1966-й.) эсерарни сифте яз чапдай акъудна. Тагъиржал Эмиралидин ва Эмираслан Гъанидин шиирарни (Махачкъала, 1990-й.) кІелдайбурув агакъарна. Ада вишералди лезги халкъдин махар, агъзурралди халкъдин манияр-бендер, мисалар кІватІ хъувуна, абурукай анжах гъвечІи са пай «Ашукъдин къуват» ктабда (Махачкъала, 1964-й.), «Къиблепатан лезгийрин мецин яратмишунрай» (Махачкъала, 2002-й.), «Къиблепатан лезгийрин манияр» (Махачкъала, 2003-й.) ктабра гъатнава. Ада КцІара Лезги халкъдин театр (1963-й.), Манийринни къуьлерин ансамбль (1964-й., Жамалудин Муслимовахъ галаз санал ва Танхо Израилован куьмек галаз), Миниатюраирин театр (1969-й.) арадал гъана, гъакІни КцІарин тарихдинни чкадин магъал чирдай музейдин бинедин фонд тешкилна.

3. Ризванован архивда чапдай акъат тавунвай цІудралди романар, повестар, пьесаяр, поэмаяр, лезги медениятдин месэлайриз талукъ макъалаяр, шиирар, кхьинрин дафтарар, йикъарганар ва рикІел хкунар, гъукуматдин идарайриз кхьенвай чарар ва анрай хтанвай жавабар, писателризни дустариз кхьенвай кагъазар ва лезги халкъдин тарихдиз талукъ материалар ама.

3. Ризванов яргъалди тефей азардикди 1992-йисан 22-ноябрдиз рагъметдиз фена. Ам Макъулид хуьре кучкнава.

Вич рекъидалди вилик са тІимил вахт амаз З. Ризванова «Веси» тІвар алаз лирикадинни философи-ядин эссе кхъена. Ана ада вич тарихдив ва жемият патал адахъ авай метлебдив гьикІ эгечІзаватІа къалурзава. Ада тарих гьисс авуниз оптимизм хас я, вири дуьньядин тарих къиле физвай къайдадай адаз тайин мана-метлеб жагъизва. Писателдин фикирдай, алатай чІавариз гьакъикъидаказ ва мукъуфдивди килигуни и дуьньяда гьар са халкъдиз жуван чка ва и дуьнья вични санлай вири аквадай мумкинвал гузва. И дуьнья, лагъайтІа, вичиз хас къанунралди виликди физва, и къайдайри адан битаввал тайинарзава ва тарихдин прогрессдиз фидай пад къалурзава ва ам, прогресс, инсанвал вине къунин манадив ацІурзава.

Писателдин фикирдай, тарихдин метлеб, вич кхатна аквазвачтІани, акъулдивди къатІуз жериди я: «Тарихни эдебият – стхаяр я; сада лагъ лугъуда, муькуьда – лугъуда. Тарихди чирда, эдебиятди чирвилер вирибуруз пайда». Идалайни гъейри, ам и манадихъ бине-уьлчме авайдахъ агъанва: «Тарих – гуьзгуь я, фад-фад адаз килиг. Тарих миллетдин лап чехи тербиячи я» Алатай вахтар чир авуни инсандин къатІунар кІалубда гьатуниз куьмек гузва, адан идеалар дегиш тежер нехишда твазва, ам вич руьгъдинни тежрибадинни рекъай жемият патал хийирлу крар авунал гъизва. И фикирдал алаз, З Ризванова кхъизва: «Хайи халкъдин тарих течидайди буьркъуь инсан хъиз я». Идалайни гъейри, адаз тарихдин беллетристикадихъ, эгер адаз жемиятдивай къерехда авай мана хас ятІа, художественный ва эстетикадин жигъетдай са къиметни аваз аквазвач: «Вичин тарихдикай хабар авачирди мамунихъ галай аял хъиз я. Вичин тарих якъин ва дериндай чир тахъанмаз, лезги халкъдивай дуьньядин халкъарин жергейра барабар чка къаз жедач».

И ва маса фикирри З. Ризванован яратмишунрин виликан къайда, яни коммунизмдиз хас романтизм, писателдин кхъинрин макъсадриз ва эстетикадин принциприз кутугнавай тарихдин реализмдиз гьикІ

элкъвезватIа къалурзава. И къве къайдани халкъдин уьмуьрдин бинедал алаз пайда ва мягкъем хъана. Им гъакъикъат я. Яргъалди руьгъдин гзаф азиятар чIугуналди, писателдилай партийный агитропдин терс менгенайрай вич акъудиз, тапан коммунизмдин идеологиядикай хкечIиз ва вичин эстетикадин идеал арадал гъиз алакьна. Адан бинеда са патахъай яратмишунрин азадвил, муькуь патахъайни жемиятдиз а яратмишунрин гереквал ава. Эгер халкъдиз къуллугъ авун писателдиз вичин буржи яз аквазвайтIа, лугъуз жеда хъи, ихътин шартI эвелни-эвел ада вичин вилик эцигзавай. Ихътин къетIи фикирдал, гъикъван и кар хзандин дуланажагъдиз ва къуллугъдин кIарарай хкаж хъуниз зарар тиртIани, З. Ризванов вичин уьмуьрдин эхирдалди кIевиз акъвазна.

Ихътин къетIивили адан эсеррин игитрин къилихриз гзаф таъсир авунани, я тахъайтIа яшайишдинни тарихдин уламра адахъ хъайи тежрибади адан вичин хсуси уьмуьрдиз гзаф таъсир авунани лугъуз жедач. ЯтIани къейд авун лазим я хъи, и къве терефни сад садахъ кIевиз галкIанва, сада муькуьди къуватда твазва, гъикI лагъайтIа писателдин ва арифдардин вилик муракаб ва вакъиайралди девлетлу уьмуьрди вичин къатма-къаришвал ва вичин чинебан уламрин аксивилер эцигзава. Совет гъукумат эцигайдайлай гуьгъуьниз лезги халкъдин уьмуьрда хъайи зурба дегишвилер пролетар эдебиятдин кубут гъарай-эвердин ва партиядин идеологиядин дар-гуьтIуь сергъятра тваз жедайбур тушир.

Ихътин зурба макъам веревирд авун патал вичин шиирралди кхъенвай «КъатI-къатI авур зунжурар» романда сифте яз алахъайди Алибег Фатахов хъанай. Адалай и месэла анжах умуми лишанралди са уьтери къалуриз алакьна, ятIани ам, коммунизмдин идея вичин бинедин лишанралди халкъдин мецин яратмишунра къалурнавайдакай бине къуна, дуьз рекьел алайди аквазва. Къвед лагъай гъа ихътин алахъун З.Эфендиева «Муькъвел гелер» тIвар алай тарихдизни инкъилабдиз талукъ романда авуна.

Гьакъикъат гьихътинди ятIа къатIун ва гьисс авун садлагъана ийиз жедайвал тушир, и кар патал чирвилер, алатай вахтарин деринриз гьахъун, тарихдин гьалар дериндай чир авун герек тир. И вири суалриз жавабар са ибаради гузвай: виридалайни винизди – халкъдиз къуллугъ авун я. Им уьмуьрдин мурадни я, гьа са вахтунда – мана-метлебни. Гьа икI писателдин эдебиятдиз талукъ къатIунра-фикирра алапатдин жуьреда коммунизмдин романтизмдиз хас лишанарни тарихдин гьакъикъатдин цIийи принципар сад садал аруш хъанва. Вичин хуси уьмуьрди къилиз акъатиз мумкин тир крар акур писателдиз чеб алай аямда жеда лагъана фикириз тежедай, амма чеб алатай вахтара хъунухъ мумкин тир крарни аквазва. З.Ризванов патриархальный яшайиш-дуланажагъ чкIизвай бередин, дуьнья къатIунин пенар-эбеяр дегиш хъунин ва и гьалари уьмуьрдин цIийи къайдайрал гъунин шагъид хъанай. Са патахъай чил-мулк уртахди авун, къилди инсан агъузарна гзаф инсанрин жергеяр санал виниз акъудун, вири патарихъай диндал гъужум авун, муькуь патахъай чка-чкадал савадсузвал, бейкарвал, тахсиркарвилер терг авун цIийиданни цIурудан къати женгерин шартIара къиле физвай. Вилик вахтара къиле фидай кар я лагъана фикирдиз гъиз тежедай, я тахъайтIа къуру хиялра, диндиз талукъ чирвилера гьалтдай крар гила къилиз тайиндаказ акъатна жагъизвай.

Алай аям турус яз акуни алатай аямни гьа ихътин кIалубра аваз виликди фейивилин фикирдал гъизвай, алай девирдин гьакъикъивили алатай вахтни гьакъикъиди хъайвивиликай ва гъавилай ам цIийидаказ туькIуьр хъувун герек тирди лугъузвай, гьа са чIавуз алатай вахтунай къверичIав гьикI экъечIава къатIуз хъун мумкин тир. З.Ризванован девирда хъайи вакъиайри халкъарин арайра авай часпрар гьикI чкIизватIа, жемятдин жуьреба-жуьре къатарин векилар гьикI чеб чпиз муьква жезватIа, еке имаратар гьикI хкаж жезватIа ва дуьнья къатIунин-гьиссуни кIалубар гьикI дегиш жезватIа аквазвай. Гьа са вахтунда и

гьерекатрин къуза пата абуруз акси гьерекатар кыле физвай. Агудунин, сад авунин зурба кIвалахар акси къуватрал ацалтзавай, ятIани экуъ пад, гъалиб жез, виликди физвай.

«Веси» эсседай аквазва хьи, вакъиани инсан чеб чпивай къакъуд тежедай садвиле ава: «Уъмуърдин къанунар вирибуруз сад я. И дуъньяда гъа са вах-тунда гъам михьи, гъамни чIехи итим хъунухъ мумкин туш. Уъмуър – тIурфан я, тIурфандин хура акъваздай викIегъ ксар кIанда». Ина ихтилат тарихдин гьерекатдикайни а гьерекатдин вирибур патал сад тир къайдайрикай физва. Яшайишда адалат хуънал акъвазнавай кас вахт фирдавай зулумкардиз элкъуън мумкин я. ИкI жедайди З. Ризвановаз вичин вилералди акунай. Хуъруън комсомолри, чпиз Кесибрин комитетди гъукум ганваз, виликдай инкъилабдин гелел алай романтикри пун квай хуъруънвийрин эменни къакъудун анихъ акъвазрай, абур русвагъ ийиз, абуруз руъгъдин азабар гузвайвал адаз садрани-къведра акуначир. Ихътинбурукай гуъгъуънлай къуънерал погонар алай, инсаф авачир залумар хкатзавай. Гъавилай инсандин чIехивални винизвал адан намуслувилихъ галаз сад я. ЧIехи-зурба зулумкар яз, акъалтIай угъраш хъуникай хкечIиз жедач.

Инсандин зурбавилинни намуслувилин садвили вакъиайрихъ маса терефарни жедайвилин фикирдал гъизва. ДатIана инсанни инсаният чпивай ийиз жедай гзаф къадар гьерекатрикай гъим хкъягъайтIа хъсан ятIа лугъур чкадал ала. Гъа и гъалди къверичIав, адан акунар, агъвалдинни руъгъдин уълчмеяр тайинарзава. ТIурфандин гъужумдикайни инсандин дурумдикай рахадайла, писателдин фикирда авайди тарихдихъ гзаф «чинар» хъун я. ТIурфандин суърет – им инсандин къастунин, адахъ авай мумкинвилерин ва абурукай гъим хкъягъдатIа къалурзавай шартIарин, вични эдеби рангаралди чIугунвай шикил я. З. Ризванов тарих винел патан акунриз килигна къабулуникай къерех хъана, адан тежриба – им чирвилерни алакьу-

нар артухардай гзаф алатрикай сад я, ахьтин алатар ада вичин яратмишунра гъилик авурди тайин я.

Вичин «Весидани» ада и чка хатадай къилди чара авунвач: «Секиндаказ яшамаш жезвайди – атІанвай тар я, вичин уьмуьрдилаь рази кас – ктІизвай кІанчІ я. Руьгьдин азаб чІугун тавурдакай, яшайишдин дарвилер такурдакай халкъдин рикІел аламукьдай, гъуьрмет авай кас жедач» Инсанриз хас къилихар тарихдин гъакъикъатдин тайин ва и рекъяй важиблу тир шартІара аваз къалурдайла, З. Ризванова вичин эсеррай «атІанвай тарарни», «ктІанвай кІанчІар» инсаф авачиз акъудзава. Абур гагъ-гагъ адан эсерра гьалтзаватІани, лап къерехдиз акъудна тунва. Вилик къиле авайбур жемият патал важиблу вакъиаярни жемиятдин гьалара карда-гьерекатда авай ксар я, а ксарни руьгьдин азабрикай ва уьмуьрдин татугайвилерикай къадардилаь артух хабар авайбур я.

Руьгьдин азабар, уьмуьрдин четинвилер З. Ризванова тарихдикай кхьенвай эсеррин гзаф игитриз хас я. Адан игитар, чеб гъакъикъатда хъайибурни, тахъайбурни садрани чпин крарал рази хъана акъваззавач, абуруз чпин гьалатІар аквазва, а ксар чпин къилихрив къурвал чпин гьалатІар туькІуьр хъувунал алахъзава ва я чеб мадни четин гьалара твазва. Абуруз секинвал вуч ятІа чидач, гъа им абурун эркни я. И карди писателдин кхьинриз къетІен таъсирлувал гузва, эсеррал фикир желб ийиз тазва. Секинвал авачир, са куьн ятІани суракьда авай, датІана йигин гьерекатда авай и игитар – им акъваз тийизвай, вахтунин ва гегьеншлухдин сергъятра йигиндиз къиле физвай итижлу сюжет я.

Адан тарихдин эсеррай девирриз къимет гузвай касдиз хас мукъаятлувални, художникдиз хас дикъетлувални аквазва, тарихдин гъакъикъатдиз талукъ куьлуь-шуьлуь лишанралди ада устадвилелди гегьенш ва умуми суьретар арадал гъизва. Тарихдинни философиядин «назик» месэлайрикай тир къакъанэкуь мурадрикай, къастарикай ва абур къилиз акъу-

дун патал гъавалувал гузвай крарикай кхьин писателдин чІехи агалкъун яз гъисабиз жеда.

Ихьтин месэла соцреализмдин методдалди гъялиз жедайвал тушир, вучиз лагъайтІа адан везифа агъвалдин бинеяр къалурун тир. З. Ризванова са вичиз хас жуьреда дуьньядин эдеби шикил чІугуналди, къетІи делилар гъуналди къалурзава хьи, темягъкарвал гвачиз ийизвай гьерекатарни алахъунар турусбур хунилай гъейри, тарихдин тайин вакъиаяр ва абуруз рум гудай крар патал хъсан чешмени я. Писателдин уьмуьрни къилияй къилиз вичин халкъдиз гъахьтин темягъкарвал гвачиз авунвай къуллугъ я лугъуз жеда.

2023

ЧАЛПАЧУХ ЧАР

Чи медени уьмуьрда «Литературадин Дагъустан» журнал акъатуниин вакъиа лап лишанлубурукай сад я. Йисни зуран вахтунда адан чинрай кІелдайбур чи ва стха литературайрин хейлин эсеррихъ галаз таниш хъана. Къейдун лазим я хьи, виликан «Дуствал» альманахдин чкадал чапзавай и журнал са куьруь вахтунда халисан журналдин дундиз къвезва. «Дуствал» альманахдин «куьгъне адетривай» къерехдиз хъун – чи къенин цІийикІа туькІуьр хъувунин рекъе «Литературадин Дагъустандин» сад лагъай важиблу кам я. Адан чинра чаз виридалайни вилик герек тир ва икъван чІавалди пас къунвай критикадал чан хквез эгечІнава. Идан гъакъиндай цІийи ктабрикай кхъенвай рецензийри, литературадин жуьреба-жуьре месэлайриз бахшнавай макъалайри ачухдаказ шагидвалзава. Вичин вахтунда «Дуствал» альманахдиз акъатай къуру тарифрин рецензийрилайни макъалайрилай тафаватлу яз, «Литературадин Дагъустандин» чинриз гайи критикадин саки вири эсерар авай гаф чинал лугъуналди, къвезвай къимет гуналди лишанлу жезва.

Гъайиф хьи, бязи дуьшуьшра чи критика жансуз я, зайиф я, адан фикирар бинесузбур, къайдасузбур жезва. Ида, гьелбетда, критикадал алахъзавай са бязи авторар литературадин теориядин жигъетдай бегъем-диз хабардар туширди къалурзава.

Гъа ихътин дуьшуьшрикай сад «Литературадин Дагъустандин» 1986-йисан 6-нумрадиз «Нагагъ суалар авачиртIа...» тIвар алаз акъатай Б. Салимова И. Гъуьсейноказ кхъей ачух чар я. И чарчи кIелзавай-бурун фикир желбна – гъикъван лагъайтIани, ачух чар критикадин къетIен ва къит жанрайрикай сад я. Идалайни гъейри, са машгъур шаирди муькуь машгъур шаирдиз ачух чар кхъинихъ гъакъикъи себбар авайди чарчин тIварцIи гъасятда ашкара ийизва. Амма, гъайиф хьи, а себбар ачухарзавай тегъерди чун пашманарзава, вучиз лагъайтIа ана гъанвай гзаф пай делилар регъятдиз инкариз жедайбур хъанва. Ида чарчин автордивай маса шаирдин яратмишунрикай бинелу веревирдер ийиз тахъунин шагъидвалзава.

Вичин туькIуьр хъунин, композициядин барадай чарчин чкIайвеликай, пешекарвал авачиз кхъиникай авторди дуьзенавеликай рахун гъич герекни авач. Ша чун авторди гъанвай делилрикай рахан.

Б. Салимова кхъизва: «Куьгъне ракъар» шиирни къил акъат тийидайди хъанва, вични вири шиир къвед, пуд цIарцIи чIурзава: «Заз хуш къвезва дуьстар акваз уьмуьрдикай (?), чиликай... Вуч ачухдиз хъуьрезва, хва, акваз парцин заланвал!» вучтин дуьстар я ваз уьмуьрдикай (?), чиликай аквазвай дуьстар? Парцин заланвал аквадай затI яни? Белки парцин заланвал гъисс авун я, чир хъун мумкин я...»

Лугъун лазим я хьи, И. Гъуьсейнован и къалурнавай цIарара инверсиядин жуьре ишлемишнава, амма, гъайиф хьи, «дуьстар акваз» лугъудай гафар къве патахъайни запятойралди къилин предложениедикай чара авунвач. И цIарара шаирдин лирический игитди вичиз «дуьстар акваз, уьмуьрдикайни чиликай хуш къвезва» лугъузва. Лезги поэзияда виридалайни гзаф

инверсийрал рикI алай Б. Салимов и цIарарин гъавурда акъун тавун – им адан анжах са вичин тахсир я.

«Парцин заланвал аквадай затI яни?» – суал гузва ачух чарчин авторди. «Акун» гафуниз жуъреба-жуъре манияр ава. Адахъ ачух чарче гъанвай И. Гъуьсейнова ишлемишнавай жуъредин манани ава. ТахъайтIа, Б. Салимоваз садрани ван хъайи ихтилатар тушни, месела, лугъудайла: «дад акун», «касдин гъилин ачухвал аку», «заз адан рикIе вуч аватIа акуна» ва мсб. «Акун» гафунин гзаф манайрикай сад, гъикъван ам Б. Салимоваз алапат яз акуртIани, «гъиссун», «чир хъун» гафаризни мукъва я.

Чарчин авторди мад са кардал наразивал ийизва. Амни И. Гъуьсейнова «вагон» гафунин чкадал «вагъун» кхъини арадал гъанвайди я. Лугъун лазим я хъи, лезги чIалаз маса чIаларай атанвай гафар (гъакIни са бязи халис лезги гафар) кхъинин жуъре къедалди акъалтIай са къайдадиз атанвач. «Вагон» гафни гъабурукай сад я. Инал, гъелбетда, И. Гъуьсейноваз и гаф вичиз кIандайвал ишлемишдай ихтияр ава, ада и жуъре амайбурузни теклифзава. Месела, чна урус чIалай атанвай гзаф гафар лезги саягъда ишлемишзавачни: «истикан», «пIапIрус», «нумра», «газет» ва мсб. Бес Б. Салимова эхиримжи вахтара «Коммунист» газетдиз акъатай вичин шиирра са чкадал «туьквенчи», масанал «магазин» кхъенвачни къван? Гъелбетда, чна чIал дуьзгуьн ва мягъкем са къайдадиз гъун патал женг чIугуна кIанда. Амма хайи чIала тайин тир са гаф аваз-аваз маса чIалан гаф ишлемишзавайбурухъ галаз чи женг лап къизгъинди ва инсафсузди хъун лазим я.

Вичин ачух чарче Б. Салимова мадни са къатда суалар гузва: «Аялар патал акъуднавай ихътин гъвечIи кIватIалда масабуруз бахшнавай шиирар гунин лазимвал авайни? Месела: «Е.И. Трубецкая-диз», «М. Гъажиеваз» ва масабуруз».

Сад лагъайди, и ктаб юкъван ва чIехи яшдин школьникар патал акъуднавайди кIватIалдал вичел ачухдаказ къейднава; Б. Салимова «Аялар патал» лагъайла, гъихътин яшдин аялар ятIа, фикирдиз гъун

четин жезва. Къвед лагъайдини, вучиз И. Гъуьсейноваз Е.И. Трубецкаядиз бахшнавай шиир вичин ктабда твадай ихтияр авач? Месела, Н.А. Некрасован «Урус дишегълияр» поэма (адан къилин игитрикай сад Е.И. Трубецкая я) школайра чирзавачни?

Ачух чар кЕлирдавай адан автор И. Гъуьсейнован ктабдив ва адакай кхьинив рикIивай эгечI тавурвилин фикир чи къиле къвез-къвез мягкем жезва. Чарчин автордин делилар сад садалай къурубур ва бинесузбур жезва. Месела, «Айшадин гам» шиирдин тарифдайла, Б. Салимова кхъизва: «...Айшадин гам» шиир аялар зегъметдал рикI алаз вердишарунин карда чIехи роль къугъвазвайбурукай сад я». Са шакни алач, са шаирди муькуьдаз ачух чар кхъидайла, «Дуьньядин ялвар» ктаб бажагъат вичин кIелзавайдав агакънавай. Амма инал къалурнавай шиирди «аялар зегъметдал рикI алаз вердишарунин карда» къугъвазвай «чIехи роль» чарчин автордиз яраб гъинай акурди ятIа? И гафар кхъидайла, ам яраб гъихътин делилдал бинеламиш хъанатIа? Са делилдални. Цаварай къачунвай гафар я!

Б. Салимоваз бегенмиш тахъай «Дуьньядиз къве пачагъ ава...» сонет (чарчин авторди адаз шиир лугъузва) ктабда гъатнавай хъсан эсеррикай сад я. Ина ихтилат Уьмуьрдикайни Ажалдикай физва, гъавурда акъан тийидай хътин чкаяр бажагъат ава.

*Гагъ сад, гагъ сад абур кIаник акатда.
Сада цуьк кIур гана пучда, къурурда,
Сада къве цуьк гъида садан звезда,
Гъидан мурад эхир къилиз акъатда?
Пачагъ Уьмуьр, къуьн зи къуьне акIурна.
Экуь чина хвеш аваз заз хъуьрезва.*

(«Дуьньяди ялвар», 27-чин)

Аламат жедай кар ам я хъи, Б. Салимова ктабда гъатнавай са бязи зайиф, усал шииррин тарифзава. Тарифарзава лагъайла, гъакI шииррай къвед-пуд цIар гъана, агъзурралди кIелзавайбурун мецелай а шиирар вичиз бегенмиш хъанвайди къалурзава.

«Ктабда гъам чІалан (?), гъамни манадин, гъам туькІуьр хьунин ва маса (?) жигъетрай хъсан шиирар авачиз туш:

*Гудайди хъиз авани ваз пака, – «ма!» –
Лагъана кар-кІвалах туькІвей пакама?
Гележегдин рекъе чанар къурбанддай
Къагъриманрин тІварар къени пак ама. –*

лугъузва къуд цІарцІин са шиирда вуна. Адалайни гуьгъуьниз «Жавабарни чпе авай суалар» шиир къвезва. Имни образар гужлуди ва мягкъемди я. Вуна «Вине лацу жив тахъайтІа, Шагъ дагъдиз вуч къимет хурай? Гъахъ рахазвай сив тахъайтІа, ашукъдиз вуч гуьурмет хурай?» – лугъуз ви фикир тестикъарзава, кІелдайди идан гъавурда акъазва ва ам вахъ инанмиш жезва» (?).

Аквазвайвал, Б. Салимова «инанмиш» жедай хътин са мисални гъизвач. Месела, ада гъанвай къуд цІар – рубаи-каламбур – квелди хъсан ятІа, са гафни лагъанвач. Акси яз, и рубаи вичин мураддив агакънавач. Эвелни-эвел мана-метлебдин жигъетдай ам тамам хъанвач. Шаирдиз лугъуз кІанзавай фикир вич куьгънеди, виридаз малумди я. Заз и рубаидин сифте къве цІарцІини эхиримжи къве цІарцІини арада са алакъани аваз аквазвач. Гуьгъуьнлай мисал гъанвай шиирни гъакІан къуру суалрин гъамбар я. И кар шиирдин тІварцІини тестикъарзава. Идалайни гъейри, а шиир жуваз кІамай къван яргъини ийиз жеда, акатай чкадал куьтягъни. Тар галачиз там тежедайдини, булах, яд галачиз гуьл, океан тежедайди низ хъайитІани, гъатта И. Гуьсейнован шиир галачизни, чизвачни? Амма са кІвалахди чак хъуьруьн кутазва: и шиирдай Б. Салимоваз жагъай гужлу ва мягкъем образар яраб гъибур ятІа? Шиирда вил хкІадай хътин са образни авач эхир! Ахпани, «КІелдайди идан гъавурда акъазва ва ам вахъ инанмиш жезва» кхъидайла, Б. Салимоваз яраб вири вичин гафарихъ инанмиш жедай хъиз хъанатІа? Лугъун

лазим я хьи, вири кЕлдайбурун мецелай кьундар-
маяр тукьГуьрун машгьур шаир патал абурлу кЕвалах
туш.

Чар кЕлна куьтягьайла, ам вучиз кхьейди ятIа
гьавурда акъаз регьят жезва. Ингье ам кхьинин кьи-
лин себеб: «Кьилди «Акьул ва гуж» тIвар алай дра-
мадин хкетдикай рахун тавунани жедач, – кхьизва
Б. Салимова. – Ам «Вучиз Кавказда аслан авач?»
тIвар алаз гьа и издательстводи (Дагучпедгизди. –
А.Къ.) 1968-йисуз лезги чIалалди кьве агъзур экзем-
плярдин, 1974-йисуз, лагьайтIа, урус чIалалди 150
агъзур экземплярдин тираж аваз зи эсер яз акъуд-
най, школайра чирзава. Гила, 10-15 йисалай тIвар
дегишарна, гьа и эсер гьа и издательстводи са агъзур
экземплярди тираж аваз акъудунихъ яраб гьихьтин
игьтияжвал авайтIа?»

Б. Салимован суалриз жаваб яз заз икI лугьуз
кIанзава: сад лагьайди, «Дуьньядин ялвар» ктабдин
сифте кьиле, аннотацияда, «Акьул ва гуж» драмадин
хкет А. Муталибован шиирдин сюжетдай кхьенвайди
кьейднава; кьвед лагьайди, А. Муталибован шиир
«Вучиз Кавказда аслан авач?» тIвар алай шейини-
лай вилик кхьенвайди ва чапдай акъатайди я; пуд
лагьайди, А. Муталибова, Б. Салимова ва И. Гьуь-
сейнова ишлемишнавай сюжет виридаз машгьурди ва
Къафкьаздин вири халкьарин мецин яратмишунриз
талукьди я. Аквазвайвал, пуд автордини гьа виридаз
таниш са сюжетдал кЕвалахнава. Куьчери сюжетар
дуьньядин литературада гзаф ава. Абур ишлемишун
садани кьадагьа ийизвач. Чпихъ тайин са автор ава-
чир, халкьдин сиве авай кьиса, хкет, мах, риваят,
негьил ишлемишдайла, гьар са писателди, шаирди
а сюжетар вичин махсус эсердин кьакъудиз тежер
сих пай хьиз гун ва абурукай са тайин девирдиз,
жемятдин кьанажагъдиз талукъ ва хас лишанар кьа-
лурун патал кьачун лазим я. Эгер ихьтин сюжетар
гьакI са кхьин патал кхьизвайди ятIа ва я абур ара-
дал акъудзавайди ятIа, абур гьинай, гьи чешмедай
кьачунвайбур ятIа кьалурун – гьар са писателдин,

шаирдин буржи я. Ахътин сюжет къачунвай чешме къалур тавун – им чунуьхгумбатІвал я лугъуз жеда. Гъайиф хьи, чун вичикай винидихъ рахай асланни, кацни инсан квай сюжет ишлемишдайла, са И. Гъуьсейновалай гъейри, амай авторри, чпи и къиса гъинай къачурди ятІа, хиве къунвач.

Инал авур веревирдери хъ галаз алакъалу яз, чавай мадни ахътин са кар къейдиз жеда хьи, эхиримжи вахтара чи поэзияда фольклордин ва маса сюжетар, куьлуь-шуьлуь, метлебсуз дегишвилер кухтуна, шииралди кхьин хъувунин кІвалахди гегъенш чка къунва. Ида шаирар регъят, гъазур рекъерихъ къекъ-везвайвилин ва абуруз халисдаказ шиирал кІвалах ийиз кІан тийизвайвилин, цІийивилерихъ еримеш тежезвайвилин шагъидвалзава. Мисал яз, «Литературадин Дагъустандин» 1986-йисан 1-нумрадиз акъатай Б. Салимован «Садвикай риваят» гъиз жеда. И эсер Л. Толстоян «Бубани рухваяр» тІвар алай гъвечи гъикаядиз гзаф мукъва я, ам шиирдиз элкъуьр хъувунвай гъа гъикая я. Ихътин дуьшуьшар садни къвед туш. Абуру чи литература девлетлу авунач, акси яз, адан ери авайдалайни агъузарна.

И. Гъуьсейнован «Дуьньядин ялвар» ктабдин гъакъиндай ачух чар кхъинихъ, дугъриданни, халис себебар авай. Гъайиф хьи, Б. Салимовалай и ктабдихъ галаз вичин наразивал тамамдиз, пешекарвилелди ачухариз хъанач. Черчин авторди хъсан шиирар яз тІварар къунвай гзаф шиирар гъакъикъатда ктабда гъатнавай усалбурун жергедикай я. «Уьзуьмчи руш», «Чубандин мани», «ХупІ ярашугъ я» шиирар кІелдайдаз, иллаки юкъван ва чІехи яшдин аялар патал герек авайбур, абуру тербия къачудайбур я» лугъуналди, шиирар къутармиш жезвач. Къошмадалди кхъенвай «Уьзуьмчи рушни» Е. Эминалайни С. Суьлейманалай чешне къачуна кхъенвай «ХупІ ярашукъ я» (шиирдин уьлчмени и тІвар къунвай къве шаирдивай къачунвайди я) са къелдини тафаватлу жезвач, абур, чун винидихъ чпикай рахай бязи шиирар хъиз, харчи

хъанвай фикиррикай туькIуърнавай кьуру тикрар хъувар я. «Чубандин манини» гъахътинди я.

И ктабди, санлай къачурла, И. Гъуьсейнован ба-жарагъдин дережа агъуз аватнавайди къалурзава. Гъикъван ана Б. Салимоваз такур, адан «къил акъат» тавур эсерар ама!

Ктабда гъатнавай эсерриз рикIивай фикир гайитIа, шаирди ийизвай веревирдер агъзур сеферда ван хъайибур хъиз, жуваз чидайбур хъиз жеда. Чагай рифмайри, мана-метлебдиз зарар гана, устадвилелди арадал гъизвай жуъреба-жуъре кIалубрин кьуру скелетри гуьгуьл желбзавай хъиз жезватIани, кIелзавай-даз са вуч ятIани бес жезвач, адан руьгъди гишинвал гъиссзава. Вирибурал акъваздай мумкинвал тахъуниз килигна, чна шаирдин са гъезел ахтармишин.

*Цуькверин кIунчI ваъ, цуькверин чуьл гуда за ваз,
Дуьнья гуьрчег акуй – зи къве вил гуда за ваз.*

*Чи луйткведик юزاز хъурай къезилдиз лепе,
КIантIа Волга, Куьр вацI, кIантIа Нил гуда ваз.*

*Къакъан синел, я азиз лиф цавун ранг алай,
Къакъан синел битмиш авур сил гуда за ваз.*

*Къакъан синел кIвал эцигиз, вад-вад айванар,
Женнетдин са пIунI атIана чил гуда за ваз.
Къакъан дагъдиз хкаж жерла, регъят хъун патал,
Са къатI жуван гъиле авай цIил гуда за ваз.*

*Ибрагъим я зун: пакадин тар гъасил жедай
Къелем гуда, штил гуда, цил гуда за ваз.*

(«Дуьньядин ялвар», 47-чин)

И гъезел куькай ятIа къетIидаказ лугъун четин я. Лирический игитди вичин играми касдиз вичелай алакъдай вири гузва. Шаирдин фикирдалди, ам гъахътин викIегъ, вири алем гъиле авай кас я. Ша, чна мад сеферда кIел хъийин:

1. Сад лагъай бейтинай чир жезвайвал, лирический игитдин кІанидаз дуънья гуърчег яз аквазвач; гъакІ хъайила, чи игит адаз вичин къве вил ва цуъкверин чуъл гуз гъазур я. Лугъун хъи, сада гана – муъкуъда къачуна.

2. Къвед лагъай бейтинай чаз и къве ашукъ хъанвайбурухъ са луъткве авайди аквазва. Ина лирический игитди кІанидаз вичин рикІиз кІандай вацІ теклифзава.

3. Пудлагъай бейтиначи игитдиз вичин кІаниди лиф яз (?) аквазва ва ада вичин яр-лиф патал къакъан синел сил цана гуда лугъузва.

4. Къуд лагъай бейтина лиф хъанвай ярдиз вад-вад айванрин кІвалер эцигдай ният аваз чи лирический игитди женнетда авай са къакъан син алай чкадила чил жагъурунин къайгъу чІугвазва.

5. Вад лагъай бейтина, эгер чи игитдин кІанидаз (ам лиф яз амани, инсан хъхъанвани – къил акъатзавач) садазни малум тушир сеbeb аваз дагъдиз хкаж жез кІан хъайитІа, адаз викІегъ адахлиди са къил вичин гъиле авай цІил вугудайвал я. Амма адахли вич дагъдин кукІвал алани, кІане амани чир жезвач.

6. Ругуд лагъай бейтина лирический игитди кІанидаз са гъи тарцин ятІани къелем, са гъи набататдин ятІани штил, са гъи майвадин ятІани цил гуда лагъана хиве къазва – къакъан синел эцигдай кІвалерин вилик багъ-бустан тахъун дуъз кар жезвач, эхир.

Аквазвайвал, гъезелдин бейтерин арада са алакъани, са мукъвавални авач. Гъа иниз килигна, гъезел тайин са манадикай магърум жезва. Бязида лугъунни мумкин я: гъар са бейтинихъ вичин махсус мана-метлеб ава. Яз хъайила, и ругуд бейт са гъезелда тунин макъсад вуч тир? Амма, авайвал лагъайтІа, гъезелдин са шумуд бейтина авай къве-къве цІарарини чпи чеb инкарзавайдални шак гъиз жедач. Амукъзавайди: шаирди мана-метлеб деринаруникай гъич фикирни ийизвач, ам анжах са рифмайрин гуърчегвилихъ галтугзава – лугъун я. И. Гъуъсейнован и ктабда гъатнавай эсеррин чІехи паюни гъа и фикир успатзава.

Гъайиф хъи, И. Гъуьсейнован ктабдиз къимет гудайла, иллаки лезги чІалан грамматикадин жигъетдай ктабдин автордихъ галаз наразивал къалурдайла, Б. Салимова эхиримжи йисара чапдиз акъатзавай вичин эсерра авай кимивилер рикІел хуьзвач. Месела, «Маргъвар» ктабда (адалай усал ктаб Б. Салимовахъ хъанач жеди) гъам чІалан, гъам мана-метлебдин жигъетдай гзаф нукъсанар гъалтзава.

Ингъе са бязи мисалар:

*Залумдин руш, нинди я вун,
Цавал алай гъед хътин.
Дамахдизни Ислягъвиллиз
Гуьнедаллай къвед хътин.
Залумдин руш, нинди я вун,
Сивел алай хъвер хътин.
Бахтлу касдин жегъилвилин
КІвачел алай звер хътин.*

(«Маргъвар» кІватІал, 70-чин)

Агъзур сеферда жакъванвай «гъедни» «къвед», «хъверни» «звер», ибурулай гуьгъуьниз къвезвай «берекатни» «гъерекат» рифмаламиш авунилай гъейри, и цІарара фикир желбдай мад затІни авач. Мадни: звер «кІвачел» ваъ, «кІваче» жедайди я.

*Паб авачир кІвал ухшар я демекдиз,
Кас ухшар я паб авачир етимдиз (?).*

(«Маргъвар» кІватІал, 71-чин)

*За ваз ракъун симераваз
Ракъурзава саламар (?),
Теменар хъиз, гайи на заз,
Ви вил чпихъ галамай.*

(«Маргъвар» кІватІал, 81-чин)

И мисалри неинки чІалан жигъетдай автордин кесибвал, такъатсузвал, мана-метлебдин жигъетдайни

чеб даязбур, герексузбур тирди субутарзава. Гзаф сивера къекъвенвай кендирагъ пичИи жедайвал, и кълалурнавай бендерни харчи хъанвайбур я. Им акI лагъай чIал я хьи, шиирдин авторди вичи-вичел кIва-лахзавач, ада вичин цIарарин, фикиррин гъахъ-гъи-саб ийизвач. Гъатта вич критик яз кълалурдайлани, яни кълелемдин стхадикай, адан шииррикай кхъидай-лани, Б. Салимова вич теориядин жигъетдай савадсуз тирди кълалурунилай гъейри, бегъем са затIни ашкара ийизвач.

Шак алач хьи, Б. Салимован ачух чарчи литерату-радал рикI алай са касни кълалгъусуз яз тунач. И чарчи гъам литераторрин гъамни кIелзавайбурун арада гъу-жетар, жуъреба-жуъре фикирар арадал гъана.

Ида чи литературада эвелни-эвел критикадин лазимвал лап важиблу месэла яз амайди кълалурзава. Гележегда чи литераторри – гъам пешекар, гъамни жегъил – чи литературадиз кълезвай цIийи эсеррикай ачухдиз фикирар лугъуз хълалитIа, и кар критикадин важиблувилин месэла гълалунин замин жеда. Амма садани критика бинелуди, пешекарвилелди ва кълез-вай, атIай кълалмет гудайди хълун герек тирди рикIелай алудна виже кълеледач.

1987

ШАИРДИН ЭКВ

*(Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимован
75 йис тамам хълуниз талукъ яз)*

Адет яз, юбилейриз талукъ макълалаяр, вири сад хълуниз, сугълулбур ва саки сад хълунбур жеда. Абур кхълуникай юбилярдиз ва я кIелзавай касдин вуч хь-йир аватIа, заз чидач. А макълалайри, эгер юбиляр шаир ва я гълалаятчи ятIа, эдебиятдални гълализвай кIукI авач. ИкI хълунихъ, заз чиз, кълеле сеbeb ава: я макълала кхълализвайди сугълул, са кълалгълун авачир, хълаливал хълуниз лугълализвай, чара авачиз мажбулнама

къилиз акъудзавай кас я, я адан макъаладин игит са акъван яд алай яракъ туш.

И макъаладин автор гъихътинди ятIа завай лугъуз жедач, амма адан игит къетIен, садазни ухшар тушир, гъам яшайишда, гъамни эдебиятда ажайиб къисметдин сагъиб, кIубан ва уьмуърдал ашукъ кас я.

Ам Дагъустандин халкъдин шаир Байрам Салимов я. Им чи эдебиятда неинки са Лезгистандин, гъакI Дагъустандин сергъятрилайни къеце сейли тIвар я. Урусатда чи Байрам Наврузбеговичан тIвар Праздник Праздникович яз машгъур я. И кардини мад сеферда Байрам Салимован инсанвилинини шаирвилин къакъан дережадин гъакъиндай шагъидвалзава.

Зи уьмуърдиз и шаирдин тIвар, зун гъеле мектебда кIелзавай гъвечIи гада тирла, гъахъна.

Гъа яргъал йисара чи хуьруьз, Миграгъиз, шаиррин са десте атанай. Абур са йифиз зи са дустунин дахди чпин кIвализ илифарнай. Пакамахъ мектебдиз атайла, дустуни заз дамахдивди лагъана: «Накъ чи кIвализ шаирар атанвай». «Вужар тир?» – хабар къунай за. «Виридан тIварар рикIелламач, садан тIвар Байрам Салимов тир», – жаваб ганай дустуни.

Виридакай Байрам Салимован тIвар зи дустунин рикIел аламукъунихъ къилдин себеб авай: чаз лезги эдебиятдин тарсуна шаирдин «Портсигар» поэма къвезвай. Чи хуьруьз тIвар-ван авай чан алай шаир атуни чак къведакни руьгъ кутунай. Чна санал и поэма михъиз хуралай чирнай. Кар гъа идалди къутягъ хъаначир. Дустунин дахди гъа йикъара цIийи магнитофон къачунвай. Чна шаирдин поэма фасагъатдиз кIелзавай сесер лентиниз къачунай. Са поэма къве сеферда – садра зи ванцелди кIелзавай жуьре, садрани – зи дустунин ванцелди. Чна, магнитофон рехъ галай патахъай дакIарда эцигна, ванцин гужлувал жезмай къван хкажна кутадай ва чун, инсанри вуч лугъудатIа акваз, рекъел экъвечIдай. Иллаки булахдал физ-хкъвезвай дишегълияр мягътел жедай. «Ибурун кIвализ атай шаирар гилани хъфенвач жал?», – лугъудай абуру.

Гъа чІаварилай инихъ заз Байрам Салимован тІвар истеклу хъана. Адан яратмишунар, уьмуърдин рехъ, адан къисметдин чала-чухурар ва ам вич чир жедайвал адан къаматди, къилихри, хесетри ва ктабри зи рикІ гегъеншарна, уьмуърдин крарай къил акъудиз чирна, халкъдин тарихдайни, къенин йикъайни пакад йикъай тарсар гана.

Шаирдин уьмуърдинни яратмишунрин рекъикай инал рахунин лазимвал аваз заз аквазвач, ам кІелзавайбурун къатариз хъсандиз чизва, адакай гзаф кхъенва ва лагъанва. Амма шаирдин уьмуърдин бязи чинриз, иллаки чи халкъдин тарихдин ктабда гъатнавай чинриз инал са вил ягъ хъувун кутугай кар яз аквазва заз.

Заз эвелни-эвел шаирдин вичин гафарикай менфят къачуз кІанзава. Ада садра кхъенвай: «1937-йисуз чи мектебрай (Азербайджанда авай лезги мектебрай. А.Къ.) лезги чІал акъуднай, вири тарсар туьрк чІалалди тухуз эгечІнай ва мектебда лезги чІалал рахаз къадагъа авунай. СакІани зун и кардин гъавурда акъан тийиз хъана. Са сеферда жуван классдин аялрихъ галаз къугъавазвайла, лезги чІалал рахазвай заз муаллимди эверна, вични ам лезги тир, чин кудайвал са силле вегъенай. Гзаф гъайиф хъайи зун пуд юкъуз мектебдиз хъфеначир».

Дидед чІал гьукумдарри икІ дарда туни Байрам Салимован хура халис лезгидин рикІ куькІуьрна.

1958-йисуз ам рагъметлу Забир Ризвановахъ галаз Москвадиз КПСС-дин ЦК-диз фенай, абуру ана Азербайжанда авай лезги хуьрерин мектебра дидед чІал чирунин месэла къарагъарнай. Абурун алахъунрин нетижа яз, 1960-йисалай анжах къуд лагъай класдал къван ва гъафтеда къве сятда лезги чІал тунай. Им руьхъверик цІай хуьзвай мисал тир. Маса чара авачир. А цІай хвеначиртІа, къе Къиблепатан Лезги-станда са жерге бажарагълу шаиррин къифле пайда жедачир.

Байрам Салимова Забит Ризвановахъ галаз амадагвиле аваз тешкилай «РикІин гаф» тІвар алай эдеби-

ятдин кІватІални чи халкъдин садвилин къанихвални лезги къегъал рухвайрин рикІерин цІай гужлу авунин рекъай чІехи макандиз элкъвенай.

Гъа йисара абуру къведани, хуърай хуъруъз физ, Шарвилидикай халкъдин сивера амай риваятар кІватІ хъууна, гуънгуъна хтуна, чи къагъриман эпосдин къилдин кІалуб арадал гъана. Ихътин игитвилин нетижа анжах са шумуд йис идалай вилик халкъдив агакъна, яни «Шарвили» эпос лап геж чапдай акъатна, амма и карди и вакъиадин тарихлувални чІехивал са кІусни агъузарнач, гена, аксина, уьлкве, халкъар чкІай вахтунда и ктаб акъатуни чи халкъдин руьгъдин садвал мягъкемаруниз къуват гана. Гъеле эпос чап тавунамаз вичикай гзаф гъуьжетар къиле фейи и эсер къенин юкъузни гзафбуру са акъван гъяз аваз къабулзавач. И вариантдихъ галаз рази туширбуру чпин аксивилин гъихътин делил гъайитІани, а делил Забит Ризвановани Байрам Салимова авунвай къегъалвилелай артухди жедач, вучиз лагъайтІа и къве къагъриман хци къадим риваятар кІватІ хъууна халкъдал ахгакъруунин метлеб вич гзаф къетІенди ва чІехиди я. Къве шаирдини эвелни-эвел «Шарвили» тІвар алай эпосдин зурба кІеледин хандакІдин къванер кІватІ хъууна.

Байрам Салимован къилди вичин яратмишунар къачуртІа, гъабура авайдини лезги чилин садвилихъни аваданлувилихъ ийизвай майилдин экв я:

*Заз кІанда, рикІяй къвезвай хъиз ялав,
Хъана гъар садаз зи гафунин ван:
Лезгидихъ тахъуй са югъни чІулав,
Кфилди гъеле ван ийизмай къван!*

Байрам Салимован уьмуърдинни яратмишунрин тежриба дулуди ва берекатлуди я. Къе, 75 йисав агакънаваз, ам лезги эдебият вилик тухузвай ксарин арада яшдиз виридалайни чІехи кас яз чаз багъа я. Чаз адан гъар са тарс чІехи девлет я. Адан гъар са

фикир, гъар са гъерекат къелемдин стхаяр, вири лез-
гияр сад садав агудунин, абурун дуствал мягъкемару-
нин къайгъуда ава.

«Пис са касни авайди туш, – лугъуда Байрам-
муаллимди, – абур писарзавайбур чун я, инсанар я.
Гъар са касдай хъсан са тереф жагъура, гъадакай а
касдин рикИз гъахъдай куълег жеда».

Инсанрив икI эгечIун чи халкъдин шаирдин
яратмишунрин ва уьмуърдин кредо я лагъайтIани
жеда. Ам гъар са касдивай жуван кредо хъиз къабулу-
нихъни метлеб тахъана амукич.

За къе чи баркаллу юбилярдиз рикIин сидкъидай
яшарин къизилдин мад са кIар муьтIуьгъарун муба-
рак ийизва ва Аллагъдивай адаз халис дагъвидин
сагъламвални, кIубанвални, илгъамни, дустарихъ
галаз яру чехир хъвадай иштагъ эксик тахъун тIалаб-
зава.

И кутугай арадикай менфят къачуналди, заз Бай-
рам мкаллимдин гуьгъуьл гъамиша куькда твазвай,
адаз вафалувални къадирлувал хуьзвай Набисат
вахазни шаирдин дидедин тIвар алай иер руш Эсме-
раз пара къадар сагърай лугъуз кIанзава.

Жуван ихтилат за шаирдиз бахшнавай зарафат-
дин сагълугъдалди куьтягъда:

*Байрам муаллим, къе вуж акъвазда
Ваз гъуьрметуниз вахт тавуна харж?!
За ви сагълугъдай хъвада, хкажда
Ифей машадив чехир авай карч!*

*Анжах са кар за тIалабда вавай,
Межлисда ихътин кутIунин икърар:
Илигин маша а касдал, нивай
За гайи чешне тахъайтIа тикрар!*

2004

СЕКИНВАЛ ТЕЧИДАЙ САЖИДИН¹

Гъеле жегъилзамаз ада вичикай шаир жеда лагъана гаф ганай. Дуъньядиз машгъур хъайи вичин хуъруън-вияр тир СтІал Сулеймананни СтІал Саядан рехъ хкъягъунин ва давамарунин фикирдал атун жегъил гада патал викІегъ кам тир. Ада рикІел хкизва: «Зи тІварцІинни фамилиядин сифте гъарфар залай вилик хъайи сейли шаиррин тІварара хъиз сад хътинбур я – фагъумнай за. – ГъакІ хъайила, завай абурун рехъ, абур вилик эцигнавай къайдаяр ва адетар давамрай-тІа жеда. И ихтилат, вичизни шиирар туькІуъриз чира лугъуз гъавалат хъайи жегъил дуьстуниз адан амледи «квекай шаирар жедайди туш!» – лагъайла, за ам агъун патахъай ихътин делил гъанай: СтІал Сулейманани СтІал Саядан тІварар С. С. гъарфарилай гатІунзава. Ви ва зи тІварарин ва фамилийрин сифтегъан гъарфар С.С. я: Селимов Селим, Саидгъасанов Сажидин».

Хуъруън жегъилри, сад-вад цІар чпи туькІуър-завайтІа, амай цІарар чІехи шаиррин шииррай къа-чузвай. Къилин месэла вуч тир лагъайтІа, абур чпи чеб шаирвал ийиз алакьдайдахъ кІевелай агъун ва абурухъ къаб алай гафар ва шииррин цІарар хъунухъ тир. Райондин ва республикадин газетриз Сажиди-нан сифтегъан шииррин цІарар акъатиз эгечІна. Абур шииратдин устадрин шиирар хъсан чидай хуъруън-вийрин паркут-тегъердикай яргъа тушир. Садбуру, мукъаятвилелди, ада шиирар вичи туькІуързавай-бур яни-тушни чир хъун патал, заказар гуз, чеб алай чкайрал Сажидинав шиирар кхъиз тазвай.

Са сеферда хуъруънвийриз вирисоздин радиодай, Москвада Дагъустандин литературадинни искусств-водин декада къиле физваз, Кремлдин чІехи залдай, урус чІалал «чІалар Сажидин Саидгъасанован, музыка

¹ Сажидин Саидгъасанован «Вун накъ вучиз атаначир?» ктаб-диз кхъенвай сифте гаф я (Дагъустандин ктабрин издательство, 2019-йис).

Гъасанагъа Мурсалован, «Зун булах я» мани хорди тамамарда» лагъай гафарин ван атана. Ахпа хуъруън гъурметлу яшлурни адакай шаир жедайдан чІа-лахъ хъана. «Гила вакай чІаларин устад хъанва, хва. Вавай ви тІварцІинни фамилиядин эвел кьиле авай С. С. гъарфарал дамах ийиз жеда!» – лагъанай. Са шумуд йисалай Сажидин Саидгъасанов вири лезгий-риз шаир хъанвайди чир хъана. Ихътин машгъурвал гъайи шиирни ада зарафатдин къайдада туькІуърна-вай «Вун накъ вучиз атаначир?» шиир хъана. Гъиле гъил аваз журналдиз акъатна, радиодай Омар Аюбова музыка кхъена мани хъанваз ва Ризабала Агъабала-ева лагъайдалай гуьгъуьниз сейли хъайи шиирди-кай мисал хъана, манидикай халкъдин мани хъана. Сада лагъанай: эгер са шиирдин кІаникай халкъди вичин къул эцигзава тІа, а шиирдин автор бахтлу кас я. Сажидин Саидгъасановаз а бахт са шумудра хъуь-рена. Шаирди нехишлу, рикІел аламукъдай чІалалди эдебиятдин дережадив къур зарафат ва айгъам квай шиирар устадвилелди туькІуьруни кІелзавайбурун ва чпихъ яб акалзавайбурун патай гъурмет къазан-мишна.

Яратмишунин рехъ фикир желбдайди хъуни-лай гъейри, Сажидин Саидгъасанов вичин зегъмет-дин рекъайни девлетлу биография авай кьетІен кас я. Ватандин вилик буржи тамамарун яз, Советрин Армияда къуллугъ авуна, хуъруъз хтай Сажидин ком-сомолдин путевка гваз, жегъил комсомолрин стройка яз тІвар ганвай Къаракъумдин къаналдал кІвалах ийиз Туркменистандиз физва. Къве йиса къаналдал экскаваторщикдин пеше чирна, кІвалах авуна. Анай хтана, ада Дагъустандин гъукуматдин университет-дин филологиядин факультет акъалтІарна. Са шумуд йисуз Сулейман-Стальский райондин «Коммунизмдин гатфар» газетдин хсуси корреспондент яз ва ахпани хайи хуъруън юкъван школада урус ва лезги чІаланни литературадин тарсар гудай муаллим яз кІвалахна. Муаллим яз ада саки къанни вад йисуз зегъмет чІу-

гуна, тарсар гунилай алава яз, вичин жегьил уьмуьр районда вич хьтин хайи чІалал, культурадал ва адетрал рикІ алай юлдашрихъ галаз «Куьредин ярар» тІвар алай культурадин макан арадал гъана, гъа и тІвар алай азад газет акъудиз, хуьрерин зегъметчийрин вилик шаирар ва манидарар галаз концертар гуз хъана. Ада, райондин ДОСААФ-дин председатель яз, культурадин отделдин председателдин куьмекчи яз кІвалахна ва алай вахтундани, пенсияда аваз, галатун течиз, районда телевидение арадал атай чІавалай журналист яз кІвалхзава.

Сажидинан уьмуьрдин вири рехъ гафаралди лагъана къалуриз жедач, ам гзаф къадардин шад ва пашман вакъиайралди девлетлу я. Къиблепатан Дагъустанда са лезги районни авач хьи къарай авачир Сажидинан кІвач хкІун тавур, ктабар, газетар кІелзавай яшлур ва я жегьилбур авач хьи, Сажидин къаршиламиш тавур, адахъ галаз рафтарвал тавур. Адаз рекъери эвер гузва. Къе пакамаз санал акуртІа, нисиниз ам маса районда ва няниз са маса хуьре аквада. Вуч лазимвал ава? Вич Етим Эминан, Мегъамед Ярагъидин сухта хъайи ашукъ Уьзденан, СтІал Сулейманан ва лезги халкъдин тарихдихъ галаз алакъалу фактар ва делилар жагъуриз жеда ам фейихтай чкайра.. «Ашукъ Уьзден» тІвар алай тарихдин повестдиз материалар кІватІна, са къилихъай «Самур» журналдин кІусар гуз, вичи саки вад йисалай виниз акъваз тавуна Мегъарамдхуьруьн районда тефей хуьрни кІвал тунач. СтІал Сулейманан ирс кІватІун патал, ада философ ва писатель Агъед Агъеван теклифдалди «СтІал Сулейманан фонд» тешкилна ва «Билбил» тІвар алаз азад газетдин къве нумра акъудна. Гъа са вахтунда, школайра кІелзавай аялрин яратмишунарни кІватІиз, жегьил авторрик руьгъ кутаз хъана. СтІал Сулейманан ва СтІал Саядан къилерал атай дуьшуьшрикай школайрин аялривай перделамиш жедай куьруь сегънеяр туькІуьрна. Виридалай хъсан къабулай, куьгъне девирда Хпеж Къур-

бананни СтІал Сулейманан арада хъайи акъажун ада «Чайханада» тамашада къалурна, ам мукъвал-мукъвал сегънейрилай къалурзава. Аламатдин кІвалах ам я хьи, ял ядай мажал авачир и касди, арабривай пул къачуна, жегил чІавуз Мегъамед Ярагъиди чирвилер къачур хуъруън жуъмя мискІин ремонт хъувуник пай кутуна, бубайрин вахтара тухузвай диндин къанунар дуъздаказ къиле тухун патал халкъдин ихтиярдиз вахкана.

Жуъреба-жуъре алава кІвалахрилай гъейри, Сажидин Саидгъасанова шаирвили кІвалахни явашарнач. Ада къекъведай рекъерани кваз шиирар туькІуързава. Сана буюр авур гъар гъи жуъре мярекат аватІани, кІвале са бязи крариз талукъ эсерар аватІани, ада фидай рекъе а вакъиадиз талукъ цІийи шиир туькІуърна фида ва устадвилелди кІелда. Гъар гъина аватІани ада хайи халкъдин игътияжрикай, шад ва сефил вакъиайрикай хабар къаз, абурун рикІериз регъят жедай эсерар арадал гъида. Чна ам шаир, писатель ва драматург яз гъикІ кІвачел акъалтнатІа вил вегъейла, чаз адан рехъ адан къелемдикай хкатай, чапдай акъатай, халкъди хушвилелди къабулай ктабрай аквада. Гъа са вахтунда Сажидинан гъебейра гъелелиг чапдай акъудиз тахъана амайбурукай зун рахадач. Печатдай акъатайбур: 1976-йисуз – «Вун накъ вучиз атаначир?», 1979-йисуз – «КІватІи-КІватІаш», 1983-йисуз – «Аламатар», 1997-йисуз – «Зуърнедин ван алаз», 2003-йисуз – «Риваятрин камари», 2003-йисуз – «Шииратдин ялавар», 2004-йисуз – «Зи СтІал Сулейман», 2005-йисуз – «Ни гуда заз жавабар?», 2010-йисуз – «Лайлайрин таж», 2011-йисуз – «НуькІ-Хала», «Тамада дуст», 2012-йисуз – «Куън патал, чан аялар», «Ярагъви ашуьк Уъзден», 2013-йисуз – Кир Бульчеван «Пуд лагъай планетадин сир» лезги чІалаз авунвай таржума ва урус халкъдин мах «Аламатдин турп» лезги чІалаз шиирралди элкъуързава, 2014-йисуз – «Алфавит дуст я зи» (аялар патал ктаб), 2014-йисуз – «Дуствили алакъаяр», 2015-йисуз – «Шарвилидин хтулар я лез-

гияр», 2016-йисуз – урус чІалалди «СтІал-наме» – пуд СтІалрин хуьруьн тарихдин ктаб, 2017-йисуз – «Зарафатдин гьикаяяр». 2017-йисуз Сажидинан шииррин цикл Москвада акъатай «Аялар патал эдебият» тІвар алай Урусатдин халкъарин шаирринни писателрин зурба антологиядик кваз акъатна. 2018-йисуз шаирди кІелдайбурув вичин «Хкягъай эсерар» агакъарна.

Авторди вич гъам тарихдин рекъерай, гъамни адетрин куьлуь-шуьлуьйрайни кваз кьил акъатдай, гъавурда авай кас яз къалурзава. Вири эсерра халкъдин рикІера ргазвай хиялар ва абурун мурадар къалурзава. Адан лирикадин игит цавара къекъъез, циферив рахазвайди туш, инсанрин умудар, мурадар, девирдин дегишвилер, винизвилерни агъузвилер къалурзава. Адахъ авай къайгъуярни вири хайи халкъдиз авайбур сад я. Шаирдин яратмишунриз еке алимар тир Ражидин Гъайдарова, Агъмедуллагъ Гуьлмегъамедова, Нариман Абдулмуталибова, Гъажи Гашарова, магъшур шаирар Ибрагъим Гъуьсейнова, Мердали Жалилова, писатель Гъаким Къурбан ва цІудралди масадбуру ганва. Сажидин зарафатдин ва айгъамдин шиирар кхьинин устад я. Са къадар эсерар урус, украин ва поляк чІалариз элкъуьрнава. Шаирдин шиирар урус чІалалди «Правда» газетдиз, сатирадин «Крокодил», аялрин «Колобок» ва школадин яшдиз татанвай аялрин тербиядин журналриз акъатнава. Сифтедай «Лезги газетдиз» са шумуд йисуз акъатиз хъайи, гугъгъуьнлайни кьилдин ктаб яз чав агакъай адан «Риваятрин камари» тешпигъ авачирди я. Инсандин бедендин паяриз бахшнавай лезги мисалрикай ибарат и ктаб рикІивайни къетІенди я, ахътинди амай са эдебиятдани гъалтзавач. Мадни шад жедай кар ам я хьи, адан эсерар датІана «Самур», «Дагъустандин дишегъли», «Кард» журналриз акъатзава.

Икъван зегъметрай гъукуматди шаирдин зегъметдиз еке къиметни ганва: ам 1993-йисуз – «ДАССРдин образованидин отличник», 1995-йисуз «Дагъустан Республикадин медениятдин лайихлу кІвалахдар», 2003-йисуз – «Дагъустан Республикадин жегъ-

илрин насигъатчи» тІварариз, 2004-йисуз – «Ватандин Чехи дяведа Гъалиб хъунин 60 йис» медалдиз лайихлу хъана. 2005-йисуз Сажидин Саидгъасанов РФ-дин Писателрин Союздин, 2006-йисуз журналистрин Союздин членвилиз къабулна, 2009-йисуз адаз «Ватандин Чехи дяведа Гъалиб хъунин 65-йис» медаль гана. 2010-йисуз Сажидин Саидгъасанов Дагъустандин халкъарин пуд лагъай съезддин делегатвиле хкъягъна. 2018-йисуз Сажидин муаллимди акъалтзавай несил тербияламышунин карда чІугвазвай чІехи зегъмет «Буржи ва Ягъ» ордендалди къейд авуна.¹

2012-йисуз Сажидин Саидгъасанован ва вири стІалвийрин уьмуьрда ажайиб вакъиа хъана. И вакъиани «Булах-там» лугъудай дерада авай, вичин муьжуьд виш йисалайни гзаф йисар тир чандар тарцихъ галаз алакъада ава. Гъакъикъатда и тар халкъдин тарихдин чан алай шагъид я. Ам элкъуьрна кьурла акъатзавай яргъивилин къадар муьжуьд метридилайни артух жезва. Адан къакъанвал къанничІуд метридилайни гзаф я. И тарцин куьлгедик ял ягъиз ва шиирар туькІуьриз СтІал Сулейман къведай. Ихътин ядигар тар тарихдай гел галачиз гадарун Сажидин муаллимдин рикІи къабулнач. Ада Вирироссиядин «Тарар чан алай тІебиатдин гуьмбетар я» тІвар алай программадин сертификатар гудай комиссиядиз лезги чандар тарцин тарихдикай чар кхъена. И программадал къаюмвалзавай ксарикай сад тир А.А. Наумовади лезги шаирдиз ихътин жаваб рахкурна: «Гъуьрметлу Сажидин Саиджамалович! Куьне Вирироссиядин «Тарар чан алай тІебиатдин гуьмбетар» программадиз ракъурай 196-нумрадин анкетадиз-заявкадиз чна фикир гана ва Куьне къалурнавай тар Россиядин чІехи яшдин тарарин Реестрда тунин гъакъиндай къарар къабулнава». И кар тестикъарзавай сертификатни Сажидин Саидгъасановал агакъар хъувуна. И вакъиадини Сажидин-муаллимдин рикІ

¹ 2023-йисуз С. Саидгъасановаз Дагъустандин халкъдин шаир лагъай гъуьрметдин тІвар гана.

вичин халкъдихъ, хайи чилихъ, адан тЕбиатдихъни тарихдихъ гьикI кузватIа къалурзава.

Ам вични, адан уьмуьрдин уламриз ва кIарариз, ам хкаж хъайи дережайриз килигайла, чи къенин эдебиятда гъахътин зурба чандар тарцив гекъигиз жада.

Гъа ихътин къарай авачир инсан ва халкъдин халис шаир тирвилай Сажидин Саидгъасанован уьмуьр гурлуди ва вакъиайрив ацIайди я. Ам уьмуьрдин ва яратмишунрин цIийи кукIушрихъди рекъе ава. Мадни кIубан хъурай вич!

2019

ИТИМВИЛИН РАНГ

Жамидин-муаллимдикай алатай вахтунда аваз кхьин четин я. Вахтсуздаказ ам чавай къакъатуни дерт гъеле кьиле ацукъ тавунмаз, шаир чи арада амачирдан чIалахъ жез кIан тахъунин фикирни рикIе гъеле иликъ тавунмаз, адан 70 йис тамам хъуни чаз, яни сатирикдин амадагризни ярар-дустариз, вири лезги эдебиятдиз, санлай вири чи халкъдиз хъанвай магърумвал къетIидаказ рикIерив агудзава: баркаллу юбилей шаир вич галачиз кьиле физва.

Чун и юбилейдиз маса мурадар-хиялар аваз, сувариз хъиз, гъазур жезвай. Чаз чидай хъи, чахъ авай са сатирик шаирдин яратмишунрин межлисар гурлудаказ, шаддиз, дуствилелди кьиле фида. Гила и межлисал чна багъа инсан амачирди гьисса.

Рекьидалди вилик Жамидин муаллим вичин юбилейдиз талукъ яз акъудна кIани ктабдин къайгъуда авай. Ктаб издательстводиз гъана, ам печатдизни гъазурнавай. Амма издательствада авай вайгъалди ктабдиз виликди фидай, экуь дуьнья аквадай мумкинвилер эксикарзавай. Жамидин-муаллимдин рикIин гъалаба квай, ада, печатдиз министрдилай эгечIна, издательстводин директордикни кьилин редактордик, ктаб юбилейдалди агакъдайвал ая лугъуз, тади кутаз-

вай. «Жеда, вири туькІуьда», – лугъузвай адаз ктабдин кьисмет гъилевай ксари.

И гафарихъ Жамидин-муаллим агъазвачир. АкІ тир хьи, адаз са гъихътин ятІани зурба сир чизва, налугъуди са ни ятІани адаз вичин уьмуьрдин кьилин ктаб акъатна таквадайдакай хабар ганвай.

– Килиг гъа, гада, – лагъанай ада заз, ктабдин редактордиз, – захъ са кар-затІ хъайитІа, зи ктаб кьилиз акъуд хъия. – Абур вуч гафар я, я Жамидин-муаллим?! Вакай михъиз лирик хъанва хьи! – лагъанай за.

– Ваъ, ваъ, – хълагъна ада рикІивай. – Заз жув хъсанз аквазвач.

Гъайиф хьи, икъван вил алай ктаб шаирдиз аквадайвал хъанач. Ктаб садра гъикІ хъайитІани акъатда. Амма хабарсуз, гъич рикІелни текъведай жуьреда и дуьньядай хъфей шаир хкведач. Ам анжах вичин шииррани поэмайра, дустарин ва ам чидай маса ксарин рикІел хкунра аваз чахъ галаз жеда. Адан чІалар патал девирринни несилрин вилик имтигъан гатІун жеда. Гъи чІалар, гъи цІарар а имтигъандай акъатдатІа, вахтунни къалурда.

Гъеле Жамидин-муаллимдал вичел чан аламаз, девирар са шумуд жуьре дегиш хъана. Амма адан гзаф чІалар вахтарив къурбур, чпихъ метлебдин заланвал авайбур тирди субут хъана. Идалай къулухъни гъакІ жедайдал шак алач.

Шаирвални инсанвал, дагъвивални ватандашвал Жамидин-муаллимдин къаматда дуьзгуьндаказ битав хъанвай. Яшайишдин гъар макъамда адаз гъи гафар кардик кутадатІа, гъикІ вич тухудатІа, нихъ галаз гъикІ рахадатІа чидай, ада са чІавузни вичин дережа, вичин лайхлувал ва лезгивилин таъсиб агъуз авуддачир. Гъи чІавуз хъайитІани, гъихътин муракаб дуьшуьш арадал атайтІани, адав са яракъ гвай – Зарафат. Адан зарафатди атІугъбурун чинар ахъайдай, шкъакъбурун гъил ачухардай, пашманбурун сивел хъвер гъидай, ахмакъбурун кьилив ван ийиз тадай, чара атІанвайбуруз умуд багъишдай, къарай атІанвайбуруз сабур гудай.

Са гафуналди, Жамидин-муаллим тамада тир. Ам хъсан, гурлу крарик кьил кутадай кас тир. Гъам хуьре-кIвалени, меле-межлисдани, гъам эдебиятда-медениятдани. «Вири рангар алахъда, анжах са итим-вилин ранг алахъдач», – лугъудай ада гъамиша. Им адан кредо тир. Яшайишдани, яратмишунрани.

Гъайиф хьи, тамада уьмуьрдин межлисдай вахтун-дилай фад хъфена. Амма ада вичин векилвал вичин шииррин хиве туна.

И векилвал шаир дуьньядал яшамиш хъайи 69 йисалай са шумуд къат яргъалди давам жедайдал шак гъиз кIанзавач заз.

2004

ЗАРАФАТРИН ТАМАДА, ВА Я ЖАМИДИНАН ВЕСИЯР

(Шаурдикай бязи къейдер)

«Зарафат кьий, рикIивай тахъайтIа», – лугъузва лезгийрин мисалда. И гафар чи эдебиятда сатира-динни юмордин хвал къетIендаказ тухвай Жамидина тунвай ирсиниз эпиграф яз къачуртIа жеда.

РикIивайни, юмордикай ва адан важиблубликай фикир авурла, ам яратмишун, адакай эдебиятда чан алай халисан чешме авун нелай хъайитIани алакъдай кар туш. Сад ава – сиверай сивериз физвай къаравилияр ахъайиз, абур жувалай алакъдай саягъда кхьин хъувун, садни ава – авайбуруз цIийи уьмуьр гунилай гъейри, авачирдал чан гъана, адаз гзафбурун рикIера чка къаз тун.

Жамидиналай и кар ийиз алакъна.

Сейли писатель Фазиль Искандера юмордикай ихътин камаллу келимаяр лагъана: «Хъвер гъи-дай крарихъ, мумкин я, дамах гвачир, амма вичел са гъуьжетни алачир лайихлувал ава: абур гъамиша керчекбур жеда. Маса гафаралди, керчек вири крари хъвер гъидач, амма хъвер гъидай вири крарик кер-

чеквал ква» ва «За фикирзава хьи, хъсан юмордин сагъиб хъун патал, акъалтІай пессимизмдив агакъна, адан мичІи гургусдиз килигна, гъанани са затІни авачирдахъ кІевелай агъана, яваш-яваш къулухъди хтана кІан жеда».

Вичин ери-бине Къафкъаздай, Абхазиядай тир писателдин и гафар, Жамидинан яратмишунрикай жува-жувак веривирдер ийидайла, рикІел атун дуь-шуьшдин кар туш. Жамидинан сатирадани юморда са шакни алачир гъакъикъат ва гъахъ ава, ам и дере-жадив агакъунин себелни адаз, яшайишдин акъалтІай дарвилерни уькІуь-цурувилер вичин вилералди акуна, вичин чандалди гъиссна, абурай инсандин рикІе экв твадай хътин затІни такуна, амма умуд гудай къуват – хъвер, зарафат жагъуриз алакьун я.

Гъа и карди Жамидин неинки са Дагъустандин, гъакІ вири Урусатдин майданра сейли сатирик-шаир-рин жергеда туна.

Адан шиирар Андрей Внукова таржума авунваз са чІавара уьлкведин эдебиятдин виридалай гзаф кІелза-вай журналра («Дружба народов», «Новый мир», «Наш современник», «Москва», «Нева», «Дон») ва газетра («Литературная газета», «Литературная Россия») сад-рани къведра акъатнач. И жигъетдай Дагъустандин шаиррин жергеда Жамидин лап сифтегъан чкайри-кай санал ала. Гъа вахтунда алатай асирда уьлкве-дин сатирадинни юмордин къилин журнал тир «Кро-кодилдиз» акъатай къван адан шииррин къадардалди чи шаиррин арада Жамидинав агакъай садни авач.

Адан яратмишунар тупІалай авуниз, абур пеше-кардаказ веревирд авуниз Урусатдин писателрин союзи 1980-йисуз къилдин заседание бахш авунни Жамидинан яратмишунрин дережа къадирлувилелди къейд авур хътин са вакъиа хъанай. И мярекатдал рахай Леонид Ленч, Вадим Бахнов, Юрий Благов, Мануил Семёнов, Александр Николаев, Владимир Владин, Андрей Внуков а вахтара лап вилик-къилик квай сатирик хъиз машгъур ксар тир. Абуру вирида, фикирар сад яз, Жамидинан яратмишунар «чи (яни

Урусатдин. – А. Къ.) сатирадин эдебиятда адетдинди тушир вакъиа» яз гъисабнай. И къвед-пуд гафунай Жамидина муьтӀуьгъай кӀукӀуш гъикъван къакъанди тиртӀа, къенин аямда гзафбурувай дериндай къатӀуз тахъунни мумкин я. Амма виридалай гзаф кӀелзавай-бур ва тӀвар-ван авай шаирар, абурухъ галаз сатирик-карни авай уьлкведа сатирадайни юмордай ихътин къимет къачуз хъайибур Дагъустанда садни авач.

Жамидинан яратмишунриз чи республикадани гзафбур чӀехи къимет гана, адакай кхъена. Абурун тӀварар къун бес я: Расул Гъамзатов, Шагъ-Эмир Мурадов, Байрам Салимов, Алирза Саидов, Ибрагъим Гъуьсейнов, Гъажи Гашаров, Камал Абуков, Абдулла Вагъидов, Мердали Жалилов, Абдуселим Исмаилов, Афдул Фетягъ, Зульфигъар Къафланов ва гзаф масабур. Шаирдин хуьруьнви, алим ва писатель Гъаким Къурбана адакай «Жамидинан сатира ва юмор» тӀвар алаз къилдин ва вични вижевай ктаб кхъена. Абурун виридан фикирни сад я: Жамидин къетӀен хатӀ ва къисмет авай сатирик я, ада яшайишдин хъенар гъихътинбур ятӀа ва гъина аватӀа къалурзава, абур негъзава, абурал хъуьрез тазва.

ИкӀ туш лугъуз жедач. Гзаф вахтара чна, веревирдера адан чӀаларай мисалар гъидайла, гъа са шиирар: «Шурва», «Башуьсте», «Ваз ам чидач», «Таниш авани?», «Са итимди» ва маса гъа ихътин шиирар мисал яз гъида. Са шакни алачиз, ибур виридаз чидай хрестоматийный затӀар я. Абура дагъвийрин къилихарни хесетар, ацукъун-къарагъун, инсанрин рафтарвилер ва абурун алакъаяр себеб яз арадал къевезвай къемеди дубшуьшар, гъакимринни абурун гъилик квайбурун араяр, абурун къенепатан алемдин къуьруькар къалурзава.

Амма, гъайиф хъи, гъа ихътин регъятдиз кӀелиз ва иливариз жедай чӀалари Жамидинан генани дерин шиирар хъендик тазва.

Абур кӀелайла, Жамидин хъвер сивеллай зарафатчи хъиз ваъ, уьмуьрдин чӀехи ва важиблу фикирра аруш хъанвай гъамлу философ хъиз аквада.

Мисал яз са жерге шиирар гъиз жеда: «Хатадай за квез кІанивал тавуртІа», «Хъсанвилер ийиз куьн геж тахъурай», «Герек авач, Жамидин», «Зунни, вун хъиз...», «Зун къейила», «Зунни зи рикІ са палатада», «НикІикай риваят» ва масабур.

И шииррин къенепатан везин, абур кхъенвай уьлчмени амайбурукай чарабур, кІелзавайдаз гъизвай хъвер экуь гъам квайди ийизвайбур, яшайишдикай дерин хиялриз гъахъиз тазвайбур я.

И фикирдин керчеквал къалурун патал и чІаларай са бязи цІарар гъин:

*Завай жедач квез виридаз кІанивал,
Куьн гзаф я, – акъазвани гъавурда?!
Къалурмир куь инсанвилин къайивал,
Хатадай за квез кІанивал тавуртІа.*

(«Хатадай за квез кІанивал тавуртІа»)

*«Къайгъу авач, мурадрик куьн агакъда,
А геж хъунин гъавурда чун акъурай!
Садрани гъич квелай, дустар, алакъдай
Хъсанвилер ийиз куьн геж тахъурай!*

(«Хъсанвилер ийиз куьн геж тахъурай»)

«Зунни, вун хъиз...» шиир иллаки таъсирлуди я. Адан кылин къетІевал адакай ибарат я хъи, ана сура-рал атанвай касдихъ галаз сура авайди рахазва. Ина зарафатдин ва я хъуьруьнин гел ерли авач. Ихътин шиир Жамидина кхъин вич алапат жедай кар я. Гъавилай ада фикирни гзаф желбзава, зурбадаказ таъсирни ийизва:

*Зунни, вун хъиз, атайди тир сурадал,
Зани, на хъиз, агъзур жуьре фикирнай.
Вилер алаз къванераллай йисарал,
Зани, на хъиз, къейибуруз зикирнай.*

*Зазни, ваз хъиз, бахт жагъурун четин тир,
Зани, на хъиз, ни чІугунай цуькверин.
Зазни, ваз хъиз, экуь дуьнья ширин тир,
Зунни, вун хъиз, межлисравай кьуьлерик.*

*Зунни, вун хъиз, ашукъ хъанай гъетерал,
Зани, на хъиз, хатур хвенай дидедин.
Зунни, вун хъиз, къекъвенанай, дуст, чилерал,
Зани, на хъиз, дад акунай виртІедин.*

*Зунни, вун хъиз, килигнай, дуст, ракъиниз,
Зани, ва хъиз, гатфарин марф акьунай.
Зунни, вун хъиз, чІалахъ тушир рекъинихъ,
Зазни, ваз хъиз, дуьнья кІандай ахкуна.*

*Чи арада уьмуьрдин и гура
Тафаватни ава, дуст, ваз акунвай:
Зун атана секин хъанва сура,
Фикирзава вуна иниз атункай...»*

Шиир, вич гьикъван сефилди ятІани, уьмуьрдал ашукъ хъуникай, адан ширинвиликай, адан гуьзелвал, вичин бязи туйкъуьлвилерни кваз, и дуьньядихъ галаз алакъалувилкай я.

Гъа ихътин арифдарвилдин деринвилелди, чеб туйкъуьрнавай жуьредин къетІенвилелди Жамидинан пуд поэмани тафаватлу жезва: «Къени рахух, пакани», «Зунни мад къвед», «Рехивал». Абур яшайишдин ва руьгъдин чІехи месэлайрикай я. Абура Жамидинан бажарагъ гзаф патарихъай ачух хъайиди аквазва. Шаир ва таржумачи Андрей Внукова «Рехивал» поэматрикай лугъунни авунай: «Заз чиз, им чи эдебиятда вичиз барабарди авачирди я». Им чІехи къимет я.

Жамидин вичин уьмуьрдин эхиримжи йисара алай аямдикай, адан какахъайвилкай, адан аламатрикайни керематрикай чІехи поэма кхъиз эгечІнавай. Ада заз са бязи чІукар кІелни авунай. Гъайиф хъи, шаирдивай и эсер кьилиз акъудиз хъанач. Низ чида,

белки, адалди авторди вичин яратмишунра амайбурулай къакъан мад са кукIуш муьтIуьгъардай. Ахътин алакъунар вичихъ авайди ада вичин гзаф эсерралди къалурнавай ва кIелзавайбуруз гъахътин умударни гузвай.

Къхъиз эгечIна куьтягъиз тахъай поэмада вич «эхиримжи сатирик» хъунин мурад хъайи Жамидина вири вахтарин ва халкъарин сатирикар са межлисдиз кIватIунин ва абуру дуьньядин чIехи месэлаяр гъялунин, инсанрик квай нукъсанар, инсаният къулухъди чIугъазвай ва къени крар хъендик кутазвай чIурувилер ми хъиз арадай акъудунин фикир-мурад вилик кутунвай.

Виридуьньядин сатирикрин межлис къиле фин керчекди яз гъисабун хъайитIа, чи рикI алай шаирдикай ва дустуникай вич галамачиз къейдзавай нубатдин юбилейдин йикъара чавай са кIусни ян тагана лугъуз жеда: аниз лезги шаир Жамидиназни эвернава.

2014

УЛАМДИН КЪВАН ЯЗ

И мукъвара заз Ибрагъим Гъуьсенован цIийиз чапдай акъатнавай «Уламдин къван» ктаб (Дагучпедгиз, 1989) кIелдай мумкинвал хъана.

Шаирдин цIийи ктаб жуьреба-жуьре йисара кхъенвай шииррикай ибарат я. Виридалайни «яшлу» шиирдин кIаник – 1950, виридалайни «жегъилдан» кIаник 1989-йисар къалурнава.

Ктабдин къилин лишанлувал адакай ибарат я хъи, шаир ва я адан лирикадин игит, гъамиша хъиз, лезги чилин, вири уьлкведин ва санлай «вири дуьньядин», абурун виридан сад сада хъ галаз сих хъанвай къисметрин къайгъуда ава. Шаир патал гъвечIи ва я чIехи темаяр авач. Шаирди дуьньядин куьлуь ва чIехи эменнийрин арада са тафаватни твазвач.

ГъвечIи ватандиз ийизвай майилвал милайимди, назикди, хвавилинди, уьлкведиз ийизвай майилвал

ватандашвилинди ятIа, вири дуьньядиз ийизвай ма-
йилвал виниз тир дережадин инсанвилинди ва жаваб-
дарвилинди я.

*Я бубадиз, я заз къакъан сегънеда
Къисмет хъанач гъакъикъатдиз тамашун,
Чирни хъанач Брежнева уьлкведа
Малумрайди цIерид йисан тарашун.*

(«Уьлкве кыле фич эхир и къайдада...», 15-чин)

Квекай Ибрагъим Гъуьсейнова кхъейтIани, ам
эвелни-эвел шиирдин игитриз шаирдин вилерай
килигзава, ахпани ада чна винидихъ лагъай хвави-
лин, ватандашвили, инсанвилини жавабдарвилелди
чун элкъуьрна къунвай алем, жемят аннамишзава.
Гъавилай шаирдин чIалар халис, таб-гъилле квачир
гъиссерив ацIанва. Адаз и дуьнья гуьрчегарзавай,
инсандин уьмуьр маналамишзавай гъар са куьлуь
шей багъа я, а шей адаз та дуьньядив барабар я:

*Язух къвезва ваз гишила рекъизвай халкъар:
Тух вилерай авахъзава перишан накъвар.
Ви дакIардиз кIуф язавай гишин нуькI аку!
Садра къванни ганани на гишин нуькIрез твар?*

*(«Язух къвезва ваз гишила рекъизвай
халкъар...», 14-чин)*

Амма шаирдиз яшайишдин тIал-квалдикай, адан
нукъсанрикай, кимивилерикай лугъунни вичин вези-
фа яз аквазвайди, инал гъанвай къуд цIарцIяй хъиз,
ктабда гъатнавай са жерге маса шииррайни къатIуз
жеда. И везифа Ибрагъим Гъуьсейнова шаирдин къи-
лин везифа яз гъисабзава. И аннамишун адан шиир-
рин ва шаирдин везифадикай кхъенвай саки вири
чIалари тестикъарзава. ЦIийи ктабдани и темадиз
бахшнавай сонетра шаирди лугъузва:

*Сифте халкъдин шаир, ахна шаирди
Халкъ тухуда туна вичин гуьгъуьна,
Халкъ шаирдин гьар са цIарцIуз уртах я.
Халкъдин эдеб-гъаядин ва фикирдин
Вири рекьер твада ада гуьнгуьна:
Халкъ шаирдин гъиле авай пайдах я.*

(«Шаир халкъдин гъиле авай пайдах я...», 39-чин)

За и цIарар кье Ибрагъим Гъуьсейнован вичин адресдиз лугъудай (эхь, эхь, за чин къазвач, за рикIивай лугъузва). Шаирдин уьмуьр уьлкведин жуьреба-жуьре, гьахъ кIани инсанар, дуьз гаф гьисаба къан тийизвай девиррал гьалтна. Амма ада гьамиша халкъдин рикIе авай гаф лагъана, ам халкъдихъ галаз санал хъана ва адахъ галаз сад я. Идан гьакъиндашни цIийи ктабди шагъидвалзава.

Къакъан дережадив агакънавай устадвилехъ галаз санал жегъилвиллиз хас гьиссер жанлу тирвилляй шаирдин экуь хиялар, камаллу фикирар регъятдаказ бейнидиз гьахъзава. Абуру чпин дуьзгуьнвилелди, тамамвилелди кIелзавайди халкъдин руьгъдихъ галаз алакъалу ийизва, адав фикириз тазва. Адаз таниш шейэриз цIийикIа килиг хъийидай мумкинвал гузва, халкъдин умуми майилрин ва мурадрин лишанар чIугвазва. Халис шииррин везифайрикай сад гьам тушни къван:

*Лекъ хьун квез я, садрани лув ганачтIа?
Инсан хьунни квез я, эгер гьахгъуниз
Нубкервална, гьахгъузвал цIув каначтIа,
АвунатIа калвал анжах руфуниз?*

(«Гьахгъунин тариф», 35-чин)

Инге гьа ихътинди я ктабдин къилин фикир, гьа ихътин фикирдалди ктабдин шиирар сад садахъ гал-кIанва.

Ибрагъим Гъуьсейнова, малум тирвал, лезги поэзиядиз гъеле садани чи эдебиятда ишлемиш тавунвай

кІалубарни уълчмеяр гъунин карда ва гъакІни алатай асиррин чи поэзияда деб хъанвай кІалубрикай (гъезелрикай, къошмадикай) менфят къачунин ва абур манадин жигъетдай девирдив къадайвал гегъеншарунин ва давамарунин рекъе мукъуфдалди кІвалахзава. ЦІийи ктабда гъатнавай эсерарни жуъреба-жуъре кІалубра ава: гъезелра, рубаййра, сонетра, триолетра, верлибрийра ва масабура. Ктабда гъакІни этюдри, миниатюрайри чка къунва. Са бязи кІелзавайбуру лугъунни мумкин я: кІалубдихъ галтугун мана-метлебдиз зарар гун лагъай чІал жедачни? Дугъриданни, Ибрагъим Гъуьсейнован виликдай чапдай акъатай ктабра ихътин дуьшуьшар кими хъаначир. Амма «Уламдин къванце», заз аквазвайвал, кІалубрин жуъреба-жуъревал гужуналди авунвайди туш. Ачухарзавай фикирри абур азаддаказ, кІалубдини мана-метлебдин сихвал тамамди авуналди, къабулнавайди регъатдиз къатІуз жеда. И кар «Гъезелри» ва са жерге рубаййри субутзава.

Амма ихътин фикир, месела, ктабда гъатнавай триолетрикай лугъуз жедач. Вучиз лагъайтІа, триолетар гъакІан къуру тапшуругъриз, гафарин гапІалриз элкъезва, абур мана-метлебдикай (яни дерин мана-метлебдикай) магърум жезва. И «уъзуър» неинки са Ибрагъим Гъуьсейнован триолетрик, ам триолетар яратмишзавай са жерге лезги шаиррин и кІалуб ишлемишна кхъенвай чІаларикни ква.

Сонетдин кІалубдални эхиримжи йисара чи гзаф шаирар ашукъ хъанва. Амма, гъайиф хьи, са шаирдини я сонетдин, я сонетдин тажунин классический кІалубрин истемишунрал амал ийизвач. Ибрагъим Гъуьсейнован цІийи ктабда гъатнавай сонетарни («Шаир халкъдин гъиле авай пайдах я...», «Агъзур йисар са кас патал гзаф я...»), мана-метлебдин жигъетдай усалбур туштІани, классический кІалубдин жигъетдай тамамсузбур хъанва.

Заз инал са-къве гаф «Пуд баян» шиирдикай (ам пуд паюникай ибарат я) лугъуз кІанзава. Гъикъван

кЈелнатЈани, зун и шиирдин са паюнинни гъавурда акъунач. Себеп, гъелбетда, шиир верлибрдалди кхъин туш. Верлибрдал кхъенвай шиирар кЈелунив зун вердиш я. Амма и чЈал за пара кЈелна, тЈимил кЈелна – арадал затЈни атанач.

И шиирдин муькуь са терефдикайни къве гаф хълагъин.

Верлибрда рифмаяр тахъайтЈани жеда. Амма везин, цЈалцЈамвал хъун лазим я эхир. Шииррин устад Ибрагъим Гъусейновавай лезги поэзиядин тарциз верлибрдин кЈалам дуьзгуьндаказ ягъиз тахъуни зун са тЈимил пашманарна.

Ктабдик типография себеп яз акатай нукъсанарни ква. Месела, 42-чина авай «Этюддин» къвед ва пуд лагъай бендерин арадиз и чЈал кхъей йис къалурзавай рекъем аватнава. Идалайни гъейри, эхиримжи бендина цЈарар акахънава. Абур, заз чиз, икЈ хъун лазим я:

*На айвандик кьурурзава
Аялдин мукЈур –
Дуьньядиз бахт ракъурзава
Гъейридаз такур.*

Ктабда гъатнавай муьгъуьббатдин чЈалари, дишегълидиз бахшнавай шиирри рикЈик са гъихътин ятЈани хуш гъалаба кутазва. «Яр галачиз Гъиссер юзадач», – лугъузва шаирди. Дишегъли – шаир патал уьмуьрдин чешме, гуьзел крарин бине я.

Санлай къачурла, «Уламдин къван» мягъкемди хъанва. Ам гъакъикъатда лезги поэзия са кам мад вилик тухудай уламдин къван яз жедайдак заз умуд кутаз кЈанзава.

1990

ГИЯРДИН АХЪА МЕЗ ХЪАЙИДИ

Шамсудин Исаев чи арада амачирвилихъ галаз вердиш жедай къван вахтар фенватІани, адан ажалдихъ галаз сакІани рази жез кІанзавач. Гъа къайи хабар агакъайла чІалахъ тахъайвал, гилани чи къелемдин амадаг ва руьгъдин аманеви чохъ галамачирдахъ агъадай жуьрэт ийиз адан къелемдин стхайрилай четиндиз алакъзава.

Уьмуьр – йикъар-варцар катзава, амма гъакъикъат гъихътинди ятІа, гъахътинди яз датІана чохъ гала, ва чавай адакай катиз жедач. Жегъил шаир Мегъамед Ибрагъимова кхъейвал, «гъар са касдиз къисмет жезвай утагъдиз» хъфенвай писателдин гила «цІийи уьмуьр» гатІун жезва, яни адан эсерри давамаравай уьмуьр алукънава. Неинки шаир ва гъикаятчи къейдалай къулухъ акъатзавай адан эсерар, гъакІни адан дустарин ва кІелзавайбурун рикІел хкунарни, рагъметлудан къаматдиз ийизвай гъуьрметарни гъа и алукъзавай «цІийи уьмуьрдин» са пай я. Гъавиляй а уьмуьрдин пай кутун чун паталди важиб авай везифайрикай сад я, чи буржи я.

Ихътин буржи эвелни-эвел чи играми чІехи дустунин хизандин векилри тамамаруни генани чи рикІшадарзава, рагъметлудан ирсинин къайгъу чІугвадай ва ам хуьдай багъри ва къадир авай ксар хъуни Шамсудин Исаеван яратмишунриз абурун автордин уьмуьрдилаь артух йисар гудайдайдахъ агъаз тазва.

И кардин гъакъиндай шагъидвал авун хъиз, и мукъванра Шамсудин Исаеван «цІийи уьмуьрдин» сад лагъай ктаб «Къурагъ дагълар» акъатнава. Им автордин шииррикай ибарат тир сад лагъай кІватІални жезва. Ам гъазурайди ва кІелзавайбурув агакъарун патал зегъметар чІугурди шаирдин хизан, адан рухъвар я.

Ктабда къве пай ава: сад лагъайди, «Гиярвидин сес», авторди вичел чан аламаз гъазурнавай ва чап тахъана амукънавай къилдин кІватІал тир, къвед лагъайда шаирдин архивдай жагъун хъувунвай чІа-

лар гъатнава. Ктаб гъиле къунни, ам кЕлдай гъар са касдин къилиз сифтени-сифте, заз чиз, ихътин фикир къведа: Шамсудин Исаевахъ датІана мани лугъузвай руъгъ, дустарихъ ва вичин багърийрихъ куъкІвена кузвай рикІ авай, вучиз лагъайтІа, ктабда гъатнавай чІалар саки вири маниярни дустаризни архайриз бахшнавай шиирар я. РикІивайни, Шамсудин муаллим гъахътин жумарт рикІ авай кас тир. Адалай вичин уьмуърда халис инсанпересдин ва яратмишунардай касдин къамат сад садавай къакъат тийидай битав са кІалубда тваз алакъна. Адалай гъам журналист, гъам гъикаятчи, гъам къелемдин ва руъгъдин стхайрин жумарт хванаха яз вичин къакъан дережа вири уьмуърда хуъз алакъна. Къурагъ дереда хъайи, авай ва жезвай къван хъсан, мешреб алай крарикай, чешне тир ксарикай, абурун мурадрикайни хиялрикай, шадвилерикайни сефилвилерикай кхъей къван макъалайра Шамсудин муаллимди вичин девирдин шикил, адан артухвилерни эксиквилер къалурнава. Лезгистандин къадим пипІерикай тир Къурагъ дередин къетІенвал вири лезгийриз раиж ийиз, авайвал къалуриз алахъна, адалай и кар ийиз алакъни авуна.

Адакай гъикаятчидикай хъиз рахайтІа, адан гъвечи, генани дуьдаказ лагъайтІа, бицІи гъикаяйрихъни лезги эдебиятда чпин чка ва къилдинвал ава. Абура-рал виридал автордин руъгъдин дуъзгуьнвили-ва уьмуърда анжах хъсанвилер ийиз алахъунихъ авунвай эвер, дидед чІалан кесерни эсер ава. Бязи чІавара акІ жеда хъи, адан гъикаяйра са гъихътин ятІани «аялвал» ава, амма им абурун са рехнени ква-чир михъивални ва кЕлзавайдан рикІив агакъардай саягъда чурурнавай камаллувални устадвал я.

Шаирдикай хъиз Шамсудин муаллимдикай гаф кватайлани, адахъ вичин къетІенвилер авачиз туш. Адан «Къурагъ дагълар» шиирдикай неинки са Къурагъ дередин гимн, вири халкъдин мани хъунини санлай адан шаирвили-ва алакъунрикай лугъузва. Ада вичин эхиримжи шииррикай сада вичи вичиз гузвай къиметни вичи тухвай уьмуърдал разивилинди я:

*ЖикIид тарцин хъана зун цуьк:
Садаз – цацар, садаз – атир,
Хайи халкъдихъ кана зи рикI,
Саданни за ханач хатир...*

*КIан хъанач заз чIехивилер,
АвайтIани алакьунар.
Негъиз хъана ялтахвилер,
Тирвал жуван акъакьунар...*

*Йисар са-сад алатзава,
РикI хци – чан къуьзуй хъана.
Гила, дустар, заз кIанзава
Уьмуьр зи квез гуьзгуь хъана.*

И шиирдай шаирдин ниятрин ва мурадрин еришар, адан вири уьмуьрдин макьсад ва нетижа аквазва, чавай, ам чидайбурувай, ам вичин уьмуьр чаз «гуьз-гуь хъана» кIан хъунал гъахъ туш лугъузни жедач.

Дуст хъиз, амадаг хъиз, хванаха хъиз ва халис гиярви лезги хъизни Шамсудин муаллим вини дережадин къегъал кас тир. Чи вилик квай ктабда гъатнавай бахшбендерин къадардиз ва абура къунвай тIварариз килиг: вири чи халкъдин арада сейли ва гуььрмет авай ксар я. Шамсудин муаллимди абурухъ галаз, лезгийри лугъудайвал, са кап фу тIуьна ва и чIалар гъа кап фаз авунвай гуььрметдин лишанар я, шаирдин гъилин ва рикIин жумартвилер я, ада вичиз играми ксарин агалкъунрал ийизвай дамахдинни такабурвилин яржар я.

РикIивайни Къурагъиз ва и дередиз физ-хтай къван шаирарни гьикаятчияр, алимарни журналистар вири Шамсудин муаллимдин хванахаяр тир, вучиз лагъайтIа, ам йифиз-юкъуз ахъа варарин иеси, къени мугъманрал рикI алай, мугъманвилин лап бан-бубайрилай аламай адетрал амал ийидай зурба дагъви тир.

Са ирид-муьжуьд йис идалай вилик зун жуван уьмуьрда сад лагъай гъилера Къурагъ дередиз фе-йила, заз анавай мугъманперес къегъалрин жумар-

твилер акунай. Гъил ва рикI ахъа а халис лезгийрин виридан мецел алайди ва виридан чешне Шамсудин муаллим тир. Вирида чпин машгъур ва бажарагъ авай ватанэгълидал дамахзавай. Гъа чIавуз Шамсудин муаллим къиле аваз, райондин газетдин машинда акъахна, чун и дередин хуърериз чи хванахайрал къил чIугваз фенай. Чахъ вахт тахъанмаз рагъметдиз феи чи играми дуст, вирида вичиз «Къурагъ райондин медениятдин министр» лугъуз хъайи Алим Эмиргъамзаевни галай.

Са юкъуз Гелхениз Мегъамед Камалдиноваз (рагъмет хъуй вичиз), муькуь юкъузни чун ашави шаир Гъуьсейн Рамазановаз мугъман хъанай. И рекъера Къурагъ дередикай гъам Шамсудин муаллимдивай, гъамни амай дустаривай ван хъайи къван къимет авай ихтилатар зун патал жагъин тийидай хътин хазина хъанай. А ихтилатар неинки чкадин тарихдикай, гъакIни аниз атай-хъфей машгъур ксарикай ва маса къариба вакъийрикай тир...

Шамсудин муаллимдин вири хъсан эсерар, гъам гъелелиг акъат тавуна амайбурни, санал кIватIна, са жилдина аваз акъудун вижевай кар жедай. Амма исятда шаирдин вири шиирар кIватI хъувуна акъудуник къил кутур адан хва Расимаз афериндин гаф неинки са къурагъвийри, гъакIни Шамсудин муаллимдин дустари ва адан эсеррал рикI алай вирида лугъуда.

РикIик квай мад са месэла ава. Шамсудин муаллим амач лугъудай гафунин чIалахъ гзафбуруз жез кIанзавач. ГъакI хъайила, и гъисс квадар тавунихъни вичин метлеб ава. И кар патални Къурагърин юкъван куьчейрикай садаз Гиярдин чархачи хъайи ва вири дередин таъсиб хвейи, адан тIвар хкажай Шамсудин Исаеван тIвар ганайтIа, им неинки адан руьгъдиз авунвай гъуьрмет жедай, и карди ам датIана чахъ галамайвилин фикирдизни къуват гудай.

ИкI жедайдак чаз кIевелай умуд кутаз кIанзава.

2007

ТАР КЪУРАЙТИА, ЦИЛ ХУЪХ

«Лезгийрин революциядин вилик квай девиррин литература» ктабдикай фикирар

Лезги халкъ чЕхи тарих аваЙ эдебиятдин сагъиб я. Амма, гъайиф хъи, виридалайни гзаф рикI тIардай са кар ава: чи эдебият тамамдиз кIватIнавач, чапдай акъуднавач, илимдин рекъелди чирнавач. Адан векилрин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай, маса халкъарин эдебиятрихъ галаз хъайи рафтарвилерикай ва адан мидаим ва пак адетрикай кIелдайбурун дерин къатариз саки хабар авач лагъайтIа жеда.

Ингъе, и кар фикирда къуна, мукъвара чи вилик Даггосуниверситетдин доцент, СССР-дин писателрин Союздин член Гъ.Гъ. Гашарова «Лезгийрин революциядин вилик квай девиррин литература» ктаб эцигна. Вичин тираж тIимил тир и ктабда алатай девиррин хейлин чIалан устадрин эсерар гъатнава.

Лезги поэзиядин къадимлувал, адан гуьзел адетар, чIалан фасагъатвал ва гуьрчегвал, са гафуналди, адан девлетлувал и ктабдай гегъеншдиз ачух жезва. Халкъдин мецин яратмишунрин ва РагъэкъечIдай патан халкъарин вини дережадин поэзиядин чешмейрай къил къачузвай лезги поэзиядин милливал ва къетIенвал мад сеферда ашкара жезва.

Месела, вичин чIалар сифте яз ктабда гъатнавай Миграгъ Къемеран бендер, на лугъуди, халкъдин манийрин булахдин стIалар я. Амма гъа халкъдин маниярни са ни ятIани туькIуьрнавайбур тушни? Автордин тIвар квахъна, халкъдиз, адан руьгъдиз ва къанажагъдиз мукъва тирвиляй абур адан рикIел аламукънавачни? Миграгъ Къемеран тIварни амуьк тавун мумкин тир, эгер ада манийра вичин тIвар къуначиртIа. Шииррин тIарам цIараралди къалурнавай муьгъуьббатдин ва адахъ галаз алакъалу тир мусибатди арадал гъанвай пашманвилини гъамлувилини ялавлу гъиссер гъихътин хъайитIани инсандин рикIик зурзун кутадайбур хъанва.

Миграгъ Къемер хъиз лезги кІелзавайдаз сифте сефер яз Куъре Меликан, Къележугъви Забитан, Лезги Къадиран, Лезги Салигъан, Цилингви БукІадин (Абукаран), Саид Агъмедан тІварарни, чІаларни малум хъхъанва. Ибурулай гъейри, Лейли ханум, Ахцегъ Назим, Тигъиржалви Эмиралі, Эмираслан Гъани, Чилихъ Абдулгъамид хътин шаиррин чІаларни эхиримжи къвед-пуд йисан къене чав агакънавайбур ва сифте яз лезги поэзиядин ктабда гъатнавайбур я.

Гъелбетда, ктабда лезги халкъдихъ хъайи вири шаирар гъатнава лугъуз жедач. Вичин вири тарихда садрани динжвал, архаинвал, садвал такур лезги халкъдин ругъдин хазина датІана чапхунчийрин гъужумрик хъун сеbeb яз гъикъван ктабар, халкъдин къанажагъдин ва ругъдин имаратар терг хъана. Деринриз эвичІ тийин, къад лагъай асирдин сифтегъан са къанни цІуд йис къачун. Араб гъарфаралди кхъенва лугъуз (угърашвилиз тум-къил жедач, лугъуда бубайри), агъзурралди ктабралди, лезги чилел лезги векилри кхъенвай, таржума авунвай, кІватІнавай ктабралди инкъилабдин цІай гужлу ийиз алахъайди гзафбурун рикІел алама, къе и кардин гъакъиндай тІимил лагъанвач ва тІимил кхъенвач. Амма а цІай, къе чун шагъидар я, гужлу хъаначтІани, а йисарин къанлувилин гелер деринбур ва гъамишалугъ яз амукъдайбур хъана. Чун къилин ихтилатдивай къакъатзаватІани, гаф атай чкадал лугъун: заз чи халкъдин векилар вишералди милливиливай, хайи чиливай, дидед чІалавай, а чІалал кхъенвай ктабривай, са гафуналди, бубайрин бинейривай яргъаз хъунин дувулар иллаки халкъдин ругъдин имаратар цІуз вегъей гъа 20-30 лагъай йисарай аквазва.

Амма а халкъ чІехи ва мидаим я хъи, ни эгер тар къурай чІавуз цил хуъзватІа. Чун вичикай рахазвай ктабди чи халкъ гъахътинди тирдан шагъидвалзава. Яни заз лугъуз кІанзава хъи, 14-асирдилай эечІна, гъар са виш йисай сад-къе шаир ва абурун чІалар рикІел хуън ва абур несилрив агакъарун – им чи эде-

биятдин кьуранвай гзаф тарарин емишрин цилер хуьн лагъай чІал я. Гъа цилера чи гележегдин эдебият ва я эдебиятдин гележег ава.

Гъейран жедай кар ам я хьи, ктабда гъатнавай гъар са шаир, абурун уьмуьрдикай ганвай баянрай аквазвайвал, вичин девирдин адалатсузвилиз, зулумдиз ва абурун жилавар гъиле авай жаллатІриз акси яз экъечІзава. Гъа и лишандай чи халкъдин руьгъдин са тереф – викІегъвилихъ ва гъахълувилихъ, инсанвилихъ ва дуствилихъ авай майиллувал аквазва.

Лезги поэзиядин социальный жигъетдай хчивал ва мана-метлебдин рекъяй деринвал, тематикадин гегъеншвал ва шииррин кІалубрин жуьреба-жуьревал виниз тир дережадив XIX лагъай асирда ва XX лагъайдан сифте кълера агакъна. И девирда яратмишай чІалар хайи чилин дердерихъ ва гъамарихъ галаз, мурадрихъ ва умудрихъ галаз лап мукъувай алакъада ава. Мирза Али, Рухун Али, Етим Эмин, Мирзе Гъасан, Чилихъ Абдулгъамид, СтІал Сулейман хътин зурба арифдаррин ва шаиррин чІалари мад сеферда и кар тестикъзава. Милливал, чІалан девлетлувал, чІалан лезгивал, поэзиядин жуьреба-жуьре художественный такъатрин пайгарвал ва кутугайвал, куьрелди, гъар са устаддин руьгъдин дуьзгуьнвал ва мецин дилаварвал мад сеферда аннамиш хъувурла, лезги поэзия гегъеншдиз ва дериндай, тамамдиз ва мукъуфдивди ахтармиш тавунвай ивиририв ацІанвай чІехи гъуьлуьв гекъигиз кІан жеда.

«Лезгийрин революциядин вилик квай девиррин литература» чи какахъай вахтунда акъатнавай лап хъсан ктабрикай сад я. Ада, са шакни алачиз, кІелзавайбуруз руьгъдин чІехи ва нуш жедай ем гуда, ада «рекъелай алатнавай» гзафбуруз дидед чІал ва бубайрин ерияр ширин хъийида. Амма им ктаб вичин тамамвилив агакънавайди, са нукъсанни кумачирди я лагъай чІал туш.

Ктабдин тІвар, зи фикирдалди, дуьзди хъанвач, тІварцІе авай гафар какахънавай хъиз жезва. Яз маса

тІвар, куъруъ ва ктабдив къазвай тІвар хъанайтІа генани хъсан жедай.

Шаирар яшаміш хъайи девиррин, авторрин яшдин чІехи-гъвечІилин галай-галайвал ктабда хуъз алахънаватІани, Цилингви БукІадинни (Абукаран) (1705-1760) Лезги Агъмедан (1762-1840) чкаяр хайикъейи йисариз килигайла, дуъздаказ тайиннавач. Абур XVII асирда дидедиз хъайи Лезги Къадиранни Ихрек Режебан арада гъатнава. Мад са шумуд шаирдин чкаяр какахънава.

Ктаб тукІуърайдалай аслу тушир ихътин са кимивални ава: ктабдин гъвечІивал. Издательстводиз вичи ктабдиз виликамаз тайинарнавай чинрин къадарда инкъилабдилай виликан лезгийрин поэзия вири гъакъ тийидайди чир хъун лазим тир. Гъа и кардиз килигна, адак халкъдиз фадлай машгъур тушир са жерге шаиррин – Хпуъкъ ТІажибан, Хъуълуд Абдуллагъан, Муъгъверган Алидин, Ашукъ Суъйгуънан, Къурагъ Афизатан, Хпеж Къурбанан, Къурагъ Сейфуллагъан чІалар акатнач жеде.

ЯтІани, ктаб тамамди ва инкъилабдилай виликан лезги поэзиядикай жезмай къван дериндай ва гегъеншдиз хабардар ийидайди яз ва вири уълкведа яшаміш жезвай лезгийрин къадар фикирдиз къачуналди тайиннавай тираж аваз ахкъуд хъийидайдак умуд кутаз кІанзава.

Ихътин ктабра чи халкъдин умуър, адан тарих ва гележег ава. Чна абур хуън ва гележегдин несилрив агакъарун лазим я. Гъикъван чун тарихдин вилик буржлу яз амукъайтІа, гъакъван чун гележегдин вилик тахсирлу жеда.

1990

ДАР ЙИКЪАР ДАРБАДАГЪЗАВАЙДИ

Мурсал Алпанан тIвар лезги эдебиятда мягкем-диз гьатнавайбурукай сад я. Алатай асирда 70-йисара эдебиятдиз атай ада вичин кьилдин гел тайинарна. Гьам шииратдин, гьамни гьикаятдин эсерар яратмиш-завай адан камар кьвердавай кьетIибур ва мягкем-бур хьана.

И рекье чIугур зегьметдин нетижа яз адан шииратдин «Елкен», «Сир», «Ирс», «Алпаб», «Бигер» ва гьикаятдин «Бубадин кIвал», «Чирагъ» ктабар акъатна.

Шаирдин яратмишунрин кьилин темаяр, ада вичин кьилин везифа вуч ятIа кьалурзавай лишанар адан ктабрин тIварара ава лагъайтIа, чун ягъалмиш жедач. И тIварар-гафар гзаф дерин мана ва метлеб авайбур я, абурун гьар садан далудихъ чIехи дерин-вални кьакъанвал гала, зурба сирерни мураддин гурвал гала. Шаирдин яратмишунрин тавхана гьа ихътин кьадимлу ва гуьзел бинедал кьурмиш хьанва.

Лезги эдебиятда шаирри чпиз тахаллус яз хайи хуьруьн, миллетдин тIвар ва я са маналу гаф кьачунин адет фадлай тайин хьанва. Смугьулви Мурсал Мамеджафарова и адет маса жуьреда цIийи хьувуна: ада вичин тIварцIихъ лезгийрин кьадим уьлкведин тIвар гилигна, шаирдикай Мурсал Алпан хьана.

И кардихъ вичин бине авачиз туш.

Дерин тарих авай Алпан гьукуматдикай вичин шиирра ва поэмайра кхьиз сифте кьил кутурди Мурсал Алпан я. И кардалди ада кьенин лезгийриз чпин тарихдин дувулар чир хьуни а чIварахар гележегдани сагъ ва сад яз амукьдайвилин заминвал гудайдакай лагъана ва лугьузва.

Ватандин ва халкъдин тема шаирдин яратмишунрин никIе гьамиша сад лагъай ва кьилин кьарабас я. Ада хайи чилин тIалар-квалар, дердер, гьамар, хиялар-мурадар вичин рикIе «регъвезва», абурун «тIебиат» чирзава ва абурун дава-дарман вуч ятIа лугьузва. Шаир гагъ туьнт жезва, гагъни векъи, гагъ адан сес хьуьтуьл жезва, гагъни умун, амма адан кьетIивал,

къилин мураддихъ финин хчивал эксик жезвач, адан са шиирдай маса шиирдиз, поэмадай маса поэмадиз, санални къатІ тежез, са алакъя яз, гъамиша эвелимжи са фикир давам жезва: халкъдин садвал; герек, гъар са лезгиндин рикІе гъа и гафар кхъена жен, гъар са халисан лезги хва ва я руш гъа и мураддалди яшаммиш жен ва ам къилиз акъудиз алахъин.

Батандизни халкъдиз ийизвай вафалувилин дережа къалурун патал шаирдин и къве цІар гъун бес я:

*Халкъдин гъалар тирла чІуру,
Вучда вакай твана, чуру?*

И къве цІарцІе авай шаирвилин дережани магъирди хъанва.

Мурсал Алпанан яратмишунрихъ къешенг маса терефарни ава. Ам лирик я. Ада яшайишдикай, уьмуьрдин жуъреба-жуъре терефрикай ийизвай веревирдер арифдардин дережадинбур я. И лишан тІебиатди пай ганвай шаирриз хасбурукай сад я.

Лезги шаирдин рикІ урусрин ва дуьньядин халкъарин маса шаиррин чІалариз тешпигъар-незираяр кхъинални ала. Амма адан ихътин эсеррихъ чпин къетІенвалава. Абураавтордимаса халкъдин векилтиршаирдихъ галаз гагъ гъа са жуъреда фикирзава, гагъ адахъ галаз веревирдерзава, гагъни адахъ галаз гъуьжетзава. Гъа веревирдера ва гъуьжетра лезги шаирди вичин бажарагъ синагъ ийизва, кІелзавай касдиз гузвай кфетни надирди жезва.

Муьгъуьббатдин шииррани, тІебиатдин гуьзелвилериз бахшнавай чІаларани авторди вич халисан ашукъ ва шикилчи тирди тестикъарзава, вучиз лагъайтІа авторди хкъягънавай рехъ сад я: са лишандалдини, са гафуналдини фашалвал тавун, гъакъикъатдиз мукъва жез алахъун.

Са гафуналди, алай аямдин лезги эдебиятда Мурсал Алпан вичин къилдин чка къунвай ва вичин хусси рекъай физвай шаир я. АкІ тирдан гъакъиндай «Дар югъ» ктабдин и шагъидвалзава.

«Дар югъ» – им къенин девир я. Адахъ ачух, баркаван йикъар галайдакъ шаир инанмиш я. И инанмишвал ада кЕлзавайбурузни багъишдайдал са шакни алач.

ИНСАНВИЛИННИ КАМАЛДИН ДЕРЕЖАЯР ХУЪЗВАЙДИ

*(«Шарвилидин невеяр» ктаб кЕллайла
авур фикирар)*

Лезги шаирарни гъикаятчияр санал кІватІ хъайила, шумудни са сеферда ихътин ихтилат кватнай: лезгийрин арадай акъатнавай алимрин къадар Дагъустандин амай халкъарин алимрин къадардилай къве сеферда гзаф я, амма чи алимрикай жуван дидед чІалал кЕлиз-кхъиз жедайбур гъисабун патал къве гъилин тупІар гзафни хъун мумкин я.

Яраб икІ вучиз ятІа? Илимдин къакъан кукІушар муьтІуьгъарзавай ксариз, чебни хуърера хана чІехи хъайибуруз, чпин дидединни бубадин чІал алимдив къур дережада аваз чир хъун вучиз четинз акъваззава?

Гзаф лезгияр кІватІ хъанвай маса са шумуд мярекатдани зун ихътин дуьшуьшприн шагъид хъанай: флан къван илимдин дережайрин сагъиб я лугъуз, а ксариз гъуьрмет авун яз, гаф гайила, абуру чпиз лезги чІал чин тийидайди хиве къуналди, чпин гаф урус чІалалди раханай.

И кардин гъавурда гъикІ акъун лазим я? Им лезги чІал кваз такъун яни, виле такъун яни? Я тахъайтІа а алимар лугъудайбуруз илим чир хъунин дережани дидед чІалай авай чирвилерив къурди яни?

Гъар са кас гъи миллетдин векил ятІа тайинарзавайди адаз вичин дидед чІал чир хъун тушни мегер? Жуван чІал течидайбурукай чи писатель Расим Гъажиди лап тирвал лагъанва: «Миллет авачирбур».

«Шарвилидин невеяр» ктабдин авторди вич гъи миллетдин векил ятІа чІехи такабурлувилелди лугъунни ийизва ва тайин краралди субутни ийизва.

Дагъустандин Гъукуматдин университетдин социологиядин ва политологиядин кафедрадин зеведиш, философиядин илимрин доктор, профессор Омар Межидович Гъуьсейнован илимдин дережайрикай, ада и рекъе муьтIуьгъарнавай кукIушрикай инал рахунин лазимвал авач, вучиз лагъайтIа абурукай гзаф кхьинни авунва, лугъунни авунва, жемьятдиз хабарни ава.

Арифдар алимдин яратмишунрин кьилдин терефдикай – эдебиятдин эсерар арадал гъуникай чаз анжах эхиримжи йисара чир хъанва.

Амма Омар Межидовича эдебиятдиз чIехи майилар ийизвайди заз алатай асирдин 80-йисарин эхирда малум хъанай.

А чIавуз, йикъарикай са юкъуз (тайин вахт рикIел аламач), Омар Межидовича са жерге лезги шаирриз вичи кIвалахзавай университетдиз эверна, абурухъ галаз лезги студентринни муалимрин гуьруьш тешкилнай. И мярекат кьве пад патални къени межлисдиз элкъвенанай Ам чи эдебиятдин сувар хъанай лагъайтIани жеда. И мярекатдихъ мад са кьетIен метлеб авай, гъа кар патал, белки, Омар Межидовича и межлис тешкилни авунвай: эвер ганвай шаиррин чIехи пай жегъилар, эдебиятда чпин сифте камар къачузвай ксар тир. Абурук и жуьреда руьгъ кутун, абур икI саймишун, майдандиз акъудун нин хъайитIани рикIел къведай кар тушир. Жегъил шаирар патал Омар Межидовичан патай ихътин ихтибар ва гъуьрмет рикIелай тефидайди ва важиблуди тир.

Жегъил бажарагълу къуватриз виликди рум гуни ва гзаф халкъарин векилри кIелзавай университетда лезги шииратдин межлис тухуни Омар Межидович чIехи патриот тирдини кълурзавай.

Гъа и гьиссди адан яратмишунрани кьилин чка къазвайди ва адан илгъамдиз къуват гузвайдини чаз адан яратмишунрай акъазва. Гъа и чIехи ва пак гьисс адан 2002-йисуз акъатай «Уьмуьрдикай веревирдер» ктабдани кьилин чкадал ала.

Алатай асирдин, 90-йисарин сифте кьилера виликан СССР-дин вири гъвечIи-чIехи халкъар чпин кьис-

метар гъялуни гара авайла, «Лезги газетдиз» акъатай «Гъажи-Давуд» шиирди гзафбур вилив техвей жуьреда гъейранар авунай. Гъажи-Давудакай а вахтунда, чи халкъни вичин къисмет-къадар гъялуни рекъе авай чЛавуз, гъелбетда, гзаф кхъинар авунвай, амма алим-философ Омар Гъуьсейнован тIвар алаз акъатай и шиирдихъ кIелзавайбурун рикIиз таъсирдай маса, къетIен терефарни лишанар авай.

Ана, шиирда, чи халкъдин эрзиман мурад къилиз акъатун патал чна вуч авун лазим ятIа артухан къекъуьрунар-къугъунар галачиз, регъятдиз гъавурда акъадай алцифай чIалалди лагъанвай:

*Азадвални садвал халкъдиз
Нефес, рикI хъиз герек я.
Тарихди чин тагай халкъар,
Ери-бине тахъай халкъар,
Валлагъ, чархи-фелек я.*

И вад цIарцIяй чи халкъдин къенин туькъуьл къисмет аквазва. Амма заз иллаки таъсирайди «Тарихди чин тагай халкъар» лугъудай гафар я. Гъикъван гъакъикъидаказ лагъанватIа аку! Чи чIала «къисметди чин тагун», «бахтуни чин тагун» лугъудай ибараяр ава. Инал авторди, халис шаирди хъиз, ибарадиз цIийи тав язава, адав вахтунив къурвал ван ийиз тазва ва гъавилияй кIелзавайдан рикIе гъатзава, автордин рикIин тIалдин ван халкъдин тIалдин ван тирди тайин жезва.

Гъавилияй я композитор Мегъамед Гъуьсейновавайни и шиирдиз музыка кхъин тавуна акъвазиз тахъайди. Гъавилияй я Тарлан Мамедова тамамарзавай и маниди къе лезги халкъдин гимнди хъиз ванзава. Адаз яб гайила, чIарар цаз-цаз жезва, кIвачел къарагъна яб гуз кIан жеда, жува жув халкъдин хкат тийидай са кIус яз гъиссда, жуван чилиз, ватандиз жув къурбанд ийиз кIан хъунин гъисс акатда.

Ктабдиз «Шарвилидин невейар» тIвар гуналдини авторди инсанвилин, ватандашвилин ва шаирвилин

жигъетдайни вичин мурад-метлеб тайинарзава, ктабдин макъсад вуч ятІа тестикъарзава. Ада «Сифте гафуна» ачухдиз лугъунни авунва: «Ктабдин къилин мана-метлеб халкъ сад хъунухъ, хаталу вакъиайрин вилик тупламиш хъунухъ я».

Ихътин михъивилелди ва утъкемдиз вичин патриотвилин, халкъдин хвавилин гъисс къалур авуни чун шадарзава, руьгъдал мягъкемарзава.

РикІел чи халкъдин векилар тир са бязи маса алимар атайла, жуваз регъуь жезва. Гъайиф хъи, абуруз Омар Межидовичан рикІикай пай ганвач. Са шумудра ахътин алимриз чи халкъдикай кхъихъ, рахух лагъайла, садбуру чпин ажузвал хиве къуна, муькуьбуру маса векилрикай тир чпин дустар бейкеф жез кичІела чпелай а кар алакьдач лагъанай. Ихътинбур акурла, къванерни кваз регъуьла чилерай чилериз фин мумкин я.

Гъахътин «алимрикайни» чи гъилевай ктабда вижеваз лагъанва. Ахътинбурун илимдин кІвалахарни чпин хайи чилихъ, дидед чІалахъ ийизвай «майилар» хътинбур тирдал шак аламуькъзавач. Авторди ахътин гъар садал «илимдин савдагар» лагъай тІвар эцигнава. Гъикъван тукІвей, шииратдин нев галай, хци ибара я!

Лугъун лазим я хъи, ихътин гъар са «илимдин савдагардихъ», гъайиф хъи, чпел тайин тІварар алай лезгияр гала. Шаирди абур гъикъван тІарамдиз атІумарзаватІани, «жуванбур» ихътин «къилетІумар» хъуни рикІ тІарзава. Авторди тагъкимарзава: ахътинбурал я жуван хсуси, я халкъдин дердер-гъамар, къайгъуярмурадар ихтибармир, абурукай жувни яргъа хъухъ, миллетни чара ая.

И ктабдин мад са важиблу тереф ам я хъи, авторди чи халкъвилин мая хуьн патал эвелни-эвел дидединни бубадин тарсарал амал авун герек тирди къалурзава. Аял вахтарикай, хайи хуьруькай, багъри мензерайрикай кхъенвай вири чІалари руьгъдин дувулар жуван хайи ватанда деринарунихъ эвер гузва, и

дувулар амачирбурукай «руьгьдин саилар» хкатун мумкин тирдакай лугъузва.

Ктабда чи «савдагар» девирдин шикиларни ганва. Гъабур патални автордиз халисан рангар, ибараяр, фикирар жагъизва. Девир гуьзгуьдай хъиз къалуриз алакьун – им гъар са кхъизвай касдин гъунар я:

*Къанихвилихъ, писвилихъ, азгъунвилихъ
Тум-къил амач къе са бязи алчакрин.
Къимет амач уьлкведа дуьзгъунвилихъ,
Гъалкъадава къе халкъ векъи къармакрин.*

Жуван хсуси, назик, дерин гъиссер чан алаз, абурун шадвал ва я пашманвал къалуриз алакьун гъар са шаир патал чъехи агалкъун я. Жуван рикIе авайди тамамдаказ масадан рикIив агакъариз хъун шаир патал бахт я.

И жигъетдай «Вуч писвална за ваз» шиирди ктабда къетIен чка ва дережа къазва. Жаван хва вахт тахъанмаз телеф хъунин хажалатди бубадин рикIе тунвай тIал гафаралди лугъуз тежерди я. Лезги шииратда и чIал Ашукъ Абдуллагъа вичин хва къейила лагъай манидихъ галаз са жергеда эцигиз жедайди хъанва.

Чъехи хажалатдин гел «Къе са варз я Осман завай къакъатна» ва «Эхиратдин ери» шииррани давам жезва. Шаирди къакъатай хва фадлай рагъметдиз фенвай диде-бубадал, багърийрал аманат ийизва. Им чи милли шииратда, иллаки мерсиядин (элегиядин) жуьреда кхъенвай шиирра цIийиз лагъанвай саягъ я. Адет яз, рекъидайла, инсанри чпин веледар мукъвакъилийрал, маса регъимлу ксарал аманат ийида. «Эхиратдин ери» шиирда аманат авунин къайда дегисаруни и чIалан таъсирлувал генани гужлу ийизва.

Вири вичин чIалара автор халис арифдар, камалэгъли хъиз, дуьнья акунвай ва адай къил акъатнавай кас хъиз рахазва. Са шакни алач, гъакI язни я. Автордин арифдарвилин дережаяр иллаки «ГъвечIи кIалубдин эсерра» раиж жезва. Лезгийрихъ ихътин

са синагъ-ибара ава: «Куърууз – яцІуз лагъ». Ктабдин винидихъ къур тІвар алай паюна авторди гъа ибара-дал амал ийизва, ада вичин уьмуърдин, яратмишун-рин, яшайишдин нетижа яз куърууз-яцІуз лагъанвай шииррин теспягъар кІелзавайдан гъиле вугузва.

Са шумуд мисал гъин:

*Намус шей туш къачуз жедай кирида,
Намуслувал кІанда касдин ивида.*

* * *

*Чин къан тийиз, гаф авайвал лугъур кас
Къве чин алай дустунилай хуш я заз.*

* * *

*Гар гъи патахъай атайтІа жизви,
Гъанихъ ялдайди кІандач заз ерли.
Жуван хъендихъай кичІе са тифрикъ
Жедалд итимдиз хъсан я къиникъ.*

* * *

*Гаф атай чкадал герек гаф лугъун
Чарасуз жеда са бязи береда.
Гагъ мажбур жеда вун кисна ацукъун,
ЧІуькъ тавун хъсан я бязи вядеда.*

Санлай къачурла, ктабда гъатнавай вири эсерар чеб лугъун чарасуз яз, лазим вядеда герек яз лагъан-вай гафар я.

И жигъетдай ктабдин эхиримжи, «Межид бубади лугъудай» паюнихъни къилдин метлеб ава ва ада ктабдин умуми макъсаддиз къуват гузва.

И паюна гъатнавай эсерар гъикаятдин жуьреда кхъенвайбур ва уьмуърда чпихъ бине авайбур я. Абур авторди вичин бубадин – камаллу дагъви, агъса-къал Межид бубадин мецелай алатай келимайрихъ

галаз алакъалу яз кхъенвай гъвечІи гыкаяяр я. Абу-рай неинки чи халкъдин ацукъун-къарагъун, тарих, яшайиш, гъакІ руьгъдин гуьзелвал, акъул-камал, инсанвилин дережаяр аквазва.

«Чехи яшар хъанвай инсан гъам кІвалин, гъам хуьруьн берекат я», – лугъуда лезгийри. ГъакІ тирди и ктабдин автордини субутарзава. Авторди и цикл инлай къулухъни давамарнайтІа хъсан жедай.

Омар Межидовича вичин ктабдиз кхъенвай сифте гафунал хквен. Ана ихътин келима ава: «Шарвилидин игитвилер, намуслу крар жуван краралди давамарин ва гъа идалди къвезмай несилрин руьгъни цавун аршдиз хкажин».

Им халис арифдардин меслят ва чи къенин дар девирда халкъдиз къалурзавай авай-авачир са дуьз рехъ я. Ктаб кІелай гъар са кас гъа и фикирдал мягъкем жедайдал са шакни алач, амма и ктабдикай эвелни-эвел жегъил несилдив тарс хкудиз тун ЧІехи несилдин везифа тирди рикІелай алудна виже къведач.

За автордиз цІийи ктаб арадал атун мубарак ийизва ва жуван веревирдер Омар Межидовичаз бахшнавай гъезелдалди куьтягъиз кІанзава:

*За ви руьгъдин мескенда рикІ туна, арифдар,
Гъейранвилин ада ялав къуна, арифдар.*

*Заз акІ тир хъи, лезги намус жезва кге эксик,
АкІ туширди субутарна вуна, арифдар.*

*Халкъдин хва хъун важиблу я, рикІни хци хъун,
АкІ тежер чакъ авач сеbeb, багъна, арифдар.*

*Регъуь хъурай ажузбуруз, кичІедайбуруз –
Къий гъакІ къилер аваз гъейри тІуна, арифдар.*

*Жумарт, викІегъ рикІерин экв куькІуьрин халкъда
Несилрилай несилралди чна, арифдар.*

*Омар-малим, халкъдин таъсиб хуьдай кас я вун,
Са легъзени серфнач на гъакІ чІана, арифдар.*

*Арбен Къардаш инанмиш я: Шарвилидин тур
Къаз жерид я ви илгъамдин суна, арифдар.*

2004

ХАЛКЪДИН ИЛИМ

Расим Гъажидин 50 йис тамам хъанва. Лап жегъилзамаз къил рехи хъанатІани, адаз ихътин яш гуз четин жеда. Я ам гуз алахъунин лазимвални авач. Ам гъа гъамишан, анжах са вичизни вичин ктабрин хъсан игитриз ухшар Расим Гъажи я. Хци рикІ, шаирдин вилер, чранвай чІал, туьнт къилих авай.

«Гъинай я ам? – хабар къада бязи кІелзавай-буру. – Катрамакандай яни?» Абуруз лезги чилел Катрамакан тІвар алай хуър гъакъикъатда авай хъиз я. Абуруз акІ я хъи, писателди вичин хайи хуъруйкай вичин эсеррин гъерекатар къиле физвай майдан ийизва. Амма Катрамакан – чи виридан, вири лезгийрин хайи хуър я. Ам – писателдин эсерра авай лезги хуъруьн пак ва гуьзел лишан я.

Вуж я Расим Гъажи? Гъинай я ам?

Ам Къуба патан Лезгистандин КцІар райондин Вурварин хуьре дидедиз хъана. 1941-йисуз. Дидейри лугъудайвал, дуьньяда тІурфан акъатай йисуз. И йисуз хайи касдихъ гъихътин аялвал хъанатІа, лугъун герек туш. Ада гъеле акъул-балугъвилини яшдив агакъ тавунмаз зегъмет чІугваз башламишна. Уьмуьрдин гзаф «университетар» куьтягъна. Ада кІвалах тавур чка хъанач. НафтІадин мяденрал, портуна, заводда, издательствода. Армияда къуллугъна. Куьрелди, уьмуьрдин яцІа хъана. Къазанмишай тежриба гележегда адан эсерра гъатна.

Москвада М. Горькийдин тІварунихъ галай Литературный институтда кІелдай йисара (1968-1973)

ам урусрин писатель Сергей Залыгинан семинардин иштиракчи хъана. Гъа и йисара кхъей «Зи ирид стха» ва «Стхайрин йифен гуьруш» повестрикай къвед лагъайда автордин тIвар садлагъана сейли авуна. И повесть къве миллион тираждалди «Роман-газетда», гуьгъуьнлай финн чIалал ва дуьньядин жуьреба-жуьре чIаларал акъатзавай «Советрин литература» журналда инглиз, френг, немс, венгер, испан, болгар, чех чIаларал чапдай акъатна. Амма дидед чIалал и повесть кIелдайбурув агакъарун писателдиз пара четинз акъвазна. Пешекар эдебиятдикай хабар авачир ксарин аксивал ва пехилвал себеб яз и повестдиз кIелдайдан патав къведай рекъер агал хъанай. Гъавилляй и эсердиз экв анжах 1981-йисуз акуна.

Расим Гъажи Махачкъалада акъатай «Диде ва дагълар» (1965), «Катрамакан» (1971), «Чи дагъларин кфил» (1975), «Яргъал йисарин мани» (1980), «Лацу цавун кIаник» (1986), ва Москвада акъатай «Самурдин аялар» (1976) ктабрин автор я. Эхиримжи йисара «Литературадин Дагъустан» ва «Кард» журналра писателдин «Шагъ-Абасакай риваят» повесть-аллегория, «Чун чаз килигдайла...» повесть-эседин сад лагъай пай ва са жерге гъикаяяр чапдай акъатна.

Винидихъ тIвар къунвай «Лацу цавун кIаник» ктабда гъатнавай «Лацу Гарун къув» повесть кIелдайбуру иллаки чимидаказ къаршиламишна. И повестда квахънавай суьруь жагъурзавай чубандин кицIин къисметда неинки са тек инсандин, гъакI сагъ са халкъдин къисмет ава. «Къакъатун, чара хъун садазни къисмет тахъурай, – кхъизва авторди эхиримжи цIарара. – Я инсандиз, я гъайвандиз. Къарай атIуда, умуд атIуда ч». Писателдин саки вири эсерар гъа ихътин тIал алай къенин ва мидаим месэлайралди тафаватлу я.

Расим Гъажидин за кIел тавур са эсерни амач. Чап авунвайбурни, гъатта чап тавунвайбурни. Чап тийизвайбурни. Эхъ, эхъ, къенин юкъузни гъахътин аламатар жезва. Писателдин вири эсерар чапдиз регъятдиз къвезвач.

Расим Гъажидин са чЕхи эсерни эдебиятдиз секиндиз атана алатнач. Абуру кЕлзавайбурун арада жуъреба-жуъре, гзаф вахтара сад садаз къарши фикирар арадал гъана ва гъизва.

Зи фикирдалди, писателдин эсерриз аксивалзавай къуватрин къилин лишан халис эдебиятдин писдайни хъсандай, чАлан устаддин бажарагъдин кьетЕнвилерай къл акъудиз тахъун я. Устадвал шакЕуртвилеикай чара ийиз тахъун я.

Расим Гъажидин вири эсерра руъгъ ава. Халис лезги чАлалди лезги саягъда ачухарнавай халис лезги руъгъ. Жанлу ва дурумлу руъгъ. А руъгъди вичел чЕугвада. А руъгъди чун, бубайрин бинейривайни халкъдин дувулрикай къакъатнавайбур, мад абурув агуд хъийизва. А руъгъди чаз хабар амачиз чи ивида, чи зигъинда къекъвезвай, багъри ерийрихъ чЕугвазвай гъам-гъижрандиз гузвай жавабар я. Гъавиляй Расим Гъажидин эсерри чун муьтЕуьгъарзава. Чи мефтЕедин сует хъанвай цЕархарал чан хкизва.

Расим Гъажидин эсеррин хъсан игитар, гъина хъайтЕани, гъикъван яргъаз акъатайтЕани, лезгийар яз амукъзава. Абуру чпин къилих квадарзавач. Абурун къилихда вири ава: ягъни, намусни, вафалувални, муьгъуьббатни, такабурлувални, туьнтвални, къагъриманвални. Абур чи халкъдин гуьзгуьяр я.

ЧЕуру къилихрин игитрикай рахайтЕа, гзафбуруз абурай чи арада яшамиш жезвай са бязи тайин ксарин къаматар аквада. Алапат жедай кар ам я хъи, гъа тийин ксар чебни и кардихъ акъван инанмиш жеда хъи, абур гъатта писателдихъ галаз хъел жеда, адакай писдиз рахада. Гъа са вахтунда идалди абуру чпини чеб писателди яратмишнавай гъа къаматриз ухшарбур тирди тестикъарда. Амма чпив «чун ихътин писбур, чЕурубур вучиз я?» лагъай суал гудай акъул абуруз жедач. Дуьньядин вири гунагъар Расим Гъажидин хиве твадай акъулдин иесияр жеда абур.

Амма Расим Гъажи Расим Гъажи яз амукъзава. Ада эсерра вичин лезгивал хуьзва. Адан эсерра авай тЕални лезги тЕал я. Халкъдин рикЕе авай тЕал я.

Амма халкъди вичи гъеле гъисс тийизвай тІал я. Ам писателдин рикІин гъарай я, виликамаз, кар кардай тефенмаз тагъкимар авун я: лезгивал квахъзава. Жегъил несилдай, музыкадай, эдебиятдай, адетрай лезги халкъдин векилар яз чІехи кЪуллугърал алай гъакимрай, лезги чІалал акъатзавай газетрай... Виринай лезгивал квахъзава. Лезгивал эйбежер жезва...

Са низ ятІани халкъдин, миллетдин тІалдикай лугъун хуш жезвач.

Са вуж ятІани и тІалдин гъавурда акъазвач.

Са ни ятІани «лезгивал вуч лагъай чІал я?» лугъуз хабар къазва...

Лезгивал – им халкъдин къилин илим я. Ам халкъ халкъ тирди субутзавай илим я. Ам вири миллетди кІелна кІанзавай мектеб я. А илим галачиз чи халкъ чкІида. А илимдикай къил къакъудайвиляй, чи халкъ бедбахт йикъал атанва.

А илимдай квез гзаф чирвилер Расим Гъажидин ктабри гуда.

Къачу, кІела Расим Гъажидин ктабар.

1991

ТЕАТРДИН ТАРИХДА ЦИЙИ ЧИН¹

Девирар къвез алатзава. Лезги эдебиятни вахтунихъ галаз кІвач кІваче аваз виликди физва. Эдебиятдин уьмуьрдин чалаярни чухурар, энишарни юхушар тарих жез алатзава, амма художественный гафунин лазимлувални метлеб гъамишанда къетІенди ва важиблуди яз амукъзава.

Эдебиятдин лап четин хилерикай сад язвай драматургиядин асуллувал генани артух я лагъайтІа, чун агъалмиш жедач, вучиз лагъайтІа драмадин эсерри медениятдин зурба дестекрикай садаз – театрдиэ кЪуват гузва, гъа са вахтунда сегънеда эцигнавай эсер

¹ Эседуллагъ Наврузбегован «Уьмуьрдин драмаяр» ктабдиэ кхъенвай сифте гаф я.

патални къвед лагъай уьмуър башламиш жезва. Театрдин эсер халкъдин уьмуърдин «таквадай» къатара арадиз атана сифте драматургияда гъасил жезва, ахпа, В. Белинскийди лагъайвал, цИйи идеяди цИйи формани арадиз гъизва. Пьесадин цИйи формани, сегънедани цИйи форма жагъуриз куьмекзава.

Инал чи ихтилат драматургиядикайни театрди-кай кудун хатадай хъанвай кар туш, и кардихъ дерин себебар ава. ГъикI лагъайтIа, лезгийрин драматургиядини театрди тарихда тIимил рехъ атIанвач, абурун тарих чи халкъ патал къадимлу ирс хъанва.

И макъаладин мурад чи мили драматургиядикайни театрди-кай гегъеншдиз рахун туштIани, зи суьгъбет, са шакни алачиз, тарихдин вакъиадихъ галаз алакъалуди я.

Гъуърметлу кIелзавайди, ви вилик квайди лезги эдебиятда сифте яз анжах драмадин эсеррикай туь-кIуър хъанвай ктаб я. Драматургиядин эсеррин къилдин ктабар, гъайиф хьи, икъван гагъда лезги чIалал акъатначир. И кардихъ себебар жуьреба-жуьреbur ава, амма им икъван чIавалди чи халкъдихъ сегъне патал кхъенвай эсерар хъанач лагъай чIал яз къабулиз жедач.

Лезги драматургия арадал атунихъ ва кIвачел акъалтунихъ, за винидихъ лагъайвал, хсуси тарих ава. Амма милли драматургиядик лайихлу пай кутурбурун жерге тешкилзавай ксарин тIварар чи эдебият патал истеклубур я: Идрис Шамхалов, Гъажибег Гъажибек-ков, Хуьруьг Тагъир, Къияс Меджидов, Шагъ-Эмир Мурадов, Зияудин Эфендиев, Абдул Ражабов, Якъуб Яралиев, Забит Ризванов, Байрам Салимов, Ибрагъим Гъуьсейнов, Асеф Мегъман, Абдулбари Магъмудов, Абдуселим Исмаилов, Сажидин Саидгъасанов, Багъиш Багъишев, Казим Казимов, Абдул Усамов, Мирзали Рустамов ва масабур. И авторрин драмадин эсерар къилди ктабар яз акъат тавун, гъич тахъайтIа, лезги драматургиядин антология хъайитIани чапдай акъуд тавуна амуькунни чун патал тарифлу кар туш. 1993-йисуз урус чIалал акъатнавай «Дагъустандин

драматургия» ктабдикни са лезги авторни тахъунни гъайиф жедай кар я.

Гъар икІ ятІани лезги эдебиятда и куь вилик квай ктабдиз сегъне патал кхъенвай эсеррикай ибарат хъанвай сад лагъай кІватІал хъун къисмет хъана. Адан автор драматург Эседуллагъ Наврузбегов я.

Эседуллагъ Сеферулаевич Наврузбегов 1942-йисан 25-январдиз СтІал Сулейманан тІварунихъ галай дагълух Векълрин хуьре дидедиз хъана. Буба Сефоруллагъан бажарагъдикай пай къачур, диде Имамата зегъметдал рикІ алаз тербияламишай жегъил Эседуллагъа кІвачи-кІвачи физ, алатай асирдин 50-йисара Алкъвадрал, ЦІинитІдал, КъванцІила мектебра кІелна 10 класс куьтягъна, армияда къуллугъна, Дербентда яру дипломдалди Культпросветучилище, Москвада МГИК, ГИТИС-дин аспирантура, ГИТИС-да режиссёрвилини Къилин курсар куьтягъна хтана, Дагъустанда 1971-йисалай кІвалах ийиз башламишна... Пьесаяр кхъиз чи авторди 70-йисара башламишнатІани, и рекъяй агалкъунар ада 80-90-йисара къазанмишна.

Инал чи ихтилат Э. Наврузбегован пьесайрикай ятІани, чаз адан яратмишунрин гегъенш рекъерикай, театрдин илим ада вири хилерай гъикІ ахтармишнатІа, гъадакай сугъбет ийиз кІанзава.

Театрда кІвалах Э. Наврузбегова режиссурадилай башламишна. Ахпа ам театровед, драматург, таржумачи хъизни майдандиз экъечІна. Режиссёр яз сифте Э. Наврузбегова 1974-1981 лагъай йисара хайи лезги театрда цІудралди тамашаяр эцигна. Авайвал лагъайтІа, абурун арада лезги авторрин пьесаяр лап тІимил авай. Ахпа 1982-1987-йисара ада Кефер пата урус театрда режиссёр яз кІвалахнава, Котласдин драмадин театрда урус ва маса уьлквейрин авторрин пьесаяр цІудралди сегънеламишна, цІийи тежриба кІватІна, 1988-йисалай эгечІна ада мад хайи театрда режиссёрвилини кІвалах давамарна, ахпа театрдин художественный руководитель хъана, ада репертуардин политика дибдай дегішарна. Эгер режиссёр

Э. Наврузбегова 70-йисара а вахтунин вири режиссёрри хъиз гзафни-гзаф маса халкъарин авторрин пьесаяр сегънеламишзавайта, ва 1971-1981-йисара лезги театрдин коллективди сегънеламишнавай яхцурни са пьесадин арада анжах кьве лезги автордин пьеса авайта, 1988-йисалай башламишна и карда зурба дегишвилер гьатна. Гекъигин: эгер 1906-1986-йисара лезги театрдин коллективди лезги авторрин анжах 17 пьеса сегънеламишнатта, 1988-2000-йисара лезги театрдин коллективди лезги драматургрин 50 пьеса сегънеламишнава. Тафават ава.

Ийисара Россиядин Федерациядин лайихлу артист, Дагъустандин халкъдин артист, Дагъустан республикадин Гьукуматдин премиядин лауреат Э. Наврузбегова лезги меденият артмишуник лайихлу пай кутуна, адан яратмишунрин рехъ лезги халкъдин тарихдихъ галаз алакъада хъана. Вичин яратмишунрин хсуси хатта авай режиссёр Э. Наврузбегова и йисара урус чалай лезги чалаз А. Пушкинан «Къванцин мугъман», В. Шекспиран «Ромео ва Джульетта», Еврипидан «Медея» ва маса пьесаяр таржума авунва. Къейд ийиз кИанзава: шаир яз машгъур тушиз, Э. Наврузбегова вичин гзаф пьесаяр шиирралди кхъенва. Гьакта таржума авунвай классикани вири шиирралди яратмишнавай произведенияр я. Мадни: театрдин музыкадин ва драмадин истемишунар фикирда кьуна, Э. Наврузбегован пьесаяр, персонажрин гьерекатриз килигна, авторди туькьурнавай шиирралди девлетлу я. Мумкин я, вич драматург яз хъуниз килигна Э. Наврузбегова амай лезги драматургрин лезги сегънедиз жумартлудаказ рехъ ачухзава ва абуруз театрдин репертуарда бес къадар чка гузва. И кар сеbeb яз лезги театрдин репертуар кьве лезги авторрин репертуар хъанва. Им еке гъалибвал я.

Лезги театрдин тарихдин рехъ веревирд авунин ва ам галай-галайвал кхъинин кардани Э. Наврузбегован алахъунар бегъерлубур я. Адан къелемдикай урус чалай кхъенвай кьве ктаб: «Театр, рождённый в горах» (1990), «Лезгинский театр» ва дидед чалай кхъенвай

пьесайрин кIватIал «Шарвили» (1994) хкатнава. Ибур лезги театрдикай кхьенвай сифтегъан важиблу ктабар я. Винидихъ лагъайвал, Э. Наврузбегован яратмишунрин жуъреба-жуъре терефрин бажарагъдин са хел драмадин эсерар кхьиникай ибарат жезва. Абурукай и ктабда гъатнавай цIуд пьеса лезги театрдин сегънеда этигнавайбур я. И тамашайри милли театрдин яшайишда кьилдин сая девир тешкилзава лагъайтIа, чун ягъалмиш жедач, вучиз лагъайтIа, авторди вичин пьесайрай вичин ватанпересвал, кьве патал пай гъанвай халкъдихъ гьихътин къагъриманар хъана кIанзаватIа, вичин пьесайрин геройрин гьерекатралди ва дердералди къалурзава. Гъатта сифтени-сифте кхъей пьесадани кваз драматургди вичин геройдин агъузар социальный суалралди деринарнава. ГъакI хъайила авторди вичин ктабдиз «Уьмуьрдин драмаяр» лагъай кьилни ганва.

XX лагъай асирдин эхиримжи цIувад йис чи уьлкведин ва гъа са вахтунда чи халкъдин уьмуьрдани гзаф муракаб, четин ва къатмакъариш йисар хъана. Ихътин девирдин гъакъикъи сифет къалурунин карда чи театрни эдебият къерех хъана акъвазнач. И жигъетдай Э. Наврузбегован сифтегъан пьесайрикай сад тир «Санитар» сегънеламишун лезгийрин медениятда кьилдин вакъиа хъана лугъуз жеда.

И эсер гъам художественный, гъамни идейный рекъерай эдебиятдин хъсан дережада аваз кхьинихъ галаз сад яз, тамаша хъизни ам лайихлу дережадиз акъатна. Советрин Союздин эхиримжи йисарин кака хъай девирдин «игитрин» къалпвилер винел акъудзавай ва русвагъзавай и эсерди гьугъуьнлай, зурба гьукумат чкIайла, кьиле фидай вакъиайрикайни виликамаз тагъкимар авунай.

Санлай къачурла, Э. Наврузбегован и ктабда гъатнавай пьесаяр пуд чкадал пайиз жеда: тарихдин драмаяр – халкъдин къагъриманвилини гьуьндуьрар ачухарзавайбур («Шарвили» «Гъажи-Давуд», «Ярагъ Мегъамед. ТIарикъат», «КIири Буба»), къенин йикъан рехнеяр дериндай аннамишиз тазвай пьесаяр

(«Санитар», «Рэкетирар», «Пешекар гъуъл») ва аялар патал кхъенвай махар («Шарвилидин турни шив», «Суйгъурдин шал», «Нуьгведин ич»). Э. Наврузбе- гован виридалайни рикI алай къагъриман Шарвили я. Авторди Шарвилидикай пуд пьеса – «Шарвили», «Шарвилидин турни шив» ва «Нуьгведин ич» пьесаяр кхъена сегънеламишнава ва чаз Шарвилидин къамат цIийи терефрихъай ачухарзава.

Алатай асирдин 90-йисар вири Урусатдин ва гъа жергедай яз Дагъустандин халкъарин уьмуьрдани гзаф къетIен йисар хъана. И къетIенвал гъар са халкъ- дин тарихда ва яшайишда вичин мурад, чка ва дережа гъихътинди ятIа тайинаруникай ибарат хъана. Къадим тарих рикIел хкунин ва ватандашвилидин чIехи гъис- сер лезги халкъдин рикIени цIийи ва гужлу хъхъана. И кар дериндай аннамишай лезги театрдини, эдеби- ятдини, илимдини къагъриман рухвайрин къаматрал чан хкунин лазимвал авайди къатIана. Лезги халкъ- дин тарихдикай ва къегъал рухвайрин уьмуьрдикай кхъенвай са жерге ктабар пайда хъана. И ксарин арада Э. Наврузбеговни ава. Лезги театрдин худо- жественный руководитель, режиссёр ва драматург Э. Наврузбегова сегънедилаь Шарвилидинни КIири Бубадин, Гъажи-Давуданни, Ярагъ Мегъамедан къа- матар къалурунни девирдин истемишунриз къетIи ва вахтунихъ галаз къур жаваб яз хъана. Гъа идалди Э. Наврузбегова чи театрдин тарихда цIийи чин ачухна.

Аялар патал кхъизвай писателар чи эдебиятда, гъайиф хъи, къериз-цIаруз гъалтзава. Идан себебни ам я хъи, аялар патал кхъин четин я ва гъи писателди- лай хъайитIани алакъ тийидай кар я.

Э. Наврузбегован «Шарвилидин турни шив», «Суй- гъурдин шал» ва «Нуьгведин ич» махар аялар патал кхъенвай эсерар я. Абур сегънеламиш авунихъни къетIен метлеб ава. Сегънеламишнавай пуд тамашади жегъил несил чи халкъдин тарихдин ва яшайишдин сирер ва руьгъдин ивирар чир авуниз мукъва ийизва. гъвечIи тамашачийриз хайи чилел рикI хъун, абур викIегъ, намуслу ва эркин инсанар яз чIехи хъунин

тербия гузва. И рекъяй автор вичин мураддив агакь-дайдал шак алач, вучиз лагъайтІа, лезги аялри и тамашаяр хушвилелди къабулнава.

Театрди, сегънеди, гъи эсер этигайтІани, уьмуьрдин са къетІен тереф къалурна кІанда: къенин йикъан дердибала, кар алай месэлар ва мсб. Эгер театрди ва режиссёрди и кар фикирдай акъудайтІа, ам я театр жедач, я режиссёр. Э. Наврузбегова вич режиссёр яз и кар, гьелбетда, рикІелай алудзавач, акси яз, ада вичин режиссёрвилин къилин истемишун вичи кхъиз-авай пьесайрин темайралди ва проблемайралди къалурзава. Гъа икІ, Э. Наврузбегован гъи эсер къачуртІани, адан игит къенин йикъан игит я. Гъатта Гъажи-Давудни, Ярагъ Мегъамедни, Шарвилини, КІири Бубани. Вучиз лагъайтІа, и къагъриманар вахтуни, чи милли фикир «ахварай» аватзавай девирди арадал хканвай къагъриманар я. Драматург Э. Наврузбегова и герояр сегънедин куьмекдалди къенин йикъан тав яна сегънедиз акъудзава. «Эгер Шарвили хътин михъи, вилегъ, акьуллу, къуватлу ватанперес лезги халкъди рикІелай алудайтІа, я туш ам чи халкъдиз чир тахъайтІа, лезги халкъ къил амачиз амукъда», – лугъузва 1992-йисуз кхъенвай вичин «Шарвили» пьесада драматургди. Эгер халкъдин къагъримандин гъиле руьгъдин яракъ тахъайтІа, ам руьгъдин балкІандал тахъайтІа, халкъ зайиф жеда лугъузва авторди вичин «Шарвилидин турни шив» пьесада. Эгер къагъримандин рикІе халкъдин къилин идея – кьве патал пай хъанвай халкъ сад хъувун авачтІа, халкъ чкІида лугъузва «Нуьгведин ич» пьесада драматургди.

«Гъажи-Давуд» тарихдин драмада Э. Наврузбегова лезги халкъ руьгъламишдай игит Гъажи-Давуд къалурзава. Драмадин прологда авторди Гъажи-Давудаз ва вахтуниз ихътин баян гузва:

*ЦѲемжубд лагбай асирдин лап эвелдай
Давуд лугьур са Гъажиди къудратлу
Азад авун патал хайи Лезгистан
Эвер гана викІегъ халкъдиз гьунарлу.*

*Михьи касди, михьи дин гвай регьберди
КІватІна вири къизгъин рикІер – кьегьалар.
АтІана кьил зегьерлу тир гъулягъдин –
Ругьгламишна, сад авуна лезгиар.*

КІири Бубадихъ хъсан ва пис терефар аватІани, Э. Наврузбегова адакай пьеса кхъизва ва сегьнела-мишзава, вучиз лагбайтІа, автордиз вичин пьесадин геройдихъ чи уьмуьрдин геройдихъ авачир викІегъвал авайди аквазва ва ада чун, лезгиар, гъина аваз хъайитІани, викІегъбур, масадаз дасмал гваз икрам тийидайбур, къили кІвалахна кесиб синиф патал зегьмет чІугвадайбур хъана кІанзава.

«Ярагъ Мегъамед. ТІарикъат» пьесадинхъ вичин кьилдин метлеб ава. И пьесади авторди къилин герой арифдар Ярагъ Мегъамедан дертламиш хъанвай чан, адан къастар, чирвилер ва чирвилерин бине хъанвай викІегъвал ва тІарикъатди гъасилнавай муьруьддин тІебят, адан мурадар къалурнава. Вич диндин векил ятІани, Э. Наврузбегован Ярагъ Мегъамед са диндин къайгъуда авач. Пьесадин къагъриман Ярагъ Мегъамеда диндин михъивал ватандин азадвал яз гъисабзава, накъшубандийрин тІарикъатди истемишзавайвал, диндин рекъер сиясатдин рекъериз элкъуьрна муьруьд муршаддиз табий хъун, аскер чІехидаз табий хъун, халкъ регьбердиз табий хъана уьмуьрдин мурадар къилиз акъудун фана дуьньядин мурад тирди тестикъарзава.

Автордиз чи аям хъсандиз чизвайди адан къенин йикъан уьмуьрдин векилрикай кхъенвай пьесайрай аквазва. «Санитар», «Рэкетирар» ва «Пешекар гъуьл» (соавтор А. Усамов) пьесайрин герой къенин инсан я, амма и инсан секинсуз инсан я. Адавай я вичин

бахтсузвал, я вичин кесибвал, я масадбурун явакьанвални гъилинни рикѠин чиркинвал эхиз жезвач. Ам дертламиш хъана «бунтуниз» къарагъзава. Санитардиз вири алчах ксарай гъамбардин къиферин ухшар къвезва ва ада, вич художник яз, гъа и къацѠай гъайванрихъ галаз дяве чѠугун вичин уьмуьрдин къилин мурад яз гъисабзава ва эхирдал къван гъа и къиферихъ – я халкъдикай, я ватандикай, я адетрикай фикир тийизвай, анжах чпин руфунар гваз къекъвезвай гъайванриз элкъвенвай «инсанрихъ» галаз дяве чѠугуна, уьмуьрдин «чилина» гъатзава. Сифте яз кхъенвай «Санитар» пьеса-фантазмагория – образдин жигъетдай виридалайни гужлу пьеса я.

Э. Наврузбеговалай виридалайни хъсан акъалтѠай фасагъат образ авай, театрдин сегънедиз къешенгвал гузвай эсерар хъсандиз яратмишиз жезва. Месела, махар. Э. Наврузбегован «Шарвилидин турни шив», «Суйгъуьрдин шал» ва «Нуьгведин ич» пьесаяр сегънедин истемишунар хвена, акъалтѠай къаматар-образар аваз кхъенвайбур я. И пьесайрин идеяр-образар гъа пьесайрин тѠварара ава. Махариз хас тир тегъерда авторди пьесайрин игитрин къилихар махарин къуьрукралди ачухарзава.

Гъар са драмадин эсер вичин тамамвилин дережадив ам сегънеламишайла агакъзава лугъудай фикир дуьзди яз гъисабиз жеда. Э. Наврузбегован тамашайрин алава къетѠенвилерикай сад ам я хъи, автор вичин пьесайрин режиссёр язни майдандиз экъечѠизава. Драматургни режиссёр са кас хъуни тамашадин ерини лайихлу дережадиз хкаж хъуниз куьмекзавайдал шак алачирди чаз аквазва.

Сегънеда эцигна чранвай эсерар къилдин ктаб яз акъудунин метлебни гъвечѠиди жедач. КѠелдай касдивай и ктабдин чинрикай кфет хкудиз жедайдахъ чун инанмиш я.

2001

ВАД ТАХАН УСТАД

*Мердали Жалилован яратмишунрикай
куьруь къейдер*

Мердали Жалилов къенин лезги эдебиятда лап сейлибурукайни ферлибурукай, вичин кхьинрал кІел-завайбурун рикІни, цІийи эсеррал вилни алайбурукай сад я. Адан яратмишунрикай чпив кьур дережада аваз рахунни са акъван регъят кар туш. ГъикІ лагъай-тІа Мердали Жалилов эдебиятдин са шумуд хиле, сад хъиз, бегъерлудаказ кІвалахзавай автор я. Ада чи милли руьгъдизни къанажагъдиз талукъ вад вацІ яцІу ийизва: шиират, гъикаят, публицистика, критика, таржумаяр. Зи макъаладин тІварни гъанай къевзвайди я. И вад вацІукайни гъардакай кьилди-кьилди яргъалди рахаз-кхъиз жеда ва гъар сад, са шакни ала-чиз, икІ авуниз лайихни я. Амма зи макъсад Мердали Жалилован кхьинрин и вад хилекай гъардакай куьруь-яцІуз лугъун, гъардан кылин кукІушрикай куьрелди, абурукай жуван рикІе фадлай ччим хъана тайин кІалубра гъатнавай фикирар лугъун я.

Эвелдай адан биографиядин бязи делилрал акъва-зин.

Мердали Жалилов Дагъустандин виридалайни къакъан дагъларин юкъва, Шалбуздагъдинни, Базар-дуьзидинни, Ярудагъдин къужахда, махарик жедай хътин гуьзел тІебиатдин «имаратда» – лезгийрин къа-дим хуьре, вичиз тарихдин ктабра шегъер лугъузвай Миграгъа, кукІушрин намусни суй гвай адетдин леж-бер инсан, Ватандин Чехи дяведин рекъер кІвачелай авур дагъви Абдулазизанни вичиз тІебиатди ажаиб махарни шиирар тІуькІуьрдай бажарагъ жумартдиз гайи, халкъдин мецин яратмишунар дериндай чиз ва несилар патал хуьз хъайи Угълангерекан хзанда дидедиз хъана.

Шаирвиликай, кесер гвай Гафунин сирерни суь-гъуьрар чириз хьунин алакьунрикай пай Мердалидиз дидедин некІедихъ галаз гана лугъун керчек тирди

аквазва. Шаирди вичин чІалара бубадинни дидедин кЪаматар садрани кЪедра ганвач, абурун уьмуьрдин кЪетІен ва уьмуьрлух рикІел аламуькЪдай тарсарикай кЪадирлудаказ, чІехи гЪуьрметдивди, хвавилин михьи гЪиссеривди гЪаф гЪилера лагЪанва, вичи хкягЪай рехЪни кІевелай тайин хЪунин эвелимжи себбкаррни дидени буба хЪайиди кЪейднава.

Гафунин чІехи устадвилин, хайи эдебиятда вичин рехЪ кутунин дережадиз акЪатун патал Мердали Жалиловак руьгЪ кутур, адан мурадриз кЪуват гайи мад са кас ава, амни чІехи шаир Шихнесир КЪафланов я.

Шихнесир муаллимди жегЪил шаирдиз шииратдин дерин сирерни аламатар ачухарна, магЪир гафунихЪ гЪихЪтин гужни кесер аватІа чирна, лезги, урус ва дуьньядин эдебиятдин чешнейрал ашукЪарна.

ЖегЪил шаирдин сифтегЪан шиирар ада гЪеле мектебда кІелзамайла республикадин «Социализмдин рехЪ» газетдиз акЪатуни авторди вичин сифтегЪан муаллимрин тарсар дериндай кужумайди ва гЪасилайди кЪалурзава.

Писатель, шаир хЪун патал уьмуьр, адан какурвилерни дуьзвилер, тиквилерни агЪузвилер, инсанрин кЪилихарни хесетар, тІебиатдин сирерни иервилер чир хЪунихЪ чІехи метлеб ава. ИхЪтин чирвал виридалайни гЪаф гузвайди, са шакни алачиз, муаллимвилин пеше я. Муаллимдиз шумудни са несилдин ва кълдин ксарин уьмуьр гЪвечІи чІавалай ва абур кІамбурдал акЪалтайлани гЪихЪтинди хЪанатІа тайин жезва. И карди муаллимдиз абурун яшайишни, абуру чеб уьмуьрдин сад садаз кЪарши улапра гЪикІ тухузватІани кЪалурзава. Муаллим – уьмуьр капалайди хЪиз аквазвай кас я.

И кар жегЪилзамаз кЪатІай Мердалидини вичиз муаллимвилин пеше хкягЪна, ДагЪустандин Гьукуматдин университетдин филологиядин факультет акЪалтІарна, са шумуд йисуз сифте ТагЪирхуьруьн КЪазмаяр ва Самур хуьрера чІаланни эдебиятдин

тарсар гана. Вичин яратмишунрин тамамвилелди чранвай сифтегъан поэмаярни шиирар кхъена, хайи дагъларин кукЛушрин къакъанвилини такабурвили лезги арандин, Самурдин тамун жумартвилини тикрар тежедай иервили лувар кутунвай илгъамдин къалинвал гъиссна ва адав, а илгъамдив, вичиз кутугай бегъер гъиз туна.

Вичин бажарагъ къатІанвай ва адан къилав генани хци авунин мурад авай ам къисметди Махачкъаладиз – эдебиятдин уьмуьр ргазвай макандиз акъудна. Ина машгъур шаирри вичин шиирризни поэмайриз гъихътин къимет гудатІа чирун ам патал важиблу тир. Вучиз лагъайтІа а вахтара, чи йикъара гзафбуру ийизвайвал, акатай нивай хъайитІани вич шаир я, гъикаятчи я лагъана хуруз гъуд ягъиз жедайвал тушир. Эдебиятда пешекарвилини дережадив агакънавайвилини шагъидвал, къелемдин чІехи стхайринни вахарин патай тарифдин, руьгъ кутадай са гаф къачун регъят кар тушир. Жегъилрин кхъинрив чранвай устадар «атІугъай» уьлчмеяр гваз эгечІавай, яз гъакІ дуьзни, эдебият патал хийирлуни тир.

Жегъил шаир Мердали Жалилован шиирриз къимет писателрин союзада Алирза Саидова, Ибрагъим Гъуьсейнова, шаирдин хуьруьнви Жамидина гана, и ксариз ам «Шихнесиран чата» лигимарнавайди гъасятда акунай.

Мердали Жалилова са къадар вахтунда А.Тахо-Годидин тІварунихъ галай Педагогигадин НИИ-да илимдин къуллугъчивиле кІвалахна, амма илимдин деринрин итІи-битІийра къекъуьнिलाь адаз вич азаддиз лув гузвай илгъамдин амадаг яз хъун хуш тир. Ам чи гзаф шаирарни гъикаятчияр патал чпин къелемар генани хци авур чка хъайи «Коммунист» газетдиз, гилан «Лезги газетдиз» кІвалахал элячІнай. Ина ам 1985-йисалаь ава. Ина адаз къвед лагъай кІвал – ирид лагъай мертеба жагъана. Ина кІвалахуни адаз халкъдин уьмуьр, мурадар, ниятар мукъувай чир жедай, саки вири Лезгистан кІвачелай ийидай мумкинвал

гана. Ина рикІ гваз зегъмет чІугуни адан яратмишунрин хилер артухарна. Ина Мердали Жалилова вич тек са шаир яз ваъ, алакьунар авай устад публицист, гьикаятчи, критик, таржумачи тирди къалурна. Газетдин гьар йикъан, вичизни тадивал герек кІвалахни ийиз, гъа вахтунда са жанрдилаи маса жанрдал икІ регъятдиз ва акъалтІай нетижаяр аваз элячІдай алакьун авай ихътин маса пешекар эдебиятчи бажагъат ава.

Шиират

Мердали Жалилован шииратдин майданар генгбур я. Шиирралди кхъенвай эсерар жуъреба-жуъре кІалубра аваз туькІуърнавайбур я – ина чІехи, са шумуд къатуни (ва я мертебадин) чІехи поэмаярни, адетдин, чпин цІарарихъ гьар жуъредин къадар авай бендерин шиирарни, куьруь-яцІу чІалар, яни муьжуьд, къуд, къве цІарцІин шиирарни ава. РагъэкъечІдай патан ва Европадин шииратрай атанвай мягъкем кІалубра аваз, рифмайрин къайдайра са вичиз хас къетІенвилер аваз кхъенвай чІаларни ава.

Темайрин жигъедай къачун хъайитІа, адан яратмишунра эдебиятда тайин гзаф хилерин – ватандашвили, муьгъуьббатдин, уьмуьрдал къарувилин, халисан философиядиз хас дерин веревирдерин, хуш зарафатдин, хци сатирадин эсерар гьалтзава, абурал гъвечІи ва къулан яшдин аялар патал кхъенвай шиирарни, поэмаярни алава хъжезва.

Ихътин эсерар адан «Сергъятдал», «Къацу къашар», «Фу», «Рекъе», «ЧимчІирдин мани», «Девирдин дуван», «Ирид лагъай мертебадай», «Машмаш тарак», «Билбил базардал», «Девирдин дуван», «Кефчи дуйнья», «ЦІийи махар», «Яшамиш жен!», «Акьуллу савкъат», «Уьмуьрдин тарсар», «Игитрин чил», «Чна вуч тазва?» ктабрай кІелиз жеда.

Мердали Жалилова шииратдин чІал гзаф девлетлуди, чан алайди, халкъдин руьгъдай ацІанвайди я. Ада вичин чІалара гъиликнавай гафарин гафарган

туькІуьрун хъайитІа, ам Етим Эминананни СтІал Сулейманан гафарикай туькІуьрнавай гафарганрилай са кІусни кьелечІ жедач. И карди шаирди вичив гвай кьилин «алат» жезмай кьван хийирлудаказ, адав пас кьан тийидайвал, кьенин девирда яшайишдин жуь-реба-жуьре себебралди (а себебрал чІалан кьадирлу сагъибар хъана кІанибурун саймазвални, къайгъу-сузвални алава жезва) чи мецивай яргъаз кьакъат-навай, михъиз квахъунин гъаргъардал алай гафариз уьмуьр хгузва, абур чІала лазимбур яз амайди кьа-лурзава.

Жалилован шииратдин тІаратІдал кхьенвай кьилин гафар «Инсанвал», «Гъахъвал», «Къегъалвал» я.

Адан шиирар урус ва Дагъустандин чІалариз тар-жума авунва. Аялар патал кхьенвай са кьадар ши-рар алай аямда Урусатда вилик-кьилик квай шаир тир Максим Амелина таржума авунваз Москвада «Аялар патал эдебият» тІвар алаз акъатай ва вич чи уьлкведин чпихъ кІел-кхъин авай халкъарин писа-телрин эсеррикай ибарат чІехи антологияда гъатнава.

Гьикаят

Шаирди гьикаятдин эсерар кхъин кьетІенвални ажайбвал авай кар я.

Мердали Жалилова эдебиятдин и хилени вичин хвал кутун дуьшуьшдин кар туш. Ам кьадардалди са акьван чІехиди туштІани, метлебдалди ери авайди я.

«Лезги газетдин» кьилин векилрикай сад яз рекье-хуле хъун себеб яз, адаз и пад а пад ягъзавай девир, халкъдин уьмуьрни яшайиш кьенепатай аква-дай мумкинвилер гзаф хъана. Эдебиятдин дережадиз акъуднавай халисан ихтилат, кьиса, рекьин агъвалат, таъсирлу са вакъиа махунин ва я кьисадин кІалубда аваз гун, тІебиатдин гуьзел ва тикрар тежедай са шикил гафунин рангаралди чІугун чи устаддин гьикаятдиз кІевелай хас кар я. Адан гьикаяяр гъвечІи-бур, гьиссералди, фикирралди, рикІел аламуькьдай

игитрин къилихралди, рахунралди девлетлубур я. Ада абур гьам чӀехи ва гьам гъвечӀи кӀелдайбуруз талукъарзава.

Писателдин гьикаятдин эсерар «Кефчи дуьнья», «Акьулла савкъат» ктабра гьатнава.

Публицистика

Мердали Жалилов къенин девирда чи лезги медениятда къилин публицист я лугъуз жеда. Ада къарагъарзавай къван кар алай месэлайрин къадар гзаф я. Адан рикӀел цӀарх тавурди гьи месэла яТӀа лугъун четин я. Гъар са месэладин гьакъиндай адан рикӀ кузвайвили гьейран тавуна тадач.

И жигъетдай адакай гъа вичин гафаралди лугъуз жеда: «Суалар къвердавай гзаф я. Ватан ва тарих, общество ва инсан, гьукум ва къанун, бубаяр ва веледар, къенин югъ ва гележег... Ибур вири фагъум-фикирзавай гъар са инсандин вилик датӀана акъваззавай суалар – веревирдер я. ГьикӀ кьил акъудда? Гьинихъ гьерекатда? Вуч хъсан я, вуч – пис? Жуванди вуж я, патанди вуж?.. Уьмуьрда датӀана чӀехи гьерекатар кьиле физва. Общество вич дегиш жезва. Вири крариз, девирдин векил яз, шаирди, публицистди, гьикаятчиди къимет гун тавуртӀа, адетдин инсанрилай а кар алакьдач. Уьмуьрни, затӀни тахъайди хьиз, гьакӀ алатна фида. Амма гьалатӀар, тахъай, тавур крап?.. Агакъ тавур мурадар?..

Бес чун гьакӀан бум-буш къумлухдай физвани? Гъа къумлухра генани артух рехъ къалурдай лишанар, яржар хъун герек я. ТахъайтӀа, карванди гьинихъ ялдатӀа низ чида?»

Устаддин публицистикадин кьетӀенвал ада гузвай суалар я, абурун къадар авач. Гзаф суалриз ада жавабар жагъурзава, хейлин суалра жавабарни гъа чпе ава, яни абур риторикадинбур я.

Адан публицисткада и хилез талукъ вири жанрияр – очеркар, веревирдер, эссеяр, фелъетонар ава.

Мердали Жалилован-публицистдин эвер «РикЕрал пас акъулдмир!», «Къайгъусуз-къадирсуз жемир!» я.

Адан публицистадин лап хъсан чешнеяр «Вевирдер» ктабда гъатнава. Абурукай са къадарбур Москвада акъатнавай Урусатдин халкъарин художественный публицистикадин эсеррикай ибарат тир чЕхи антологияда гъатнава, и ктабдин лезги паюниз талукъ ва виче лезгийрин публицистикадин тарихдикай ихтилатзавай сифте гафни кхъенвайди Мердали Жалилов я.

Адан къелемдикай хкатнавай ва публицистикадин къайдайралди кхъенвай «Шарвилидин экуъ руьгъ» ктабни къетЕнди хъанва. Ина чи къагъриманвилин эпосди ва адан къилин игитди чи тарихда ва къенин уьмуьрда чЕхи ва важиблу чка къуникай, халкъди вичин халкъвал хуьникай кхъенвай хци эссеяр, макъалаяр, ахтармишунар гъатнава.

Мердали Жалилован зурба алахъунар себеб яз арадал атанвай «Асирдин рехъ» ктабни чехи метлеб авайди я. Ана «Лезги газетдин» тарихдикай, лезги журналистика, публицистика гьикI арадал атанатIа ва гьикI къуватда гъатна виликди фенатIа, чи милли журналистрикайни публицистрикай гегъеншдиз ва кЕлзавайбур алакъардай жуьреда кхъенва.

Критика

Критика чи эдебиятда лап къери, кичЕз-регъуьз пайда жез хъендик хъфизвай хел я. Вич герек ва важиблу и жанр яцIу авуник хев кутаз кIани авторар чи арада лап тIимил ава. Къилди са гъа и рекъе кIвалахзавайбур ади авач. Аквар гьалда, чапдай акъатзавай художественный ва эдебиятдин маса хилериз талукъ эсерриз къимет гун, абурун пис-хъсан терефар, абура гьалтзавай цIийивилерни чпиз рехъ тагана кIани нукъсанар гьибур ятIа къалурун са акъван регъят кар туш. Садалай алакъзавач, муькуьдаз авай гаф лугъуз

кІанзавач, зайиф эсер кхъенвай касдин гуьгьуьл хаз кІанзавач. Хъипрен позициядал акъвазун келледин саламатвал яз аквазва: «Заз гафар гзаф чидайди я, рахайтІа сивиз яд физ кичІеда».

Амма вири авайвал лугьун герек я, тахъайтІа эдебият гъа са чкадал чархар ягъиз, гижихарчи жеда.

Критика ва критикар кьит хъун сеbeb яз гьикъван хъсан авторарни эсерар кІелзавайбуруз чир тахъана алатна фена, гъа са вахтунда гьикъванбур тупІал «критикрин» кьуру тарифри цавуз акъудна?! Идакай эдебиятдиз са хийирни, кІелзавайбуруз са кфетни хъанач.

И карди Мердали Жалилован хци рикІик къалабулук кутун тавуна тазвач. Адаз и жавабдар хел галачиз, эдебият уьлендиз элкъведайди чизва. Гъавилляй ада вичин яратмишунрин рекъе чи эдебиятдин тарихда хъайи лап хъсан эсеррикай икъван гагъда гзафбуру къатІун тавуна амукъай а ивиррин терефарни лишанар, магъир ишараярни яржар экуьнал акъудзавай къиметлу макъалаяр-ахтармишунар тІимил кхъенач. Чи аямда акъатзавай гзаф ктабриз пешекарди хъиз къимет гузвай рецензиярни веревирдер кІелзавайбурув агакъарна. Адан къелемдикай са лезгийрин ваъ, дагъустанви муькуь халкъарин эдебиятрин зурба векилрин яратмишунрикай къиметлу ва критикадин везифайрин жигъетдай халисан филологдин дережада аваз кхъенвай суьретарни хкатнава.

Алакь тийиз ва чпиз эдебиятдин эсерар кхъидай пай тІебиатди таганваз, амма уф-цІуф акъалтна кхъизвай ва чпи кхъей шадургъаяр чап ийиз алахъзавай, абуруз чІехи къимет це лугъуз эмирарни гузвай, чап тавурла къургъарни гудай бязи тІупал чІаларбанрикайни Мердали Жалилова «Лезги газетдиз» хци мурцар алай макъалаяр гзаф кхъена. И жигъетдай Мердали Жалилов авай сад я лагъайтІани жеда. Багъ кутурла, ам бегъердал гъидай багъманчияр хъиз, ам хуьдай къаравуларни хъун герек я.

Мердали Жалилован критикадин макъалаярни, эссеярни веревирдер адан «Гафунин майданар»

кѳабда, лезги поѳемадин жанр арадал атуникай ахтармишун тир «Монологи о лезгинской поѳемае» монографияда (Махачкѳала, «Мавел», 2017) гѳатнава. Абурук акат тавунвай хейлин затІар ама, гѳабурни кѳилдин кѳаб яз акѳудунин лазимвал ава.

Таржумаяр

Ам вуч шаир ва гѳикаятчи хѳурай вичин кѳелем маса чІалан устадрин жавагѳирар жуван чІалалди рахаз тунив лигимар тийидай?

Таржумаяр авун – им таржумачиди са жува жув ахтармишун, са вичин алакѳунар кѳалурун туш, им, маса чІалара хѳиз, жуван чІалани магѳир мумкинвилер авайди кѳалурун ва я, ахѳтин мумкинвилер авачІа, абур жуван чІалазни гѳун я. Вири халисан ва устадвилелди авунвай таржумайри абур гѳи чІалал авунватІа гѳа чІални, гѳа чІалалди авай ѳдебиятни девлетлу ийизва.

И жигѳетдай кѳачурла, Мердали Жалилова чи ѳдебият гѳаф таржумайралдини гур авуна.

Ингѳе ада ѳминанни Сулейманан чІалалди чпин шиирарни поѳемаяр магѳирдиз рахурай авторар: А.С. Пушкин, Г. Гейне, Т. Шевченко, М.Е. Салтыков-Щедрин, А.П. Чехов, В.В. Маяковский, К.И. Чуковский, В. Высоцкий, С. Капутикян, Дагѳустандин шаирар тир Гѳ. Цадаса, Р. Гѳамзатов, Ф. Алиева, М. Абасил, С. Рабаданов, А. Аджиев, Аتكѳай, Ю. Хаппалаев, М. Митаров, М. Дадашев ва гѳаф кѳадар масабур.

И ва муѳкуѳ шаирринни гѳикаятчийрин лап хѳсан ѳсеррин вижевай таржумаяр Мердали Жалилован «Руѳгѳдин муѳкѳвер» тІвар алай чІехи кѳабда гѳатнава.

Мердали Жалиловакай вичикайни гѳаф ксари – алимри, писателри, кІелзавайбуру чпин макѳалаярни, веревирдерни фикирар кхѳенва, адан кѳабриз, абурун метлеблублиз, автордин бажарагѳдин кѳетІенвилериз кѳимет ганва.

Хейлин къейдер «Мерд Али Жалилов къелемчийрин кхьинра» ктабда (Махачкъала, «Мавел», 2016) гъатнава.

Алим Гъажи Гашарова вичин «Лезги эдебиятдин тарих» ктабда (Махачкъала, ДКИ, 2011) Мердали Жалилован яратмишунрин суьрет къалурзавай чӀехи очерк ганва.

Алим ва Дагъустандин халкъдин писатель Гъаким Къурбана чи шаирдин яратмишунриз къилдин ктаб бахшнава: «Мерд Алидин мани» (Махачкъала, «Мавел», 2014).

Лезги аялриз дидед чӀаланни эдебиятдин тарсар гузвай тежрибалу муаллим Сегъерханум Османовади «Школада Мердали Жалилован «Бубадин шинель» поэма чирун» тӀвар алаз махсус ктаб акъуднава (Къасумхуьр, «Новый Кавказ – Кюринские зори», 2021).

Юбилейсан

КӀелзавайбуру «юбилейсан» гаф вуч гаф я лугъунни мумкин я.

Гъар гъилера са нин ятӀани «гирде яшдикай» рахадайла, заз юбилей гафунай «абудейсан» ван къведа. Абудейсан – гатфарин баркаван марф я, адахъ берекат галайди яз гъисабда. Майдин вацра дидедиз хъайи чи юбилярдиз вичин уьмуьрдин эвелда и чилел дидедин лайлайрихъ галаз сифте яз ван хъайиди гатфарин марфар тирвиляй за инал «юбилей» ва «абудейсан» гафарикай «юбилейсан» авунва. Гъар са юбилейни жуван руьгъдинни гъилин зегъметри арадал гъанвай берекатрин нетижаяр къадай вяде я.

Алай йисуз чи агъсакъалдин, чӀехи аманевидин, амадагдин, тамададин, муаллимдин 80 йис жезва. Им хура шаирдин рикӀ кузвай кас патал са акъван гзаф вахт туштӀани, са гъихътин ятӀани нетижаяр къадай, жуван берекатар кӀватӀдай, агуддай бере хъиз къабудиз жедай рекъем я.

И вакъиа къейд авун яз шаирди вичин вири поэмаярни эхиримжи йисара кхъевай шиирар къилдин

кѳаб яз чап авун кѳетІнава. Вичин тІварни «Сергѳят-дал» я.

И кѳабдин метлеб чІехиди я. Ам гѳакІ акаѳайвал арадал атанвайди туш. Вичин чІехи ва уѳмуърдин кар алай ва гѳаф вахтара тІал алай месэлайриз бахшнавай поэмаяр са жилдина кІватІуналди автордиз кѳенин девирда, инсаниятдин Кѳени ва ЧІуру кѳуватар сада сад терг авун патал кѳизгѳин женгина гѳатнавайла, шаирдиз вичин иллаки жегѳил вахтара кѳхенвай «Сергѳятдал» ва «Фу» хѳтин поэмайрин гереквал кѳе мад артух хѳанвайди акуна.

И поэмайрин давам хѳун яз чи йикѳара шаирди «Бубадин шинель» поэмани кѳхена. Ана кѳарагѳарнавай месэлаяр генани чІехибур я.

И эсер вичиз гѳеле тамамдиз кѳимет таганвай, амма виче гѳаф гѳам художественный, гѳамни тарихдин жигѳетдай кесерлу сирер авай ивир я.

Кѳенин девирда дуѳньяда авай чІулав кѳуватар ва чебни, Россиядал леке гѳиз, и зурба уѳлкведин дережани таѳсиб агѳузариз кІанзавайбур, чи Ватандин чІехи дяве ва адан нетижаяр виляй вегѳиз ва тарихдай терг ийиз, инсанвизлини ягѳ-намусдиз кІур гайи хаинар игитвилин дережайриз акѳудиз алахѳнавайди эхиримжи вахтара кІевелай тайин хѳанвай кар я. Намусни ягѳ авай я са инсандивай, я са кѳилдин уѳлкведивай ихѳтин фашалвилелайни михенна-твилелай элячІна физ жедайди туш. Чи лезги шаирдивайни чІулав кѳуватрин ихѳтин утанмазвал эхиз хѳанач. Ада вичин поэма кѳхена. Вучиз лагѳайтІа ам халисан шаир я.

«Бубадин шинелдин» «хвал» мад пуд поэмади давамарзава.

Вич жегѳил вахтара кѳхей ва вичел чи йикѳарани цІийи кѳилелай кІвалах хѳувур «Мешебегидин мани» поэмани кѳетІенди я. И эсер бандитрин есирвиляй жегѳил хизан ахкѳудун патал вич залукда акѳва-зай ва ам азад авур, вагѳшийрин вилик ажуз тахѳай ва вичин ягѳдинни намусдин кѳакѳанвал кѳалурай,

ажалдин хуруз физ кичІе тахъай кІириви хва, меше-
беги, Россиядин Игит Батманов Зейнудинан экуь руь-
гъдиз бахшзава.

«Чеперин гъед» поэма 2022-йисан февралдилаи
инихъ Украинада кыле физвай вакъиайра, тарих
чпиз кІандайвал кххъиз кІанзавай нацистрихъ галаз
физвай женгера кьегъалвал къалурна, Россиядин
Игит хъанвай лезги хва, чепиви Энвер Набиеваз
бахшнавайди я. Авторди лугъузвайвал, и эсерда,
«Игитдин уьмуърдай гъакъикъи делилрихъ галаз
санал художественный фантазиядикай, крар, гьере-
катар жанлуз къалурдай гафарин алемдикай гегъен-
шдиз менфят къачунва, эпикадизни лирикадиз хас
лишанар сахламишнава. Игитдин таъсирлу къамат
кІелдайбуруз гзаф терефрихъай райж авунин къаст
вилек эцигнава».

Игитрин къаматар гузвай эсеррин жергедик
«Артур» поэмани акатзава.

И эсерни гъакъикъатда хъайи вакъиайриз, гъа-
къикъи игитдиз бахшнавайди я. Ам шаирдин хуь-
руьнви, ФСБ-дин жегъил капитан, вичин чандилайни
гъил къачуна, инсанар мусибатдикай – чеб инсанар
яз чпихъ инсанвилин са лишанни амачир буьркь-
веба душманри илитІнавай мусибатдикай хуьн патал
вичин адетдин къуллугъ кылиз акъудай, чи уьмуърда
къегъалвални, итимвални, инсанвални, ягъ-намусни
амайди ва амукъун лазим тирди къалурай миграгъви
Артур Бабаевакай я.

Санлай къачурла, Мердали Жалилован вири поэ-
майрин кылин лейтмотив ислягъ юкъузни, дяведин
чІавузни Ватандин къайгъуда хъунухъ, тарихдин
тарсарни уламар, чи бубайри ва чи игитри Ватандин
аслу туширвални абадвал хуьн патал чІугур зегъме-
тар рикІелай алуд тавуникай я.

И поэмаяр вири санал кІватІнавайла, абур зурба
эпикадин са эсер хъиз къабулиз жеда, абуру битав
къагъриман эпосди хъиз ванзава. Гъардахъ вичин
кылин игитар аватІани, абур, санлай къачурла,

халкъдин къагъриманвилин къамат арадал къвезва, ам чан алаз, руьгъ ва дамах кутаз вилик акъваззава, рикIе гъатзава.

ИкI тирди кIелдайбуруни къатIудайдал са шакни алач.

2023

САБУРЛУ УСТIАР

Миграгъви Гуьлмегъамед Шугаев къенин лезги шииратда кIелзавайбуруз хъсандиз чизвай ва вичин тIвар ва шиирар мукъвал-мукъвал чапдай акъатзавай шаир я. Шаирвал адаз сифтени-сифте тIебиатди гана. Адаз гайи бажарагъ уьмуьрди ва къисметди вичин саягъда лигимарна.

Чи къелемдин стха са чIавузни чIехи тIварарихъни къуллугърихъ галтугнач, амма гъихътин муракаб ва четин уламра гъатнатIани, ада вич шаир тирди садрани рикIелай алуднач ва и везифадиз гъар са макъамда вафалу яз амукъна ва яз ама.

Сифтегъан шиирар чапдай 1965-йисуз акъатнатIани, та 2002-йис алукуьдалди шаирди вичин ктабар акъудиз тади къачуначир. Аквар гъалда, цIуд йисаралди кхъенвай чIаларин ери ва лазимлувал ада гъа ихътин сабурлувилелди чирзавай. Ам гъалатI хънач. Гъавилай ада хейлин йисарилай, хъсан шиирар хкъягъна, галаз-галаз са шумуд ктаб акъудна: «Ирид булахар» (2002), «Милайим вилер» (2003), «Бубадин чуьнгуьр» (2005). Абурун гуьгъуьналлаз урус чIалаз таржума авунвай шииррикай ибарат тир къве ктабни шаирди кIелдайбурув агакъарна: «Шалбуздагъдин ценерив» (2006) ва «Миграгъвидин туба» (2007).

Къелемдин стхайри Гуьлмегъамед Шугаев Росси-ядин писателрин Союздиз къабулуниз рейсаввилелди сес гана ва адав членвилин билетни энгел тавуна вахгана. Якъин хъи, яргъал Москвадани писателрин союздиз къабулзавай комиссиядин членризни лезги

Шугаеван шииррин кьетIенвилерни абурун автордин устадвал керчекди тирди акуна.

Шаирвилин рекьихъ галаз санал Гуьлмегъамед Шугаева эхиримжи йисара журналистикадани зегъмет чIугваз хъана. Са къадар йисара ада вичин хайи Докъузпара райондин «Эренлардин сес» газетда кьилин редактордин заместительдин везифаяр тамамариз хъана. Гъа вахтунда адан къелемдикай са жерге макъалаяр, очеркар ва маса материалар хкатна ва кIелдайбурув агакьна. И жигъетдай адан алакьунар ам Россиядин журналистрин Союздиз къабулуналди къейд авуна.

Са гафуналди, Гуьлмегъамед Шугаева вич кхьинрин рекъяй халисан жавабдар устад тирди тести-къарна.

Бажарагъдив икI мукъуфдивди эгечIунин гьисс мягъкемди хъунихъ вичин дувул авайди шаирди чуьнуьхзавач. Вичик ихътин гьисс кутурди, вич эдебиятдин рекъел гъайиди ва вичиз сифтегъан нуьсрет гайиди чи машгъур ва кьетIен шаир Шихнесир Къафланов тирдакай Гуьлмегъамед Шугаева чIехи дамахдивди хиве къазва.

РикIивайни, Миграгъай акъатай вири шаирриз муаллим хъайи ва эдебиятдин четин ва къекъвей жигъирра гьихътин рикIни руьгъ хъана кIандатIа вичин тилмизриз чирай Шихнесир-муаллим чи халкъдин тарихда авай-авачир сад я лагъайтIа, таб жедач. Вучиз лагъайтIа, шииратда вичелай гуьгъуьниз ада къван гзаф ва чебни бажарагълу тилмизар тур маса кас чаз малум туш. Рагъмет хъуй вичиз, женнетдин нур къурай вичин суруз.

Гуьлмегъамед Шугаев вичин муаллимдихъ галаз чуьлда-дагъда, рекъе-хуле, мел-межлисда амайбурулай гзаф хъана. И карди, муаллимдин таъсирдикай хкатун гьикъван четин тиртIани, адаз вичин алакьунар лигимариз ва вичин къилдин рехъ жагъуриз куьмек гана. Къе ам вичин хатI ва вичин темаяр, вичин жигъир ва вичин къенепатан алем авай шаир я. ИкI тирди адан шиирри къалурзава.

Шаирдин гъар са чІал лезги чилин къадимлувал, адал яшамиш жезвай халкъдин руьгъдин девлетлувални чІехивал ачухарзавай шагъадатнама я. Идалди авторди вичин руьгъдин дувулрин деринвал тести-къарзава.

Алава яз, заз шаирдин «ГъвечІи Къафкъаз» ва «Рекъин тийир муьгъуьббат» поэмайкайни кьве гаф лугъуз кІанзава. Абур, са шакни алачиз, къенин лезги шииратда къилдин вакъиаяр хъиз къейдиз жедай эсерар я. Гъакъикъатда кьиле фейи крарал бинела-миш хъана кхъенвай и кьве гъвечІи дастанда шаирди тарихдиз ва къенин йикъаз талукъ надир месэляяр къарагъарзава. Идалайни гъейри, абур таъсирлу чІалалди кхъенва ва рикІел аламуькдаьй вакъиайралди девлетлу я. Ахътин эсерриз кІанзавайди акьуллу ва жавабдар кІелдайди я.

2010

ДУРУМЛУ КЪЕН¹

Абдул Фетягъ. И тІвар Лезгистанда машгъур тІварарикай сад я. Дидед чІалал акъатзавай газетрани журналра и тІвар алаз акъатзавай шиирарни гъикаяяр, сиверай кІватІ хъувунвай ва гуьнгуьна хтунвай халкъдин хурун эсерар, Шарвилидикай риваятар, чи чІалан ва медениятдин гъакъиндай кхъенвай макъалаяр кІелзавайбуруз лап фадлай таниш я. 1980-йисалай акъатиз эгечІай аялрин «Кард» журнал кІвачел акъалтун ва чкадиз атун Абдул Фетягъан тІварцІихъ галазни алакъалу я. И йисар чеб лезги эдебият цІийи хъезвай, писателрин цІийи са къифле пайда хъанвай йисар тир. Жегъил къуватар санал кІватІун патал а вахтара «Катракай» халис эдебиятдин муг хъанвай. 1988-йисуз Абдул Фетягъ Дагъустандин учебно-педагогический издательстводиз лезги чІалал акъатзавай

¹ Абдул-Фетягъан «Ракъинин хъен» ктабдиз кхъенвай сифте гаф я.

эдебиятдин редакторвиле хъфена. И акъалтІай четин кІвалахдал хъфидай жуърэт анжах са Абдул Фетягъ хътин инсанрихъ жеда лагъайтІа, зун ягъалмиш жедач. Учебникар чапдай акъудун патал гъазурун нелай хъайитІани алакъдай кар, нивай хъайитІани эхиз жедай пар туш.

И кас руьгъдин вири жумарт къуватривди зегъмет чІугваз вердиш хъунихъ вичин биография, вичин дувулар ава.

Алибег Фатахован стхадин хва. Абдул Фетягъ, документрин чІалалди кхъейтІа, Фетягъов Абдулфетягъ Мегъамедович, 1948-йисуз Цумуррин хуьре дидедиз хъана. Аял чІавалай хайи чилихъ галаз, тІебиатдихъ галаз сихдиз чІехи хъайи Абдул Фетягъа лежбердин хвавал намусдивди кьиле тухвана. Юкъван мектеб акъалтІарна, ада Макъарин совхозда зегъмет чІугуна. Чирвилерихъ, далудихъ жуван хсуси лувар галаз лув гунихъ къаних ам 1967-йисуз Магъачкъа-ладиз атана. Асанвилерихъ къекъвез ваъ, жуваз жув чириз, жува жув ахтармишиз, имтигъанрай экъечІиз. Производстводин карханайра ада тамам тавур са четин кІвалахни хъанач. Хейлин йисара ада III лагъай Интернационалдин фабрикада транспортировщиквиле, гъуьлел матросвиле, грузчиквиле кІвалахна. Гъа и йисара ам Дагъустандин университетдин филологиядин факультетдизни гъахъзава. Студент яз ада халкъдин мецин яратмишунар, Шарвилидикай риваятар кІватІ хъийиз башламишзава. Ина адаз вичиз вич жагъизва, адаз вич лезги эдебиятдиз къуллугъ авун патал, адан бегъерар артухарун патал лазим кас тирди чир хъана. И фикир университет куьтягъайдалай гуьгъуьниз Яракълу Къуватрин жергейра къуллугъдайла мадни дериндай мягъкем хъхъана.

Жуьреба-жуьре терефрикай ибарат Абдул Фетягъан бажарагъдин ажайиб са тереф шаирвал я. Адетдин, михьи лезги гафаралди туькІуьрнавай цІалцІамдиз авахъзавай цІарара адан жумарт рикІин зериф гелер ава. Гъахълувал, дугъривал, михъивал гвай чІалара са гъихътин ятІани экуь, назик гъам алциф

хъанва. Ам вичив мукъувай агатай гъар са руьгъ ми-
хъи ва къезил ийидай гъам я.

Дугъриданни, гъа ихътин лишанралди «Ракъинин
хъен» ктабни девлетлу я. Адахъ са къетѐен тафават-
лувал ава: ана чи халкъдин тарихда баркаллу гелер
тунвай ва тазвай къилдин рухвайрикайни рушарикай
кхъенвай шииррин гаПалри дибдин чкаяр къунва.
Чи ватандин – къадим Алпандин ва къенин Лез-
гистандин тІварцІел, лезги чІалал дамах авунилай
эгечІна, шаирди Гъажи-Давудан, Етим Эминан, Али-
бег Фатахован, Алирза Саидован ва масабурун къама-
тар шииррин сафунай язава, абурун уьмуьрдикай ва
абурун крарикай дерин веревирдер ийизва. И шиир-
рикай хкатзавай къилин фикир – гъар са бендедин
дувулри, адан руьгъдин чІварахри халкъдин яшайиш-
дин накъвадай, халкъдин руьгъдин чешмедай, халкъ-
дин тарихдин гунгарай миже хъун лазим я; гъа чІавуз
инсан вичин инсанвилин, бажарагъдин, ахлакъдин
виниз дережадив агакъда, адан уьмуьр ичІи легъзе яз
алатна фидач. Са гафуналди, вири ктаб тирвал фен-
вай ватандашвилин яру цІар теспягърин хтар галай
гъалунин ериндал ала лугъуз жеда. Абдул Фетягъан
яратмишунрин, адан шииррин къилин терефрикай
сад – инсандин назик гъиссерин, руьгъдин тебятдин
дегишвилер, гъерекатар, тЕбиатдинни инсандин раф-
тарвилер къалурун, абур ахтармишун, лирический
игитдин къенепатан алемдин муракабвал адетдин
гафаралди ачухун я:

*Артмишзава марфари кар:
ДакІвазва рикІ, падзава сим.
Гуьгъуьл, на мус алудда пар,
Пашманна сад, шаддатІа гъим?*

Зи мурад вири ктабдиз анализ гун туш, я им гъвечІи
макъалада къилиз акъудиз жери карни туш. Зи мурад
са-къве гафуналди Абдул Фетягъакай вичикай ва адан
шаирвилин жуьреба-жуьре терефрикай жезмай къван
куьрелди рахун тир. Завай ачухариз тахъай терефар,

завай лугъуз тахъай гафар шаирдин чІалари чпи тамамар хъийида. Шаирдикай, адан уьмуьрдин рекъикай, адан руьгъдин уламрикай шииррилай хъсандиз суьгъбет ийиз алакьдай маса устад бажагъат жагъида. Инал за мадни са фикир разивилелди къейд ийида: Абдул Фетягъан руьгъда чІехи дуьнья умумиламиш жезва:

*Заз чида жуе ракъинин хъен
Тирди чилин хурудал.
Къурадалди зун хуьзвай кьен,
Жеда зав зи умудар.*

ИкІ анжах бажарагълу шаирдивай лугъуз жеда.

Заз, лагъайтІа, зи играми дуст ва кълемдин чІехи стха Абдул Фетягъан шииррин кьен гъамиша дурумлуди, садрани кьуран тийидайди хъана кІанзава. Амин.

1993

АЛИБЕГАН ЧИХЕЛ, КІВАТИИ-КІВАТІАШАН «БУБА»

Абдул Фетягъан 75 йис жезва.

Гъар ам рикІел хтайла, рикІе эквни гъатда, гъамни.

Экуь инсан тир ам, гъавиляй адан экв чахъ, адан дустарихъ, галаз ама.

Вахт тахъанмаз, рикІик гзаф крар кумаз, мурадар амаз дуьньядай хъфена ам, гъавиляй пузгъунвили чи рикІ незва.

Абдул Фетягъахъ галаз зун 1980-йисан гатуз таниш хъанай. А йисуз «Кард» журнал акъатиз эгечІнавай. Расим Гъажиди танишарнай чун: «Им Абдул Фетягъ я, Алибег Фатахован стхадин хва я. Имидихъ хътин алакьунар авайди я». Абурун кьведан дуствал арадал атунир себеб чпиз тек са эдебият кІан хъун тушир, абурухъ кьведахъни гъуьлел кІвалахунин

тежриба авай, абур гъуьлуьн сирер чир хъуни, генг ятарин деринрини майданри генани мукъва авунвай.

Акахъдай, жув кІанардай хесет квай, дамахар тийдай, рикІе пехилвал авачир Абдул Фетягъ гъилни, рикІни ахъа дуст яз сейли хъанай чи арада, а чІавуз эдебиятдиз атанвай-къвезвай жегъил шаирринни гъикаятчийрин арада. Ам и къифледа амайбурулай чІехиди тир, адав чун чІехидав хъиз эгечІни ийизвай. Амма ада вичин и чІехивиликай са менфятни хкуд-дацир, вич виридан тай тирда хъиз, лап мукъва касди хъиз тухудай.

1983-йисан майдин вацра зун, Москвада авай Эдебиятдин институтдин 4-курсунин студент, «Кард» журналда практикада хъанай. И вахтунда Абдул Фетягъанни зи алакъаяр дуствилиз элкъвена.

А чІавуз зун гъавурда акъуна: Абдул Фетягъ чІехи зегъметкеш я, ада журналдин гъар са нумра гъазуруник чІехи пай кутазвай, вич чІехи хзандин къил, гзаф аялрин буба яз, адаз гъвечІи кІелзавайбурун фикираркъатІунар, къилихар-хесетар хъсандиз чидай, редакциядин макъсадни чи лезги аялрив фикир желбдай, виниз дережадин устадвилелди, лезги чІалан алакъунар къатІуз тадай жуъреда кхъенвай эсерарни маса материалар агакъарун тир.

Гъам гъвечІи, гъамни чІехи яшдин кІелдайбуруз «Кард» журналдай хуш хъайи КІватІи-КІватІашан «бубани» Абдул Фетягъ тир.

Вичин тІвар эциг тавуна, редакциядин патай яз КІватІи-КІватІашакай 1980-1988-йисара кхъена журналда акъатнавай къван вири бицІи гъикааярни мажараяр Абдул Фетягъан къелемдикай хкатнавай-бур я. Абур санал кІватІна, са ктаб хъиз акъуддай, автордин тІварни чкадал хкидай са кас хъанайтІа, пис жедачир.

КІватІи-КІватІашан сейливиликай рахадайла, зи рикІел ихътин са дуьшуьшни хквезва.

1993-йисуз лезги шаирринни журналистрин, медениятдин маса векилрин чІехи са десте Шихнесир Къафланован 70 йис хъун къейд ийиз Махачкъала-

дай Миграгъиз фенай. И кІеретІдик Абдул Фетягъни квай.

Чкадив агакъайла, миграгъвийри мугъманар хурун мектебдин патав чІехи хушвилелди къабулнай. Урус ва лезги чІаларинни эдебиятрин муаллим, вич гъикаятчини, ктабар, газетар-журналар кІелзавайдини яз хъайи Нариман Мегъманова Абдул Фетягъ Миграгъиз атун чІехи вакъиа тирди къейд авунай ва ада «Кард» журналдиз акъудай ва акъудзавай эсерар, иллаки аялар патал кхъенвайбур, тербиядинни ахлакъдин жигъетдай чІехи метлеб авайбур тирди, аялриз гзаф хуш тирди къейд авунай.

Ина Абдул Фетягъан тарифар са гъа идалди куьтягъ хъаначир. Са маса миграгъвиди вичин аялриз гзаф хуш КІватИи-КІватІашан гъуьрметдайни, шаирдин манийрал вичин рикІ хъунни къалурун яз, вичин кІвалелай гъейри масаниз Абдул Фетягъ ахъай тийидайди ва адан тІварцІихъ гьер тукІваз гъазур тирди лагъанай. Касди вичи гайи гаф къилизни акъуднай.

За къатІузвайвал, Абдул Фетягъ вич таниш тушир, амма адан яратмишунар чизвай гзафбуру адан инсанвални руьгъдин жумартвал адан кхъинрай гъиссзавай ва ам чпин багъри кас хъиз къабулзавай.

1988-йисуз Абдул Фетягъ, «Кард» журналдин редакциядай экъечІна, Дагъустандин учебникринни педагогикадин издательстводин лезги редакциядин редакторвилини кІвалахдал элячІна. Ам чІехи тарих авай и макан садлагъана алукуьай цІийи ва фашал девирдин шартІари чукІурай 1999-йисалди амукуьнай.

И издательство ва за кІвалахзавай Дагъустандин ктабрин издательство Махачкъалада Пушкинан куьчедин 6-й кІвалера авай. Вичин кабинетдай чІехи арифдар шаирдин гуьмбет аквазвай Абдул Фетягъа вичи Сулейман бубадин гуьзчивилик кваз кІвалахзава лугъудай.

И са дараматда хъайи йисара чун сад садаз гъар юкъуз аквадай, сад садал кьил чІугваз фидай, эдебиятдикай, цІийи ктабрикай суьгъбетардай. Къве издательстводин коллективрин амай векилрин араярни

лап агатайбур, дуствилинбур, ина кІвалахзавай редакторрин чІехи пайни писателар тир, гъа им абурун руьгдин мукъвавилерин-стхавилерин себебни тир.

Гатфарин, гатун йикъара гагъ-гагъ Абдул Фетягъа зенг ийидай: «Яда, гъикъван кабинетра ацукъдайди я? Ша чун са обедар ийиз гъуьлел экъечІин». Эвердай патав гвай лезги журналра кІвалахзавай Мегъамед Садикъазни, Зульфикъаразни. Къачуна тІуьнхъунни, фидай чун гъуьлуьн къере авай са еке къванцел. Ацукъдай, шиирар кІелдай, жуьреба-жуьре месэлайрай гъуьжетардай, ихтилатрин тематика гегъеншди жедай.

Садра гъа икІ чи къванцел ацукънавайла, аквада чаз Сулейман бубадин паркдай, Авар театрдин къвалавай са еке телекамера эцигнава ва адан вилни дуьмдуьздаказ чун галай патахъди атІумарнава.

«Гадаяр, чун шикилдиз къачузвай хътинди я», – лугъуда Абдул Фетягъа.

«Туш, – жаваб гуда Мегъамед Садикъа, – шаирар, писателар герекзамай вахт туш им. Гъуьл, гимияр, тІебиат я шикилдиз къачузвайди».

Гъа икІ, кІвалахдин чкайрал хъфидай вахт алуькъдалди чун телекамерадин вилин кІаник кваз хъана.

Чун къарагъайла, камерани чкадилай юзанай. Ам гъинай атайди тиртІа чир тахъайвал, ам гъинихъ квахъ хъуунайтІани, чи къил акъатначир.

Телекамерадин баян чаз са шумуд йикъалай чир хъанай.

Эверда Абдул Фетягъазни заз чи издательстводин директор Мегъамед-Расула (адаз чун нисинин вахтара гъуьлел физвайди чизвай) вичин кабинетдиз ва хъуьрез-хъуьрез чаз ихтилатда:

«Дагъустандин телевидениеди квел буьгътан вегъиз са тІимил амай. Гена Мегъамед Гъамидоваз (Дагъустандин халкъдин шаир тир ам а вахтара чи республикадин телевидениединни радиодин комитетдин чІехиди тир. – А.Къ.) виликамаз хабар хъана, эфирдиз гъазурнавай ва вични рагъ алай юкъуз гъуьлел хъивегъунарзавай писателрикай тир сатирадин сюжет гъада акъ»

вазарна. «Гъинва ина хъивегъунар? – хабар къуналда Гъамидова вичин къуллугъчийривай. – Абурун вилик квай птулка ичкидинди туш! Абуру гъакІ гъуьлуькай кфет хкудзава, чпин илгъамдик руьгъ кутазва!» Шаиррин вилик квай суфрадин шикил чІехи авуна къалуриз туналда: арадал алай птулкаяр «Рычал-судинбур» яз жеда къван...» Багъри «Рычалди» хвена куьн!.. – хъуьрезвай Мегъамед-Расул. – Куь вилик са коньякни хъанайтІа, генани хъсан жедай... ГъакІ хъанайтІани, Гъамидова куьн акІадариз тадачир».

Мадни чаз чир хъайивал, шегъерда жезвай «чІурувилер» лентиниз къачуз «гъуьрчез» экъечІнавай телевидениедин къуллугъчийрин вилера нисинин нагъардин береда ял язавай писателрикай «хъивегъзавайбур» журналра кІвалахзавай са маса чІаларбанди авунай, гъада абур гъалдарнай къван...

1999-йисалай эгечІна вичин эхиримжи йикъал къведалди Абдул Фетягъа Дагъустандин педагогикадин НИИ-дин издательствода лезги ктабрин редакторвиле кІвалахна, гъа са вахтунда «Самур» журналдани зегъмет чІугуна. Гъина ада кІвалахнатІани, вирина ада вичин везифаяр акъалтІай михъивилелди, инсанвилелди тамамардай. Масадаз манийвал авун, вилик пад къун адаз чидай кар тушир. Ам вичин куьмек герек хъайи низ хъайитІани гъил яргъи ийиз гъазур кас тир. Я ада вич, гзаф алакъунрин сагъиб яз, масадалай винени къадачир, я вич вилик кутазни алахъдачир.

Ада датІана Москвада акъатзавай эдебиятдин «яцІу» журналар, машгъур писателрин цІийи ктабар кІелдай, цІийиз пайда жезвай авторрин эсерарни къулухъдачир, вичиз хуш хъайибур дустаризни теклифдай. Ахпа абурукай яргъалди дерин веревирдер, къени гъуьжетарни ийидай.

Къадим тарихдиз талукъ ктабар кІелунални адан рикІ алай. И ктабрай ам лезги гелер жагъуриз алахъдай. И жигъетдай ада макъалаярни кхъенай.

Ада чаз вичин ими АлибегФатаховакай суьгъбетардай. Чна адаз а ихтилатар къилдин са ктабдиз элкъуьра ая лугъуз теклифарни гудай, вичи абур

къабулни ийидай, вичин веревирдер, рикІел хкунар «чрай» вахтар алуқьайла, гъиле къада лугъудай, амма, гъайиф хьи, ам а макъсад къилиз акъудиз агакьначир.

Мад ада чаз са шумудра лагъанай, бес флан писателди акъуднавай са романдин хатІ, кхьинрин жуьре Алибеган хътинди я. А писателдин маса ктабрин кхьинрин кІалубар и романдинбуруз ухшарбур туш.

РикІивайни, Алибег Фатаховахъ «Ивидин гелер» тІвар алай повесть хъайидакай алаатай асирдин къанниЦуд лагъай йисара акъатай «Эдебиятдин энциклопедиядин» 11-томда авай «Лезги эдебият» макъалада къейднава. Амма чапдиз акъат тавур а повесть вич гъиниз хъанатІа, садазни малум туш.

Алакьардай себебар аваз, Абдул Фетягъ агакь тавур, чав гъайиф чІугваз тазвай мад са кар ама.

Писателрин Союзда, лезги секцияда чна Алибег Фатахован сурал шаирдин тІвар алай къван эцигун паталай са шумудра ихтилат куднай, и кардин къил къадай ксар жагъуриз алахънай. Амма а алахъунар гъакІан къуру гафар-чІалар яз амуқьнай. Махачкъаладин куьгъне сурара Алибеган сур алай чка Абдул Фетягъаз чизвай. Гила ам чидай кас аматІа лугъуз жедач. Гилан Писателрин союзни михъиз гъуьргъуь хъанва, ана лезги секция ама лугъузни жедач. Амма Алибег Фатахован сур са лишанни алачиз тун, а чка рикІелай алудун вири лезгийрин къилин агъузвал я. «Лезги газетди», Махачкъалада кардик квай Гъасан эфендидин маканди ва халкъдин крарихъ рикІ кузвай маса ксарини и месэла гъиле къунайтІа ва гъялнайтІа пис жедачир.

Абдул Фетягъакай гаф рахаз ва кхъиз жеда.

Адан яратмишунрин вири хилер: шиирар, гъикаяр, аялар патал эсерар, критикадин макъалаяр, чи халкъдин фольклордиз ва эпосдиз талукъ кхъинар, таржумаяр чи эдебиятда къетІен чка къунвай алем я, ам чи милли руьгъдин девлетдин къакъат тийидай пай я.

Адан тІварни ирс, вичин имидин тІварни ирс хъиз, рикІелай алудна виже къведайбур туш.

ЩИЙИ АСИРДИН ЦАРЦЕЛ

Ибур ажайиб йисар тир. Акуна-такуна алатай 20-асирдин 80-йисар. Бахтавар ва четин йисар. Бахтварвал эдебиятдин ва яшайишдин гъава дегеш хъуникай, цИийиз пайда жезвай яратмишунрин къуватрин сихвиликай ибарат тир. Четинвал и несилдиз виликди фидай рехъ-хвал рикIиз кIандайвал ахъа тахъунихъ галаз алакъалу тир. Абуруз тарихдин йисар лагъайтIа гена дуъз жеда. Дуъньядин чарх маса патахъ злкъуьнин аянвални артух жезвай берейр тир.

Гъа ихътин девирда чи эдебиятдиз атай сагъ са десте лезги шаиррини гъикаятчийри, санлай къарагъай къакъан ва гужлу лепеди хъиз, чеб авай чIал малумарна. КIелдайбуруз Абдул Фетягъан, Фейзудин Нагъиеван, Мегъамед Ведихан, Азиз Мирзабегован, Мегъамед Садикъан, Зульфיקъар Къафланован, Медет Эрзиманован, Майрудин Бабаханован, Шагъбала Шагъбалаеван тIварар машгъур хъана. Абурун сифтегъан ктабар акъатна (а вахтара садлагъай ктаб акъудунилай четин кар авай жал?!). Несилдал тIварни акъалтнай: «къудкъадашар». Им абурун чIалал къудкъадлагъай йисаринбур лагъай мисал жезвай. Гагъгагъ зарафатдалди ‘къудкъадбазарни’ лугъудай.

80-йисалай «Кард» журнал акъатиз эгечIнай. Лезги «Катран» редактор Расим Гъажи тир. Гъадан кабинетда кIватI жедай чун... Мегъамед Ведих а вахтара субай тир, гъадан кIвални чи пен хъанвай... Мегъамед Садикъа писателрин Союздин завхозвиле кIвалахиз, адахъ са бицIи кабинет авай, гъанани чна эдебиятдин чад кутадай... И кIватI хъунрин къилин мурад сад тир – лезги чIал, лезги эдебият, лезги меденият къалпвилерикай михьи авун, цИийи авун, цицIи авун, гафунин уълчмейрин дуъзгуънвал хуънихъ къанихвал тир... Дагъустандин вузра кIелзавай студентрихъ галаз гъикъван гуъруьшмишвилер хъанай, абурухъ галаз гъикъван лезги эдебиятдинни медениятдин межлисар тухванай... Къе вири а крарал тарихдин

векъ акъалтнава... Гурлу, нурлу, жанлу йисар тир...
Яшайишдин жигъетдай муракаб ва чалпачух йисар...

За вучиз а девир рикЕл хкизвайди я?

Винидихъ тIвар къур къелемдин стхайрикай никай
рахаз хъайитIани, а йисар рикЕл гъун тавуна рахун
къундарма жада. Абурун гъар садан яратмишунри-
кай къилди-къилди рахуниз чи критика буржлуз ама.
Амма зи мурад абурукай садакай суьгъбет авун я, и
кардихъни гуьзел себеб ава – касдин юбилей, 50 йис
тамам хъун!

Фейзудин Нагъиев. АгъастIалви шаир ва муалим
Рамазанан хва. СтIал Сулеймананни Саядан хуьруь-
нви. Гъар накъвадихъ вичин «къилих» ава. СтIалрин
накъвадин «къилихдикай» баркаллу гзаф тIварари
лугъузва. Абурукай са тIвар Фейзудин я.

1994-йисуз «Самур» журналдин къве нумрадин
чкадал акъатай алай аямдин шаиррин эсеррин
кIватIалдиз за редакциядин тIалабуналди кхъей сифте
гафуна, 80-йисарин шаиррин несилдикай рахадайла,
зун гъар садан яратмишунрин къилин тематика са
шумуд гафуналди тайинариз алахънай. Фейзудинан
чIаларикай за икI лагъанай: «Дидед чIалан ивиррал
чан хкунин ва халкъдин руьгъдин гъуьндуьрар ачуху-
нин мурад аваз кхъенвай шиирар» . Амма зи макъала,
вучиз ятIани, я Фейзудинан тIвар, я и гафарни гала-
чиз акъатнай... Йисарилай за и гафарал фикир желб
хъувурла, дугъриданни, Фейзудин Нагъиеван ши-
ратдин важиблу хилерикай сад – гафунин тарих, лезги
руьгъдин тарих девиррин фашалвиликай миьхна, абу-
рун такабурлу гъуьндуьрар майдандиз ахкъуд хъу-
вуникай ибарат жезва. И жигъетдай адан «Куьреда
мехъер» шиир чи шииратдин кукIушкай сад я:

*Куьн атурай – рагъ атурай, муьгъманар азиз!
Фад, кIвачерик ракъ вегъен куь! – икир хъуй рекъиз.
Ша, муьгъманар, къе Куьреда мехъер я зурба,
кIватI хъурай чи акърабаяр, Муьшкунри Къуба.*

*Къаргъаяр ваъ, къилел лув гуз ала чи лекъер.
Лезгистандиз хквезва къе лезгийрин рекъер...*

Им гъакІан шиир ваъ, лезги таъсибдин са поэма я, лезги руьгъдиз, лезги къилихдиз лагъанвай апофеоз я. Тарихдал гуя чан хтанва. Къенин югъни тарих жанлу са гъерекатда ава. Битав сад хъхъанвай лезги чилин вири вилаятрай гурлу сварагар кІватІ жезва. Шиирдин цІарари, къвез-къвез гурлу жез, са симфония тешкилзава.

Шаирдин саки вири чІалара, шиирдай шиирдиз физ, лезгивилин нур ава. Фейзудин Нагъиеван шииратда ватанпересвилини къагъриманвили, муьгъуббатдини яшайишдин хъутІалар тупІалай авуни чпичеб эвеззава, абуру сада сад давамарзава, сада садаз рум гузва ва дурумлу ийизва.

Винидихъ тІвар кьур антологияда шаирдин кьурь биография ганва. Ана «ада Каспийскда гимияр туькІуьрдай институтда, гуьгъуьнайни Одессадин эцигунардай инженеррин институт яру диплом къачуналди кІелна къутягъна» лагъана кхъенва. И къе институтдилай гъейри, Фейзудин Нагъиева Москвада А.М. Горькийдин тІварунихъ галай Литературный институтни акъалтІарна. Ана чи ватанэгъли урус шаир Владимир Фирсова регъбервал гузвай семинардик квай. Садра заз а семинарда иштиракун къисмет хъанай. Анал Фейзудинан шиирар гъялзавай... Литературный институтда гъафтеда садра жезвай семинардал са студентдин кхъинар гъялун адет тир. Им гъар са автор патал зурба имтигъан тир. Анал къелемдин стхайринни вахарин патай са кІус регъимлувал кІан хъун гъич кхиле фидай кар яз аквадачир. Гъар са шиирдиз ва я гъикаядиз гудай къимет пара мишекъатди ва атІайди жедай. Гена семинардин чІехиди – муаллим са бубат регъимлу жедай. Тарсарай хъсан къиметар авай гъикъван студентар, гъа ихтин семинаррин «хци сарарик» акатиз, институтдай акъатайди я!.. Фейзудин Нагъиеван шииррикай рахадайла, адахъ галаз кІелзавай юлдашар чІехи гъуьр-

метдалди «шаирдин творчестводикай хъиз» рахадай. Студентри гьар са цIар мукьуфдалди веревирддай ва абурун эксиквилерни лайихлувилер кьалурзавай. Чидай касдиз шиирда табни керчек гьасятда аквада. Студентризни Фейзудинан чIаларин лайихлувилер аквазвай. Абуруз чи шаирдин гьар са шиирди, вичи цIарба-цIар таржума авунвай эсерри, кIелзавайбуруз таъсирзавай, абуруз а цIарарай лезги халкъ, адан чилер, адан руьгь, адан ацукьун-къарагьун аквазвай. ИкI тир чIал семинардин руководителдини кьетIендиз кьейднай. Им неинки са Фейзудин патал, им зун патални, гьа семинарда ацукьнавай Зульфיקъар Къафланов патални чIехи шадвал тир, им яд яргъара лезги эдебиятди кьазанмишнавай са гьалибвал тир.

Фейзудин Нагъиев «Капал кхьинар», «Къванцел биришар», «Хважамжамни Яргъируш», «Цавай къвазва муьгьуббатдин авазар», «Алпандин суракьда» ва маса шииррин кIватIалрин автор я. Амма адан яратмишунар са шиирралди акьалтIзавач. Ам вичин кьетIен дережа авай гьикаятчини я. Адан прозадин хейлин эсерар «Терсепулда йиф» тIвар алай ктабда аваз акъатнава. Фейзудин Нагъиеван проза жуьреба-жуьре терефринди я. Хъуьтуьл зарафат квай ва я къаб алай жуьреда кхьенвай новелляярни фантастикадин гьикаяяр, чи халкъдин тIал алай месэлайриз, руьгьдин къвекъверагвилини ери-бинейр ахтармишунриз бахшнавай повестарни аялар патал кхьенвай негъилар кIелдайбур патал кутугай савкъватар хъанай.

Писателди гьикаятдин гьар са жанр патал абуруз хас чIал жагьурзава, гьар са гафунив чIалан гьайбатлувал хкажиз алахъзава. Фейзудин Нагъиеван гьикаяяр адан шииратдин далу пад я лагъайтIани жеда, вучиз лагъайтIа писателди мад сеферда гьалзавайди гьа лезгивилин месэла я. Эгер адан шииратда асул чкадал алайди лирикадин игитни шииррин дуьзгуьн цIарара тунвай гьиссер, хиялар, фикирар ятIа, гьикаятда гьалтзавайбур чан алай, жуьреба-жуьре кьилихрин, уьмуьрдиз чпин вилерай килигзавай инсанар

я. Эгер шииратда авторди месэла къарагъарзаватIа, гъикаятда а месэлади гъи нетижадал гъизватIа къалурзава.

Хайи чиливай, халкъдин руьгъдин дувулривай къакъатайла, «куьрс хъанвайбурунни» «пицI квачирбурун» несил арадал къведайдакай чун тагъкимзава писателди («Куьрсарнавайдан дафтIар» ва «ПицI квачир инсан» повестар).

Лезги милли гъикаятдин къетIен агалкъунрикай сад Фейзудин Нагъиеван «Туьркиядиз стхайрин патав» тIвар алаз кхъенвай сиягъатдин къейдер я.

Аламат жедай кар я. 1992-йис. СоветIрин Союз чкIана са йисни хъанвач. Дуьнья алаш-булаш я. Халкъар, уьлквеяр, инсанар савдагарризни къачагъриз элкъвенва... Фейзудин Нагъиева лагъайтIа, вучзава? Ам цIусад кас авай са десте макъамчиярни манидарар галаз Туьркияда авай лезгийрал къил чIугваз физва! Яргъал йисаралди къакъатнавай рикIер агуд хъийиз, стхайр жагъур хъийиз, лезги ивидин гъарайдиз гъай жагъуриз! Къуд пата халкъарин арада къал-къиж, душманвал къати жезва: азербайжанарни эрменияр, чеченарни урусар, гуржиярни осетинар чеб чпихъ галаз къазвач. Алакъдайбуру идакай хийирни хкудзава. Фейзудин Нагъиев шаирарни музыка гваз Туьркиядиз физва! Гуржистанда абур авай автобусдин мотор хазва. Лезги авазрин ван хъайи са гуржи устIарди «арабадин гиг» туькIуьр хъийизва. Фейзудинан дестеди лезги макъамрив рекъеравай къачагъарни бушарзава: абуру «лезги автобус» яракъдинни, цIунни бензиндин куьмекдалди, чеб хътинбурухъ галаз акъунризни гъахъна, таможнядилаь алуьдиз куьмекзава. «Са кепекни герек туш. И музыка бес я», – лагъанай къачагъри.

Са шакни алачиз, Фейзудин Нагъиеван рекъерин къейдер какахъай девирдин ажайиб шагъадатнама я. Амма идалайни гзаф къиметлувал и къейдерал Туьркияда авай лезгийрин дуланажагъдикай, ацукъункъарагъуникай, гъамишалугъ къакъатнавай ватан-

дихъ къаних яз амукъуникай, абурун рикЕл хкунрикай, абуру ахъаяй негъилрикайни мезели ихтилатрикай галай-галайвал кхъини мадни гзаф артухарзава.

Фейзудин Нагъиев публицист хъизни майдандиз экъечІзава. Лезги халкъдин месэлайрикай кхъенвай хейлин макъалаяр неинки са Дагъустандин прессада, гъакІни къецепатан уълквейрани чап авунай. Ада, публицистди хъиз, 1994-йисуз Польшада къиле феи Соросан фондуни тешкил авур Европадин Международнъй милли месэлайриз талукъ тир форумдани иштиракнай.

Фейзудин Нагъиева 1990-1996-йисара акъудай «Лезгистан» журналдини чи тарихда лайихлу чка къазва. И журнал сеbeb яз чи эдебиатдиз са жерге рикЕлаф фенвай къадимлу тІарар, тарихдин делилар хтана, эдебиатдин цІийи эсерар майдандиз акъатна, искусстводин устадрин яратмишунрикай кЕлзавай-бур хабардар хъана.

Фейзудин Нагъиева 1991-йисуз къил кутуна Урус театрда тухвай ва саки ирид юкъуз давам хъайи «Лезгистандин авазар» фестивални медениятдин зурба вакъиайрикай сад хъанай. Лугъун хъи, и тІвар къур вири мярекаяр ада хсуси харжийралди, вичин къуватралди, вичин алакъунралди авунай.

Эхиримжи вахтара чи къелемдин стхади Дагъустандин эдебиатда сифте яз СтІал Сулейманан яратмишунра текстологоядин месэлаяр къарагъарзава, и жигъетдай ада илимдин къилдин ктаб кхъенва, адай хейлин чІукар газетризни журналриз акъатнава. А ктаб тамамдиз са жилдина аваз чап авун СтІал Сулейманакай илимда лагъанвай цІийи гаф жедайдал шак алач. И йикъара «СтІал Сулейманан шииратдин ирс: Текстологиядин месэлаяр» тІвар алай ктаб чапдай акъатнава. Лагъана кІанда хъи, и месэладай, яни текстология илимдай и ктаб Дагъустанда, гъатта Кефер Къафкъазда садлагъайди я. Ам Дагъустандин текстологиядин илимдин хандакІда сифтегъан къванерикай сад я лагъайтІа, чун ягъалмиш жедач.

И куъруъ макъалада чи къелемдин стхадин яратмишунрин жуъреба-жуъре терефрикай къилди-къилди ва галай-галайвал рахаз хъун мумкин туш. Зи мурад Фейзудин Нагъиеван, бажарагълу шаирдин ва писателдин, яхцѳурни цѳуд йис тамам хъун ада гъихътин кфетлу бегъерралди къаршиламишзаватѳа, гъадакай куърелди лугъун тир. Адан уьмуърдинни яратмишунрин чагъиндин вахт цѳийи асирдин эвелдал ацалтун хъсан лишан яз гъисабиз жеда. Им Фейзудин Нагъиев вичин яратмишунрин цѳийи ва мадни къакъан дережайри вилив хуъзва лагъай чѳал хъиз аквазва.

Аллагъди эгелгъаррай!

2001

ЯШАМИШ ЖЕЗ ТАДИ КЪАЧУРДИ

Шаир Акиф Алиханов рагъметдиз фейидалай инихъ чна ам рикѳелай алудна лагъайтѳа, таб жедач. Рикѳивайни, адан чапдиз акъат тавуна амай шиирар майдандиз ахкъудай хътин са дуьшуьшни хъанач. Анжах са къвед-пуд йис идалай вилик са авторди (адан тѳвар зи фикирда амач) Акиф Алиханован шииррикай кхъенвай са макъала «Лезги газетдиз» акъатнай. Амма эдебиятда садазни течидай са касди кхъенвай и гъвечѳи макъалади Акиф Алиханов чидайбурун хивяй ам рикѳел хкунин буржи акъуднава лугъуз жедач.

Ингъе ам рикѳел хкидай важиблу чѳав алукънава. Шаирдин 50 йис тамам хъанва. 33 йиса, яни Иса пайгъамбардин яшда аваз, вахт тахъанмаз чавай къакъатай касдин чѳаларикай, ада эдебиятда тур гелекай рахун лазим жезва. Зи архивда Акифа заз Москвадиз, за ана Литературадин институтда кѳелзавайла, кхъей чар ама. Акиф вич а вахтунда и институтдин заочник тир. Адан чарчи шаирдин куъруъ уьмуърдин чинрикай сад ачухарзава.

«19.XII.81.

Салам, Арбен! Чар кхъизвайди Акиф я. Дуст кас, гьикI я кефер-гьалар ва яратмишунар? ЦIийи вуч хабарар ава? А патара гъаваяр гьикI я? Артух инриз къуьд атанва. Мекъи я гъаваяр. Къе жив къвазва чи хуьре – Аварандал.

Маса хабар-тер авач. Зунни са 20 югъ я начагъ яз. Махачкъаладин практика захъ галаз къунач. Декабрдин 3-далай 1-лди зун “Коммунист”-да (гилан “Лезги газетда” – А.Къ.) хъана. Ахпани зун начагъ хъана – стIалжем, кпулар, туьтер атун – вири азарар гваз Къусардин больницадиз хтана. Гила са гьал сагъ хъхъана, хайи кIвализ хтанва. Мад зун Махачкъаладиз хъфидач. Практикадин документарни за гъа ина туькIурда... ЦIийи шиирар кхъиз хъанвач. 4-5 «къараки мани» кхъин авунва. Агъалар Исмаилован, Ш. Тагъирован ва са бязи жегьил шаиррин шииррилай пис туш. ЯтIани, заз бегенмиш туш. Вообщее, заз и йикъара зи илгъамдин булах къуранвай хъиз жезва. Жува хъайитIани хъсан кхъихъ. Къуй лезги поэзия пуч тахъурай... Дуст Арбен, са жаваб кхъихъ заз. Вуна зи шиирар урусдал элкъуьрзавани, гьикI я абур? Ви хушуниз къвезвани?

Гьелелиг икъван: Усманаз ва Анжеладиз, гьакIни Мегъамед-Шапидиз, Олимидиз зи тIварцIелай салам лагъ.

Махачкъаладиз гьи йикъара хквезватIа заз са хабар агакъара, зун аниз акъатда...

Гьуьрметдалди ви дуст: Акиф Алиханов».

Чарче чпин тIварар къунвайбур са мус ятIани гьикааяр кхъей ва Литинститутда кIелай миграгъви Усман Къенберов, гьакIни ина кIелайбур тир Анжела Саидова (Алирза Саидован руш), дарги шаир Мегъамедшапи Багъамалиев ва таджик шаир Магъсум Олими я. Гъайиф жедай кар ам я хъи, и тIварар къунвайбурукайни къвед – Мегъамедшапи Багъамалиевни Магъсум Олими – вахтсуздаказ рагъметдиз фена.

Гъавиляй инал садлагъана рикІел Акиф Алиханован
«Уьмуьр легъзе я» шиир къвезва:

*Чилел гъам дагъар, гъамни дагъ ала,
Садаз – яд, садаз ялав я дуьнья.
Вилер ахъая – цавал рагъ ала,
Вилер акъала – чІулав я дуьнья.*

*Вич хъиз сирлу я дуьньядин крар,
Авач са жуьре гъава дуьньяда.
РикІиз хуш къведай пакаман ярар,
ГъакІни мичІивал ава дуьньяда.*

*Яшайиш патал туш чун эбеди,
Уьмуьр легъзе я, тамаш, дуьньяда.
Вилер ахъая – ханва дидеди,
Вилер акъала – амач дуьньяда.*

И шиир шаирдин сад лагъай ва вич эхиримжиди хъайи «РикІин гаф» тІвар алай ктабдай я. И ктаб гъазурунихъ ва чапдай акъатунихъ вичин тарих ава. Ам шаирди институтда вичин дипломдин кІвалах хъиз гъазурнавайди тир. Яни гъукуматдин имтигъанар вахгунилай вилик институт акъалтІарзавай студентри чпин яратмишунарни тІвар-ван авай писателринни алимрин вилик эцигун ва абурай къвезвай къимет къачун лазим тир. Заз кхъенвай чарче ихтилат Акифа вичин дипломдин кІвалахдик кутунвай шиирар за урус чІалаз цІарба-цІар таржума авуникай физва. Урус чІалал кхъин тийизвай вири студентри чпин эсерар абуруз къимет гузвай ксарив гъа и жуьреда агакъарун адет хъанвай. Лезги шаирдин дипломдин кІвалахдиз комиссияди лап хъсан къимет ганай.

Акифа вичин ктабдин рукопись «Къизилгуьлдин мани» тІвар алаз Дагъустандин ктабрин издательстводизни чапдай акъудун патал вуганай. Ада 1983-йисан 22-сентябрдиз издательстводин директордин тІвар-цІел кхъенвай чар чапханадин архивда гилани ама.

Алапат жедай кар ам я хьи, издательстводи «Къизилгуьлдин мани» тIвар алаз жегьил шаиррин чIаларикай ибарат тир ктаб акъуд авуна, амма адак Акиф Алиханован ширан акатначир. Къилдин ктаб акъудиз кIанзавай Акифа вичин чIалар уртах кIватIалдик кутадай ихтияр ганачир. Са гафуналди, ктабдал акъалтай тIвар гъаданди, кар масаданди хъанай.

Яргьал йисара Акифан рукопись чапханада къаткана амукънай. Ам акъуддай мумкинвал анжах 1989-йисуз хъанай. А вахтунда издательствода лезги редакцияда редакторвиле кIвалахзаваз зун, Акифа рукописдал вичин кIвалах гьикI давамарзавайтIа, ва адакай зайиф чIалар хкудиз, хъсанбур гьикI кухтазвайтIа, гъадан шагьид хъана. Гъайиф хьи, Акифаз ктаб аквадай къисмет хъаначир.

Ктаб акъатай йикъара издательстводиз Забит Ризванов атанай. «Хъсан хъана вун атана, – лагъанай за адаз. – Хъфирла Акифаз адан ктаб хутах, муштулук це». «Э-эгъ, – агъ алахънай Забит-муаллимдилай. – Чна адан ктаб вилив хуьзвай, ам мубарак ийиз фида лугъуз, гъазурвилер аквазвай. Амма чаз яедин межлисдал фин къисмет хъана... Акиф амач...»

Им садлагъана ягъай цIайлапан хътин хабар тир. Заз Акифан кефияр авач лугъуз ванер атанвай, амма абур икI чIулавдаказ акъалтI жеда лагъана фикирнавачир за.

Къе чаз амайди адакай рикIел хкунарни адан ширан я. Ам гзаф къени, рикI ачух инсан тир. Ам нихъ хъайитIани агъадай, ада виридаз ихтибардай. Адан и къилихдикай менфят къачур игри ксарни тахъана авачир. Эгер адай са бязи гъалатIар акъатнатIа, абур гъа и къилих сеbeb яз хъайибур хъун мумкин я.

Ам рикIел хкидай дутьшуьшар захъ гзаф ава. Амма садакай талгъана жедач, ада Акиф гъихътин кас тиртIа лугъузва.

Ам Москвадиз сессиядиз имтигъанар вахгуз йиса садра-къведра къведай. Гъар атайла, ада заз лугъудай: «Жуван гадаяр кIватIа ман». Зун гъасятда гъавурда

акъадай: Акиф недай-хъвадай шейӀерин туьквендиз физ гъазур жезва. Дуьдгъвер къачуз.

А йисара туьквенрай дуьдгъвер жагъурун гзаф четин кар тир. Иллаки Азербайжанда, КъЦӀара. Ам анжах чирхчиррин куьмекдалди, артухан пул гана, чинеба, гъа вахтара лугъудайвал, дезгедин кӀаникай къачуз жедай. Москвадин туьквенра ам гъар са муштеридиз зур кило гузвай. Са шумуд туьквендиз физ ва я са ара гуз физ хъайитӀа, бес къадарда чӀем къачуз жедай. Амма студентриз, иллаки заочник-риз ахътин вахтар авачир. ГъавилӀай Акифа вичихъ галаз кӀелзавай са шумуд вичин дустни, зани жувахъ галаз кӀелзавайбурукай са шумуд кас кӀватӀна, чун туьквендиз фидай. Чна гъарда зур кило чӀемин къаяб (абур алцумна гъазурнаваз жедай) къачуна кассади хъ учирда акъваздай. Акиф пулни гваз кассиршадин къвалав жедай. Туьквенчи рушариз, кассиршадиз саки вири студентар таниш тир. ГъавилӀай кассиршади лугъудай: «ЧӀе, студенты, повезло вам, да? Богатенький родственник приехал?!» Гъа икӀ тарсарилай гуьгъуьниз чун галаз-галаз са шумуд юкъуз туьквендиз фидай. Акифа дуьдгъвер цӀурурна, са шумуд баллонда цана, хъфидайла, хайи Аварандал хутахдай. «За дидедиз хутахзавайди я, – лугъудай ада. – Ада квез виридаз алхишарзава, квез Аллагъди хъсанвилер авурай лугъуз, дуьаярзава». Чна, лагъайтӀа, чи играми дустуниз чӀеминикай дарвал тахъунал шадвал ийидай.

Акифа хъ галаз са курсуна жуьреба-жуьре миллетрикай тир шаирри кӀелзавай. Абуру лезги шаирдин шиирар чпин урус, эрмени, къазах, узбек ва азербайжан чӀалариз элкъуьрна, чапдай акъудай дуьшуьнарни тӀимил хъанач.

Адан шиирар пешекар шаирвили муьгъуьр алай-бур, тӀебиатди вичиз гъа и рекъӀай пай ганвай касди кхъенвайбур тирдал шак алачирди къе, шаир вич амачирла, генани ачухдиз аквазва. Абуру Акиф Алиханован тӀвар лезги шииратда рикӀелай ракъурна виже текъведайди субутарзава.

Алапат жедай кар ам я хьи, «РикІин гаф» ктабда са кьадар шиирар ажал рикІел алаз кхьенвайбур я, на лугьуди, шаирдиз вичин кьиникъ аян хьанвай. «Яшамаш жез тади къачу!» – француз шаир Жюль Ренаран и гафар эпиграф яз къачуна, са маса шиирни кхьизва. Муькуь са шиирда весидин везинар ава:

*Бирдан зун дуьньядай фейитІа, дустар,
Себеб яз и азгун азар-начагьвал,
Лагъ куьне: «Авай тир адахъ хуш къастар,
Гьалтна ам Ажал тІвар алай алчахдал».*

*Амма заз кьилин къван гьазура мягькем,
Рей гана са тІимил рикІин сабурдиз.
ЧІал атІутІ гьадални: «Вич хътин уьтквем
Шиирар багъишна ада Самурдиз...»*

*Эхирни, мецэрал хуш гафар алаз,
Шагъ дагъдин са синел секинара зун...
Гъа дагъ я зи рикІин пак мани-аваз,
КІан я заз уьмуьрлух адак акахьун.*

*Амма, захъ яс кьуна, шехъиз тахъуй куьн:
Шаирдин кьисметда кхьенвач рекьин!*

Эхиримжи сеферда Акифни зун Махачкьгалада 1988-йисан зулуз гьалт хъуваунай. «Къведай гатуз Къусариз мугьман хьухъ – чун Къара-булахдал ацукь-да», – лагъанай ада заз. Им адан ктаб акъатна кІан-завай вахт тир. Шаиррин рикІ алай булахдив ацукьунин мурадни гъа ктаб «чуьхуьнин» себеб хьунухъ тир. Амма чи мурад кьилиз акъатначир, чи бахтунни гьанач. Къара-булахдив ацукьун лазим тир йикъара заз «Къара-булах» тІвар алай элегия кхьин кьисмет хьана. Ам за Акифан экуь къаматдиз бахшнава:

*Вилиз таквар руьгъдин сирлу симери
Яргъа авай играми тир дустарихъ*

*Галаз хуьда пак алакъа – рикIери
Сада-садан ван ийида япарихъ.*

*Сада-садахъ дерт гъиссайла гъижрандин,
Гур межлисра жеда дустар гуьруьшмиш.
Жабраилдин нуьсрет алай фейжандик
Азраилдин гъиливай жеч къаришмиш!*

*Амма жуван ватанда чи бейнидай
Пайгъамбарвал тергнава тир тегьерда:
Герек, дустар гуьруьшмиш жез хъайитIа, –
Гуя им я эхиримжи сеферда.*

*ИкI туширтIа, Къара-булах, шир-шир ви
Накъвар хъана зи шиирда шедачир...
Азраилди алцуарна шаир ви.
Жабраилдин нуьсрет вал куьз алачир?*

2006

«ЦИЙИ ЧАПАЕВ» КТАБДИКАЙ КЪВЕ ГАФ¹

Азиз Мирзебегов лезги эдебиятдиз атуни чаз къулухъ килигиз, яни чун феи рекъиз вил вегъиз, ам бейнида веревирд хъийиз чирна. Яни, заз лугъуз кIанзавайди ам я хъи, чи эдебиятдин бинейар кутур, адан рехъ баркаван авур бажарагълу, амма лайихсузвилелди чи несилри рикIелай алуднавай шаиррин тIварар винел акъуд хъувунин, абурун эсерар дериндай къатIунин рехъ кардик кутурбурукай сад ва эвелимжиди Азиз Мирзебегов я.

Лезгийрин дегъ девирдин поэзиядин векилар яз чеб къунши халкъариз хъанвай шаирар тир Давтакъ ва Низами Генжеви лезгийрикай тирди субут авунихъ сабурлу камар къачунихъ галазни ва абурун, гъакIни араб, туьрк чIаларал кхъей лезги шаиррин эсерар дидед чIалаз элкъуьр хъувуна хайи халкъдив

¹ ТIвар къунвай ктабдиз кхъей сифте гаф я.

агакъарунихъ галазни Азиз Мирзебегов кЕвелай алакъалу я.

Им баркаллу кЕвалах я ва и рекъе адахъ чЕхи агалкъунар хъун чи мурадни я.

Амма заз къве гаф «ЦИйи Чапаев» тЕвар алай и гъвечИи ктабдикай лугъуз кЕанзава. Адан къетЕнвал ам я хъи, адан сатирадин шиирра чи тарих, лезги халкъдин къенин йикъарин тарих ава. Ана чи халкъдин пак къаст – сад хъхъуниз аксивалзавай, душманвалзавай ругъсуз инсанрин чЕулав суфатар ачухарзава.

И эсерар шаирди гъакЕан къуру хъуъруърнар авун яз ваъ, рикЕе хер аваз, тЕал аваз кхъенвайбур я. Абура авай хъверни айгъам вилин накъвар галайбур я. Автордин мурад кЕелзавайди и кардин гъавурда акъун я.

Зи фикирдалди, и ктаб чи эдебиятда вичихъ къетЕн чка жедайди ва яргъал уьмуър авайди я. Иншаллагъ!

1993

ДЕВИРДИЛАЙ ВИЛИК КВАЙДИ

Гъайиф хъи, лезги чЕалал кЕелзавайбурун уьмуърда цИйи ктабар лап къит шейиниз элкъвенва, вучиз лагъайтЕа Дагъустанда милли чЕаларал ктабар акъудзавай къве чапханадикай сад михъиз агалнава, муькуьдини гъаргъардал ала. Бязи авторри чпи пул гана акъудзавай сад-къве ктабни кЕелдайбурун гегъенш къатарив агакъзава лугъунни четин я. РикЕ кутуна ктабар кЕелдайбурун къадарни лугъуз тежедай къван тЕимил хъунини къалабулук кутазва. Са гафуналди, чи республикада милли ктабдин къисмет лап четин месэладиз элкъвенва. А месэла гегъеншдаказ къарагъардай вахтар фадлай хъанва. Амма къе и месэладикай гаф кудуналди заз ктабдихъ галаз алакъалу маса кардикай, ктабдихъ авай чЕхи метлеб къенин

йикъан четин шартIара рикIелай алуд тавуникай, генани дуъздаказ лагъайтIа, лезги гафуниз, лезги руьгъдин ризкъидиз, лезги ктабдиз вафалувал хуъзвай са касдикай къве гаф лугъуз кIанзава.

А кас Азиз Мирзебегов я. Адан тIвар чи эдеби-ятда фадлай машгъур я. Вич КцIар райондин Агъа Лакаррин хуърйяй я. Дагъустандин госуниверситет акъалтIарна, ада хейлин йисара хайи хуъре муаллим-вал авуна. Гъа йисара КцIар шегъерда ада чи халкъ-дин тарихда сифте сефер яз эдебиатдин газет акъудиз хъана. Газетдин тIвар «РикIин гаф» тир. И тIварцIин дувулар, гъелбетда, 60-йисара Забит Ризванова гъа ихътин тIвар алаз тешкилай эдебиатдин кIватIалда авай. И кIватIалди чи халкъдин тарихда чIехи метлеб авай кIвалахар къиле тухванай, адакай Лезгистан-дин неинки са Къуба пата, гъакI Дагъустандани лезги руьгъдин гуьзгуь хъанай.

Азиз Мирзебегова акъудиз эгечIай газетдини «РикIин гаф» кIватIалдин баркаллу адетар давамар-най. И газет сеbeb яз чи эдебиатда гъахъсузвилелди рикIелай ракъурнавай са жерге шаирринни къагъ-риман рухвайрин тIварар халкъдив ахгакъ хъувуна, идеологиядин дапIар алай сандухрай ахкъуднавай хейлин эсерризни къиметлу документриз экв ахкуна, сагъ са къефле шаирар ва прозаикар патал и газет халис азад трибунадиз элкъвена.

Лугъун лазим я хьи, газет Азиз Мирзебегова тек-даказ акъудзавай. Редакторвални, корректорвални, материалар жагъурунни, типографиядиз физ-хтунни, тираж халкъдин арада чукIурунни, гъар са нумра акъудун патал пулдин такъатар жагъурунни – вири са Азиз Мирзебегован хиве авай. Касдал гъикъван зегъмет акъалтIавайтIа гафаралди лугъун четин я. Газет къвез-къвез халкъдин гегъенш къатара машгъур хъанай. КцIар райондин официальный властриз газетдихъай къай яна. Абуру газет къадагъа авунай. Амма галатун тийижир редакторди ам Мегъарамдхуъре, Дербентда чап ийиз хъанай. Азиз Мирзебегов вични хайи хуърйяй

экъечІна Къулан вацІун чапла патаз хтуниз мажбур хъанай, вучиз лагъайтІа адан вичин гелени «тулаяр» къекъвезвай. Азиз Мирзебегова вичиз Дербентда бине кутуна секин хъанвай йикъарикай са юкъуз гъа «тулайриз» ам къуна КцІар райондиз хутахизни кІан хъанай. Ватанперес хва къве йифиз Дербентда душтагъ авунай, ам са бязи тахсиркаррихъ галаз «атІа патан» властрин гъиле тунин хаталувал арадал атанай, амма адаз лезги викІегъ стхайри душтагъдай экъечІиз куь-мекнай. Баркалла чпиз.

Икъван крар Азиз Мирзебегован къилел «РикІин гаф» газет акъудун сеbeb яз атанай, амма касдин рикІ ханачир, ам руьгъдай аватначир. Алай вах-тунда, гъайиф хъи, газет акъатзамач. И кар ам чап ийидай пул тахъунихъ галаз алакъалу я. Гележегда газет кІвачел акъалт хъийидайдакай умуд атІана виже къведач. Ам гуьнгуьна хтун патал чна гъар сада жувавай жедайвал къуьн кутуртІа пис жедач.

Азиз Мирзабегован бажарагъ гзаф хилерикай ибарат я. Ам шаирни, таржумачини, литературоведни, гъатта театроведни я. Ада са шумуд ктаб акъуднава: «ЦІийи Чапаев» (сатирадин шиирар), «Алкъвадар Гъасанан шииррин ирс», «Театрдин шаир» (Багъиш Айдаеван яратмишунрин суьрет), «Урус шииратдин хазинадай» ва «Жавагъиррин таж» (дуьньядин шииратдин хазинадай). Къейд авун лазим я хъи, и ктабар авторди вичин харжуналди акъуднавайбур я. Чеб гъвечІибур ятІани, абурухъ гъар садахъ чІехи метлеб, абура автордин экуь мурадар, фикирар ава.

«ЦІийи Чапаев» ктабда гъатнавай шиирра перестройкадин девирда хам дегишарай туьремайрин, халкъдин садвилизни ам руьгъдалди мягъкем хъуниз ачухдиз душманвалзавайбурун ва къве пад язавайбурун къаматар ачухарзава. И ктабдикай жуван фикирар за адаз кхъенвай сифте гафуна лагъанва. За ктабдин рукопись кІелдайла, адан тІвар «Вуна хуьх, я Ребби!» тир. Куьз ятІани, авторди гуьгъуьнлай адан тІвар дегиш хъувунай. Эвелан тІвар кутугайди тир. Авторди гила вичини икІ хъувунал гъайиф чІугвазва.

И ктаб кІелай са бязи «халуйриз» анай чеб акунай. Абуру автордиз кьур кьван гъелягьрикай ништа шумуд ктаб жедайтІа. Бакуда «Араз» радиостанциядай гузвай лезги передачайрикай сад михъиз и ктаб, адан автор ва сифте гаф кхъейди дарбадагъ авуниз бахшнаи. Пара кьван сагърай а «лезги» стхяар – передачадин авторар, абуру ктабдиз ажеб хъсан реклама авуна, ктаб кІелдайбурун арада гегъеншдиз машгъурна, ам цавун кьиле къачуна куътягъ хъанай. Иллаки Къуба патан лезгийриз и ктабда гъатнавай хейлин шиирар хуралай чир хъанва. Гъа икІ Азиз Мирзебегова гзаф «къегъалриз» тарихда амукъдай мумкинвал гана.

«Алкьвадар Гъасанан шииррин ирс» ктабда чІехи арифдардин чІаларин гъакъиндай лагъанвай кьиметлу малуматар ва фикирар ава. Алимдин яратмишунрин и ажайиб хел чи эдебият патал гзаф важиблуди я. Азиз Мирзебегован ктабдин лайихлувални гъа и важиблувал ачухаруникай ибарат я.

«Театрдин шаир» ктабда ихтилат бажарагълу режиссер ва артист Багъиш Айдаеван яратмишунрин рекъикай физва. Багъиш Айдаев лезги медениятдин къакъан кукІушрикай сад я, адан уьмуърдин ва яратмишунрин суьрет чІугун патал чІехи ктабар кхъинни тІимил я жеди. Амма Азиз Мирзебегова кхъенвай ктабдин винизвал ам я хъи, и жуьредин ктаб са артистдикай – лезги театрдин къилдин векилдикай кхъенвай сад лагъайди, сифте чубарук я.

«Урус шииратдин хазинадай» ва «Жавагъиррин таж» ктабар Азиз Мирзебегова цІи акъуднавайбур я. Абура урусрин ва дуьньядин шииратдин зурба векилрин шииррин таржумаяр гъатнава.

Азиз Мирзебегован таржумачивилин зегъметар гзаф я. Адахъ туьрк чІалал кхъей лезгийрин эсеррай авунвай таржумаярни ава. Абур гъеле ктабар яз акъатнавач. Къафкъаздин Албаниядин шаир Давтакъан «Жаваншир кьейила авур шел» эсердин таржумани Азиз Мирзебегован къелемдикай хкатнава. Ам «Лезги газетдиз» акъатнай.

Таржумайралди Азиз Мирзебеговаз вуч лугъуз кІанзава? Абурал алахъунин мураддихъ кьве хел ава. Сад лагъайди, лезги авторри маса чІаларал кхъенвай къадим эдебият хайи халкъдив ахгакъарун. Къвед лагъайди, иллаки дуьньядин шииратдикай рахайтІа, хайи халкъдиз халис шииратдин чешнеяр гъихътинбур ятІа къалурун. Винидихъ тІвар къунвай таржумайрин кьве ктабни къетІенбур я лугъуз жеда. Вучиз лагъайтІа, къенин юкъуз чи кІелдайбурув газет-журналдай агакъзавай шиирар кІелайла, авторривай шииррин пис-хъсанвилини, чІуру-дуьзвилини, даяз-деринвилини уьлчмеяр квахънавай хъиз аквазва. Алай аямдин чи поэзия гъилерихъди шит жезва. Им къилди рахадай месэла я. И кар дериндай аннамишзавай Азиз Мирзебегова акъуднавай кьве ктабди чи рикІел шаирвилини ва шиирдин мана-метлебдин мизан-терезар гъихътинбур хъун лазим ятІа хкизва. Гъа идалди адан и кьве ктабдин къиметлувални артух жезва.

Гида «Жавагъиррин таж» ктабдикай кьве гаф къилди алава хъийин. Ина иранвияр тир Омар Хайяман, Саади Ширазидин, Гъафиз Ширазидин, ингилисар тир У. Шекспиранни Ж. Г. Байронан, немсер тир И. В. Гетединни Г. Гейнедин, украинви Т. Шевченкодин, гуржи А. Церетелидин виридалайни машгъур, шииратдин лап вини дережадин чешнеяр хъанвай чІаларин таржумаяр гъатнава. Ихътин эсерар таржума авун вич тевакул кІвалах я. Таржумачиди вичин таржумайра оригиналриз хас везиндин ва руьгъдин дуьзгуьнвал хвена, гъа дережада авай хътин эсерар арадал гъун лазим я. Азиз Мирзебегова и жигъетдай чІугунвай зегъметдин бегъерар калбур я лугъуз жедач. Адан таржумайри лезги чІалал фасагъатдиз ванзава, абуру кІелзавайдаз таъсирзава. Им таржумачидилай дуьньядин шииратдин классикрин жавагъиррин цІарар лезги шииррин уьлчмейрани сесера тваз алакьна лагъай чІал я.

Азиз Мирзебегова литературовед хъизни гзаф алахъунар ийизва. Ада исятда лезги эдебиятдин тарих-

диз бахшнавай макъалайрикай туькIуърнавай ктаб-
дал кIвалахзава. Анай са бязи макъалаяр илимдин
ва маса кIватIалра чапни авунва. Абурухъ чи акъалт-
завай несилдиз инсанвилини ватанпересвилини жи-
гъетдай тербия гунин къуват ава. Тербиядин месэла-
дикай рахайтIа, генани алава хъийиз жеда хъи, Азиз
Мирзебегова Дербентда «Юждаг» институтда лезги
чIаланни эдебиятдин тарсарни гузва.

Гъа икI, чи къенин эдебиятдин мягъкем дестекри-
кай сад тир, халис шаирдиз хас руьгъдин миxъивални
гъахълувилизи вафалувал гваз кIвалахзавай Азиз Мир-
зебегов ихътин ажайиб инсан я. Ихътин тIебиатдин
инсанар къериз-цIаруз гьалтдайди я. Ахътин инсанар
чеб яшамиш жезвай девирдилае са шумуд кам вилик
кваз физвайдал са шакни алач.

Ви рехъ мадни баркаллу хъурай, Азиз стха.

1999

ШАИРДИН КЪИСМЕТНИ ДЕРЕЖА АВАЙДИ

*(Агъа Лакарин хуьруькай кхъенвай ктабдикай
ва адан автордикай са шумуд гаф)*

Эхиримжи йисара чи интеллигенциядин векилри
чпин хайи хуьрерин тарихдиз бахшнавай ктабар
акъудун хъсан адетдиз элкъвенва. И кар вижевайди
ва вичиз дериндай дикъет гуниз лайихлуди я, вучиз
лагъайтIа, ихътин ктабри чи халкъдин сад тир тарих-
дик артухан жуьреба-жуьре ва къиметлу делилар
кухтан хъийизва.

Ихътин къиметлу гьерекатдик и куь гъилевай ктаб-
дини къетIен пай кутазва. Ам кхъена, чапдай акъу-
дун патал гъазурайди вичин хайи Агъа Лакар хуьр
машгъурнавай Азиз Мирзебегов я. ГъакI хъайила чаз
инал и ктабдин автордикай вичикай рахун кутугнаваз
аквазва, вучиз лагъайтIа ам а кардиз лайихлуни я.

Лезгийрин шаир ва таржумачи Азиз Мирзебе-
гов вичин къелемдин ва чIалан стхайрин арада гъам

къисметдалдини, гъам яратмишунралдини тафаватлу жезва. Ам 1959-йисуз вичин тІварцІяй дегъзаманрин лезги тайифайрикай садан ван къвезвай къадим лезги хуьре дидедиз хъана. 1989-йисуз Дагъустандин гъукуматдин университетдин филологиядин факультет акъалтІарна, ада вичин хуьруьн мектебда дидед чІаланни эдебиятдин муаллимвиле кІвалахна. Советрин Союз чкІайдалай гуьгъуьниз ада аслу тушир «РикІин гаф» газет акъудиз хъана. И газетдин тІвар алатай асирдин 60-йисара КцІара чи тІвар-ван авай шаирар ва хайи халкъдихъ рикІ кузвай рухвар тир Забит Ризвановани Лезги Нямета тешкилай кІватІалдилай къасухдай ва а кІватІалдин ниятарни мурадар давармарун яз къачунвайди тир.

И газетдин нумраяр гъилерай гъилериз физ хъанай. Чпин дидед чІалал акъудзавай ктабрихъни газетрихъ къаних хъанвай кІелзавайбуру «РикІин гаф» чпиз цаварилай атанвай пай хъиз къабулзавай. Абурув чпин хайи халкъдин тарихдикай, а тарихдин акъуднавай ва я цІар чІугунвай чинрикай тир информация ихътин чІехи къадарда аваз сад лагъай сеферда агакъзавай.

1993-йисуз Азиз Мирзебегов къадим Дербент шегъердиз куьч хъана. Анани умуьр са акъван ширинди тушир. Шаирди муаллимвилелди ва яратмишунралди къил хуьзвай, амма бицІи аялар авай хзандиз, къилел бегъем къавни алачирла, фу гун а йисара гзаф четин тир.

Четин вахтар алатна. Къе Азиз Мирзебегов Росси-ядин Федерациядин гражданин, Урусатдин писателрин ва журналистрин Союзрин член, лезги ва урус чІаларалди акъатнавай цІудалайни виниз ктабрин автор, Дагъустан Республикадин лайихлу муаллим, Дербентда авай «Юждаг» институтдин педагогикадин факультетдин декан я.

Уьмуьрдин четин йисара вичин инсанвилин дережа, писателвилин къетІенвал, намуслувал ва гафунални кардал мягъкемвал анжах халисан бажарагъ

авай ксарилай алакьда. Азербайжанрин шаир ва Азиз Мирзебегован «Гарун мани» тIвар алай ктаб урус чIалаз таржума авур Фехреддин Къерибсеса гъавайда и гафар лагъайди тушир: «Азиз Мирзебегов лап жезмай къван виниз дережада аваз намусдал кIеви я, и карди адан шиират манадалди ацIайди ва метлеблуди ийизва».

Гъа и саягъда чи къелемдин стха вичин гзаф хилерикай ибарат тир яратмишунрани намусдинни виждандин лап вини кIарцIе ава. Ада литературоведениедин рекъяй кхъенвай «Алкьвадар Гъасанан шаирвилини яратмишунар» тIвар алай ахтармишуни кIелдайбурун фикирар вичел желбзава. И ктабда виридаз машгъур «Асари Дагъустан» ктабдин авторди туьрк чIалалди кхъенвай шиирриз сифте яз анализ гузва.

Азиз Мирзебегов – лап хъсан таржумачини я, ада Хайямани Низамидин эсерар абуру кхъенвай чIаларалди кIелзава. Ада вичин таржумайрикай ибарат са шумуд ктаб акъуднава: «Жавагъиррин таж» кIватIалда Европадин жуьреба-жуьре девиррин ва халкъарин чIехи шаиррин лап хъсан шиирар ганва; «Урус шииратдин хазинадай» ктабда А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.А. Некрасов, С.А. Есенин ва масабур лезги чIалалди «рахазва».

Лезгийрин меденият паталди иллаки метлеблуди «Лезги эдебиятдин хазинадай» тIвар алай ктаб хъана. А кIватIалда Къафкъаздин Албаниядин девирра яшамииш хъайи лезги шаиррикай малуматар ганва. Абурун шиирар са мус ятIани чи чIалалди кхъенваз ва, чеб амукъ тавуна, къунши халкъарин чIалариз таржума авунваз чав агакъ хъувунвай а эсерар цIийи кхилелай лезги чIалаз элкъуьр хъувунва. И ктабда гъакI лезги шаирри, тарихдин бязи шартIар сеbeb яз, рагъэкъечIдай патан халкъарин чIаларалди кхъенвай хейлин шиирарни сифте яз лезги чIалаз таржума авунва.

Къадим девиррин авторрин чIаларихъ галаз кIвалахуни Азиз Мирзебегован вичин шииррани алатай заманрин шаирриз хас гелер туна. И кар иллаки адан

шииррин кІалубриз хас я. Амма абурун мана-метлебдин жигъетдай рахайтІа, шаирди куьгъне целера цазвайди вичин цІийи «чехир» я. И «чехир» шаирдин бажарагъдин кьетІенвили ва дуьзгуьнвили чкадиз гъанвайди я.

Перестройкадин йисара Кеферпатан Азербайжанда ва Къиблепатан Дагъустанда Азиз Мирзебегован «ЦІийи Чапаев» ктаб вилик хкІадай вакъиадиз элкъвена. И ктабда авай сатирадин шиирра гъа вахтар чеб ва райондинни региондин сергъятра «вилик-къилик квайбур» русвагъзава, вучиз лагъайтІа, а ксарал алай къван «чинрикайни» ва абуру халкъдин мурадарни ниятар чІулавар ийиз алахъуникай кисна акъвазун халкъдихъ рикІ кузвай шаирдиз хас лишан туш. Халкъдин къисмет гъялзавай йикъара адаз вафалу яз амукъиз тек-туьк инсанрилай алакьда. Гъабурукай сад Азиз Мирзебегов я.

Азиз Мирзебегова СтІал Сулейманан тІварунихъ галай Лезгийрин Гъукуматдин муздрамтеатрда кІвалахай бажарагълу актеррикайни режиссеррикай кхъенвай «Театрдин шаир» ва «Сегънедин суьгъурчи» ктабарни чи меденият патал метлеблур я.

КІелзавайбурун вилик Азиз Мирзебегова цІийиз эцигзавай и ктабни адан гъвечІи ватандикай кхъенвайди, адан хайи хуьруьн тарихдин чинрикай я. И ктабда гъатнавай ксари неинки са чпин хуьр, гъакІни чи вири Лезгистан машгърнава. Гъавилай заз умуд кутаз кІанзава хъи, и ктаб кІелзавайбурун къадар гзаф жеда, иллаки хайи халкъдин тарихдал рикІ алайбуру и ктаб багъа ядигар хъиз къабулда, вучиз лагъайтІа Агъа Лакарин хуьруьн тІварцІе виче чи лап къадим тарихдин «ван» ава.

И ктаб кІелзавайбуруз за чандин сагъвал, бахт, жуван ивидин стхайрихъ галаз руьгъдин садвал гъиссун ва жув сагъ халкъдин са кІус яз гъисс авун мурадзава. Къуй гъар садан рикІе жуван къадим чилел алай чи халкъ пакадин йикъаз экуь мурадар ва умудар аваз килигзавайвили гъисс хъурай, къуй гъар сад чи

тарихдизни, чи дувулриз вафалу яз хьурай. Ктабдин автордизни за яратмишунрин рекъе цийи агалкъунар хьун ва мадни къакъан дережайрив агакъун мурадзава.

Жуван гафунин эхирда заз Азиз Мирзебегова кхьенвай «Пул вири я, амма хайи Ватан туш!» тIвар алай шиир гъиз кIанзава, вучиз лагъайтIа ада и ктаб неинки гуьзелар ийида, ам, а шиир, гъахъсуздаказ къве патал пайнавай чи халкъ паталди дериндай лишанлу эсер я, ам гъар лезгидиз хуралай чир хьуниз лайих чIал я.

Пул вири я, амма хайи ватан туш!

*Са сеферда «Къапалычаршыда» (Туъркияда къилкIеви базардин тIвар я – А.М.) къадим затIарин туьк-вендин иеси тир са лезгиди,
зун Къафкъаздай атанвайди чир хъана,
вичин туьквенда къуд цал тирвал эцигнавай
къадим ва рикIивайни дуьньядин лап багъа
музейриз лайих тир брильянтриз, къизилриз,
гимшириз, чинидин къапариз етимвал
кIвахъзавай вилералди килигна, лагъана:
– Пул гъар затI я, амма пул Ватан туш!*

Элчин. «Мукъва яргъал Туъркия».

*Ватандивай хьунухъ – хунI мусибат я,
Пул вири я, амма хайи макан туш!
Бубайрилай амай гаф гъакъикъат я:
Пул вири я, амма динни иман туш!*

*Ватан сейли жеда гъурбатдавайла,
Экуьн къадир жеда зулуматдавайла,
Асайиш кIан жеда зиллетдавайла,
Пул вири я, амма намус, виждан туш!*

*ЧIалахъ тушир ксар и гъакъикъатдал
Дуьшуьш жеда эхир чеб мусибатдал,*

*Мильярдер хъайитІан яд гьукуматда,
Пул вири я, амма тІалдин дарман туш!*

*Яшар хъайи чІавуз жеда дуьнья дар,
Патав мукьва-къили кІан я, къаз хабар,
Къариб хъайи чІавуз, рикІ тирла къубар,
Пул вири я, амма багъа мугъман туш.*

*Гъурбат женнет ятІан, тек Ватан я гъахъ,
Жува вил ахъай пак макан я гъахъ,
Ватандила гъейри вири таб, нагъахъ,
Пул вири я, яр-дуст, мукьва инсан туш.*

*Яргал Туьркияда, къизилд къефесда,
Даим вар-деветдин хъайи гъевесда,
Лезгиди лагъана эхир нефесда:
Пул вири я, амма хайи Ватан туш!*

2007

СЕГЪНЕДИН ГЪУНАРЧИ

Азиз Мирзебегов алай аямдин лезги эдебиятда бегьерлудаказ ва ери аваз кІвалахзавай авторрикай я. Сифтегъан ктаб кІелдайбурув агакъай 1993-йисалай инихъ ам 15 ктаб чапдай акъудиз агакъна. И карди сейли шаирдин ва публицистдин, журналистдин ва литературоведдин къелемдин хъивиликай, девирдин челек-фелекдиз килиг тавуна, вичин къилин везифадиз вафалувал хуьникай лугъузва. И йикъара акъатнавай цІийи ктабни гъа кардиз шагъидвалзавайди я.

Эвелни-эвел къейд ийин: ктабдин тІвар «Устад актер ва режиссер» я. Титулдал кІватІалдин тІвар-цІин кІаникай алава баянни ганва: «Дагъустан Республикадин халкъдин артист Мирзебег Мирзебеговакай куьруь очерк».

Ктабдин автординни очеркдин къилин игитдин фамилияр сад хътинбур яз акурла, кІелзавайда абур

мукъва-къилияр я лугъунни мумкин я. Гъакъикъатда акІ туш, и къве касдин арада авай мукъвавал анжах яратмишунрихъ галаз алакълуди, ругъдин багъри-вал я.

Азиз Мирзебегов къенин йикъара Лезги театрди-кай мукъувай ва дериндай кхъизвай ксарикай сад я. Адан виликан къве ктабни – Багъиш Айдаевакай тир «Театрдин шаир» ва Мегъамед-Гъанифа Рамазанова-кай тир «Сегънедин суьгъуьрчи» (2001) – театрдин темадиз талукъбур я. Са гафуналди, Азиз Мирзебего-ваз чи театрдин тарих ва алай югъ хъсандиз чизва, ам адан тарихчи я лагъайтІани чун гъалатІ жедач.

«Устад актер ва режиссер» ктаб лап кутугай вах-тунда агакъна – театрдин бажарагълу векилрикай сад тир Мирзебег Мирзебегован 60 йис тамам жезвай йикъара гъам юбилярдиз, гъам театрдииз, гъамни тама-шачийриз и кІватІал вижевай савкъват хъана.

Лугъун лазим я хъи, Мирзебег Мирзебегов чІехи режиссер ва актер, лезги театр алай аямдин искусстводин дережадиз акъудай Багъиш Айдаеван ученик, давамчи ва, «театрдин шаирдин» рехъ квадар тавуна, адан диб хвена, девирдиз кутугайвал цІийи ийизвай, виликди тухузвай устад я.

Адан магъирвилихъ гзаф терефар ава, абурукай къилин къвед актервални режиссервал я.

Азиз Мирзебегова и къве хелни мукъуфдивди тупІалай ийизва, абуруз къимет гузва, абурун къетІенвилерикай ва цІийивилерикай лугъузва. Ктаб-дин автор вичин игитди яратмишунрин къве хилени муьтІуьгъарай кукІушрикай, яни адан актервилин ва режиссервилин кІвалахрикай къилди-къилди рахазва.

И къейдерай неинки са Мирзебег Мирзебегов, гъакІ санлай лезги театрдин къурулуш, ана къиле физвай яратмишунин чІехи ва баркаллу кІвалах аквазва.

Очеркдин «Эхиримжи гафуна» авторди лугъузва: «Гъелбетда, са макълалада М. Мирзебегова сегънеда тамамарнавай вири ролриз къимет гуз, ада сегъне-дал эцигай вири тамашайрикай рахаз, абуруз вири-даз анализ гуз жедач». Идалди, аквар гъалда, Азиз

Мирзебегова вичиз устадин яратмишунрал инлай кьулухъни кIвалах давамар хъувунин фикир авайди кьалурзава, гьикI лагъайтIа, алакьунар авай актердинни режиссердин гьунаррин гимидин пар генани гзафди ва са ктабда лугьуналди акьалтIдайди туш. Лезги тамашачийрин вил театрдин гьунарчиди кьазанмишдай цIийи агалкьунрал алайди Азиз Мирзебегова хцидаказ аннамишзава.

Ктабдин автор, ада вичи хиве кьазвайвал, Мирзебег Мирзебегован яратмишунрин мад са терефдал лазим тир гьалда акъвазиз агакьнавач – адан драмадин эсеррал. Тамашачийрин рикIел аламуьк тавуна жедач: Мирзебег Мирзебегов «Сеанс давам жезва» ва «Булахдин сир» пьесайрин автор, «Кефербег» (М. Рустамовахъ галаз санал) ва «Нефс» (Ш. Герейхановахъ галаз санал) пьесайрин соавторни я.

Шак алач, чи искусстводин бажарагьлу векилди-кай инлай кьулухъ кхьидай авторар тIимил жедач.

«Устад актер ва режиссер» ктабда «Алавайри» хейлин чка кьазва. Абур са шумуд чкадал пай жезва: 1) «М. Мирзебеговакай вуч кхьенай?»; 2) «Дустари ва коллегайри лугьузва»; 3) «М. Мирзебеговакай малуматар».

Алавайрин сифте паюна ктабдин игитдикай Дагьустандин прессада акъатай са жерге макъалаяр ва ада эцигай тамашайриз, кьугъвай ролриз ганвай рецензияр ава. Санлай кьачурла, и макъалайрай аквазва хьи, Мирзебег Мирзебегов вичин девирдин дуьзгунь суьрет кьалурзавай, кьетIен хатI авай художник я.

Алавайрин кьвед лагъай пай чи устаддиз адан дустари ва сегьнедин рекъай адан амадагар хъйи ксари гузвай кьиметралди важиблу я.

Абдурашид Махсудов, Дуьрия Рагьимова, Басира Ибрагьимова, Абдуллагь Гьабибов хьтин гьунарлу устадри юбилярдиз гузвай чIехи кьиметни ийизвай алхишар театрдин тарих патал важиблу, кьиметлу шагьадатнамаяр я. ЧIехи Абдулкъадир Сайдумова цIуд йис идалай вилик Мирзебег Мирзебегован 50 йис

тамам хъайила адаз бахшай шиирни гъа жергедик акатзава.

Ктабдай чаз аквазвайвал, Мирзеег Мирзеегова театрдин сегънеда 39 роль тамамарна, 68 тамаша (и рекъемдик Табасаранрин театра эцигай тамашаярни ква) эцигна. Ибур гъвечИи рекъемар туш. Абуру еридин жигъетдай халкъдин, тамашачийрин патай Мирзеег Мирзееговаз ийизвай чIехи майилдикай ва гъуърметдикай лугъузва.

Азиз Мирзеегова ктабдал рикIивай кIвалахнава ва чи сегънедин экуь гъетерикай сад тир Мирзеег Мирзеегован яратмишунрал ашукъ, абурун къадир авай касди хъиз кхъенва. Ида ктабдин къиметлувал генани артухарзава.

Идалайни гъейри, и макъала арадал атуникай менфят къачуна, заз чи гъуърметлу юбиляр, зи рикI алай режиссер ва актер, руьгъдин стха Мирзеег Мирзееговаз вичин 60 йис тамам хъун мубарак ийиз кIанзава. Яратмишунри цуьк акъуднавай, устадвлин дарежа вине авай адан руьгъ ва чандин сагъвал кIубанди, къизгъинди, дурумлуди ва яратмишунрин бегъерар баркаванбур, ширинбур хъун, вири тамашачийрихъ галаз сад яз, зи мурадни я.

Ваз цIийи кукIушри эверзава, сегънедин гъунарчи!

2010

АЗИЗ МИРЗЕБЕГОВ – ЖАВАГЪИРИН ХАЗИНАЧИ

Азиз Мирзеегов лезги эдебиятда бажарагълу шаир, таржумачи ва литературовед хъиз машгъур я. Вичин яратмишунрин гъар са хиле ада вичин алакьунар къалурнава ва къакъан дарежаяр муьтIуьгъарнава. Шаирди вичин тик рехъ агалкъунралди давамарзава.

Лезги чIалаз жуьреба-жуьре халкъарин чIаларай шииратдин гуьзел чешмеяр таржума авунин рекъяй

Азиз Мирзебегов вичи къазанмишнавай нетижайралди чи шииратда виридалайни вилик квай автор я. Адан таржумачивилин алахъунар ва зегъметар гзаф я. Адан таржумаяр са шумуд чкадал пайиз жеда.

Адахъ туърк чІалал кхъей лезгийрин эсеррай авунвай таржумаярни ава, Къафкъаздин Албаниядин шаир Давтакъан «Жаваншир кьейила авур шел» эсердин таржумани Азиз Мирзебегован къелемдикай хкатнава.

Таржумайралди Азиз Мирзебеговаз вуч лугъуз кІанзава?

Абурал алахъунин мураддихъ кьве хел ава. Сад лагъайди, лезги авторри маса чІаларал кхъенвай къадим эдебият хайи халкъдив ахгакъарун. Къвед лагъайди, иллаки дуъньядин шииратдикай рахайтІа, хайи халкъдиз халис шииратдин чешнеяр гъихътинбур ятІа къалурун. Ихътин лазимвал къенин девирда иллаки артух хъанва. Вучиз лагъайтІа, къенин юкъуз чи кІелдайбурув газет-журналдай агакъзавай шиирар кІелайла, авторривай шииррин пис-хъсанвилин, чІуру-дуъзвилин, даяз-деринвилин уълчмеяр квахънавай хъиз аквазва. Алай аямдин чи поэзия гъилерихъди шит жезва. Им къилди рахадай месэла я. И кар дериндай аннамишзавай Азиз Мирзебегова виликдай акъудай таржумайрин кьве ктабди («Урус шииратдин хазинадай» ва «Жавагъиррин таж») чи рикІел шаирвилин ва шиирдин мана-метлебдин мизан-терезар гъихътинбур хъун лазим ятІа хкизва. Гъа идалди адан и кьве ктабдин къиметлувални артух жезва.

Исятда кІелзавайбурун вилик эцигзавай «Жавагъиррин хазина» лезги таржумачиди икъван чІавалди авунвай вири таржумайрикай хкъягънавайбурукай ибарат хъанва.

Ина иранвияр тир Омар Хайяман, Саади Ширазидин, Гъафиз Ширазидин, ингилисар тир У. Шекспиранни Ж.Г. Байронан, немсер тир И.В. Гетединни, Г. Гейнедин, урусар тир А. С. Пушкинан, М.Ю. Лермонтован, Н.А. Некрасован, украинви Т. Шевченко-

дин, гуржияр тир Ш. Руставелидин, А. Церетелидин, дуьньядин маса халкъарин виридалайни машгьур, шииратдин лап вини дережадин чешнеяр хьанвай чІаларин таржумаяр гьатнава. Ихьтин эсерар таржума авун вич тебекил кІвалах я. Таржумачиди вичин таржумайра оригиналриз хас везиндин ва руьгьдин дуьзгуьнвал хвена, гьа дережада авай хьтин эсерар арадал гьун лазим я. Азиз Мирзебегова и жигьетдай чІугунвай зегьметдин бегьерар калбур я лугьуз жедач. Адан таржумайри лезги чІалал фасагьатдиз ванзава, абуру кІелзавайдаз тагьсирзава. Им таржумачидилай дуьньядин шииратдин классикрин жавагьиррин цІарар лезги шииррин уьлчмейрани сесера тваз алакьнава лагьай чІал я.

Месела, Шекспиран эсеррай авунвай «Гамлетан монологдин», «Дуьнья театр я» эсердин (эсер я лагьайла, ам «Къез хуш къведатІа?» комедиядай къачунвай са кІус я), 66-сонетдин таржумайрин тазавили, абура авай фикирар къенин йикъахъ галаз къунвай-вили мад сеферда гьейран тавуна тазвач. И тІвар къунвай эсерар гзаф халкъарин шаирри гьарда вичин жуьреда таржума авунва, гьарда абур вичин жуьреда таблигъ ийизва, а таржумайрихъ гьар садахъ вичин къилдин уьмуьр хьанва. Лезги чІалални абур халис шииратдин дережадиз атун шад жедай кар я. Мисал яз, Шекспиран 66-сонетдай са шумуд цІар гьин:

*Намус есир хьанва намуссузвилиз,
Михьивилин кьимет гзаф ужуз я.
Акьул муьтІуьгъ хьанва акьулсузвилиз,
Къуват гужсузвилин вилик ажуз я.*

*Илгьамдин сивиз кге янава хьи тІвал,
Семевал хьиз къазва дуьзвал, гьакгикъат.
Авамвилел ала камалдин партал,
Къуд пата тапарар, кьалпвал, мусибат.*

Квелди им чи къенин югъ туш?!

Санлай къачурла, и ктабда гъатнавай таржумайри лезги чІалал кІелзавайбурун вилик вири дуьньядин шииратдин суфра гуьзелдиз ва темягъ тухудайвал ахъайзава. Чаз и гуьрчег ва мана-метлебдиз дерин эсеррай неинки тарих, къенин ва пакадин йикъар, гъакІни жуьреба-жуьре халкъарин милли руьгъдин къакъан гуьндурар аквазва. Идалди таржумачиди а халкъар чаз мукъва ийизва.

Таржумачи Азиз Мирзебеговавай Етим Эминанни СтІал Сулейманан чІалалди дуьньядин халкъарин шаирар «рахуриз» алакьуни чи дидед чІалахъни гъихътин зурба такъатар ва мумкинвилер аватІа къалурзава ва ихътин дережайрин къадир хъунихъ ва а къадирлувал артухарунихъ эвер гузва.

2013

АКЪАЛТІАЙ ШАИР

Майрудин Бабаханов, са шакни алачиз, вичин хайи халкъдин векилвал дуьньядин майданра ийиз жедай шаир я. Адан млгъамди хайи чилин ва халкъдин руьгъдай миже хъвазва. Вичин фикирринни веревирдерин сафунай вири дуьньядин ва вичин девирдин дердерни къамар язавай и шаирдин яратмишунрин зурба тарцин дувулар бинедин чкадивай къакъудиз жерибур туш. Ахътин къакъатунин шикил гъакІ чагънакъа са легъеда хиялдиз гъун хъайитІа, тарцин хилер къуранваз, къецІил хъанваз, гъайбатни къудрат квадарнаваз аквада. А тарцин вири гъунарлувал хайи чиляй хъвазвай мижеда, лезги руьгъда, лезги къанажагъда, лезги медениятда, лезги къилихда ава. Ада лезги Руьгъдин гъавурда вирибур аквадайвал, жуван халкъ са къариб машгъулат хъиз къалурна ваъ, ам вичин къадим тарих ва меденият авай, масадбурулай yine ва я агъада авачир, я абурукай чара тушир, чан алай зурба са тан хъиз къалурзава. Ам акъалтІай мил-

ливал гвай интернационал шаир я. ИкI тирди Май-
рудин Бабаханова ян тагана тестикъарнавай вичин
шаирвилин кредодайни аквазва:

*Кхъихъ, шаир, валай бахтлу кас авач,
Чи гъар са югъ чIал бахшуниз къабил я:
И дуньядин гуьзелвилехъ мас авач,
КIанзавайди шагъидвалдай къве вил я.*

*Шадвал ая, шел-хвал мийир алачиз,
Чан аламаз къил хура тун айиб я:
Вун алемда вичихъ мад тай авачир,
Анжах сад тир Чилин Шардин сагъиб я.*

(«Кхъихъ, шаир» шиирдай)

Майрудин Бабаханован яратмишунрин хатI къе-
тIенди, масадбурукай вичин дуьзгуьнвилелди, везин-
лувиледи, цIалцIамвилелди, фикирринни шиират-
дин такъатрин къалинвилелди ва цIийивилелди хкат-
на аквадайди я.

Алай аямдин саки вири шаирри лезги чил жен-
нетдив гекъигзавайла, Майрудин Бабаханова, ватан-
дин шикилар гуз-гуз, секин, къуру гъарай-эвер гала-
чир дамахдивди лугъузва:

*Зиди таб туш, къелет туш,
Акур вири гъейран я.
Хкетрик квай женнет туш,
Им зи хайи ватан я.*

(«Им зи хайи ватан я...» шиирдай)

Шаирди вичин ватан женнетдилаьни иерди, артух-
ди я лугъузва ва вичин фикир субутни ийизза.

РикIивайни, шаирдин «Им зи хайи ватан я...»
шиир артухан са гафни квачир ва я са вуч ятIани
эксик тушир, мектебар патал акъуддай дидед чIалан
вири ктабра туна кIани шиир я. Ина регъятдиз рикIи

чІугвадай, атІай-атІай куъруъ цІараралди, чІалан михъивални гафарин тІимилвал сад авуна, кІелзавай-дан руьгъ алахъдайвал ацІурдай шиир я.

Майрудин Бабаханован шиирра авай тавар жуъ-реба-жуъре я, гуьгъуьлдинни акъулдин шад ва пашман гьаларалди, рикІ кунивди, дерин веревирдер авунивди, гагъ-гагъни хъуьтуьл ва манадин ири къел квай зарафатдив кхъенвайбур я. ГъвечІи шиирар мисалриз мукъва я, дерин камал квай фикиррив ацІанва. Шак алай са чкани жагъидач, гафар вири чпин чкайрал ала, фикирар алцифайбур я.

Ингъе кьве мисал:

*Туькъуьлди я чи уьмуьрдин тегъер, гьал.
Белки гузва адаз акъван зегъервал,
Чаз, вахт хъана, и гуьзел тир дуьньядай
Хъфидайла артух гъайиф тежервал.*

* * *

*Вири дуьнья Каспий гъуьлел гъейран я:
– Вир я, адак къелер гъинай какахъна?
Заз чидайди, уькІуь цагъ хъиз хъана ам,
Зи ватандин гъекъни накъвар авахъна.*

Дагъустандин эдебиятда ХХ лагъай асирда шииралди роман тек са Алибег Фатахова («КъатІ-къатІ авур зунжурар»), ХХІ лагъай асирдани – Майрудин Бабаханова («Келентар») кхъена.

Келентар – им чи аямдар шаирдин романдин къилин игитдин тІвар я. Эсердин вакъиаяр ХVІІІ лагъай асирдин эхирдани ХІХ асирдин сифтегъан йисара къиле физва. Авторди уьмуьрдин гзаф къазаярни зидвилер акур лезги жегъил лезги чилерал чпин гьукум тестикъарзавай урусрин медениятдиз ва цІийи гьукумдин къайдайриз гъикІ мукъва жезватІа къалурнава. Романда жуъреба-жуъре къилихрин ва фикиррин инсанрин къаматар рикІел аламуькдаивал,

жанлудаказ чӱгунва. Ина тарихда хъайи гъакъикъи векилрин суьретарни гъалтзава. А девирдин шикилар чӱгун патал ва тарихдин вакъияяр къалурун патал, авторди гзаф чешмеяр тупалай авурди аквазва. Са гафуналди, шаирди гъа чӱаварин зурба къамат ганва.

Роман къадим вахтарин дастанар (месела, Низами Генжевидин машгъур вад чӱехи поэма) хъиз, месне-видалди, яни рифмада тунвай къве-къвед цӱаралди кхъенва. Им, чна къатӱузвайвал, авторди вичин яратмишунрин дувулар чи къадим эдебиятда авайди къалурунин лишан я. Къачунвай девирни чи аямдивай яргъа авайди ятӱани, гъа вахтара чи халкъдин вилик кватай месӱлаяр къенин девирдани чи вилик кват тавуна авач. Рикӱивайни, тарих, звар алаз алчуд жез-жез физвай сим хътин затӱ я. Тарихдин векилар дегиш жезватӱани, ада арадал вегъизвай месӱлаярни суалар сад хътинбур жезва, гзаф вахтара абур, гъа сад хътин кӱалубар хвена, тикрарни жезва.

Лезги жегъил Келетараз Урусатдай атанвай къайдайри инсандин дережаяр ва адаз гузвай мумкинвилер артухарзаваз акун – им, чаз чиз, авторди гъалзавай къилин месӱла я. Гъа Келентар хътин ксарин чи халкъ алатай йисарин, кесибвилин, бейхабарвилин, савадсузвилин чиладай акъудайдал шак алач. Романдин тӱал алай фикиррикай сад – халкъди вич яргъалди са гъихътин ятӱани идеологийрин ва тапан къайдайринни къадагъайрин чилада тун тавуниз эвер гун я.

Романдин мад са къетӱенвал – шаирди чеб къе мецел тегъизмай, саки квахънавай хейлин гафариз цӱийи уьмуьр хгун я. Ахътин гафариз авторди вичин баянар ганва. Романда халкъдин ацукъун-къарагъун къалурунихъ галаз санал, мехъерар ва маса мярекатар къиле фидайвилин шикилар, халкъдин манияр, къисаяр, риваятар ганва. Абуру вирида роман ацӱурзава, адан гъакъикъивални къимет артухарзава.

Майрудин Бабаханован яратмишунар илимдин рекъелди дериндай чирунин лазимвал ава. Гъайиф, ихътин зурба шаирдиз фадлай къвезвай къимет ган-

вач. Зун инал са лезги кІелзавайбуру адан тариф аву-никай рахазвач, чи халкъдин арада Майрудин Бабаханов лезги чІалални эдебиятдал рикІ алай виридаз истеклу я. Заз лугъуз кІанзавайди маса фикир я: адан эсерар маса халкъарин чІалариз элкъуьрунин месэла кудна кІанда ва лап хъсандиз гъялни авуна кІанда. Шаирди вичи и кардикай са акъван фикирзавай хъиз аквазвач. Амма им адан яратмишунрин къадир авай ксари чпин хивез къачуниз лайих авай кар я.

Чна Майрудин Бабаханов Лезгистандилай къерехра хкажна кІанда, чна адал мадни гзаф дамахдайвал!

2018

КЪВЕ ХАЛКЪДИН ШАИР¹

Камалдин Агъмедов ажаиб ва къетІен кас я. Вучиз лагъайтІа ам Дагъустанда чкадин къве чІалал сад хъиз шиирар кхъизвай авай-авачир са шаир я. Къурагъ райондин Хпукъьрин хуьре яшамиш жезвай ва ана мектебда эдебиятдинни чІалан муалим яз кІвалахзавай ада вичин шиирар кхъиналди лезги ва агъул халкъарин эдебият яратмишуник лайихлу пай кутазва. Ида-лайни къилинди а кар я хъи, шаир вичин хайи агъул чІалал акъатнавай сад лагъай ктабдин авторни я.

Дагъустандин вири чІалара хъиз, агъул чІалани вичин жуьреба-жуьре нугъатар ава. Эхиримжи ййсара, а чІалални алфавит тешкил хъунихъ ва мектебра агъул чІал чирунихъ галаз алакъалу яз, эдебиятдин чІалан бинеда гъи нугъат тун лазим ятІа лугъуз, гъуьжетар арадал къвезва ва гъар са кхъизвай касдиз вичин хуьруьн нугъат къилинди ийиз кІанзава. Им, гъелбетда, пис кІвалах туш: са патахъай и карди гъар са кхъизвай касдиз вичин хайи ерияр кІанзавайди къалурзава муькуь патахъай, чІал вилик

¹ К.Агъмедован «Барзадал булах» ктабдиз кхъей сифте гаф я.

финин рекьер-хулер ачухарун патал гъар къилди са нугъатдин метлебни чӀехиди я ва абурулай садалайни цӀар чӀугун дуъз туш.

Амма эдебиятдин чӀал сад хъун лазим я ва и барадай алай девирда агъул чӀалал сифте яз пешекарвилелди яратмишнавай эсерар Камалдин Агъмедован тӀварцӀихъ галаз алакъалу я. А эсерар эдебиятдин ва тарихдин вакъиа хъанвайдал шак алачирвилиз килигна, и шаирди кхъизвай нугъат агъул чӀалан бинедиз къачуз хъунин винизвал ва лайхлувал амай-бурулай артухди я.

Месела, лезги чӀалан бинедизни Етим Эминани Сулеймана кхъей Куъре нугъат къачунай ва алай аямдин вири лезги шаирри ва гъикаятчийри, гъабурун жергедай яз Камалдин Агъмедовани, чпин эсерар яратмишна ва исятдани яратмишзава.

Агъул чӀал патални Камалдин Агъмедован тежриба важиблу тирдални са шакни алач ва агъул интеллигенцияди и кардиз къвезвай къимет гун лазим я. Идалайни гъейри, къве халкъдин шаир Камалдин Агъмедован чӀалар Дагъустанда хъсандиз машгъур я, абур жуъреба-жуъре чӀалариз таржума авунва. Адан шиирриз хъсан къимет гайибурукай тек са Агъмедхан Абу-Бакаран тӀвар къун бес я.

Шаир Урусатдин писателрин Союздин член я.

«Барзадал булах» тӀвар алаз къве чӀалалди акъатзавай и ктабдини мад сеферда чна винидихъ лагъай фикир мягъкемарзава ва ачухарзава.

Чи вил ада мадни цӀийи агалкъунар къазанмишунал ала.

2003

«ШЕМЕР ХЪТИН ЛЕЗГИ СЕСЕР...»¹

Шагьбаладикай кхъиз заз регъятни я, четинни. Регъят я – вучиз лагъайтIа, заз ам, инсан хъиз ва шаир хъиз, лап фадлай, ада кхъей сифтегъан цIарцIелай и ктабдал къван хъсандиз ва мукъувай чида. Четин я – вучиз лагъайтIа, Шагьбала, гъам инсан хъиз, гъам шаир хъиз, жуьреба-жуьре къилихринди ва терефринди я.

А къилихар ва терефар вири адан шиирриз чкIанва ва абуру Шагьбала алакьунар авай шаир тирди субут-зава.

Шагьбаладин шииррин лишанлувал адакай ибарат я хьи, абур къулайдиз, регъятдиз, яни вири хъсан шартIаралди таъмин тир чими кIвале арадал атайбур туш, абур уьмуьрдин датIана чалпачух гьерекатда авай яцIа – шаир чубан яз Мугъандин къишлахра ва я хайи хуьруьн – Кара-Куьредин – яйлахра авайла, ДГУ-дин студент тирла, гурлу общежитиеда ва я кагьул лекциядин вахтунда аудиторияда, Армиядин жергейриз эверзавай повестка атана, рикI алай дустариз сагърай лугъун патал Махачкъаладай Москвадиз фидай рекъе, поездда, ва я, аскер тирла, ученийрилай гуьгъуьниз ял ядай куьруь легъзейра кхъенвайбур я.

Гъавилай я жеди Шагьбаладин шиирра яшайишдин секинсузвили ва къулайсузвили лепе гузвайди. Гъавилай я жеди адан лирикадин игитди вичин вилик уьмуьрдин даим суал эцигзавайди:

*Жегьил чIавуз каначтIа рикI
Ватандихъ ви, къул хъана,
Суал къведа къуьзуй къилихъ:
«Ви далудал, вуч пар ялна, кIул хъана?!»*

И ктаб кIелдайла, винидихъ ганвай суалда авай «пар» гафуник («...вуч пар ялна ...» – шиирдин уьлчме къасухдай гегъеншаруналди суалдин къене суал айру авунва) гъихътин пар кватIа хъсандиз ачух жезва.

¹ Ш. Шагьбалаеван «Карвандин рехъ» ктабдиз кхъей сифте гаф я.

А пар гзаф важиблуди ва жавабдарди я: хайи халкь-
диз ва ватандиз вафалудаказ ва намуслудаказ к'уул-
лугъ авун, инсаниятдин т'ал-квалдикай хабар х'ун ва
ам жуванди х'из г'иссун. Анжах уьмуьрдиз мукьва
х'уни, адан ук'уь-цуру дериндай к'ят'уни Шагьба-
ладиз вичин фикирар ва хиялар ачухардай, милли
сесер, хуш рангар ва я маса ядигар шейэр х'из, аква-
дай, эхъ, эхъ, аквадай мумкинвал гузва («Шегьердани
кхахъзава / Шемер х'тин лезги сесер»).

Г'иссиз ва фикириз алак'уни Шагьбала вичин
мураддин рекъяй тухузва:

*Чун хквезва к'ге дуьз рекъел,
Ша, г'ях'гуник к'яг'на к'зелем,
Яратмишин несил патал
Жаваг'иран руьг'дин мяг'кем.*

Заз и г'веч'и к'таб к'елдай кас, бязи шииррик
кумай куьлуь-шуьлуь рехнейриз (жег'илвилини кар
я) килиг тавуна, Шагьбала мак'саддив агак'дайдал
шаклу тежедайдахъ инанмиш жез к'анзава.

1989

ЖУВАН ДУВУЛАР Г'ИСС Х'ИЙИН

Эхиримжи к'уд-вад йисан к'ене чун лезги поэ-
зиядин тар ч'ехиди тирдахъ к'евелай инанмишардай
делилрин шагьидар х'ана. Г'ъ. Садык'иди, Р. Г'ай-
дарова, М. Яраг'медова ва масабур у жаг'ур х'увур
ва я к'утармиш х'увур г'илини к'х'инрин к'табри-
кай к'х'ей мак'алайри, чапдай ак'удай, к'елзавай-
бурув ахгак'арай эсерри и кар субутарзава. Амма
г'айиф х'и, чун, лезгийар, и рек'ин анжах эвелда ава.
Идалайни г'ейри, чи ериш тежер к'ван явашди я.
Жаг'ун х'увунвай, ик'ван ч'авалди садазни течир са
шаир х'уй, адан ч'алар х'уй ва я са машг'ур шаир-
дин садазни ван тах'ай шиирар х'уй – абур халкь-
дин вилик, чи умуми суфрадал ак'уддайла, чун са

гъихътин ятІани къайгъусузвилелди, гуя арадал эциг-
завайди адетдин, виридан рикІ ханвай хътин са къа-
фун я лугъузвайди хъиз, эгечІзава. Амма, заз чиз, чаз
гъар са тІвар сувариз элкъуъриз чир хъанайтІа, гзаф
хъсан жедай. Вири халкъари гъакІ ийизва, амма чун
сакІани вердиш жезвач. Чна, сандухра лайихсузвил-
лелди рикІелай ракъурнавай бажарагълу шаиррин
жавагъирар хътин чІалар хуъз, идалди и лайихсузвил-
лиз мадни къуват хгуз, секинвилелди жуван югъ няни
ийизва. Заз, месела, ихътин са карни малум я: Туър-
киядай Етим Эминан шиирар жагъун хъувунва. Абур
са гъуърметлу инсандин вичин кІвале хуъзва. Абуру я
«фу це!» лугъуз гъарайзавач, я «яд це!» лугъуз. Амма
умуър физва.

Эдебият – им халкъдин мецин ачухвал, зигъиндин
деринвал, руъгъдин гегъеншвал ва дуъзгуънвал алцум-
завай уълчме я. И уълчме гвачир халкъдихъ милли
такабурлувал, руъгъдин умуърда къулайвал, туъкІвей-
вал жедач. И уълчмедин къадир авачир халкъдиз
вичин дувулар гъина аватІа чир жедач. Вичин дуву-
лар гъи накъвада аватІа течидай, абур гъисс тийизвай
тарцин хилер фад къурада, адан емишар йис-сандавай
гъвечІибур ва усалбур жеда ва эхирни емишарни гъиз
техжез михъиз къурана куютягъ жеда.

Чи эдебиятдин дувулар гъина ава? АтІай жаваб
чаз гъеле жагъидач. Жаваб тахъунин сеbeb мадни гъа
чи къайгъусузвал, архайинвал я. Эминални Сулей-
мананал дамахзава, амма абур гъакІан къуру калал
битмиш тахъайбур ва чебни зурба тарар тирдакай фи-
кирдач.

Чи эдебиятдин тарих гзаф муракабди я. Адан
тамам шикил, адан вири рекъер-хулер, адан вири эни-
шар-юхушар жагъур хъувун патал, халкъдиз райж
хъувун патал цІуд йисар герек жеда. Адан муракаб-
вал мадни адакай ибарат я хъи, чи эдебият са шумуд
чІалалди арадиз атана. Халкъдин мецин яратмишу-
нар, яни махар, манияр къаравилияр, аялар патал
туъкІурнавай шиирар-къугъунар, мисалар, мискІа-
лар, са гафуналди, халкъдин гегъенш къатариз маш-

гъур ва адан руьгъдин игътияжриз мукъва тир эсерар лезги чІалал арадиз атанатІа, вини дережадин поэзия саки вири дуьшуьшра та Етим Эминал къведалди РагъэкъечІдай патан чІехи пуд чІалалди – арабдалди, фарсдалди, туьркдалди яратмиш хъана. Иллаки арабдалдини туьркдалди. Зун гъеле Къафкъаздин Албаниядин вахтарин эдебиятдикай рахазвач. А девиррай чи эдебиятдин гелер жагъур хъувун ва къунши халкъари чпин кІвачиз ягъ хъувунвай шаирар лезгийар яз субутар хъувун генани четинз акъвазвава.

Заз къе чи халкъдиз икъван чІавалди чпикай кьериз-цІаруз ван хъайи ва я иллаки ван тахъай са шумуд шаирдин чІаларикай рахаз кІанзава. Куьрелди, гъалкъиса ихътинди я. Чаз виридаз истеклу Гъалиб Садыкъи гзаф девлетлу архивдин сагъиб я. Гъа и кардиз килигна, адаз багъишай, жува урус чІалаз таржума авур Етим Эминан ктабдал за адан тІварцІихъ «Лезги поэзиядин чан алай мескен» гафар кхъенай. И гафар къе заз вири лезги жемятдин вилик тикрар хъийиз кІанзава. Гъалиб-эфендиди зав са шумуд лезги шаирдин туьрк чІалал туькІуьрнавай шииррин цІарба-цІар таржумаяр вугана. За къе куь вилик, гъуьрметлу кІелзавайбур, жуван кІвалахдин нетижа эцигзава.

Агъадихъ гузвай шиирар цІарба-цІар таржума авунай ва абур чапдай акъудун патал гъазурдайла къиметлу меслятар кълалурунай за Гъалиб эфендидиз рикІин сидкъидай сагърай лугъузва¹.

1993

¹ И макъаладин гуьгъуьналлаз «Лезги газетдин» 1993-йисан 46-нумрада Лезги Салигъан, Ахцегъ Абдулхаликъан (Закиран), Ахцегъ Магъараман, Ахцегъ Мирзе-Алидин ва Ашукъ Шайдадин шиирар ганва. Абур и ктабдин «Таржумаяр» паюнай кІелиз жеда.

«КЪЕНИН АЯМДАЙ ТУШИР ХЪТИН ЛЕЗГИ»

И сеферда Лезгистандиз хъфин заз апрелдин эхир-рай къисмет хъана. Йисан и вахтунда Къулан вацун къве пата экIя хъанвай хуърера багълари цуьк ахъайнавай жуьре акуни, Самурдал къугъвазвай шагъвардикди къуд патаз чкIизвай абурун атирри гъи касдин хъайитIани рикIелай вич авай кат-калтугунин дуьнья, къенин йикъан татугайвилерин алем михъиз алудда.

Зи мурад Гилидал фин тир. Ина 1988-йисуз лезгийрин эпосдин игит Шарвилидин тIвар алаз жегълрин центр ачухнавай. Гуьгъуьнлай и хуьре аслу тушир «Чубарук» газет акъатна. Ахпа ана чIехи стадион пайда хъана. Адалай къулухъ Лезгистандин футболдин милли «Алпан» команда арадал атана.

Гъар са хуьряй, шегъердай къвезвайбур асул гъисабдай чIуру хабарар тирла, виринра жегълрилай, абур рекъяй акъатнава лугъуз наразивал ийизвайла, Гилидилай къвезвай хъсан хабарри мягътелни тавуна тазвачир.

И вири хабаррал алава яз, 1991-йисуз «Вокруг света» журналдин 5-нумрадиз акъатай Мурад Аджиеван макъаладани Гилийрикай ва гъа хуьряй тир Руслан Керимхановакай хуш ихтилатар кхъенвай. Къулан вацун къерехда къакъан пелел, датIана шагъвар алай куьгъне хуьр хъайи чкадилай лап дегъ чIаварин яшайишдин алатар, хъенчIин къапар жагъанвайдакай Руслана тIвар-ван авай журналдин векилдиз авур ихтилатди макъалада вилиз аквадай чка къунвай. Вичиз жагъанвай шейэр пакдиз хуьзвай ва ахътин шейэрихъ гъар-гъина хъайитIани къекъвезвай касдикай Аджиева гъейранвилелди «Къенин аямдай тушир хътин лезги» гафарни хълагънавай.

Русланахъ галаз зун таниш яз къве йис къван жезва. Вичин итимвал, инсанвал, гайи гаф, дидед чIалан михъивал (им гъи лезгидивай хъайитIани жезвай кар туш) хуьз алакъдай, рикIе лезги халкъ сад хъувунинни адан уьмуьр авадан авунин мурад авай Русланахъ галаз чун лап рикIивай къуна.

Гъа чІавалай инихъ заз Гилидал жезвай вири хъсан цІийивилерин «тахсиркар» зи цІийи дуст тирди чир хъана. Зун иниз финин метлебни адан агалкъунар, адан алахъунрин емишар жуван вилералди акун тир.

Зун Русланан кІвализ агакъайла, ам стхадин машинда аваз вичи арадал гъанвай футболдин командада къугъвадай лезгияр жагъуриз Дербентдиз физ гъазур жезвай. Гарданра гъатна, жузун-качузун авуна, са къас фу тІуърдалай къулухъ абурухъ галаз зани фин къетІна. Зи фикир фидай рекъе чи аямдай тушир лезгидихъ галаз адан крарикай ихтилат авун тир...

Гъа икІ, чун и юкъуз са Дербентдиз ваъ, гъакІ К. Марксан тІварунихъ галай совхоздиз, Белиждал акъатна, командадик чпин пай кутаз жедай ксарихъ галаз рахана. Вичиз чидай футбол хъсан къугъвадай лезги гадайриз ада командадиз эвер гана.

– За команда кІватІун патал са Куъре патай ваъ, гъакІ Къуба патан жегъилризни эвер ганва. ТахъайтІа ам гъихътин милли команда хъурай?! Аник КцІарай, Къубадай ирид-муъжуъд гада ква, – лугъузва Руслана.

Низ чида, заз акурдалай виликни, къулухъни, ада «Алпан» арадал гъун, кІвачел акъалдарун, ам хуън патал гъикъван къуватар эцигнатІа. Нетижа яз «Алпан» гъа сифте йикъалай чемпионатдин таблицадин эвел къилера ава.

Пакад юкъуз Руслан района вичин такъатралди акъудзавай «Чубарук» газетдин подписка къиле тухун патал гара гъатна. Гила ам вич машиндин рулдихъ ацукъзава. Идарайриз физ, акъатнавай газетар пайзава, къвезмай нумрайра гъихътин макъалаяр чапдатІа ихтилатзава. Виринра ам хъсандиз чизва, хушдиз къабулзава, адаз гуърметзава. Газетдин тарифдайбурни гьалт тийиз туш.

– Виликдай икІ тушир, – лугъузва Руслана. – За команда кІватІдайла, газет акъудиз эгечІайла, къулухъай рахадайбур гзаф авай. «Алпан» вуч тІвар я лугъудайбурни пара авай. Зи крарикай гъяз текъвез-

вай, зи алахъунар са жуван хийирдиз ийизвайди хъиз аквазвай инсанрин жергеяр къалин тир...

Нисинлай къулухъ чун хуъруъз хкъезва. Зи дуст къайгъуйрик квачир гъич са декъикъани авач. Футбол къугъвазвай майдандал цIарар чIугун патал киреж гъана кIанзава, командадин махсус тIаратIни, футбол-листриз, гъакIни атай-хъфейбуруз тIуънарни гъазурна кIанзава. И дердияр куълуъ-шуълуъяр яз къуртIани жезва, амма а куълуъ-шуълуъяр галачиз чIехи крарни гъвечIибур хъиз аквада.

Гилад чун стадиондин патав гвай «Шарвили» центр-диз къезва. Ам авай кIвал са акъван екеди туштIани, рикIиз хуш жедайди я. Ина кафени кардик кутунва.

Руслана заз стадион къалурзава:

– Инаг хур квай, алгъай чка тир. Къве «Эс» тракторди са шумуд юкъуз къакъан патай накъвар къачуз муъкуъ агъада авай патаз чIугваз дуъзен тIул туъкIуърна. Виликдай хуъруън жемятди мензера чIурна ина авай чIур хана лугъуз, зи иви тIимил хъванач. Гилад чIурни акъалт хъвунва, мецерни куъруъ хъхъанва. Инсанар жуван гъавурда такъадайла, кIанзни-дакIанзни рикIиз са къадар таъсир гузва. АкI тахъун патал, за жезмай къван герек авачир ихтилатар япал къазвач.

Дустуни заз стадиондин къерехда трибунаяр жедай чкаяр, командади ял ядай кIвал жедай чка, теннисдин корт гъинал жедатIа къалурзава.

За Русланавай амалдарвилелди хабар къазва:

– Вучиз вири и крарик вуна къил кутунвайди я? Ваз маса ийидай кар амачни?

Ада, зи гъавурда акъуна, хъверзава.

– Михьи рикIелди лугъузва: заз Лезгистан кIвачел акъалдар хъвуник жуван пай кутаз кIанзава. Халис пай. Халис краралди. И за ийизвай кIвалахар, алахъунар жуван гъа и мурад къилиз акъудун патал я.

– Къу «Шарвили» центр гъикI арадиз атана? Адан эвел гъина ава?

– Урусатда кIелунар, кIвалахар авуна хайи хуъруъз хтайла, заз, кар-чIал авачиз куъчейра гъатнавай

аялар акурла, са жуьре хъана. Хуьре я са спортсекци-
яни авачир. Зун жувавай жедай, жуваз са гьал чидай
кардилай эгечІна. Мектебдиз, гьар са классдиз фена
аялар спортдал, футболдал желбна. Жув Мегьарамд-
хуьре кІвалахал алайтІани, хуьруьз хквез гьар нянихъ
аялриз футбол кьугъваз чириз хъана. Гьа и аялар
гваз фена, Буйнакск шегьерда, Республикадин чем-
пионатда кьугъвана, финалда 5:0 гьисабдалди чкадин
командани туна, чна Дагъустанда 1-чка кьуна. Аялар
чІехи хъана, гила ингье абуруз «чІехи» команда туй-
кІуьрнава. Кьулухъай ягъанатдин хъвер ийидайбурни
кисарнава.

– Руслан, иниз къведалди за Мурад Аджиеван,
вакай вижевай келимаяр кхъенвай макъала кІелнай.
Амма, заз ван атайвал, ана масада лагъай бине авачир
гафар вибур хъиз ганва лугъузвай. Яраб вуч гафар
тиртІа?

– Ана зи мецелай яз лагъанвай хьи, бес Гилий-
рин бине кутурбур Сириядай атай тайифайрикай я.
Ихътин кутуг тавур гафар зи кІвачиз вучиз янавайди
ятІа чирайла, Мурад Аджиев журналистикада ахъ-
тин араяр жезвайдакай зун гъавурда тваз алахъна.
Зак хъел акатнаваз акурди, ада и гафар вичиз гиливи
Саидов Алалдина авурди хиве кьуна... Арбен, вуна
фикира. Чи хуьруьн патавай, «Гильярский могиль-
ник» тІвар ганвай чкадай археологри эгъуьнар авуна
жагъанвай шейэриз алимри 5 агъзур йисалай тІимил
тушиз яш гузва. Алалдин муаллимди чакай «накъни
къе» са гьинай ятІани атанвайбур авунва. Айибар
тушни?.. Гъавурда авай журналист яз, М. Аджиевани
чІагънакъа ихътин гафариз рехъ ганва.

Чун ихтилатрик квай арада «Алпан» командадин
тренер ТІагьир Мугадов атана акъатна. За гьадахъ
галазни куьруь суьгьбет авуна:

–ТІагьир Саидович, куьн лакви я. Махачкъала
шегьердай лезги хуьруьз атана, лезгийрин футболдин
командада кІвалахунин сеbeb вуч я? – вилив хуьн
тавур жуьредин суал гана за.

– Руслана тренервилиз эверайла, заз адан мурад-рин экувал, руьгдин хчивал хуш хъана. Идалайни гъейри, спорт спорт я, ана миллетар авайди туш. Мадни. Футболдин командаяр са бязи чЛехи шегьерра авачирла, Гиридал хъун – гъейранвал ийиз жедай кар я. Гъавилай за и командадиз жувалай алакьдай куь-мек гун кьетІна.

«Шарвили» центрдин кІвалахар са спортдални газет акъудунал акьалтІзавач. Ина музыкадин шко-лани ахъайнава. Аялриз халкъдин алатрал: далдам-рал, кфилдал, чуьнгуьрдал макъамар ягъиз чирзава.

– Дуьньядал амуькьдайди анжах хъсан крар я, – лугъузва Руслана. – Жезвай, алакьзавай ксари чи Лезгистан кІвачел ахкъалдаруник чпивай гъа алакь-дай жуьре къванни пай кутунайтІа, чи халкъдин пак мурад фад кьилиз акъатдай.

Гъахъ гафар я. Гъа и гафарал вири лезгийри амал авунайтІа, гъикъван хъсан жедай! Чун кьил вине ийидай крар ийиз вердиш хъун, Руслан Керимханов хъиз, аямдилай вилик алатна фидайбур хъун лазим я. ТахъайтІа чун квахьда.

1993

РАКЪИНИН МУГ – КЪАЦУ МИГРАГЪ¹

Шалбуз дагъдин ценерив лап куьгъне вахтарилай диб кутур зи хайи хуьр Миграгъар сейли хуьрери-кай сад я. Миграгъ хуьруьн тІвар къадим заманайрин ктабра гъатнава.

Лезгийрин тІвар-ван авай алим А.Р. Шихсаидова «Самур» журналдин 1993-йисан 2-нумрада чапнавай «Тарихдин эсерриз баянар» макъалада Миграгърин хуьруькай икІ кхьенва:

«Миграгъ – Ахцегъ райондин къадим хуьрери-кай сад я (макъала Докъузпара район арадал хки-

¹ И макъала «Миграгърин булахар» ктабдиз кхъей сифте гаф язни ганва.

далди чапнавайди я – А. Къ.). Миграгърикай сифтегъан делилар «Ахцегъ-намеда» гузва. Куьгъне сура-рин къванерал XVII-XIX лагъай асиррин кхьинар алама. Хуьруьн патав археологиядин рекъай ахтармиш тавунвай куьгъне къеле гва. «Ахцегъ-намедай» аквазвайвал, хазарри Ширван къурла, Миграгърин гъакимвиле везир эмир Кагъи галаз эмир Самсам тайинарнава. Чкадин агъалийрихъ галаз яргъалди дявээр авурдалай къулухъ Самсам яна къена. Самсам къиникъикай «Абумуслиман тарихдани» кхьенва. Маса, къилди къачуртIа, араб чешмейра Самсаман тIвар гьалтзавач. Миграгъ гафуникай рахайтIа, адан мана-метлеб дуьздиз тайинарнавач. «Ахцегъ-намеда» Миграгъ тIварни чIуру яз гьалтнавай эмир Кагъидин тIвар я лугъузва».

Самсаман тIвар Миграгъвийрин рикIел къени алама. Абур чпел «ирид йисуз диндал татай самсамар» тIвар алайдакай мукъвал-мукъвал суьгъбет-салада рикIел гъиз жеда. Заз чиз, и тIвар миграгъвийрал мусурман дин илитIдайла акъалтайди я.

Миграгъвийри чпин хуьруьн тIвар «муг» ва «рагъ» гафарикай арадиз атанвайди яз къазва. Миграгъвийри, гъакIни къунши хуьруьнвийри и хуьруьз «Муграгъ» лугъузва.

Миграгъа лап къадим вахтарилай инсанри кIвалер-йикъар кутунал шак гъун къалпвал жеда. Инаг Къафкъаздин Алпандин пипIерикай сад хъайидакайни хуьруьнэгълийрин сиверани авай ихтилатрикай, абурун «ина эрменийрин хашперес дин хъайиди я», – лугъудай гафарай аквазва. Идалайни гъейри, 1970-80-йисара бязи миграгъвийри кIвалер этигдайла, хандакIрай хашпересрин саягъда кучуднавай лап куьгъне сура-р жагъунини Миграгъ Къафкъаздин Алпандихъ галаз алакъалу хъайи ерийрикай тирди лугъузва. Идал алава яз, и кар гъакъикъат тирдаз хуьре амай куьгъне тухумрин тIварарини мукъва ийизва.

Мусурман дин къабулайдалай гуьгъуьниз «ирид йисуз диндал татай самсамрин» арада мусурман дин ва

меденият мягъкем хъанач лугъуз жедач. Совет власть жедалди Миграгъа чѠехи медресе кардик квай. Ам гѡи асиррилай авайди тиртѠа лугъун четин я. Амма ина гъа и диндиз къуллугъзавай тѠвар-ван авай алимар хъайидакай ванер тѠимил авач. Месела, алим-арабист Гъ. М. Садыкъидин архивда авай XVII-XVIII лагъай асиррин рукописра Миграгъ Абдулгъани ва Миграгъ Абдурагъим хътин алимрин тѠварар гъалтзава.

Дагъустандин илимда чѠехи алим хъиз машгъур тир Исмаил аш-Шиназиди кхъизвайвал, ада Миграгъ Абдулгъанидивайни Миграгъ Абдурагъимавай чирвилер къачуна. Ада абурувай математикадинни астрономиядин илимар чирна. Исмаил аш-Шиназидин кхъинар Дагъустандин университетдин рукописрин отделда хуъзва. Россиядин сад лагъай Государстводин Думадин депутат хъайи Магъсум-Ѡфендидин тѠварни рикѠел хкуниз лайихлу я. XX лагъай асирдин сифте къилера Къулан СтѠалдал къазивал авур Хизри-Ѡфендиди ва гъа вахтара Чепелрин къази хъайи Тагъир-Ѡфендини миграгъвийр я.

Зи фикирдалди, абур хуъруън медреседихъ галаз алакъалу тахъана жедачир.

XIX лагъай асирдин эхирда, XX асирдин сифте къилера яшамиш хъайи Сфи-Ѡфендидин тѠвар алай аямдин миграгъвийризни хъсандиз чизма.

1917-йисан Октябрдин инкъилабдин идеяяр уьмуьрдиз тухвайбурукай, дуьнья цѠийи хъийиз алахъайбурукай сад хъайи Абид Амирасланован тѠвар-цѠизни миграгъвийрин рикѠера гегъенш чка ава.

Гуьзелвилихъ, чирвилерихъ, гъакъикъатдив агакъунихъ ял авун, къаних хъун миграгъвийриз дегъ девиррилай хас къилих тир лугъун таб жедач. XIX лагъай асирдин лап сифте къилера эцигай чѠехи мискѠиндин гуьзел дараматди (адалай виликни хуьре маса мискѠинар авай) и кардин гъакъиндай шагъидвалзава.

Гъ. Садыкъиди шагъидвалзавайвал, Миграгърин мискѠинда къван ктабар, ахцегърин мискѠин квачиз, мад санани акурди туш. Миграгъвийри Шалбуздагъ-

дин кукІушрив бине кутур Эренлеррин пІирерани гзаф кьадад дегь заманайрин ктабар хуьзва.

Миграгъа советрин девирда Докъузпара райондин вири хуьрерилай вилик юкъван мектеб ва интернат ачухайдакайни талгъана жедач. Инин муаллимри Докъузпарадин вири хуьрериз къуллугъна. Зегъметдин Яру пайдахдин ордендин сагъиб хъайи муаллим Зиядин Зейналован, яшлу муаллимар тир Абдуллагъ Салманован, Абдуллагъ Саркарован тІварар неинки са миграгъвийриз, гъакІ къунши хуьреризни багъа я.

И тІварарихъ галаз дуьньядин къвед лагъай дявдин иштиракчияр хъайи муаллимар тир са жерге орденарни медалар авай Гъамид Ибрагъимован, Францияда Сопротивлениедик кваз женг чІугур Берали Рамалданован, уьлкведин къисмет гъялзавай лап чІехи женгера хъайи Хелил Хелилован, Жулавхан Незирован, Искандер Адилван, Эснедин Гъамидован тІварарни гъуьрметдивди къуниз лайихлу я.

Россиядин ва Дагъустандин лайихлу муаллим Сабир Агъаметован тІварни хъсандиз рикІел аламайбурукай я.

«Цуьквер хразвай миграгъжуван рушарин» тарифван тахъай кас Лезгистанда, Дагъустанда бажагъат ама. Гъукуматдин наградайриз лайихлу хъайи лап чІехи устадар тир Тубу Исакъовадин, Гуьлназ Жумартовадин, Эрки Саркаровадин, Зерифа Исакъовадин, Айисат Агъасиевадин, Къведри Ибрагъимовадин, кІел тавур художник, гамарин рестовратор Гуьлдесте Гъажиевадин тІварарални миграгъвийри рикІивай дамахзава.

Миграгъар неинки шаирринни гамарин устадрин, гъакІ художникринни алимрин хуьрни я.

Россиядин Федерациядин лайихлу художник, Дагъустандин халкъдин художник скульптор Гъейбат Гъейбатов, заргар Зики бубадин хва бажарагълу художник Эмирбег Керимов, са жерге выставкайра эцигай шикилрин автор, лезги халкъдин къагъриман хва Гъажи-Давудан къаматдал чан хкай художник Агъмад Адилван Миграгъай тушни бес!

Миграгъар журналистрин хуърни я. Инал чпи яргъал йисара «Лезги газетда» кІвалахзавай, Дагъустандин ва Россиядин культурадин лайихлу работникар тир Мегъди Мегъдиеван, Ноябрь Ханкишиеван, Мердали Жалилован тІварар кьун чарасуз я. Журналистар тир ва чпин уьмуърни чи районрин ва «Лезги газетдихъ» галаз алакълу хъйи Мирзеебег Демировни, Мурадали Мурадалиевни Миграгъай я.

Илимдин жуъреба-жуъре рекъерай агалкъунар хъанвай, чпин гелер тунвай ва тазвай са жерге миграгъвийрини хайи хуъруьн тІвар мадни хкажзава.

Медицинадин илимрин доктор, профессор, Дагъустандин илимрин лайихлу деятель Салигъ Гъейба-тован тІвар дуьньядин медицинада машгъурбурукай сад я.

Техникадин илимрин доктор, Вирисоюздин Ленинан комсомолдин тІварунихъ галай премиядин лауреат (1982-йис) Идрис Даштиев, медицинадин илимрин кандидат, Дагъустандин халкъдин духтур Азеддин Эсетов, хуъруьн майишатдин илимрин кандидатар Якъуб Жалалов ва Саидагъмед Агъларов, тарихдин илимрин кандидат Зейнал Зейналов, техникадин илимрин кандидатар Гъасан Гъасанов, педагогикадин илимрин кандидат Адил Адилев ва Къурбан Акимов¹, химиядин илимрин кандидатар Гъамидин Чигниев ва масабур Миграгърин хуъре чІехи хъйибур, ина мектеб акъалтІарайбур, илимрин кукІушрихъ гъа инай лув гайибур я.

Миграгърин хуър иллаки чІалан устадралди машгъур я. XV лагъай асирда вичин чІалар лагъай мазан (ашукъ) Миграгъ Къемеран манийри чи вири эдебиетда кьетІен чка къазва. XIX лагъай асирдин эхирда ва XX лагъай асирдин сифте къилера Лезгистандин хуърера Миграгъ Мардалидин тІвар ва чІалар хъсандиз чидай. Миграгъ Къемера тур гел давамарай, амма вичин тІвар ва манияр Миграгърин ва къунши хуърерин агъалийриз хъсандиз чидай Миграгъви Угъланге-

¹ Къ. Акимов исятда филологиядин илимрин доктор, Дагъустандин халкъдин писатель я.

рекан шиирар кІелзавайбурун гегъенш къатарив ага-къаруникайни инал рахун кутугнава. Лезги эдебиятда муьгъуббатдин лирикадин рекъяй вичин тІвар Етим Эминан гуьгъуьналлаз къазвай Шихнесир Къафланован шиирал рикІ алачир кас дидед чІалал ктабар кІелзавайбурун арадай бажагъат жагъида. Шихнесир муаллимди вичин илгъамдикай пай вичин къуд хциз – Саша Къафлановаз, Руслан Къафлановаз, Мевлид Къафлановаз ва Зульфיקъар Къафлановазни ганва. Адан рухвайрин шиирарни поэзиядал рикІ алайбуру хушдаказ къабулзава.

Ватандин ЧІехи дяведа телеф хъайи шаир Къафкъаз Фетягъовакай къетІендиз рахун лазим я. Ам хайи хуьре неинки са шаир хъиз, гъакІ фольклорист хъиз, хуьре халкъдин театрдин бине кутаз алахъайбурукай сад хъиз (гъайиф хъи, миграгъвийри адан кар давамарнач) чидай. Къафкъаз Фетягъова дяведай рахкурнавай шиирар иллаки гзаф эсерлубур я.

Шаир-сатирик Жамидинан тІвар вири уьлкведа хъсандиз машгъур я. Махачкъалада ва Москвада лезги ва урус чІалаларалди акъатнавай адан ктабар къе лап къит шейәрихъ галаз сад хъанва. Шаирдин эсерар гзаф чІалариз таржума авунва.

Лезги кІелзавайбурун суфрадал Мурадхан Шихвердиеван, Къурбан Акимован повестарни романар, Мердали Жалилован шииррин кІватІалар хъунини и суфра генани гуьрчегарзава.

Инал гъакІ вахтсуздаказ рагъметдиз феѝи шаир ва муаллим Алим Адигуьзеловни рикІел хкана кІанда. Виликан «Дуствал» альманахда, жуьреба-жуьре газетра, ктабра адан шиирар мукъвал-мукъвал чапзавай.

Миграгъай тир шаиррикай гегъеншдиз рахаз жедай, амма газет патал кхъизвай макъаладин сергъятри заз и мумкинвал тагуниз килигна, заз кІелзавайдаз хабар гуз кІанзавай; винидихъ тІварар къунвай ва маса авторрин эсеррикай туькІуьрнавай ктаб «Миграгърин булахар» тІвар алаз чапдай акъудун патал гъазурна куьтягнава. Ам мукъвара кІелдайбурув агакъда.

Алай девирда Миграгъа вири обществада физвай хътин дегивилер физва. Хуьруьнэгълийри чпин тарих чир авунихъ, чпин дувулар жагъур хъувунихъ майил гзаф ийизва. Им хъсан лишан я. За умудзава хъи, къведай девиррани Миграгъар, дегъ девирра хъиз, лезги медениятдин къилин мукарикай сад хъиз, баркалладин кукІушриз хкаж жеда.

1994

«ЯРУ ДАГЪДИН ШАГЪВАР»¹

«Гъар са хуьруьхъ, хуьрунвидихъ вичиз лайих сир жеда. Лондондани, Париждани къурушвиар чир жеда», – и цIарарин автор Абдулрашид Рашидов гъахъ я. Къурушвиар алатай девиррани, чи йикъарани уьмуьрдин жуьреба-жуьре рекъера чпин алакъунралди ва агалкъунралди неинки жуван халкъдин арада, гъатта пата-къерехдани машгъур я. Гила чаз и къетIен къисметдин хуьр мад са патахъай хъсандиз чир жедай мумкинвал хъанва: Махачкъалада акъатнавай «Яру дагъдин шагъвар» тIвар алай ктабда Къурушдилай тир 25 шаирдинни писателдин эсерар гъатнава.

Къурушвийрикай яратмишунрин рекъе авайбур чаз икъван чIавалди чидачир, гъелбетда, садавайни лугъуз жедач. Гъич тахъайтIа, Дагъустандин халкъдин шаир Ш.-Э. Мурадован тIварцIи ва эсерри лезгийрин бейнида мектебдин гъвечIи классра кIелзавай йисарилай эгечIна лайихлу чка къазва. Адахъ къван чIехи метлеб чи литературада прозаик, республикадин С. Сулейманан премиядин лауреат М. Гъажиеван яратмишунрихъни ава. Советрин девирдин лезги литературадикай рахадайла, и къведан тIварар къун тавун мумкин кар туш.

Мад са машгъур къурушвидин, Лезги Агъмедан яратмишунрихъ галазни чун гъеле мектебда кIелзавай

¹ Гъ. Ильясовахъ галаз санал кхъейди я.

йисара таниш жезва. Вич XVII-XIX лагъай асирра, Къуьчхуьр Саидан девирда яшамиш хъайи ва адан дуст тир и ашукъдинни тIвар-ван авай азербайжанви ашукъ Хесте Къасуман гъуьжетдин чIалар 1894-йисуз Тифлиса акъуднавай «Кавказдин тайифаяр ва чкаяр чируниз талукъ материалрин кIватIалдин» 19-томда гъатнай.

Лезги Агъмедан чIалари «Яру дагъдин шагъвар» ктаб ахъайзава. Тарифдиз лайихлу кIвалах ам я хьи, абурун къадарни икъван чIавалди печатдиз акъатна-вайбурулай гзаф я: кIуьд шиирни Хесте Къасумахъ галаз хъайи гъуьжет. И карди чаз куьгъне девирдин чи чIехи ашукъдин ва арифдардин яратмишунар авай-далай дериндай чирдай мумкинвал гузва.

Лезги Агъмедалай тафаватлу яз шейх Серкер эфендин (1893-1975-йисар) тIвар чи кIелзавайбур паталди цIийиди я: сифте яз адан эсерар алатай йисуз «Лезги газетдиз» акъатна ва гила, ингъе, ктабдани гъатна. Машгъур арабист ва динэгъли малла Нагъдин хизанда дидедиз хъайи Серкер эфендиди вичини вири уьмуьр исламдин рекъиз бахшна, девирдин чIехи алимривай-динэгълийривай чирвилер къачуна. Адан шииррай къве уьмуьр акур, дуьньядин укIуьцур дадмишай, инсанрин къилихрай хъсандиз къил акъатзавай камалэгълидин къамат аквазва. Гъайиф хьи, чIехи бажарагъдин яд ганвай адан шииррикай ктабда тIимил, анжах пуд, гъатнава... И ирсинай эсерар мад чи, вилик атуник чна умуд кутаза.

Къурушдилаь тир мад са шумуд автор поэзиядал рикI алайбуруз фадлай ва хъсандиз таниш я. Абурукай яз, муаллим ва шаир Мегъамед Къуруш яратмишунрин рекъел гъеле дяведилаь виликан йисара атана. 1941-йисуз акъатай «Лезгийрин писателрин литературный сборникда» адан «Малла Иса, батрак Абуш ва къари» тIвар алай поэмани са шумуд шиир гъатнава.

Литературадин мад са агъсакъалдин, вичин аялвал дяведин залан йисарал гъалтай Ибрагъим Мура-

дован тІварни чи литературада 40-йисарин эхиррилай эгечІна малум я.

Айгъамдин ва зарафатдин шиирралди машгъур Къасум Фаталиев вичин цІийи эсеррихъ кІелзавайбурун вил гъамиша галай авторрикай я.

Литературада вичин рехъ жагъанвайбурук журналист ва шииррин са шумуд ктабдин автор Нариман Къарибовни акатзава.

Ибурун виридан кылдин ктабар акъатнаватІани, хейлин къурушвийрин эсерар вахт-вахтунда ва я кьериз-цІаруз периодикадин чинра пайда жезва, бязибурун шиирриз «Яру дагъдин шагъвар» ктабда сифте яз дуьнья акунва: Вердихан Къулиев, Саидали Сулейманов, Къумри Дуьгуьшев, Майор Агъаев, Малик Сагидов, Мухтар Панагъов, Акиф Лазимов, Агъмед Къулиев ва мсб.

Гзаф затІарикай кхъизва къурушвийри: философиядин ва уьмуьрдикай веревирдер, айгъамдинни зарафатдин шиирар, муьгъуьббатдин чІалар. Амма са карди – ватан, дувулар къадим девирда авай, дуьньядиз машгъур хъайи хуьр, адан мад гъич санани авачир хътин тІебиат кІан хъуни абур вири чеб-чпиз ухшар ийизва. Гуя абурун виридан мецелай Нариман Къарибова лугъузва:

*Зи хуьруьн рехъ – шуькІуь жигъир девирдин,
Жедач завай вун рикІелай алудиз.
Куьз лагъайтІа, чІехи рекъел уьмуьрдин
Масада ваъ, гъа вуна зун акъудна.*

Уьмуьрдин чІехи рекъел акъатай къурушвийриз чпин хуьр дуьньяда виридалайни масан макан яз амукъзава. Абурун хиялар элкъвез хайи хуьрел хквезва. И патахъай къачуртІа, «Яру дагъдин шагъвар» ктаб хайи хуьруьз ва адан тІебиатдиз янавай халисан гимндиз ухшар я. Бес мад гъи жуьреда къимет гуз жеда Нариман Къарибован ихътин цІарариз:

*Булутрикай хкажна къл,
На ракъинив вугузва гъл.
Чин ачух яз, шад яз гуьгьуьл,
Бахтаривди ацІанвай хуьр,
Дуьньяда тІвар-ван авай хуьр.*

*Са пад вацІ я, са пад гуьне,
Лекъери лув гузва винел.
Лезгистан я ери-бине,
Дустариз майдан авай хуьр!
Душманриз тІурфан авай хуьр!*

Адахъ галаз Шагъназар Хидировани дамахдивди давамарзава:

*Ша зи хуьруьз мугъманвиле,
Зи хуьр къунва Шалбуздагъди
Европадин кълел, дуст,
И чилерал хъуьреда ваз
Жейрандинни
Дагъви рушан вилер, дуст.*

Хайи ерийрин гъар са пІипІ, гъар са жигъир багъа я къурушви шаирриз. И кар иллаки Къумри Дуьгьуьшеван шиирдай хъсандиз аквазва:

*Чими я заз ви мулкарин тІварар:
ТІакІан чкІар, Латун кІамар, Пелен храр,
Цегъин кІамар, Келин тІулар, ЧІадгъур къванер...
Яраб вуж тиртІа ибур расай устІар?!*

*Кезинарни, Чарканарни, Дундарар,
Мутафарни, Адлаярни, Канзарар –
Ви мулкарин гзаф тІварар сир я чаз,
И тІварарин мана, лагъ, ни гуда чаз?*

Эвелни-эвел багъри ерийри я къурушвийрин илгъамдиз къуват гузвайди, абурукай рикІ муьгьуьббат-

дай ацІанвай шаирар ийизвайди, абуруз, гьелбетда, ватандин кьисметар анжах хъсанбур, ватанэгълийрин уьмуьрар анжах бахтлубур хъанайтІа кІандай. Амма алай девирда татугайвилерни тІимил туш ва шаирри-вай абурукай лугьун тавуна жезвач. Гъавилай Рамазан Газаралиеван рикІяй куз-куз акъатзава:

*Амач хуьре са гьахъ-гьуьрмет,
Чаз жагъизмач са наз-нямет,
Пуч жезва чи чІугур зегъмет,
ЧикІизва хьи Къурушрин хуьр.*

ЯтІани кІелзавайда гьиссава: уьмуьрдин зидвилер алатдайбур, вахтуналди тирбур я. Уьмуьр гуьнгуьна гьат хъийида, къурушвийрихъ авай муьгъуьббат лагъайтІа, абурун рикІерин генгвал ва къуват эбеди я. Ихътин рикІер, руьгъдин ихътин чІехи такъатар ганвай, ата-бубайрилай эгечІна чІехи кІвалахар кьиле тухуз вердиш инсанар, умуд ава, юхсул уьмуьрдал рази яз акъваздач!..

...«Яру дагъдин шагъвар» хътин ктабар акъудун патал материалар кІватІун ва къайдада тун регъят кІвалах туш. Ктаб гъазурдайла шаирар тир И. Мурадова, Къ. Фаталиева, А. Агъмедова иллаки чІехи зегъметар чІугунва, зегъметдин нетижани вижевайди хъанва. Амма ктабдин редактор ва адаз сифте гаф кхъей Мерд Алиди къейдзавайвал, кІватІалдик яратмишунрин рекъе хъайи вири къурушвийрин эсерар акатнавач: ихтилат къадим девиррин ашукърикай ва гъеле садани кІел тавунвай фарс, араб, туьрк чІаларалди кхъенвай хейлин эсеррикай физва. Адалай гъейри, ктабда къурушвийрин мецин яратмишунар – манияр, риваятар, махар, къаравилиярни гъатнавач. Амма чеб тІебиатдин кьетІен шартІара яшамиш хъайи куьчери малдаррин мецин яратмишунрихъ анжах чпиз хас кьетІенвилер ва гуьрчегвал жедайдал шак алач. Гъавилай абур кІватІ хъувун, печатдиз акъудна, абурукай чи вири халкъдин эменни авун важиблу ва, гежел

вегъин тавуна, къилиз акъудна кІанзавай месэла яз амукъзава. Сифте гаф кхъей редакторди къарагъарнавай и ва са жерге маса месэлайри чи кІелзавайбурун фикир чпел желб тавуна тадач...

Эхирдай ихътин агъвалатдикайни лугъун тавуна жедач. Ктаб акъудиз куьмек гайиди, адан спонсор «Яру дагъ» фирмадин генеральный директор РД-дин лайихлу эцигунардайди тир Н.М. Мегъмандаров я. Им сад лагъай сефер туш Нурали Межидовича чи милли культурадин крарик вичин пай кутазвайди. Демир чІуруди я, уьлкве яргъал чІугур кризисдай акъатзавач. Ихътин макъамда чи халкъдин дердийрикай масадбуру хабар къада, тахъайтІа зайиф хъанвай госу-дарстводи лазим къадар куьмекар гуда лугъун, гъайиф чІугвадай кІвалах ятІани, тапан кар я. Анжах жувахъ инанмиш хъун, хсуси мумкинвилер ва такъатар сад авун герек жезва. Гъавилай къурушвийри: яратмишзавай ксарини карчийри, кхъизвайбуруни кІелзавайбуру санал тамамарнавай и кІвалах виридаз чешне яз къалуриз жеда. Анжах и тегъерда чалай чи культура ва литература хуьз, виликди тухуз алакьда. Культура ва литература амай къван, рикІел хуьн, халкъни аму-къда, адан экуь гележегдикни умуд кутаз жеда.

ДекІени, лезги кІелзавайбурун гъилериз «Яру дагъдин шагъвар» хътин ктабар, чи милли руьгъ , чин къалурзавай гуьзел савкъатар гзаф къвен!

Чаз и ктаб гъазурай, тукІуьрай, чапдай акъудиз зегъмет чІугур, иллаки адаз спонсорвал авур ксариз рикІин сидкъидай сагърай лугъуз кІанзава.

Умудлу я, хъсан ктабар чахъ мадни жеда.

2000

КВЕЗ ХЪСАН РЕХЪ ХЪУРАЙ!¹

Адет яз, шииратдин ктабриз сифте гафар кхьин герек туш лугьуда. ГьикI лагьайтIа кIелзавайдан вилик эцигзавай шиирри чпи чпин жаваб гузва, гафаривай алава хьийиз жери са затIни авач. Шиирра шаир я ава, я авач. КIелзавай касди эвелни-эвел гьиссзавайди гьа и кар я. ЯтIани, жегьил кьве авторди чпин хушуналди са жилдина чпин чIалар туна акъудзавай ктабдиз кьве гаф кхьинихъ себебарни авачиз туш.

Зун жегьил тир вахтара, эдебиятда сифтегьан камар кьачузвай чIавара жегьил шаиррин шиирар уртах кIватIалра аваз акъудун издательствойрин рикI алай кар тир. Ахьтин кIватIалриз зарафатдив «стхавилин сурар» лугьудай. Им жегьил шаирар гзаф хьуни, пешекар писателар, яни СССР-дин писателрин Союздин членар тирбурун ктабар акъудун эвелимжи везифа тирвили арадал гьизвай кьитвал яз гьисабдай. Бязи жегьил шаирри, кьилдин кIватIалар кIанз, уртах ктабра гьатуникай кьил кьакъуддай дуьшуьшарни жедай. Гьар са жегьил автордиз вичин хатI, кьилдинвал чарадаказ, амайбурукай хкудна кьалурриз кIан хьун тIебии кар тир, гьар са шаирдиз вичин кьетIенвал гзафбурун арада квахьунин кьурху авай.

Девирар дегиш хьайила, уртах кIватIалар акъудунин адетни арадай акъатна. Ктабар акъудун патал мумкинвилер артух, жуван гьакъидихъ чапдай рекьер ачух хьана. Са патахъай, им пис кар туш, муькуь патахъай, акатай вуч хьайитIани акъудуни кIелзавайбурун тIеам чIурунин, абур кхурунин хаталувални арадал гьана. Низ чида, кьенин юкъуз ктабар кIеллунал са акъван рикI тахьунин дувулар гьа ихьтин кьулайвилерай кьеззавачтIа. Усал ва хъсан эсерар сад хьтин шартIара гьатнава, гьавилай абурун дережарни сад хьтинбур яз гьисабзавайбур гзаф жезва.

¹ М. Агьмедованни М. Ибрагьимован «Умудрин экв» ктабдиз кхей сифте гаф я.

Муса Агъмедовани Мегъамед Ибрагъимова, къве кIеви дустуни, къелемдин ва руьгъдин къве стхади, чпин уртах ктаб акъудуналди чеб алатай асирдин 80-йисариз эдебиятдал, эдеби гафунал къимет алай, яратмишзавай инсанрин къадир авай девирдиз тухвай хъиз гъиссна за. Абурун вил гъахътин къадирлуви-лихъ галайди къатIана. Муькуь патахъай, икI авунай абуруз девиррин часпарри ханвай эдебиятдин хвал акъваз хъайи чкадилай давамар хъийиз кIан хъунин ниятни акуна. Гъавиляй и сифте гафни арадал атана.

Чеб авайди, чпиз тIебиатди яратмишунин рекъяй пай ганвайди Мусадини Мегъамеда са шумуд йис инлай вилик, чеб студентар тир чIавуз, малумарнай. Зи рикIел Махачкъалада Милли ктабханада къиле феи абурун межлис алама. А чIавуз абурухъ Мар-сель лугъудай са дуст мад галай. Абуру анал чпин шиирар кIелнай, музыкадин алатрал чи халкъдин авазар тамамарнай, чпихъ гъихътин мурадар ва макъ-садар аватIа ахъайнай. Межлисдиз халкъ гзаф кIватI хъанвай. Жегъилриз яб гайи гъар са кас абурухъ ала-къунар авайдахъ агъанай.

Заз мад са кар къейд ийиз кIанзава. Алай девирда, гзаф жегъилри «пул квай» рекъер-хулер хкъягъза-вайла, руьгъдин девлетрикай къил къакъудзавайла, Мусадини Мегъамеда шаирвилини рехъ хкъягъуни, чеб хайи халкъдин руьгъдин алемдиз бахш ийиз кIан хъуни абурун мурадар къетIибур тирди, абур вири хътинбур туширди къалурзава. И кардай абуруз къил-дин аферин къевеза.

Зун абурун шииррикай ва алакъунрикай раха-дач. Абурукай чи эдебиятдин векилри тарифдин гафар лагъанва, абурук умудар кутунва. Заз зи къве жегъил дустунин рикIел анжах хкиз кIанзава: бажара-гъ хуьз алакъунал, ам хирде тавунал гзаф кар ала. Гъар камуна жуван устадвал, чирвилер артухаруни бажарагъ лигмарда, жув жагъуриз куьмекда. Пуш-кина лагъайвал, «тарифни шер къайгъусуздаказ къа-булна», сабурулдаказ жуван рехъ тухун важиблу я.

Мусадини Мегъамеда дидед чІалахъ, эдебиятдин адетрихъ ийизвай чІехи майилри, халкъдиз къуллугъ ийиз кІан хъунин къизгъинвили абур къведни – гъар сад вичин – мураддив агакъдайдак за кІевелай умуд кутазва.

Къез хъсан рехъ хъурай, амадагар!

2013

«АЛАМДИН» УЛАМАР¹

Дердер, къейдер, веревирдер

Къенин девирда цІийи газет ва я журнал акъатиз эгечІун са акъван мягътел жедай кар туш. Эхиримжи цІувад-къад йисан къене чи халкъдин векилри акъудай аслу тушир изданийрин къадар тІимил хъанач. Абурун тІварар рикІел хкин: «Лезгистан», «Отечество» (журналар), «Лезгистандин хабарар», «РикІин гаф», «Чирагъ», «Чубарук», «Садвал», «Шарвили», «Голос народа», «Лезгинские известия» (газетар). Ихътинбур, заз течиз, мадни ава жеди. Лугъун лазим я хъи, ибур вири, са «РикІин гаф» квачиз, Дагъустанда, эхиримжидини Москвада акъатайбур я. Гъайиф хъи, садан уьмуьрни яргъалди фенач. ИкІ хъунин къилин сеbeb, адет яз, пул тахъун яз къада. Якъин хъи, пулдин месела кар алайди я. Амма газет-журнал вич вичелай агал хъун тек са пул тахъунихъ гилигиз жедач. Маса чІехи сеbebарни тахъана авач.

Азербайжанда «Самур» газет акъатиз къад йисалай гзаф хъанва (тфу-тфу, вили ягъ тавурай!). Адан уьмуьр давам хъун гъинай къвезва? Бес и газетдихъ пулдин месэлаяр хъаначни, авачни? Авайди я. ГъакІ хъайила, газет-журналдин уьмуьр яргъиди хъунин сифтегъан даях ам акъудзавай ксарин пешекарвал, абурун алакьунар, авторрин ва кІелзавайбурун тилит

¹ И макъала «Алам» журнал акъатуник еке умудар кутуналди кхъейди тир. Гъайиф хъи, алай макъамда журнал акъудун акъвазарнава.

кІватІдай бажарагъ ва гъа ихътин маса лишанар яз жагъизва.

Инал, «тилит» гаф кватай чкадал, и гафунихъ «кІеретІ», «десте», «са фикиррал алайбурун гапІал» манаяр авайди рикІел хкун лазим жезва. Месела, Азербайжанда акъатзавай чи газетрин-журналрин нумрайриз «тилит» лугъун заз дуъз яз аквазвач.

И гафунихъ галаз алакъада авай са дуъшуъшни рикІел хкин. Зи аял вахтара чи хуъре са фекъи авай. Ада чинеба кпІар ийизвайди виридаз чизвай. Хуъруън, райондин гъакимриз идакай хуш авачир, девирдин идеология гъахътинди тир, абур и муъмин кас диндилай алуддай рекъерихъ къекъвезвай. Эхирни абур ам партиядиз къабулун къетІна. Партиядиз гъахъуналди вич амайбурукай хкатна таквадайдак умуд акатай фекъидизни и кар хуш хъана, ада разивал гана. «Къала, лагъ кван, чан халу, – элкъвена фекъидихъ гъакимрикай сад, – ваз вуч чидатІа. Вуна Марксан, Энгельсан, Ленинан ктабар кІелнани? Вуч кІелна?» «Ваъ, за кІелай са ктабни авайди туш, – жаваб гана фекъиди. – Амма заз уъмуър акунва, дуънья акунва, заз масадбуруз течидай крар гзаф чида». «Вуч чида ваз?» – мягътел хъана гъакимар. «Заз чида хъи, чан рухваяр, и дуъньяда инсанар тилит-тилит хъана яшамииш жезва. Тилитар гъар жуърединбур ава. Месела, гъакимрин тилит, аскеррин тилит, фялейрин тилит, муаллимрин тилит, алимрин тилит, къагъбейрин тилит, угърийрин тилит... «Бес я, бес я! – фекъидин мез ахъа хъуникай игътият хъайи гъакимри ам акъвазарна. – Ваз гъи тилитдик экечІнайтІа кІандай?» «Заз, хъанайтІа, фекъийрин тилитдик кваз кІандай, амма ахътин тилит амач. ГъакІ хъайила, зун гъа куън авай коммунистрин тилитдик кутур». Къабулнаи ам коммунистрин партиядиз – гъакимриз чпин къил тІимил тІар жедай рехъ анжах гъа и жуъреда жагъанай.

Са гафуналди, «тилит» гаф эдебиятдин чІала къабулнавай «нумра» гафунивай гзаф яргъа ава. Месела, са жергеда акъвазнавай инсанрин къадар са къилияй

муькуь кьилиз гьисабайтІа, абурухъ гьар садахъ кьилдин «тилит» ава лугьуз жедани? Ваъ. Гьардахъ вичин нумра ава.

«Нумра» гаф урусди я лугьунни мумкин я. Гьикъван урус (гьакІ маса чІаларинни) гафар халкъди лезги кІалубдиз гъанва: «утюг» – «уьтуь», «поднос» – «пІатІнус», «перепись» – «бирбицІ», «этап» – «ятаб» ва мсб.? «Нумрани» гьахътинбурукай сад я.

(Инал мад са алава хъийин: «ятаб» гафунин сифтегъан манада «дустагъна этапдайтІуз ракъурнавайди» тиртІа, гила и гафунихъ «язух», «юхсул», «ажуз», «авам», «акьулдиз зайифди» манаяр ава).

ЦІийиз акъатзавай «Алам» журналда я жилдинал, я ам акъатзавай чкадиз талукъ делилра и гаф «№» лишандалди эвеззава, амма 1-нумрадиз кхъенвай сифте гафуна им «сад лагъай тилит» тирди къейднава.

И гаф пайда хъун иллаки кьиблепатан Лезгистанда кьетІидаказ кьиле физвай лезги чІала гъатнавай маса чІаларин гафариз са мус ятІани хъайи, авай ва я авачир эвезар жагъурунин гьерекатдихъ галаз алакъада ава.

ЧІал фад-фад дегиш жедай ва къецепатан таъсирар кьабулдай затІ я. Ам къати вацІарни, рагъул кІамарни, михъи булахарни, кьацІай ятарин хуларни кьабулзавай ва виче гъялзавай гъуьл хъиз я. Инсар тІебиатдин экологиядин месэлаяр къарагъаруниз мажбур жезвайвал, абур чІалан экологиядин месэлаяр къарагъарунин гуьгъуьнани хъун лазим я. Икъван гагъда чи чІала ам михъи авунин месэла тайиндаказ ва гегъеншдиз къарагъарай дуьшуьш малум туш. И месэла кьиблепатан Лезгистанда авай чи шаирри куднавай ва виридан хиве тваз алахънавай хъсан кар я. Идай абуруз аферин.

Амма гзаф чІавара а эвезар, иллаки цІийиз туькІуьрнавайбур, халкъдин гегъенш къатар патал, баянар галачиз, гъавурда такъазвайбур жезва. Идалайни гъейри, бязи гафар лезги япар патал кьунин-такьунин месэлани кватзава.

Месела, къачун «кхъираг» гаф. Им эхиримжи цІувад-къад йисан къене Азербайжанда акъатзавай лезги газетрани журналра гьалтзавай гаф я. Вични бинеда «кхъин» гафуникай хъанвай «кхъир» причастие аваз ва «-аг» суффиксдин (халис лезги суффикс я) куьмекдалди арадал атанва. Гафунин мана «кхъинарзавай кас» тирди аквазва. И гаф арадал гъанвайбуруз адалди «писатель» гаф эвез авунин мурад авайди тайин хъанва. Амма чаз акваз кІанзавай тав и гафуну гузвани?

«Кхъирагди» чи рикІел гьасятда «-аг» суффикс кваз арадал атанвай анжах къве гаф хкизва: «къекъ-вераг» ва «гугураг» (къвед лагъай гаф мисал яз гъунай залай гъил къахчу, кІелзавайди, чара авачиз ийизвай кар я). И къве гафунин манадин тав халкъдин эдебдин дережадилай лап агъада авайди я. Яни «-аг» суффиксдин къилин лишан гъахътин чІуру тав гун я. КІанзни-такІанз «кхъирагни» гъа жергеда гъатзава, ада къени тав гун мумкин туш.

Нуреддин Шерифован шииррани шаирди вичи туькІуърнавай «лувараг» гьалтзава. Чи къенин къатІунрай и гафунин мана «луварар туькІуързавайди» жезва, амма шаирди адалди «самолёт» гаф эвеззава. И гаф чи чІала гъат тавуна амукъуни, халкъди ам къабул тавуни и гафуну чаз хкатна кІанзавай мана гузвачирди къалурзава. Месела, алакьунар авай шаир Римма Гъажимурадовади (заз вичин ктаб ракъурунай сагърай вич) гафарганра «суреьтчи» «чІугар» гафуналди эвез авун теклифзава. «Кхъирагри «художник» гафунин чкадал «чІугар» къабулнава, амма чи чІалан алимриз адакай хуш къевезвач...» – кхъизва ада. Вичин макъалада «кхъираг» гафуникай менфят къачунвай и автор патал «чІугар» гафунин артуханвал квекай ибарат ятІа гъавурда акъун четин я. «Заз «чІугар» гзаф хуш я», – кхъизва ада. Гаф са касдиз хуш хъунал кар алач, ам вирида къабулдайди хъана кІанда. Азербайжанда акъатзавай изданийра къабулнавай къайдадал амал авуртІа, «чІугардикай» «чІугараг» хъун лазим тир.

Бес вучиз икI хъанач? Са себеб хъун лазим я эхир. «Чугар» (эдебиатдин чIалал «чIугвар») «чIугун» гафуникай хъанвай причастие я. Лезги зигъинди ам существительни хъиз къабулдач. Адал «-аг» суффикс алава хъувуртIа, адан тав игри патахъ дегиш жеда. Зун ахътин тавдикай винидихъ раханай. ГъакI хъайила, «художник» ва «суьретчи» гафар эвездай са маса гаф туькIуърна кIанда, тахъайтIа, гъа авайдал рази хъана кIанда.

ЧIал куьчери амуькьайрикай михъи авунин, квахънавай гафар жагъур хъувуна абурал къенин чIала чан хкунин, цIийи гафар туькIуърунин месэлаяр кар алайбур, чIал хуьн патал ва мягъкемарун патал сифтени-сифте лазим крар я. Чахъ ихътин кIвалахар ида-рада ийидай са пен, са эбе авач. Гъавилай вири абур халкъдин, дидед чIалал фикирзавайбурун, кIелзавайбурун, кхъизвайбурун хиве ава. Кардиз къуват гун патал ва са тайин дережада аваз мураддив агакъун патал Къулан вацIун къве патани авай лезгийри чпин къуватар, гъар са гафунин гъакъиндай са меслятдал, са фикирдал атана, сад авуна кIанда. ТахъайтIа, гъар са газетди ва журналди, гъар са кхъизвай касди вичиз кIандайвал ийиз хъайитIа, чна чи чIални, халкъ хъиз, пайи-паяр авун мумкин я. Герек яни чаз и кар? Гъар са кам хийирдиз жедайвал авуна кIанда.

ЧIал халкъдин тарихдин гуьзгуь тирди рикIелай алудна виже къведач. Тарихдин зурба вакъиаяр себеб яз чи чIалаз маса чIаларин гафар гзаф атана. Къе абур-улай виридалай цIар чугун тарихдин зурба са зул акъудна гадарай мисал жеда. Вичик хкуьрай тарихди, вичик хкуьрай тIебиатди хъиз, зулумдалди жаваб хгуда. ЧIал хуьз, гегъеншариз, акъалтзавай несилриз ам чириз четин хъанвай девирда, патай атанвай гафарик са акъван ктад тавуна, квахънавай, рикIелай фенвай ва цIийи гафар регъятдаказ халкъдин рикIе гъатдай рекъер жагъурна кIанда, герек, абур гужуналди ваъ, тIебиидакказ кардик акат хъийин.

Инал къведалди авур къван веревирдер чна винидихъ тIвар къур «Алам» журнал себеб яз арадал атай-

бур я. Акъатнавай пуд нумрада чІалан месэлайрай са къадар макъалаяр чапнава. Авторри, месела, чи чІалаз атанвай туьрк гафарай «-миш», «-суз», «-чи» хътин суффиксар акъудун теклифзава. Им, чІалаз са зиянни авачиз, ийиз жедай кар я. Ахътин суффиксар квай гафариз чи чІалалди эвезар регъятдиз жагъуриз жеда. Жувахъ авайди чарадавай къачун айиб жедай кар я.

Амма лезги гъикаятчийри, шаирри XX лагъай асирдин 30-йисара гъанвай «зарбачи», «кІвенкІвечи» гафариз вуч ийида? «КІвенкІвечи» гаф туькІуьрайди Алибег Фатахов я лугъуда. Чна гила Алибеган шиирра и гафар дегишар хъийидани?

И жигъетдай «Аламдин» редакциядин фикир вуч-тинди ятІа чир хъанайтІа кІандай.

Са шакни алачиз, лезгидалди кІелиз-кхъизвайбур патал, газет-журнал акъудзавайбур патал къилинди яз халкъди та са асирдин къене эдебиятдинди яз къабулнавай чІал къун лазим я. ЧІалан хийирдиз ийизвай вири алахъунрин бинеда эдебиятдин чІал хуьнихъ, адал амал авунихъ ийизвай майил эцигна кІанда.

«Алам» журналдин пуд нумрада чапнавай макъалайрикай завай кІелиз хъайиди лезги ва урус чІалал акъатай материалар я.

Иллаки Я. Яралиеван, М. Гъуьсейнован, А. Мирзебегован, Р. Ризванован, К. Къалажухвидин ва масабурун макъалаяр пешекарвилелди ва кар чиз кхъенвайбур я.

Гъайиф хъи, са къадар макъалаяр патал пешекар редактордин гъил бес жезвач гъам лезгидалдини, гъам урусдалдини. Материалар чеб чІехи метлеб авайбур, герекбур ятІани, куьлуь-шуьлуь рехнейри абур тамамдиз, рикІи чІугвадайвал къабулиз тазвач. Месела, Ф.Беделован, «Лезгинская кухня» тІвар алаз ганвай материалда лезги хуьрекрин тІварар лезгидалди къаз, абурун баянар урусдалди ганва. Идаз чун акси туш. Амма бязи чкайрал баянар лезгидалди ганва. Са жуьреда хъанайтІа, дуьз жедай. Им редактордивай туьхкІуьриз жедай кар тир. Гъа и макъалада «Тан – моло-

виза» лагъана кхъенва. Сад лагъайди, тІан (эдебиатдин чІалалди гъа икІ я) лезги хуьрекрикай сад я лугъун дуъз жезвани? Заз чиз ваъ. Вучиз лагъайтІа тІан хуьрек туш. Ам ргадайла, адаз нек яда, и жими-журудикай жезвай буламадиз хуьрек ваъ, адет яз,къафун лугъуда. Къвед лагъайди, «тан» макъаладин авторди «моловиза» хъиз таржума авунва. Урус чІала ихътин гаф авайди туш, адан чкадал «молозиво» хъун лазим тир. Аквазвайвал, и материалдик редактордин гъил хкІунвач.

Идалайни гъейри, урус чІалал кхъенвай материалда лезги гафарни урус кІелзавайбурувай, яни чи чІал течизвайбурувай кІелиз жедайвал, кІ, тІ, пІ, чІ, цІ гъарфарихъ галай І лишан галачиз кхъин лазим тир. Гафарин лезги жуьре анжах скобкайра къалурунайтІа жедай.

Журналдин 1-нумрада авай Г.Гъасновадин «Хцин далу чилив гузвач дидеди...» тІвар алаз Билал Адилван шииррикай макъала кхъенва. Макъаладин дережа са акъван винизди хъанвач, вучиз лагъайтІа автор эдебиат чирзавай пешекар алим туш. Идакай чун рахазвач. Макъаладин тІвар лезгидалди, макъала вич урусдалди, мисалар яз гъизвай шиирар лезгидалди хъун мад гъилера кІелзавайди кхурзавай кар жезва. Макъаладин авторди эвелни-эвел шаирдин шиирар гъи чешмедай къачунватІа къалурун лазим тир. Ам авач. Адет яз, ихътин макъалайра лезги чІалал мисал яз гъизвай чІалар урусдалдини цІарба-цІар таржума авуна гуда. ИкІни хъанвач. «Далу чилив гузвач» ибарани дуъзди туш, «чилив вугузвач» хъун лазим я. Им шииррин автордиз талукъ теклиф я. Ихътин нукъсанри кІелзавай кас авторди вичин вилик эцигзавай мураддикай яргъа ийизва. Гъайиф.

ТІвар-ван авай, чаз гзаф кІани художник Дарвин Велибегован материалар пуд нумрадани ава. Абур фикир желбдайбур я. Амма ада къачузвай аямар, девирар тежедай къван деринра авайбур хъуниз килигна яни, я туштІа маса сеbeb авани, и материалри кІелза-

вайди патал гзаф суалар тазва. Ада, месела, къадим грекрин алфавитдин дешифровка гузвай макъалада къарагъарнавай месэлайрай зун пешекар туштІани, автор вичин вилик эцигзавай мураддив агакъ тийизвай хъиз аквазва. ЧІалан алимрихъ галаз ихътин деринрикай рахайла, абуру гъамиша са жаваб гуда: «Саки вири чІалара гъа сад хътин ухшар гафар ава, а къадимвилерин иеси къе вуж хъун лазим ятІа четин я». Са гафуналди, субутардай делилар ахътинбур хъана кІанда хъи, герек, ви фикирдиз акси экъечІзавайбур патал делилар ерли ва я лап тІимил амукъдайвал жен.

Гьелбетда, им ихътин материалар герек авач лагъай чІал туш, амма абур кІелзавайбурун вилик эцигдалди вилик пешекарриз къалурун, абурун баянни галаз гуз хъайитІа, журналдал артух абур къведа.

Этибар СтІурвидин «Лезгийрин мярекатар ва адетар» хъсан, герек авай макъала я, амма стІурвиар рахадай чІалалди кхъенва. Гьелбетда, жуван мез вердиш хъанвай хайи хуъруън нугъат ширин жеда, амма кхъизвай касди эдебиятдин чІалаз гъуърметна кІанда. Им ада кІелзавайбуруз ийизвай гъуърметни жеда. Макъалада гьалтзавай «цІарлияр» гаф, зун гъавурда акъурвал, макъамар язавай устІарар я. Къулан вацІун чапла пата и пешедин устІарриз «къавалар» лугъуда. Журнал вири лезгийр патал акъудзавайди яз хъайила, вири гъавурда акъадай рекъер хкъягъна кІанда. Имни редактордин хиве авай кар я. ТахъайтІа, гъа и тІвар къур макъалада авай ихътин жуъмлейриз рехъ гун жезва: «Мехъерилай вилик мукъва-къили илифарна гъардал са кар тада, хиве къун тавурбур патахъ ийида». «Кар тада» лугъурдалай «кар хиве твада» дуъз я. «Гъардал са кар тун» гафарикай гъардан хиве са кар туна (ттуна), а кар къилиз акъуд тавуна турхътин мана хкатзава. Жуъмледин къвед лагъай пайни са акъван пайгарди хъанвач. «Хиве къун тавурбур патахъ ийида» лагъайла, чун гьелбетда, ихтилат куькай физватІа гъавурда акъазва, амма гъа са вахтунда

акI жезва хьи, гуя а ксар гъилериз звар гана пата-хъарзава. «Патахъ ийида» гафарин чкадал «къерех-диз ийида» хъанайIа пис жедачир.

Ф. Нагъиеванни Р. Нагъиеван «Мукъва-къиливили къевер» макъалани фикир желбдайди я. Амма тIварцIе авай «къевер» гаф гъи манада аваз ганватIа, гъавурда акъаз четин я. Лезги чIала «къев» гафунихъ авайди са мана я. Са гъуьлуьк квай къвед ва я са шумуд паб чеб чпиз къевер жезва. Мукъва-къиливилихъ къевер хъун – им кыле ацукъ тийидай кар жезва.

Гъа и макъалада са бубадилай къвезвай са шумуд несилдин векилвал къалурзавай «хтул», «птул», «штул», «ктул» гафарилай гуьгъуьниз «курцIул» къвезва. Им чIалахъ жедай кар туш, «курцIул» «гурцIул» гафунин са жуьре я. БицIи веледриз чIехибуру зарафатдив «гурцIул» лагъайтIани, несилрин кIарара и тIвар къунвай кIарцIин векилдиз икI лугъуз хъун мумкин туш. Ам къалурзавай маса гаф ава: «шигил». Месела, Рутул райондин Хъуьлуьдрин хуьре (михъиз лезги хуьр я) заз ихътин алхиш ван хъана: «Хтуларни, птуларни, штуларни, ктуларни, шигиларни аквадайбурукай хъурай вун». И гаф маса хуьрерани чир тахъана авач.

Гъа и макъаладин маса чкадал «Ругул – араб хурухъ галамай аял (эркек велед)» гафарни гьалтзава. «Араб хур» вуч гаф ятIа хабар къун мумкин я кIелзавайбуру. Заз чиз, авторриз и гаф араб чIалай атайди къалуриз кIанзавай, амма ам скобкайра тваз рикIе-лай фена. Авторриз такуна фин жедай кар я, амма редактор ихътин чкадилай алатна фин дуьз жезвач.

Ф. Нагъиевани Р. Нагъиева гъанвай мукъва-къиливили гафарал заз зи хайи Миграгърин хуьре имидин сусаз лугъудай «свасде» гафни алава хъийиз кIанзава. Ам иски тахъана амай гаф я.

Редактордиз гудай са меслят мад ава. Макъалайра гафунин къатI цIйи цIарцIиз физвай чкайрал эцигзавай дефис гафунин къатIунивай ара туна эцигзавай

дуюшуьшриз къадар авач. ИкI туна виже къведач. И саягъда дефисдикай тире жезва ва ада са гафуникай чара ва мана авачир маса гафар арадал гъизва. КъатI хутахзавай гафуна цIарцIин эхирда эцигзавай дефис гафунин къатIунив агатнавайди хъун лазим я.

Ихътин са месэлани ава. Кавычкайра аваз гузвай газетдин, журналдин, тешкилатдин тIварар бязи вахтара кхьйдайла, месела, «Уьфуькъ-С»-дикай малумат», «Алам»дин тIварцIикай лугъун» хътин жуьреяр эдебиятдин чIалан къайдайрив къурбур туш. Заз чирвал, им азербайжан чIалаз хас къайда я. Лезги, урус ва амай гзаф чIалара икI туш. Ихътин чкайрал «Аламдин», «Уфуькъ-С-дин» хъун герек я. Муькуь патахъай, и эхиримжи гафуникай рахайдайла, заз хабар къаз кIанзава: ингилис гъарфаралди «UFUQ-S» жезвай гаф лезги «къ» гъарф аваз кIелун дуьз жезвани? Ингилис чIала ахътин я гъарф, я сес авач эхир. И аббревиатура ва ихътин масабурни авайвал тун герек я, эгер абурун баян гузвай эвез урус чIалалди авачиз хъайитIа.

Ибур регъятдиз арадай акъудиз жедай нукъсар я.

Зи рикIик пар яз кумай са кардикайни заз лугъуз кIанзава. Къве йис инлай вилик Англияда З. Алексидзеди зурба формат аваз къве ктаб акъатнава. Абур гуржи алим З. Алексидзедиз Израилда Синай дагъда авай пак Екатеринадин монастырда жагъай Къафкъаздин Алпандин палимсестар райж авуникай ибарат я. Ана къадим вахтара алпан чIалаз таржума авунвай Библиядин ЦIийи Икърардиз талукъ са бязи текстер ганва. И къве чIехи жуздикай алимрин чIехи макъалаярни акъатнава. Мад сеферда алпан чIалан бинеда авайди лезги чIал тирди субут хъхъанва. Амма ихътин зурба вакъиадикай, къилди къачуртIа, и ктабрикай лезгийрин са автордини, са газетдини, са журналдини са гафни кхъенач. Дамахар чна гзаф ийида жуван тарихдал, герек атай чIавуз вири кис жеда. ГъакI хъайила, журналдин редакцияди и палимсестрикай З.Алексидзеди вичи, ада акъуднавай ктабриз маса

алимри кхъенвай макъалайрикай чи кІелзавайбуруз хабар-тер ганайтІа пис жедачир. За умудзава, журналдин редакцияди и кар вичин хивез къачуда лагъана.

Гъа икІ, «Алам» журнал вахт-вахтунда акъатун къенин аямда зурба кар я ва редакциядин планар генани къатибур, къетІибур тирди аквазва. Полиграфиядиз талукъ патарихъай журнал хъсан ерида аваз акъатзава. Им материалрин дережани хкажунихъ эверзавай лишан я. Азербайжан, урус чІаларал гузвай материалар эдебиятдин чІаларин бинедаллаз кхъенвайбур яз хъайила, лезги чІалал гузвай материаларни гъахътин къайдадал мягъкем авунвайди хъун герек я.

Журналдин редакциядин векилрихъ, авторрихъ цІийи, кІелзавайбур гъейранардай ва абур чпин чІа-лахъардай алакьунар хъун чи виридан мурад я.

Ша чна «Аламдин» къисмет и макъаладин эвелда тІвар къур бязи газетрин-журналрин къисмет хътинди тежедайвал ийин.

2013

P.S.

«Алам» журналдин 2013-сан 2-нумрада зи «Аламдин уламар» макъаладиз жаваб яз Вакъиф Муъшкуървидин макъала акъатна. Ам за чІалакай ва адан месэлайрикай лагъанвай хейлин фикиррихъ галаз рази я.

Амма за цІийиз пайда хъанвай, Къуба пата авай чи къелемдин стхайрини вахари гужуналди чІала тваз алахъзавай «кхъираг» гафуникай ва ада гузвай тавдикай лагъай фикиррихъ галаз ам асла рази туш. Ада за жуван макъалада гъанвай гъа ихътин чІуру тав гузвай «къекъвераг» ва «гугураг» (мад гъилера гъил къахчу, кІелзавайди, и гаф тикрар авунай) хътин гафарин цІиргъ давамарун яз, ада гуя «-аг» суффикс аваз арадал атанвай са жерге гафар гъанва ва абуруз «-аг» суффиксди чуру тав гузвач лугъузва.

Ингъе а гафар, за абур Вакъиф Муъшкуървиди кхъенвайвал ва ада ганвай баянарни хвена инал къалурзава:

- * фарфалаг – элкъведай затІ;
- * хархунаг – са хъач;
- * къентераг – хъел ахъаюн патал зереят;
- * шараг – са куън ятІа бала;
- * тезенаг – симер алай алат ягъун патал;
- * инаг – и чка;
- * перпилаг – аялар патал;
- * кІваркІвалаг – къушран жинс;
- * вервелаг – махуник квай игит;
- * зурзалаг – чилер зурзун (залзала-ваъ!);
- * къвекъвераг – гъил ахъайна къвекъвер кас;
- * къечІераг – къечІедай кас-критик;
- * элкъуъраг – чІалай-чІалаз элкъуърдаиди;
- * гафалаг – гафарин пІипІи, кІватІ;
- * къалчамаг – тарал экъечІдай къацу кІумпач;
- * хафалаг – алфавит;
- * экъвераг – сиягъатчи (Ф. Бадалован кхъинрай);
- * фириштаг – хурудихъ кумай аял;
- * къугъураг – са вуч ятІа къугъвадай кас (игрок);
- * лувараг – луварган (самолет) гъалдай кас;
- * чІугвараг – художник (гаф икІ кхъинал куън акІал я, заз чидай гъалда);
- * рагъалаг – са квехъ ятІа ктадун, къен чухван патал затІ;
- * туькІуъраг – тукІуързавай кас (В. Муьшкуървидин кхъинрай);
- * йигъаг – ири цурун къажгъан;
- * мукІраг – нарат тар (НуьтІуьгърин рахунра);
- * вахчаг – юбка.

Вири и гафарикай рахун зи фикир туш. Вучиз лагъайтІа абурукай садбур чи чІала авайбур, гъардахъ вичин тайин мана авайбур, садбур нугъатдинбур, садбур ида-ада туькІуърнавай, чІала чка такъунвайбур я. Абурукай «къвекъвераг» гафунин (В. Муьшкуървиди «къвекъвераг» кхъенва) жергедик акатзавайбур, чпин манадин тав «чІуру патахъ» алгъана ванзавайбур ва винидихъ ганвай жергедик акат тийизвайбур ингъе и

гафар я: «элкъуъраг», «экъвераг», «чІугвараг», «туькІуъраг», «къугъураг». Зи макъалада ихтилатни гъа ихътинбурукай физва. В. Муъшкуървиди зун «чІугвараг» гафунихъ галаз зун рази я лугъузва. Амма за зи макъалада ихътин фикир лагъанвач, за къейд авурди Къуба пата къабулнавай «чІугвар» (гуя им «художник» гафунин эвез я) гафни вучиз «чІугвараг» хъиз кхъин тавунал зи мягътелвал къалурунин фикир тир.

И гафар («кхъираг», «элкъуъраг», «экъвераг», «чІугвараг», «туькІуъраг», «къугъураг») вири «тупІал» гафар я, абуру, «къекъвераг» гафуни хъиз, садани къилдин ахъа ва ацІай са мана гузвач. Абур Муъшкуървиди гъанвай жергедай хкатна акванни ийизва, вучиз лагъайтІа, сад лагъайди, абур вири глаголдин причастиедикай хъанвай, къвед лагъайдини, накъни къе туькІуърнавайбур я. Яраб икъван чІавалди уьмуър тухвай, чалай виш, агъзур йис вилик хъайи лезгийрин рикІел икІ регъятдиз гафар туькІуъриз хъун вучиз атаначтІа? Абур вири гъакъван авам тирни? Чи вири глаголрикай гъахътин гафар туькІуъриз жедачни къван? Жеда, амма гафар акІ регъятдиз арадал къведай затІар туш, ахътинбурукай гафар жедач.

«Кхъираг» гаф чІуру тав аваз, яни усал эсерар ва я са нелай ятІани чІуру арзаяр кхъизвай кас яз къабулиз хъунни мумкин я. Амма «элкъуърагди» вуч элкъуързавайди ятІа (Чарх? Чин? Далу? Гъил? Са нин ятІа къил? Са нелай ятІани къел? Гъуьлуъз ганвай, амма тухун тавунвай рушан лишанар? Гайи гаф?) къил акъудун четин я. «ЧІугварагди» вуч чІугвазвайди я? – Шикил? Пар? Дерг-гъам? ШапІрус? В. Муъшкуървиди вичин кхъинра арадал гъанвай «туькІуърагди» вуч туькІуързавайди я? – Мани? Шиир? Цал? Хзан? Межлис? «ТуькІуърун» гафунихъ маса «терс» манани авайди я, гъа мана авазни къабулун мумкин я и «туькІуъраг» кІелзавайда ва я ван хъайида. (Скобкайра къейд ийин: Къуба пата гила «фильм чІугун» лугъудай ибарани пайда хъанва. Имни терхеба ибара хъанва. И ибара кІелайла ва ван хъайила,

вичикай ихтилат физвай фильм кхьенвай лент (гила ахьтин лентер амачтІани) са ни ятІани ялна чІугурди ва я гъа чІугунвай лентинал са ни ятІани шикилар ягъайди хъиз жеда. Чи чІала «фильм акъатна», «фильм акъудна» ибараяр фадлай гъатнавайбур я, гъабур чІала хуьнни герек я). «Къугъурагди» вуч ва я вуж къугъурзавайди я? И гаф «къугъурун» гафуникай арадал атанвайди аквазва. Вучиз ятІани и гаф туькІуьрайбурун рикІелай «къугъун» гафуникай арадал атанвай «къугъвар» жуьре алатна, тахъайтІа чохъ «къугъвараг» гафни жедай. Гила хквен «экъуьраг» гафунал. Ам «экъуьрун» гафуникай арадал гъанва. Ам В. Муьшкьюрвиди Ф. Беделахтулан кхьинра гьалтзавайди ва адан мана «сиягъатчи» яз ганва. Б.Б. Талибован гафарганда «экъуьрун» «къекъуьрун» гафуниз мукъва гаф яз къалурнава. И гафуниз талукъ яз «гъерида экъуьрун» (чІемеда чрурун), «къажгъанда яд экъуьрна» (къажгъан чуьхвена, цяй яна), «сарара къал экъуьрун», «вил экъуьрун», «чамаданда гъил экъуьрун» (чамадандай са вуч ятІани жагъуриз кІанз къекъуьн) ибараяр ганва. Сиягъат авунихъ галаз алакъада авай хьтин са манани «экъуьрун» гафуникай хкатзавач. «Экъверагди» гузвай мана са гъина ятІани гъил экъуьрзавайди, вуч ва я вуж ятІани цяй язавайди, са вуч ятІани чразвайди, са вуж ва я са вуч са гъина ятІани къекъуьрзавайди жезва. Са гафуналди, и «тупІал» гафуни, винидихъ чун чпикай рахай гъа ихьтин гафари хъиз, гузвай тайин са манани авач. Гъавилай агъзур йисара чи чІала арадал татай ихьтин гафар гила гужуналди тваз хуьнни мумкин туш, ахьтинбуралди чи чІал хирде авунин лазимвал авач.

В. Муьшкьюрвиди гъанвай жергеда авай «хафалаг» гафни «цІийибурукай» я. Ам гъихьтин «къанунрал» бине эцигна ни туькІуьрнавайди ятІа лугъуз жедач, амма Къуба патан лезги авторри илигна чпин кхьинра твазвай гаф я. Вичин манани «алфавит» я лугъуда. Идакай алфавит жезва жал? И гафунин дувул «хаф» ятІа, «хаф» гаф ва адакай хъанвай «хаф ягъун» ибара

чи чІала лап зурбадаказ кичІе хьунин мана аваз гьатнава. Са низ ятІани, аквар гьалда, «хаф» гаф «гьарф» гаф хьиз къабулиз кІан хьана. Амма чеб инкар ийиз тежедай са чешмедани «гьарф» мана авай «хаф» гаф авач. ГьакІ хьайила, «хафалагни» бине авачир, авайвал лагьайтІа, асла авачир гаф я. Ам лезги чІала цІийи гаф хьиз къабулни бажагьат ийида.

В. Муьшкуьрвиди за чи чІалаз урус чІалай атанвайди яз къалурнавай «уьтуь» гафуникай ам «рагь-эжъечІдай патан чІаларай урус чІалаз атанвайди я. Нагагь куьне лагьайвал тиртІа, уьтуь ягьуниз а чІала «гладить» лугьудачир» кхьизва. Заз адан рикІел урус чІала утуь ягьуниз «утюжить» лугьудайдини рикІел хкиз кІанзава. Идалайни гьейри «гладить» гафунихъ са вуч ятІани цІалцІамарун лагьай манани авайди я.

Заз «бирбицІ» гафуникай са алава хьийиз кІанзава. Зи макъалада за и гафунин мана ачухарнавач, за ам чи чІала урус «перепись» гафуникай хьанвайди я лугьузва. «БирбицІ» гафунихъ чи чІала са шумуд мана хьанва. А.Г. Гуьлмегьамедован гафарганда ихътин манаяр къалурнава: «къастуналди са кардин дьузвал чуьнуьхун патал туькІуьрнавай къалп чар, документ». Амма и гафунихъ гьакІ «бицІи ктаб» («брошюра»), В. Муьшкуьрвиди къалурнавай «записка» манани ава. А манаяр ктабра, рахунра гьалтзава, амма гафарганра къалурнавач.

Зун макъалада Нуредин Шерифован шиирра гьалтзавай «лувараг» («самолет») гафуникайни раханвай. Амни «кхьирагдинни» «чІугварагдин» жергедик акатзавайди туш. И гаф суьществительнидикай хьанвайди я. Амма, адакай адан автордиз аквазвай мана къатІуз жезватІани, ам эдебиятда гьатна аквазвач. В. Муьшкуьрвиди и гафунин мана «луварган (самолет) гьалзавай кас» я лугьузва, гьил гьилеваз маса гаф арадал гьизва. Яни самолет «лувараг» ваъ, «луварган» я лугьузва. Амма «луварган» гаф садазни ван хьайиди туш, я акурди туш. Ам чаз виридаз чидай «гафарган» гаф хьтинди я. Гафарган – гафар авай,

виче гафар кІватІнавай чка, са затІ я. «Луварганни» виче лувар кІватІнавай са затІ хъиз жезва. Им самолет я лугъуналди адакай самолет жедач.

Я зунни, я В. Муьшкуьрвини чІалан пешекарар туш. Ихътин гафариз сифтени-сифте чІалан халис алимри къимет гун герек я. Адалайни гъейри, виридалайни кылинди, абур халкъди къабулдани-къабулдачни – гъадал кар ала.

А.Къ.

P.P.S.

«Алам» журналдин 2013-йисан 1-нумрада бязи чкаяр хкуднаваз акъатай «Аламдин «уламар» макъаладиз, иллаки «къев» гафуникай за лагъанвай фикирдиз жаваб яз Фейзудин Нагъиева и журналда гъа и йисан 3-нумрада чап авур «ВацІуз гъахъдалди, улам жагъурун хъсан я» макъалада икІ лагъанва (за Ф. Нагъиеван жавабдай къачунвай чІукар курсивдалди гузва):

«Алам» журналдин 3-нумрада чапнавай «Лезги чІала мукъва-къиливилин къевер» макъаладай Арбен Къардашаз акур рехнейрикай.

И макъалада А. Къардаш шаклу авур гафарикай сад, чна вич «термин» гаф эвез авун паталди ганвай «къев» гаф я: «Ф. Нагъиеванни Р. Нагъиеван «Лезги чІала мукъва-къиливилин къевер» макъалани фикир желбдайди я. Амма тІварцІе авай къевер» гаф гъи манада аваз ганватІа, гъавурда акъаз четин я».

Гъелбетда, «Аламдин» редакцияди макъаладин тІвар гъа авайвал «Лезги чІала мукъва-къиливилин къевер (терминар)» тунайтІа, ихътин суал бажагъат арадал къведай.

«Лезги чІала «къев» гафунихъ авайди са мана я», – давамзава Арбен Къардаша. – Са гъуьльук квай къвед ва я са шумуд паб чеб чпиз къевер жезва. Мукъва-къиливилихъ къевер хъун – им къиле ацукъ тийидай кар жезва».

Эгер гъакъикъатдани гъуърметлу Арбен Къардаша «мукъва-къиливилихъ къевер ава» лагъай фикир авторрин кІвачиз ягъзаватІа, и кар ада авторри-кай ийизвай рахшанддиз элкъезва. Белки, акІ туш жеди. Эгер рехнеяр кутазвайдан вичи къиле авторрин фикир дуъз ацукъначтІа, гъавурда акъуначтІа, – им ма са кар я. Гъар гъикІ ятІани, лугъун хъи, А.Къардаша «къев» гафуниз гузвай маъна тамамди туш.

«Къев» гафуниз сад ваъ, са шумуд маъна ава! И гафунин асул маъна «алава куъмек, куъмекчи», «эвез, эвеззавайди», «къуън кутазвайди» лагъай чІал я. И асул маънадин тандилай къезва адан хилерин маънаярни:

1) са затІуник кутунвай гъачадин патавай гузвай алава гъача (я гъачаяр);

2) стун мягъкем авун паталди адахъ галаз кутадай алава дестег;

3) ацахъзавай цал, пару вахтуналди акъвазарун паталди цлак кутадай кІарасар;

4) къую (фур, шахта, къветІ) эгъуъндайла накъв ацахъ тавун паталди къвала твадай, къулар къадай кІарасар;

5) къавуз гузвай чукъвандин патавай гузвай куъмекчи чІул;

6) папан къилел хкизвай паб, папар (яъни мад папар – къевер язух итимди вичин сад лагъай папаз куъмек паталди хкизва къван!);

7) чна «термин» гафуниз эвез яз теклифзавай «къевен» гафни и дестедик кутаз жеда».

Сифтени-сифте заз къейд ийиз кІанзава хъи, за «Аламдин уламар» макъалада жуван вилик эцигнавайди са мурад тир: журналдин акъатнавай нумрайрикай ва абура гъатнавай бязи материалрикай куърелди жуван фикирар лугъун. Авторрикай рахшандар авун ва я буъгътан вегъин (Ф. Нагъиеван макъалада гъахътин ибарани гъалтзава) зи фикирдани авач ва и карзи макъаладайни хъсандиз аквазва.

Вичикай ихтилат физвай «къев» гаф Ф. Нагъиева вичин макъаладин тIварцIе «термин» гафунин чкадал гъиликнавайвилин гъавурда скобкайра тунвай «термин» гаф галачиз акъун мумкин туш. И кар ада вичи хиве къазва. Амма, зи фикирдай, «къев» гафунихъ гъа «термин» гафунин мана хъунал генани шак ала. Илимдин жуъреба-жуъре хилериз талукъ гзаф терминар лезги чIалаз маса чIаларай атанвайла, чи чIала гъа «термин» гафунин эвез хъун мумкин яни? Зи фикирдалди, ваъ. Са гафаргандани ахътин эвез авайди къалурнавач. Жувалай яшдиз чIехи къелемдин стхайривайни, чIалан алимривайни хабарар къурла, виридаз чизвайди гъа са мана я: папан къилел хканвай са ва я са шумуд паб. Ф. Нагъиева и гафунихъ аваз къалурнавай амай манайрикайни гъакI лугъуз жеда. Абур саки вири сад садаз ухшарбур я. Халкъди кумекчи гъачадиз ва я къавуз чукъвандин патавай вегъизвай чIулуниз айгъамдалди «къев» лугъун мумкин я. А манаяр я гафарганрани авач, я эдебиятдани санани гьалтзавач, я халкъдин сиверайни ван жезвай чка авач. Мягътел жедай кар я, Куъреда, Ф. Нагъиеван хуър тир Агъа СтIалдал гзаф йисара яшамиш хъайи алим, лезги чIаланни урус чIалан гафарган туькIуьрай Б.Б. Талибовани «къев» гафунихъ са мана авайди – са итимдин папариз гъа икI лугъудайди къейднава. Амай гафарганрани гъакI я. Ф. Нагъиеван фикирдалди 7 мана авай «къев» гафунай а манайрин са пай хъайитIани вучиз акуначIа чIалан алимриз? Гъабурни, зун хъиз, Ф. Нагъиева лугъузвайвал «улам жагъур тавуна, вацIуз гъахъна» жал?

Ф. Нагъиева мад кхъизва: *«Арбен Къардаша «хтул - птул - шул - кутул» инсандин гендин кIарара виридалай гуьгъуьниз къезезвай «куруцIул» гаф хъун «мумкин туш» лугъуникай къеве фикир хкатзава. Сад лагъай фикир: хтулрин жергедиз «куруцIул» гаф гъун им макъаладин авторрин къундарма жезва. ИкI хъайила, рехнечиди авторрал буьгътан вегъизва. Къвед лагъайди, касдиз вичиз хайи чIалан деринарни ген-*

гер бес къадарда чизвач (я абур вири чидай чиравни бажагъат ава). ИкI хъайила, вичиз течир затI, «жедай туш!» лугъуз, тагъкимарунни тIвар-ван авай шаирдиз кутугнавач.

И гаф чи къундарма туш. Чи СтIалрин хуърера хтул-птул несилдин цIарцIин эхирда авайдаз «курцIул» лугъуда (гъелбетда, им гурцIул гафунилай тирди ашкара я!). Къуй виридаз чпин хтулрин жерге жезмай къван гзаф ва яргъалди аквадай сагъваллни бахтар гурай, гъатта «курцIуларни!»

И гафариз зи жаваб ихътинди я. Сад лагъайди, заз «гендин» кIарар вуч ятIа чидач, я за и гаф кхъинни авунвач. За «несилрин кIарара» лагъанва. Лезги чIала «ген», А.Г. Гуълмегъамедован гафарганда къейднавайвал, «инсан, гъайван дуъньядиз акъатдалди ам дидедин руфуна хуъзвай перде, кIвал» яз ава. И гаф Б.Б. Талибован «Лезги чIаланни урус чIалан словардани ганва. Ф. Нагъиева «ген» гаф гъи манада аваз лугъуз кIанзаватIа аквазва, амма ада и гафуник кутазвай мана эдебиятда, чIала гъалтзавай чка авач. Идалайни гъейри, и тIвар къунвай кIарара «виридалайни гуъгъуъниз къъезвайди» «курцIул» я лугъунни дуъз жезвач. Бес «курцIулдилаь» гуъгъуъниз мад несилар къъезвачни? Къъезвайди я. Имни гъич. СтIалрин пуд хуъре гъа и «курцIул» лугъузвайдаз гъакI лугъунни мумкин я. Амма ам эдебиятдин чIала гъатнавай чка авач. Ам санани къейднавач. ЧIалан са алимдини ам чпин ктабра къалурнавач. Гъар са хуъре ихътин гафунин чкадал вичин гаф хъун мумкин я. За мисал яз Хъуълуъдрин хуъре ван хъайи «шигил» гаф гъанва. Ф. Нагъиева вичи лугъузвайвал, «гурцIулдикай» хъанвай «курцIул» гафунин чкадал цIийиз гъазурдай гафарганра гъа «шигил» эцигайтIани жеда.

Ф. Нагъиеван жавабда ихътин наразивилерни ава: «Арбен Къардашаз акур маса рехне «ругул» гафуникай я. Ада кхъизва: «Гъа и макъаладин маса чкадал «Ругул – араб хурухъ галамай аял (эркек велед)» гафарни гъалтзава. «Араб хур» вуч гафятIа хабар къун

мумкин я кЕлзавайбуру. Заз чиз, авторриз и гаф араб чІалай атайди кЪалуриз кІанзавай, амма ам скобкай-ра тваз рикЕлай фена».

Гьелбетда, и кхьинра гЪалатІ гьатнава. МакЪалада икІава: «Ругул – араб, хурухъ галамай аял (эркек велед)». Яъни хурухъ галамай эркек аялдиз лугъузвай «ругул» гаф араб чІалай атана.

Инал авторри «араб» гаф гьалкЪайра (скобкай-ра) аваз ваъ, алгЪай басмада (курсивда) аваз ганва. Амма журналда чап авурла алгЪай басма квахънава. Гьатта и гЪалатІ квазни, кЕлзавайбурувай жумладин маъна дуъз къатІиз жезва. «Араб хур» вуч гаф ятІа», – лугъудай рахшанд квай суал кЕлзавайдан къилиз бажагъат къведа».

И гафариз жаваб яз, заз мад гъилера лугъуз кІанзава: вичикай ихтилат физвай макЪалада, журналдин редакцияди фикир тагуниз килигна, гЪалатІ ахЪайнавайди Ф.Нагъиева вичини хиве къазва. Амма вири кЕлзавайбуру ахътин гЪалатІ къатІун тавун мумкин я. «Ругулдиз» «араб хурухъ галамай аял» лугъудай ибарадалди баян гайила, суалар кватзава эхир. «Араб хур» вуч я?» лугъунни, «Аялдин хурухъ галай араб вуч я?» лугъунни мумкин я. Ина гЪалатІ авайди къатІай за ам авторрин хивени тунвач эхир. Ам чапдай акЪатзавай материалда тун редакциядин къуллугъчийри фикир тагайвиляй хъайиди лугъузва за.

Амма заз са кар къилдаказ къейд ийиз кІанзава: «Алам» журнал патал адан сифтегъан нумрайрикай макЪала кхьидайла, зи мурад журналдин кІвалахдикай ва ана гьалтзавай гЪалатІрикай рахун тир. Са никай ятІани рахшандар авун зи фикирдани авачир.

Гафарганра, эдебиятда садрани гьалт тийизвай гафар, терминар, са баянни галачиз, абур авайбур я лагъана, кЕлзавай ксар гъавурдани такъаз къилдин макЪалайра гуналди, абур чІала гьатдани-гьатдачни садавайни лугъуз жедач. Им чІехи суал алай месэла я. Садрани ван тахъай, такур гафар чир тахъун айиб туш. Им чІалан деринар, уламар чир тахъун туш.

Члалан алимри, дидедин члалал кхьинарзавай ксари къейд тавуна, эдебиятда гъат тавуна амай гафар гзаф авайди малум я. Ф. Нагъиевазни абурукай гзафбурун манаяр чир тахъун мумкин я. Амма ахътин гафари-риз эвелни-эвел члалан пешекарри къимет гун, абур члалак кутуниз рехъ ахъаюн лазим я. Ахътин гафар халкъдини гъикI къабулдатIа, гъадал кар ала.

Зи макъаладиз жаваб са Ф. Нагъиева хгана. Аквар гъалда, адахъ галаз санал «Мукъва-къиливилин кев-вер» кхъей Р. Нагъиев зи къейдерилай Ф. Нагъиев къван нарази хъанач.

*А.Къ.
2013*

ДАТIАНА ЦИЙИДИ, ЦИЦИДИ, ВЕРЦИДИ

Лезги члалалди акъатиз хъайи сад лагъай газет-дин – «Цийи дуьньядин» 90 йис хъун – чи халкъдин тарихда зурба вакъиа, вири лезгийрин руьгъдин члехи сувар я, вучиз лагъайтIа чи медениятди ва эдебиятди виликди ва къакъан кукIушрихъди къачур камар сифтени-сифте гъа и газетдихъ галаз алакъада ава.

Им турус тирди къалурун патал, 1929-йисалай 1939-йисал къведалди Москвада Коммунистический академиядин издательствода В. М. Фричединни А. В. Луначарскийдин редакциядик кваз акъатай художественный эдебиятдиз бахшнавай 11 жуздикай ибарат энциклопедиядин эхиримжи ктабда «Лезги эдебият» тIвар алай макъалада ганвай макъаладай ихътин чIук гъиз жеда:

«Инкъилабдилай гуьгъуьниз, иллаки кхьинарни печать арадал гъайидалай къулухъ лезги члалал кхъизвай писателринни шаиррин жергеяр йигиндиз къалин жезва. Абурун бинедин гапIал «Цийи дуь-нья» газетдин патав ва эхиримжи йисуз ДАСП-дин (Дагъустандин советрин писателрин ассоциациядин. – А.Къ.) патав кIватI хъанва. Советрин писателринни

шаиррин и цІийи несилдикай чІехи умудар гузвай са шумудан тІварар хкатна хъиз аквазва. Абурун арада цІийивилер гъизвайди ва лезги чІала инкъилабдилаи вилик адет хъанвай шииратдин кІалубар бажарагълудаказ кукІварзавай Мемей Эфендиев; чІехи магъирвилелди яшайишдин месэлайрин баянар гузвай, руьгъанийрихъни муьруьдвилехъ галаз женг чІугвазвай Сейфулла Гъажиев; пролетар писатель, лезги гъикаятдин кьил кутурди тир («повесть «Ивидин гелер»), вичин эсерралди лезги халкъдин яцІар шегъердихъ, заводдихъ, классовой женгинин тарихдихъ галаз танишарзавай Алибег Фатахов; вич классовой женгинин ва хуьре социализм эцигунин месэлайриз бахшнавай Мегъамед Гъажиев; яшайишдин драмйрин ва мектебдинни культэцигунрин темайриз бахшнавай шииратдин эсеррин автор Азиз Гъамидов; гъа саягъда медени инкъилабдин месэлайрал кІвалахзавай А. Ибрагъимов; вичин «Адетрин къармахра» ва «Колхоз» драмаяр виридаз сейли хъанвай Гъажибег Гъажибегов; Асан-Бала Бутаев, Гъажии-Мегъамед Аликберов, Рамазан Юсуфов (Юсуфан), Гъажии-Буба Шуаев, Н. Нури, Нуреддин Шерифов ва масабур ава».

Аквазвайвал, чпин яратмишунрин рехъ «ЦІийи дуньядилаи» гатІумайбурун гапІал гъвечІиди тушир. Гъайиф хьи, и тІварарикай чІехи пай несилрин рикІе-лай алатнава. Идалайни гъейри, эдебиятдин энциклопедияда кьунвай и тІварарин жергедик Къыяс Межидов, Хуьруьг Тагъир, Агъалар Гъажиев хътин зурба векиларни акатзавайди къейд авуна кІанда.

Месела, автобиографияда вичин эдебиятдин рехъ шаирвилелай «20-йисарин эхирдиз, 30-йисарин сифте кьилера» эгечІайди къейдзавай Къыяс Межидова вичин сифтегъан шиирриз къимет гайиди ва вичик руьгъ кутурди Алибег Фатахов хъайидакай кхъенва. Вичикай гуьгъуьнлай Дагъустандин халкъдин писатель хъайи Къыяс Межидова вичин ва амай жегъил шаиррин несигъатчи хъайи ва вич яшдиз къелемдин стхайрилай са акъван чІехини тушир Алибегакай икІ лугъузва: «Ада бегенмиш хъайи шиирар кваз къадай

ва кьилдин папкада твадай, тамам тахъанвайбур гьасятда кьазунна зирзибил авай зимбилдиз гадардай». И крар якъин Алибег Фатахова «Цийи дуьньяда» кIвалахзавайла хъайидал шак алач.

Гуьгъуьнин йисара эдебиятдик чпин чIехи пай кутур Шагь-Эмир Мурадован, Шихнесир Къафланован, Хуьруьг Лукъманан, Межид Гъажиеван яратмишунрин рекъерни гьа и руьгъдин эбедилай эгечIайди я.

Вичикай гуьгъуьнлай Ахцегь райондин газет хъанатIани, «Цийи дуьнья» чи халкъдин саки вири машгъур шаирар ва гьикаятчияр патал рикI алай макан яз амукъна ва абур патал ина чпин эсерар чап авун чIехи шадвал яз хъанай.

«Цийи дуьньядин» тарих зурбади ва кьетIенди я. Ам тамамдиз кхьин ва несилриз тун чи буржи я.

Кьилди зун паталдини «Цийи дуьнья» жуван кьелем лигимардай чад хъана. Зи муаллим, зурба шаир Шихнесир Къафланова, зун гьеле ирид лагъай класдин ученик тирла, зи дафтаррай пуд шиир хкягъна, вичин патай зи руьгъдик лувар кутадай чими гафарни кхъена, «Цийи дуьньядиз» ракъурнай. Абур 1976-йисан 17-июндиз акъатай 73-нумрада чап авунай. Жуван хуьруьнвияр ва шаирар, Шихнесир муаллимдин тилмизар тир Жамидинан, Мердали Жалилован, Гуьлмегъамед Шугаеван шиирар, тIвар-ван авай гьикаятчи ва алим Къурбан Акимован макъалаярни гьикаяяр акъатзавай газетда жуван цIарарни чап авун зун патал зурба ва садрани рикIелай алат тийидай вакъиа хъанай.

Шад жедай кар ам тир хьи, газет вирида кIелзавай. За мектебда кIелзавай гьа йисара газетдиз неинки са шиирар, гьакI макъалаярни кхьиз хъанай. Чкадин мухбирвилиз газетдин патай хъсандиз майил ийизвай. Заз Ахцегъиз мухбиррин совещанийризни эвердай.

Гьа икI, садра Усухчайдилай Ахцегъиз фидай рекъе, автобусда, зун Кара-Куьредай «Цийи дуьньядиз» макъалаяр кхьизвай Шагьбала Шагьбалаевахъ галазни таниш хъанай. Шагьбала, вич мектебдин ученик яз, машгъур, датIана кхьизвай мухбиррикай

сад тир. Къелемдин рекъяй чи стхавални дуствал гъа чАварилай эгечІнай. Чун къвед паталдини чІехи шадвал газетдин редактор Абдулрашид Рашидовахъ галаз таниш хъун тир. Чаз адакай садлагъана «Рашид халу» хъанай. ЧІехи, экуь рикІ авай и михъи касди, гъар чун редакциядиз атайла, чак руьгъ кутаз жедай. Ам яратмишунарзавай вири ксарив гъа икІ къадир-лудаказ эгечІдай. Вичин журналиствилин, редакторвилин, шаирвилин алакьунралди ада чи эдебиятдик кутунвай пай чІехиди я. Адан девирда «ЦІийи дуьнья» газет уьлкведин районрин газетрин арада вилик жергейра, вини дережайра авайди хъана.

«ЦІийи дуьньяда» кІвалахзавай композитор Гъасанагъа Мурсалов, Рашид халудин вах, газетда машинистка тир Рагъимат хала хътин гъуьрметлу ва рикІ ахъа ксарихъ галаз хъайи чи рафтарвилерни багъривилиз элкъвейдини къетІендиз къейд ийиз жеда. Абурун куьмекарни меслятар, хъсанвилерни гъуьрметар рикІелай фидайбур туш.

Алай аямдани «ЦІийи дуьнья» хъсан гъилера авайдал шак алач. Адан дарежа хуьн ва ам кІелзавай-бурун къадар тІимил тахъун патал алай аямда гзаф зегъметар ва харжар чІугун герек жезва. Дидедин чІал, лезги руьгъдин уламар, милли меденият хуьн патал газетдин хиве чІехи везифаяр ава. Амма газет вич хуьн халкъдин буржи я. Чавай и буржи къилиз акъуд жедайдак умуд кутаз кІанзава.

Газетдин редакциядин векилриз, яратмишунарзавай ксариз, газетдин виликан ва къенин вири авторриз за и зурба юбилей мубаракзава, абурухъ виридахъ чандин сагъвал, къелемдин хъивал эксик тахъун, «ЦІийи дуьнья» датІана цІийиди, цицІиди ва верцІиди яз амукъун мурадзава.

2017

ТАРЖУМАЯР

Зи таржумаяр и ктабда пуд хилез пай жезва.

I лагъай хиле алатай девиррин лезги медениятдин векилри араб ва туьрк чIаларал кхъенвай шииррин таржумаяр гъатнава.

Ярагъ Мегъамедан эсерар араб чIалай, амай авторрин шиирар туьрк чIалай Гъалиб Садыкъиди авур цIарба-цIар таржумайрин куьмекдалди лезги чIалаз чпин бинедат авай къайдаяр хвена элкъуьрнава.

II лагъай хиле урусрин ва дуьньядин халкъарин шаиррин ва гъикаятчийрин эсерар таржума авуна ганва.

III лагъай хиле Дагъустандин халкъарин шаиррин шииррай авунвай таржумаяр гъатнава.

А.Къ.

I

Лезги Салигъ

(XVIII лагъай асирдин 1-най)

ВУН Я

Вун алемрин иеси я, пачагърин Кир¹ я,
Инсанарни чинерар халкъ авурди вун я.
Вири шейэр малум я чаз, амма вун сир я.
Чара авур йифни югъ нур чIугурди вун я.

Ви гуьзелвал вичихъ вири къаних са экв я,
На халкъ авур махлукъатрин вун пак дирек я,
Гъар сана вун муьгъуьббатдин бине ва эрк я,
Виридалай винизвилив дуьз къурди вун я.

¹ Къадим вахтара хъайи зурба пачагъ.

Пайгъамбарриз Жабраилан на чин къалана,
Чи хатурдай Мусадивни Таврат вугана,
Микаилни Исрафил чи патав ракъана,
Къияматдин юкъуз дуван тухурди вун я.

Исрафилан къаргъудин сес элкъвейла чилел,
Къейибурал чан хкведа, къарагъда кІвачел.
Эй виридан эвел, даим дири яз къилел,
Малум тушир вири сирер къатІурди вун я.

Я Ребби, заз вун хътин пак падишагъ ава,
Шадвилени пашманвиле заз панагъ ава,
Салигъ я зун, вишни шумуд захъ гунагъ ава,
Гъил гъар садан гунагърилай къахчурди вун я.

Я НЕБИ¹!

Ви гафар къун хъанач завай, за вуч ийин, я неби?!
Мягъшердин югъ² атайла, зи гъал я четин, я неби!

Ви уъмметар³ ваз савкъатар гваз къведайла вилик ви,
ГъикІ къведа зун ичІи гъил гваз, чІулав яз чин, я неби?!

Зун къаних я акунихъ ви гуъзел къамат, суй, сифет,
Вун ахварай къванни акун зенд я рикІин, я неби!

Вун я гъардан сагъиб-нажат⁴, гъардан къайгъу
чІугварди,
На техвейтІа, зи чка я жегънем дерин, я неби!

¹ *Неби* – пайгъамбар, «вичиз Аллагъди гафар лугъузвайди», Аллагъдин патай керематар къабулзавайди. Къуъандани Мегъамед пайгъамбардиз «расул» (ракъунавайди) лугъунихъ галаз сана «небини» лугъуза.

² *Мягъшердин югъ* – къияматдин югъ, эхирзаман.

³ *Уъмметар* – пайгъамбадин кар къиле тухузвайбур, адан ниатар инсанрин арада сейли ийизвайбур.

⁴ *Сагъиб-нажат* – Аллагъдин вилик инсанрин паталай рахадайди, абурун пад къадайди.

Вун дуьньяда шафакъатдин шагъ я вири алемриз,
На са вил заз ягънайта, рикI жедай секин,
я неби!¹

КУЪЗ ЯТА?

Вуч гуьзелдиз эцигнавай шегъерар
Дарбадагъун, чукIур авун куъз ята?
Са чIавуз сагъ чанар, рикIер, жигерар
Ламу чилик акат хъувун куъз ята?

Къияматда гьалт хъийида сад садал,
Сада садан хатурар хун куъз ята?
Ирин гуда жегънемда фан чкадал,
Цин чкадал иви хъвас тун куъз ята?

Ибадат гвай кас Халикъдиз хуш жеда,
Бязибуру дуьа тавун куъз ята?
Дуьнья чапхун ийиз, гъиле къуш жедай
Вич кицI тирдаз инсандин дун куъз ята?²

* * *

Салигъанди – къара шив.
Цуьквералла пара жив.
Ви чин – са рагъ акъада,
Шагъ дагъда жив цIрада.

* * *

Салигъан шив я семен,
Зи рекъе хъуй ясемен³.
Рекъидайди душман хъуй,
Зун а ясдин мугъман хъуй.

¹ Шиирдин эхир квахънава.

² Шиирдин къатI квахънава.

³ *Ясемен* – жасмин.

* * *

Бахтсуз кас я, нихъ эгер са яр авачтІа,
Садахъ галаз ашкъидин икърар авачтІа.

Гзаф дустар жагъида суфрадихъ къалин,
Халис дустар жедач, пак къастар авачтІа.

Тек инсанди ашкъидив язавай аваз –
Макъам туш ам, зил къадай устІар авачтІа.

Тахъуй гару тухур гаф – къетІи жен, герек,
Гайи гафар ичІи я, крар авачтІа.

Зун ашкъидин кузва цІа, – вуч жеда завай,
Ярдилаи я «эхъ», я «ваъ» гафар авачтІа.

Зи азабрин тарари вегъизва пешер,
Ви багъдани билбил жеч, гатфар авачтІа.¹

НЕГЪЗАВА ЗА

Зи кІаниди, ви терс къилих, гафар-чІалар негъзава за,
Вун инсафсуз тир къван, гуъзел, – ви гъар са кар
негъзава за.

Анжах са на гуълуъстанда къизилгуълер кІватІ ийизва,
Ви гъилелай зи рикІиз сух хъайи царар негъзава за.

Гъа цацарив зи вилерни буъркъуъ ийиз алахъна вун,
И карда ваз жагъай сирер, жагъай бахтар негъзава за.

Сифтегъан яр гадарна на, масадал вун хъана ашукъ,
Ви хаинвал, са гаф тахъун, авачир ар негъзава за.

¹ Гъезелдин эхир квахънава.

Зун, гьелбетда, гьалатІ хъана, вун акуна кьил
квадарай,
Арачияр ва абурун иесияр негъзава за.

Кесиб Салигъ са кьерехдив туна вуна, играмиди,
Муьгьуьббат гуз, маса кьачур ихътин базар
негъзава за.

ЗУН ТАБ ГУДАЙДИ Я

Заз кІанда са гуьзел туьтуькьуш хътин...
Зун таб гудайди я, пайгъамбарди хъиз...
Эй гуьзел, кьакъудна завай на зигьин,
Ваз суваб жедайвал, чин кьалурдач куьз?

Ажайиб кьамат я, са кьиямат я!
Либас я женнетдин, са аламат я!
Лацу пел мискІин я, вун зи тІеат я!
КІандачни чи ашкъи ваз цІийи хъийиз?

Зар-зибадикай я вал алай партал,
Сад я тай авачир ви беден шумал.
Чин рагъ я куькІвенвай алцифай цавал,
Ви тІвар я барабар Къуръандин цІарцІиз.

И чІехи дуьньяда, вири Иранда,
Исфагъан шегьерда, Шеки-Ширванда
Вав кьведай – чилинни цавун майданда –
Са гьуьруь, малаик, инсан чида низ?

Ви тІвар кьаз Салигъан галатзавач мез,
Ви тариф ийизва гафар бес тежез.
Са теселли кьванни гудачни на бес
Ви гуьзелвилини лукІ тир касдин рикІиз?!

САГЪ ЖЕДАЙ

Зун ишириз, регъимдикай хъел яни вун, кІаниди?
Зун ви патав гваз акурла, малаикар къах жедай.
Ви ашкъидин кемендилай жедач тІарам-кІевиди
Ихътин дарих легъзейра, – вак инсафсуздан тах жедай.

Аллагъдивай тІалабда за: «Зи азабар саймиша,
КІандатІа зун зи хсуси накъвара на батмиша,
На ийидай гъар са кардал рази я зун гъамиша,
Анжах тур зун ярдихъ галаз, зи гуьгъуьлдин
тагъ жедай!»

Чаравилин тІал атІудай мелгъем кІанда чи чандиз.
Ви кифера арушна, жув заз кІан я ваз къурбандиз...
Чехирчиди чехир цазва зун паталди фейжандиз,
Ам ярди зав вуганайтІа, Салигъан хер сагъ жедай.

Ахцегъ Магъарам-Эфенди

(XVIII лагъай асур)

* * *

Эй Межнун, килиг вун Лейлидиз жуван:
Къилелай кІвачелди михъи къизил я.
Амма зун паталди буй-бухах адан
Къъаридин цацарин шуькІуь са цуьл я.

Вичин таъсибдалди малаик я ам,
Гуьзелвилелдини – лугъуз жеда гъам.
Амма зун паталди ви къве киф тІарам
Къве чІулав гъуьлягъ я, чІулав къве цІил я.

Зи цІугъдик дуьньядин квахънава зегъле!
Зи ван ша, гуьзел, ваз, яхъ зи гъил гъиле!
И факъир, ваз кІусни авачир виле,
Ви лукІ я, ашкъидихъ шезвай саил я!

Буна заз шадвал це, пашманвилер заз
Гудайди жаллатІ хъуй, къведай иви хъваз.
Арабар, румвияр, берберарни кваз
Ава ви суракъда, вири вал гуъл я.

Гъунарар амач захъ, рикІ хъанва пелеш,
Агъ, вучиз дарман зи жезватІа эглеш?!
Ахцегъви шаирдин муъгъуьббатдин пеш
Турфанри гатазва, гзаф сефил я.

Ашукъ Амрагъ

(XVIII лагъай асур)

РУШАННИ СУСАН ГЪУЪЖЕТ

Са рушани суса гъуъжет ийизва.
Свас рахазва: «Къенин майдан зиди я».
Рушан гафар: «Зун хунча я кІевизмай,
Гатфарин вахт, цуькни сунан зиди я».

Свас рахазва: «Захъ уърдег, захъ къаз ава,
Эцигна хъиз хурал, ядай саз ава,
Лазимбуруз гудай нямет-наз ава,
Авай вири эдеб-аркан¹ зиди я».

Руш: «Зун бахдиз ухшар тирди якъинда,
Зи хуруда къизил-мержан къалинда,
Гъил хкІамир – шамумаяр хъиткъинда,
Тазаз амай багъни бустан зиди я».

Свас: «Ша къвазин чун сад садан къвалалай,
Къуй килиграй чаз жегъилар яргъалай:
Гузвай суьгъуьр анарри зи хуралай,
Экв авай чин ацІай вацран зиди я».

¹ Эдеб-аркан – жематдин арада жув тухудай къайдаяр.

Ни лугъузва, свас, вибур таб гафар я.
Заз куън къведни и дуъньядин гатфар я.
Виш чанни квез гудай Амрагъ устIар я,
Анжах руша лугъуй: «Майдан зиди я».

Ашукъ Шайда

(XVIII лагъай асир)

АШКЪИДИН ВАХТ

За лугъузвай и гафар
Кхъидай вун я дафтар.
Гъар жуъредин хуш рафтар
Авайдини вун я, яр.
Авуна сад садал туъш
Халикъди чун – жен таниш!

Лянет ийин, масанди,
Гъар са шери-шейтIандиз.
Фагъум ая хъсандиз:
И вахт гъар са инсандиз
Кеф чIугвадай заман я,
ЧIалал ша зи, аман я!

Са желе я муъгъуббат,
Зи гафар я – михьи зат.
Эй гвайди гъар гъакъикъат,
Ийимир чаз мусибат.
Ахъайдайди вилер чи
Вун я, чIехи регъбер чи!

Ребби, за ваз ийин дад:
Вахт я, на заз це нубат,
Агуд тийиз хажалат,
Хуъдайвал ви аманат!
Вун сагъиб я виридан,
Хъайиданни жеридан.

Я Аллагъ, я шейх Гъайдер¹,
Гзаф хъанва заз дердер.
Зазни ярдиз – са сефер,
Са рехъ це чаз лап иер.
Къвед са рекъе хъсан я,
Ажеб гуъзел заман я!

Ярагъ Мегъамед

(1761–1838)

СТХАДИЗ

Къела, стха, гъар макъамда абурлу жервал,
Синагърани азабра вун сабурлу жервал.

Гъикъван вуна къазанмишиз хъайтІа чирвал,
Гъакъван сабур багъишда ваз гъакъикъат тирвал.

Шадвилер ваз чирвилери гуда хъи гъикъван –
Сад Аллагъдин камалдикай пай гуда къакъан!

Вун мураддихъ рекъе твада фикирри таптагъ,
Хъелен гел хъиз дуъзди жеда ви рехъ, гуъгуъл – сагъ.

Шаклувилер чирвилерив ая на магълуб,
Тамамвилин, дуъзгуънвилин хаз тахъуй кІалуб.

Алимривай жузуз жуваз шак алай сирер,
Пайгъамбардин гъадисаяр чира на иер.

¹ *Шейх Гъайдер* – XII лагъай асирдин эхирда Хорасанда пайда хъайи суфийрин кІватІал тешкилайди. Ахътин кІватІалдиз вич тешкилайдан тІвар бинедиз къачуналди гъайдерийа (гъайдери) лугъузва. Гъайдерийайри къуд лагъай халиф, Мегъамед пайгъамбардин имидин хва ва езне Али Аллагъдин дережадив агакънавайди яз гъисабзава, шейх Гъайдер, лагъайтІа, Алидин къаматда авайдай къазва.

Сабурлу хъухъ, рикІевай кар тефейла кылиз,
Зун кыулавай къакъатайла, за эхайди хъыз.

Са агъзурни къве вишни яхцІурни вад лагъай¹
Йисуз заз дерт акурди я. Аллагъди цавай

Шафакъатдин марф къурна чал, алудна чи пар,
Хъвана чна хуш мижейрив ацІанвай къапар.

Я сад Аллагъ, гъил къахчу на и факъир залай –
Югъди-йифди ваз дубаяр ийизвайдалай.

ТІварун стха², хъухъ арха заз Мягъшердин юкъуз,
Ви гъурметрин вилик зи къил тежервал агъуз.

АХЦЕГЪ МИРЗЕ-АЛИДИЗ

Дерин гъуьлуьз ухшар авай алимдин чІалар
Агакъна зав – нурарикай хранвай цІарар.
Чехи алим я и цІарар кхъейди цІалцІам,
Хуш атиррин юкъва авай Ахцегъай я ам.
И устаддин зурбавилиз гъич авач къадар,
Пехилдайди, гъейрандайди язва гъар са цІар.
Гъар гъарфуна кутьягъ тежер жем хъанва камал,
КІелзавайдаз къалуз чпйй ракъинин жамал.
Даим рикІе Аллагъ авай кас я ам къени.
Ребби, адаз гъурмет ая ви рикІиз кІани.
Адан фикир кваз такъадай хъайитІа са кас,
За къада ам кІур гудайдай вичи незвай фаз.

¹ Ихтилат Ярагъ Мегъамед вичин геле къекъезвай пачагъдин чапхунчийрикай катуниз мажбур хъайи 1831-йисакай физва.

² ТІварун стха лугъуналди, автор Мегъамед пайгъамбардихъ элкъвена рахазва.

Ахцегъ Мирзе-Али

(1770–1859)

* * *

Я Ребби, и дуьньяда зи куьмек, тедбир вун я, вун.
Гъар са шей терг жедайди я, эвел, эхир вун я, вун.
Шумуд жуьре тариф ава, амма тек сад вун, я вун,
За ийизвай тарифдихъни авай мурад вун я, вун.
Гъар са касдиз далу кІанда, зи даях тек вун я, вун,
Зи магъара¹, зи умудни вилерин экв вун я, вун.
Гъар затІ вавай тІалабзава – гудайди ам вун я, вун,
Виридалай yine авай акьул тамам вун я, вун.
Вири дегиш жезва, тек сад тежер дегиш вун я, вун,
Чи гъар мецин ачухвални рикІин ериш вун я, вун.
Вичихъ Ахцегъ назим² чІалахъ тек сад тирди вун я, вун,
Адан рикІяй кьейилани такъатирди вун я, вун.

ПАЙГЪАМБАРДИН ТАРИФ

Вун Аллагъдин рикІ алайди, экуьнин яр, я расул,
Вун рагъни варз, алемрин нур, ирид цавар, я расул.
ТІазвайбуруз вун шифадин³ къеледин вар, я расул,
Ви дергагъдиз⁴ эверна, зав ая рафтар, я расул:
Дава-дарман тек вун я зи дердиниз гъар, я расул.

Дустарин гъар са кардин кьил – велвела, къал, къелет я,
Гъейрат квахъай душмандин кар кьилиз финиф адет я,

¹ Мегъамед пайгъамбар вичин душманрикай катдайла магъарада чуьнуьх хъанай. Хушраканди гъасятда магъарадин сиве чил храна, лугъуда, Мегъамед пайгъамбар магъарада авайдал душманрин шак фенач, ам кьутармиш хъанай.

² *Назим* – шиирар туькГуьрзавайди. Мирзе Алиди шиирра вичиз Ахцегъ назим, яни Ахцегъай тир назим лугъузвай. «Назим» гаф «шаир» гафунилай са дережадин агъуз яз къазвай. Мирзе Алидин вахтара шаирдин тІварцІиз Ахцегъай анжах Магъарам-эфенди лайихлу яз гъисабзавай.

³ *Шифа* – сагъ хъхъун.

⁴ *Дергагъ* – яшамиш жезвай чка; кІвал.

Эхир сад я кведбурунни – шел-хвал, гатай кыл-мет я.
Мискывилин, къанихвилин ялавда хъун зиллет я,
Ахътин гьалдиз мийр лайих гъич зи къадар, я расул.

Сад Аллагъди къалай рекъай фидайдини са вун я,
Чаз рикI алай пайгъамбар яз чидайдини са вун я,
Гузелвилин дун дуъньядал гъидайдини са вун я,
Зунни амай гунагъкарар хуъдайдини са вун я,
Аллагъдин са нуъкерни туш вун къван пайгар, я расул.

Вун, ацукъна Сад Аллагъдин вилик, адав рахана,
Уъмуър халкъдай гузелвилив вири беден ацIана.
Мергъаматдин бахтлувилин лепейрал зун къугъвана,
Лугъуз тежер ви иервал Аллагъдила атана,
Аламатдин имаратдив вун барабар я, расул.

Ви дустарин арадавай са лукI я зун, есир я,
Валай кьулухъ Алидизни¹ икрамзавай факъир я.
Йифди-югъди вун акваз кIанз къарайсуз я, кегъкир я,
Агакъун ви патав Ахъcegъ назимдин ферз-фикир я,
Атай чIавуз къабула зун, тийиз инкар, я расул.

ПОДПОРУЧИКВИЛИН ЧИН ВА ЧЕРГЕС-ЧУХВА ГАЙИЛА КХЪЕЙ ЧIАЛ

Зи и чухва Лейли хътин сунадив за гекъигзава,
Фирдаусдин гинибашдин бафтадив за гекъигзава,
Пайгъамбардин шивцел алай харадив за гекъигзава,
Къиле авай муъгъуббатдин жафадив за гекъигзава,
КIани ярдин къве рацIамдив – давадив за гекъигзава.

Къиляй кылиз и парталдин чIугуртIа за шикил-суърет,
Барабар я адав вири и дуъньядин мални девлет.
Эй бейниван, чир тежедай за чIугвазвай кефни лезет,

¹ Али – мусурманрин кьуд лагъай халиф, Мегъамед пайгъамбардин езне.

За яргъияр ийидач ваз, зиди жеда куъруъ суъгъбет:
Ам Кябеда авай хътин парчадив за гекъигзава.

И партал за алукайла, заз женнетдиз феи хъиз я,
Ана авай булахрай за наз мижеяр хъвайи хъиз я,
Лапни иер къизилгуълдин атирар зал къвайи хъиз я,
Лезетрин, кеф-кефиятдин куклушдал зун хъайи хъиз я,
Ам зи таъсиб хкаж хъайи гъвадив за гекъигзава.

Акъван заз хуш я и партал, затI жеч чилел икъван иер,
Къит я тариф авун патал шииратдин мумкинвилер.
Ихътин гуъзел шейиник са рехне-нукъсан женни мегер?
Назиквилиз, чIагайвилиз, багъавилиз эвез тежер
Ам гъар жуъре нямет алай суфрадив за гекъигзава.

Мад гъейри са гинибашдихъ адахъ хътин жедач парпар,
Ихътин партал цваз алакьдай женни ахътин магъир
устIар?

Вилик адан михъивилин усал жеда багъа къашар,
Адахъ галай атирдини твазва михъиз зи къиле гар,
Ам гъар жуъре цуъквер алай хунчадив за гекъигзава.

Адан тариф югъди-йифди датIана зи мецел жеда,
Мани лугъуз галатдач мез, мани даим рикIел жеда,
Адан этег, адан хилер, адан чIул – зи гъезел жеда,
Заз ам цIийи дуънья хъиз я, даим адахъ цIигел жеда,
Ам якъутни мержан авай деръядив¹ за гекъигзава.

Галат тийиз, рикIин къеняй ийизва за даим алхиш,
Ийизва за хийир-дуъа касдиз, авур заз ам багъиш,
А чIехи кас лайихлу я тарифдиз, гъич тежер пузмиш.
И парталдин тариф ийиз Ахцегъ назим жеда къизмиш,
Ам Киранни, Цезаранни абадив за гекъигзава.

¹ Деръя – гъуъл.

* * *

Цийиз хъанвай черел куърпе Аллагъдин нур
галайди хъуй,
Буба хътин, гъам диндал, гъам дуъньядал,
рикI алайди хъуй,
Ам Худади чаз ганвай са цийи луълуъ¹ я, лугъуда,
Къуй халкъарин арада ам къетIенвилер авайди хъуй.
Ахцегъ назим, дуъа ая: ви дустуниз хъанвай аял
Дережайрив агакъдайди яз и чилел атайди хъуй².

* * *

За вучин, гъар вафасуздаз завай вафа кIанзава,
Зи патав къвез, за икрамун, вичиз сафа кIанзава.
Вичин рикIе пехилвални хиянатвал авайдаз
Вичиз регъят, амайбуруз хъунухъ жафа кIанзава.

* * *

И дуъньядик умуд кутун нефсинин я къативал,
И дуъньядиз гъич яб тагун – рикI-жигердин михъивал.
Дуъньядин мал далу яз къун – чир тахъун я гъар са шей
Терг жедайди, са Худадиз хас яз даим диривал.

* * *

Вафалу дуст акунач заз и дуъньяда дустарикай.
ЧIур жезва халкъ, икрагъ жезва жафа алай йикъарикай.
Гъикъван вилив хвейитIани, вафалу сад агакъдач вав,
Чарадаз бахт гудай бенде жагъидач ваз ксарикай.

¹ *Луълуъ* – бриллиант.

² Шиир низ бахшнавайди ятIа малум туш. И чIалан эхир ква-
хънава.

ВАХТ Я ИМ

Къизилгуълрин шагъ, ша экъечІ, ви цуькверин
вахт я им,
Гуьлуьстанда сейрдай вахт я, чиг гъиссерин вахт я им,
Михекрнни беневшайрин хуш ниэрин вахт я им,
Ашукъ хъанвай гъам билбилрин, гъам лиферин
вахт я им,
Виридалай иер, гуьрчег, пак шейэрин вахт я им,
Гъар жуьредин кІунчІар къадай мерд гъилерин
вахт я им,
Регъим кІани ашукъбурун дар йиферин вахт я им,
Вуна къе зал хкана чан – ви вилерин вахт я им,
Зи рикІ патал кемен хъанвай ви зилферин вахт я им,
Шад къушарин нагъмайринни хуш сесерин вахт я им...

Эй малаик, зун ви рекъе дили хъанвай билбил я,
Марвар жагъай, амма къисмет вич тахъанвай билбил я,
Хажалатдик цІугъ ийир къван михъиз канвай билбил я,
Тай авачир ви киферин атир хъанвай билбил я,
Дерт чІехи яз, ви винизвал рикІел гъанвай билбил я,
Жуван пашман манийрикай рикІ таханвай билбил я,
Жуван михъи ашкъи вири са ваз ганвай билбил я,
Таярилай вине авай, сес кадгъанвай билбил я...
Ви ашкъидиз чІал атІузвай ва атІанвай билбил я...
Муьгъуьббатдин нефес авай хуш бейтерин вахт я им.

Квахънавай зи къастни акъул – ийир-тийир хъанва зун,
Ви къаматди чІурна зи тІул – ийир-тийир хъанва зун,
На кваз къазвач факъир юхсул – ийир-тийир хъанва зун,
Гатфар хъиз тир заз къенин зул – ийир-тийир
хъанва зун, –
Куьз ийизва мад ам зарул? – ийир-тийир хъанва зун.
Квел ви вилик я зун батІул? – ийир-тийир хъанва зун,
Вуна тунва зи чанда фул – ийир тийир хъанва зун,
Зал вегъенва гъамари чІул – ийир-тийир хъанва зун.
Акъатзава вахъди къве ул – ийир-тийир хъанва зун,
Чпи чпиз къве рикІи гур шад экверин вахт я им.

Ви тай жагъич Халикъди халкъ авурбурун арадай,
Къалура чин, алемдин нур, чилин женнет авадан.
Ви къве ал пѹз, седеф сарар вилив такъуй чарада,
Хатадай ви чин акурди, ваз икрамиз, рахада.
Ваз икрамиз, рагъни, варзни гъетер цава зурзада.
И гуьзелвал чъунуьх авун гунагъ я, ваз аквада.
Зи ашкъидин гъасрет я вун и дуьньядин гъавада,
Малайикдин хътин вилер карагиз, зун цІрада.
Чилин вири къизилгуьлер вун акваз кІанз къурада,
Эй ашкъидин базардин бар, шадвилерин вахт я им.

А ви гуьзелвилин вилик – вацран ишигъ туьхуьда.
Ви ашкъидик эфлакъарин низам-къайда чкІида,
Ирид цавун юкъвай заз вун лап къакъан цав яз чида,
Ви буй-бухах гекъиг жедай затІ бажагъат жагъида,
Туьк хъиз, къезил ви гуьрчегвал акурдан рикІ ифидида,
Вав къадай са гаф тачагъиз, рахайдан мез галкІида,
Гъич са ширин шейни авач, вун хъиз, вун къван
верцІидай,
Зун лайихлу ятІа чидач – ви шуьрбет хупІ ийидай...
Гуьлуьстандин вири цуьквер, вун акурла, алгъида,
Чна къведа санал чІугвар гур кеферин вахт я им.

И Лейлидиз ялвар ийиз, закай Межнун хъанва хъи,
Генг къумлухра квахъна акъул, кефсузни зун хъанва хъи,
Завай жуван йисарин сан чъунуьхна къун хъанва хъи,
Эй ханум, зи карни кеспи вахъ дерт чІугун хъанва хъи,
Ви вилерин суьгъурдик зун михъиз юргъун хъанва хъи,
Куьтягъ тежер шелдик, хвалдик зи рикІ пузгъун
хъанва хъи,
Ви ужагъра захъ пай атІай есирдин дун хъанва хъи,
Зун гъамарин хазинада яргъалди тун хъанва хъи,
Зун къатІунриз табийзамач – зун ем ви цІун хъанва хъи,
Заз кІанда вун – пай къачудай зи дердерин вахт я им.

Зун икІ сархуш ийизвайдан вуч я мурад? – Чидач заз.
Зи кІвачерал гъалдна зунжур – куьз я инад, чидач заз,
Гъиндистандин хал заз къисмет жедатІа, мад чидач заз,

Зи кьилел вуч атанатІа хкиз жезвач завай рикІел,
Чизвач, арбе, хемис яни, йикъан эхир ва я эвел.

Са югъ хъанач заз тІуърдакай кфет хъайи, регъят хъайи.
Туйкьюлди тир за хъваз хъайи жеминавай зи яд къайи.

Аллагъдиз за шикаятна зи гьалдилаь, чаравачиз,
Зайиф хъанва, усал хъанва зун пад къадай архавачиз.

Халкъдизни зун виле амач, мас амачир са пек хъанва,
Са чІавуз тир зун къизил пул, гила зун чет кепек хъанва.

И девирдин инсанрихъ за далу-кална, умуд кутаз,
Амма абур хъана вири чІуру кардин кьиле аваз.

Зун абурун вилик къвазна, авун патал абур хкаж,
Абуруз чир хъанач и кар, ийиз чпин вилер агаж.

Заз абурун рикІе регъим тваз кІан хъана, къуллугъ ийиз,
Амма гьарда гьисабна вич чІехиди яз, шулугъ ийиз.

Гьахъ-адалат зай авуна, хъсанвилин къадир тежез,
Зи вил алай эрзимандиз жагъур ийиз акси эвез.

Гайи гаф хуъз чидай касдин руьгъдиз ава тек са
дарман –
Хелветда хъун, текдиз хъунухъ, аватІани дустни душман.

Гьакъикъивал хуънин субут – шадвал жуваз
жагъурун я,
Пузгъунвални, юргъунвални, дарихвални чукурун я.

Зи Агъади – Сад Аллагъди ахъайзава гзаф тІвалар,
Дегъредив хъиз, къатІ-къатІзава бедбахтвилер,
рикІин тІалар.

Я Сад Аллагъ, чун паталди къезил ая гьар залан кар,
Са шадвилив тахъай мисал ая зи дерт, гьамарин пар.

Я Гьакъикъат! Гьакъикъатдихъ твах вуна зун,
чIехи Агъа!
Гьакъикъатдихъ – вичивай и мажусияр авай яргъа.

Са агъзурни къве вишни пудкъанни къуд лугъудай йисуз
Зун душтагъда тунай мичIи, вегъенай зун дерин фуруз.

Дуъаярда за Аллагъдиз ацIудалди кхьинрив чар,
Шукурарда давам жер къван лацу чарчел са-сад цIарар.

Ахцегъ назим, на Аллагъдиз ялварзава: эй зи Агъа,
Заз и гужар ийизвайбур терг ая, хьухъ вун зи арха!

1848

Ахцегъ Абдулхаликъ (Закир)

(XIX лагъай асир)

СЕРСЕР

Эй къабил¹, заз тегъне язава на куъз?
Дуъньяда гъафил яз, вун я мад серсер.
Тух тежез дуъньядин малдикай михъиз,
Кир, Цезарь хьун яни ви мурад, серсер?

Халкъдиз гуз насигъат, аквазвач ваз вун,
Мункараз, Некираз кIандач таб авун.

¹ *Къабил* – Адаман рухвайрикай сад. Инжилда адаз Каин лугъузва. Къуръанда Къабилан ва адан сгха Гъабилан тIварар авач. Амма Адаман рухвайрикай ана ихтилат физва. Къабила Гъабил яна рекъизва. Къанлудиз мейит гьиниз ийидатIа течиз амукъзава. Къабила вичин гунагъ хиве къазва. Гъадалай гуъгъуьниз Израилдин рухвайриз, яни Адаман невейриз, яна рекъин къадагъа ийизва. Вучиз лагъайтIа, Къуръанда лагъанвайвал, «ни эгер руьгъ ма-сада къейи руьгъдин эвездай ва чилел бедбахтвилер тахьун патал ваъ, маса мурад аваз рекънзватIа, а касди вири инсанар къейидай я». Са гафуналди, рикI михъи тушир инсандиз къабил лугъузва.

Дамах гваз, гъарам нез, виликмир руфун,
Жегънемда жада вун, ийиз дад, серсер.

Анжах са элиф, мим гъарфар яз чидай,
На пайгъамбардикай сугъбет ийида,
ГъакІ Бедир-гъазават¹ – на рикІел гъида,
Къил квахъай гафар ви жада яд, серсер.

Аллагъ къази хъана, чІугвада гъисаб,
Гуда чапла патай ви гъиле ктаб.
ГъикІ вуна жагъурда а чІавуз жаваб,
Тачагъиз куъмекдиз къведай сад, серсер?

КЪАРАГУЪЗ

Вуч иердиз халкънавачни чи Халикъди вун, къарагуъз,
ХупІ лайих я ви къуллугъда гъуъруъ-гъилман хъун,
къарагуъз.

Заз кІандай: ваз эхиратда женнетдин юкъ гун,
къарагуъз,
Сулейманан мулкар² вав сад ийирди туш зун, къарагуъз,
ТІимил я виш агъзур тават ваз къурбанд яз гъун,
къарагуъз.

Я Ребби, ваз шукур хъурай къалур авур заз и жанан³,
Зун дивана хъанва михъиз, квахъна акъул, квахъна аман.
Къакъудна зи сабур вуна, авуна зи гъал перишан,
Еке чІулав вилералди авуна зун вуна пиян,
Гъейран жада гъисс авурбур чим ви рикІин цІун,
къарагуъз.

Аллагъди хуъй вун фалдикай, чІуру вилин нинедикай,
Худади хуъй жадудикай, тегънедикай, фитнедикай,

¹ *Бедир-гъазават* – Мегъамед пайгъамбарди мажусияр тир меккевийрихъ галаз авур сад лагъай чІехи дяве (624-йис). Вичихъ авай къуватар тІимилбур яз пайгъамбар гъалиб хъуни адан тІвар иллаки гзаф машгъурна.

² *Сулейманан мулкар* – Соломон пачагъдин чІехи мулкар.

³ *Жанан* – лап гуъзел руш, таватрин тават.

Зи патав вун тагмукъайтІа, вучда за и дуънедикай?
Ребби, на чаз санал са пІипІ це женнетдин куългедикай!
Къунвачни хупІ вав перийрин гъа султандин дун,
къарагуъз!

Къекъведайла, чкІиз атир, пехил жеда вал чиг цуъквер,
Рахадайла, ви мецелай чкІиз жеда къенди-шекер,
КІвалахдайла, на гъар садаз гуда хийир, барни бегъер,
Гъарда вичиз тешпигъиз вун, гъуъжетрава
Шамси-Къемер¹,
Ажеб хуш я заз ви хурув лали-мержан къун, къарагуъз.

Ви дуст рушан гуълуъстанда – гатфарин цІиг,
билбил рахаз.
ЦІрана рикІ куън къвед санал акурла заз сейрда аваз.
Къекъвезва зун икъван чІавал тирдалайни дивана яз.
КІандай хъи заз, къве яр къуна, куъ арада кефер чІугваз,
Вун жейран хъиз кхун жемир, лагъ Закираз «ун»
къарагуъз.

Ахцегъ Абдурагъман

(1821–1913)

БАГЪДАЙ ЭКЪЕЧІЗАВА

Гъар пакамахъ гуъзелрин шагъ – дилбер багъдай
экъечІзава,
Гъи гъал ятІа чириз ашукъ рикІер, багъдай экъечІзава,
Къейибуруз хгуз жанлу руъгъер, багъдай экъечІзава,
Экуъ ийиз къумлух, дагълар, чуъллер, багъдай
экъечІзава,
Сагъ дуъньяди чІугун патал дердер, багъдай экъечІзава.

Дуънья фида рикІелай гъакІ акурдан и гуърчег жасад,
Ам къвердавай пиян жеда, вири чанда куз муъгъуъббат,

¹ *Шахси-Къемер* – рагъни варз.

Зайиф жеда вилерин экв, михъиз акьул жеда къакъат,
Девлетрикай, няметрикай мад фикирдай хъижеч такъат.
Ичи мурад, къуна адан гелер, багъдай экъечІзава.

Къве рацІам – къве хважамжам я, абибур я вилер адан,
Лацу сарар гевгъерар я нур артухдай сада садан,
Буй-бухахдиз – шамагъаж я, магъидикай хъиз я гардан,
Авач гъич са малаикдихъ ихътин суфат иер, хъсан.
Гуъзелвилини таж, вич эвез тежер, багъдай экъечІзава.

Зи хзанди, мукъвабуру авуртІани манийвал заз,
Зи руьгъ, беден, хиялар зи – вири гуда анжах гъадаз.
Динни иман зи куъз я къван, кІандайла заз са гъам
акваз,
Къурбандда за вири уьмуър ам къисмет хъун патал
жуваз.
Заз аквазва: цІийи вацран эквер багъдай экъечІзава.

Квахъна фирай адан михъи ашкъидихъай кичІедайди,
Адан рикІин ялавдикай цІелхем къачуз тежедайди,
Адан гъамлу ва шад йикъал рикІ ачухна текъведайди...
Анжах зун я, Абдурагъман, гафунилай телкъведайди:
Къуна адан булушкадин ценер, багъдай экъечІзава.

Я РАСУЛ!

Вун я вири махлукъатдин дамахдин дагъ, я расул!
Муьгъуьббатди кузвайбурун вун я чирагъ, я расул!
Дережадиз виниз къилих, мурадрин чагъ, я расул!
Халкъдин чІехи къудратдалди хъанвай хкъягъ, я расул!
Вун я хкахъ тийир чІехи пакаман рагъ, я расул!

Низам-къайда тун паталди вун дуьньядиз атана,
Вун Аллагъдин патав фена, цавун бушлух атІана,
Илагъиди ви мурадар вири къилиз тухвана,
Шадвал ийиз, чарх ягъиз вал, малаикри лагъана:
«Ваз хвашкалди, Аллагъдин дуст, хъурай вун сагъ,
я расул!»

Ви пак къамат махлукъатдиз тамамдаказ акуна,
Пайгъамбаррин руьгъеризни вуна иман авуна,
На къалурай мужизатри халкъар туна тавуна,
Им ваз лайих дережа я и дуьньядин дугуна,
Вун варз я чи, зкуь ийир чилин утагъ, я расул!

Вун гъам эвел, гъам эхир я пайгъамбаррин дестеда,
Абур садни амач, жанлу сад я вун ви жергеда.
Ви пак жасад жавагъир я, вичиз тай-туьш тежедай,
И дуьньядин чкъай багъдал чан хкиз вун къекъведа,
Вуна къунва чилин винел генг цавун тагъ, я расул!

Вун гъахъвал гвай падишагъ я, зун я гъакъан бейниван.
Зун гъар чъавуз ви вилик ква, хуьзва за ви дин-иман.
Вун зи панагъ хъана, язва, жеда мадни даиман,
Зи муьгъуьббат са вахъди я, валди адал ала чан,
Хуьдай чъуру рекъикай чун къеле-синагъ, я расул!

Алкъвадар Гъасан

(1834–1910)

ЭХИРИМЖИ КЕРЕМАТАР

Эхиримжи керематар къуьд я рикъел гъайиди,
Зун къама ял авайди туш, жуван къимет ава чиз.
Яшамиш жез, затъни авач за уьмуьрдиз гайиди,
Емдихъ къекъвер ничхир хъиз зун хъана, къастар
авачиз.

Чирвилерихъ хъана къаних, цихъ деве хъиз къумлухда,
Цив ацъанвай целер вичел алайтъани залан яз.
Заз крсинай багъ акъатна емишрин сан буллухдай,
Багъ къурана. Чарар-цъарар зи кар хъана, масан яз.

Кар-чъал квахъна къекъвенанай зун, авачиз са мурадни,
Заз акъ тир хъи, сирнавзава ацъай вацъун лепейра.
Къуй Аллагъди гъил къахчурай – къандач мад заз са
затъни –
За авур къван гунагърилай зи уьмуьрдин легъзейра.

II

Фатигъа

(Къуръан, 1-сура)

* * *

РикI кудай, регъимлу Аллагъдин баркадиз.
Шукур хъуй Аллагъдиз – алемрин Агъадиз,
РикI кудайдаз ва регъимлу тирдаз,
Дувандин юкъуз гъукум ийирдаз!
Чна Ви вилик чи юкъ къатзава,
Вавай куъмек кIанз, дад-бидадзава.
Твах чун дуъз рекъай! На хъсанвал низ
АвунатIа, чун твах гъабрун рекъиз –
Ви чIехи хъилек такъатайбурун,
На тухвай рекъай такъатайбурун.

Араб чIалай.

Рудаки

КУЪРУЪ ШИИРАР

Тек са душман гзаф я, чIур ийиз гуъгъуъл.
Амма виш дуст инсандиз тIимил я, тIимил.

* * *

Гатфарин югъ гуълуъшан я – атирлу, вили.
Амма заз йиф багъа я вун гъайи зи къилив.

* * *

Дерт жечни бес: чалагъандин уъмуър къве виш йис
жеда.
Чубарукдин уъмуър куъруъ – анжах са йис –
куъз жеда?

* * *

Захъ гала вун; кичезва заз вун хъфиз, зун азабда тваз.
Гъисабда за юкъуз сятер, йифиз гъетер гъисабда за.

* * *

Кучудна вун, вегъена накъвни, шимни ккІалар,
Амма факай сурани ийизва на хиялар.

* * *

Дердини вилик вегъенвайбур азабрин гъам –
гъабур чун я.
РикІе цІай аваз, чкІизвайбур вилерай гъам –
гъабур чун я.
Мида къуватри кутунвайбур виКІиник терс къисметдин,
Фелекди хурук кутунвайбур лепейрал хам –
гъабур чун я.

* * *

Атирни ранг багъишна ваз яру къизилгуълери:
Ранг – къекъифай хъуькъвер патал, атир –
яргъи кифериз.
На чин чуьхвей яд ал жеда; цав атирдай ацІуда,
На ви чІарар чукІурайла ранг алай ви вилерин.

* * *

«Атана...» – «Вуж?» – «Азизди». – «Мус?» –
«Алукъайла пакам сегьер».
«Катзавай ам душандикай...» – «Вуж я душман?» –
«Буба-зегьер». –
«Пуд сефер за гана темен...» «Низ?» – «Шузарриз
играмидан».
«Шузарриз?» – «Ваъ», – «Къуз?» – Лаалдиз¹». –
«Гъихътин?» – «Гуя ширин шекер».

¹Лаал (лал) – якъут (яру багъа къван).

* * *

Алагъди зун къутармишна гъамуникай, регъимна заз,
Машгъур тІварни акъул-камал, сагъламвални әдеб аваз.
Әгер и къуд ери-сифет низ ганватІа Халикъди чи,
Гъа касдин рехъ фида яргъал, са дерт-гъамни
шел-хвал такваз.

* * *

Килиг вун и дуьньядиз акъуллу вилай,
Дикъетлувал, уяхвал тушиз гъич кими.
Дуьнья гъуьл я. Сирнавиз кІан ятІа әгер,
Хъсан, халис крарин туькІуьра гими.

* * *

Акъулдинни Камалдин багъда вун зул я,
Гуьлуьстанда ашкъидин – гатфар я, гатфар.
Пайгъамбардин гузва тІвар муьгъуьббатди заз,
Амма вун я ашкъидин – вун! – первердигар.

* * *

Гъайиф, гъайиф, камаләгъли бубадиз
Жеда велед акъул къери ва начагъ.

Ирс яз хциз тадач ахътин бубади
Вичин дерин чирвилерни бажарагъ.

* * *

Чан алайди фида суруз, къейидини хъййич къарагъ,
Дуьнья гъа икІ туькІуьр хъанва куькІвей къалай
цаварал рагъ.
Фарс чІалай.

Низами Генжеви

ИСКЕНДЕР-НАМЕ

(Члук)

Искендера загъиддин¹ дуадин куъмекдалди Дербентдин кӀеле кӀачузва

Эй чехирчи, чун жегӀилдай чехир цуз зи фейжанда,
АцӀай цӀийи уьмуьрдивни атирдив чун пияндай.

Ви няметрин рябетдикай зи пай михъиз атӀанва,
Ништа, белки, зи гичиндин кӀен зегӀердив ацӀанва.

* * *

Эгер гӀи кас гӀуьрмет галай машгӀурвилихъ кӀъаних я –
Сабур хуьнал дамах авун жеда адан кӀъилих яз.

Чан-рикӀ ийиз вичин тӀварцӀиз, адан умуд сад жеда:
КӀейилани тӀвар амукъда, амай крар яд жеда.

КӀетӀенди я адал алай чухва, тушир адетдин:
Тур такатдай кӀеркӀ хътин затӀ я тӀвар халис
гӀуьрметдин.

Мад багъа шей женни мегер чилел хъсан тӀварцӀелай?
ТӀвар хуьн – вине я, ажалди кӀъув ядайла кӀецелай.

Хъсанвилер кӀандай инсан, хиялармир ахвара,
Хъсанвилер ийиз, жуван тӀвар хкажа крара.

Анжах хъсан тӀварцӀикай на жувал партал алука,
АтӀласар тур, абур затӀ туш хъсан тӀварцӀиз кутугай.

Атир ягъай гинибашар вири чилиз машгӀур я,
Абурун ранг гъа атирдин рангунив кӀун мажбур я.

¹ *Загъид* – дуьньядикай кӀыл кӀакӀуднавай кас, девриш.

Суьгьбетарна атІуз-атІуз йисни вацра арифди
Инсанрикай нур кьилеллай гьурметдинни тарифдин.

Румдин пачагь машгьур хьана хьсанвилин тІвар алаз,
Къазанмишна гьурмет ада, баркалладин зар алаз.

Адаз анжах михьи ният авайдахъ яб акална,
Тахт къаз кІандай пис ксариз ада рекьер агална.

Девришрин са кІватІалдикай адав хабар агакьна,
Дин гвай кас яз, ам абуруз мукьва жезни акакьна.

Гьар женгинин вилик ада, къаст гваз душман къасабдай,
Девришривай дуьайралди румвияр хуьн тІалабдай.

КварквацІ патахъ туна, ада темягьнач гьич мержандиз.
Гьар гьина ам хьанатІани, тІурфан хьана душмандиз.

ЯтІани, ам и саягьда муьмин хьанваз акурди,
Хьел акатай аскерри ам кутаз хьана ахмурдик:

«Падишагь я вун гьахъвал гвай! Чира тарсар бахтунин.
Чаз балай яз хкажнаваз тахьуй гьа вун тахтуниз?

Ви тажуниз ярашугъ я анжах кьегьал рухваяр.
Ви регьимдик квай девришар ви гьи йикъан арха я?

Вуна анжах туруналди вири чилер къачузва.
Мигьрабдавай факъирди ваз вуч гузва, вуч лугъузва?

Эгер дуьа хци ятІа тиядилай турунин,
Лагъ чаз, – чна гадрин яракъ – хцивал чи зурунин.

Ядач чна чи душманар къилав алай турарив,
Яда душман агъсакъалрин экъиснавай кІуларив».

И арада жаваб хгуз ихьтин ифей туьгьметдиз,
Бахтунай хьиз, Искендераз куьмек гана кьисметди.

Герек авач алцум тавур жаваб гунуг гъавайда,
Жаваб гудай чІав жагъурда кыле акъул авайда.

Падишагъдиз Албурз дагъдин къекъвей синер акуна.
Ада гъар са вилайтада наиб тайин авуна.

Тик рагарин дар арайрай, чилерилай Ширвандин
Физвай пачагъ еришдалди такъат авай асландин.

Адан рехъ-хвал, кхъенвайвал Падишагъди цававай,
Алатна фин лазим къевезвай та Дербентдин патавай.

Ина шегъер-затІ авачир. Цавун вили гъумедик
Къил хКІунвай дагъдин кукІвал эцигнавай кІеледи.

Ана авай са тІимил къван инсанар туынт яз жедай,
Гъам йифизни, гъам юкъузни абур рекъер къаз жедай,

Искендеран чардах акур, чІагурнавай иердиз,
А ксари къалурна чеб ади муьтІуьгъ тежерди.

Падишагъдин вилик варар кІевна, ахъа хъувунач.
Икъван вине авайбуруз къушун са квяй акунач!

Абуру гъич пачагъдин тахт, адан чардах кваз къунач,
Дуьнья къурдаз икрам авун гъич герек кар яз къунач.

Гъахъ гвай чІехи падишагъди эвер гайи чІавузни
Абур чпин чкадилай юзанац хъи са кІусни.

Падишагъдиз маса рекъяй физ кІан хъана экъечІна.
Абур мадни адаз дагъдин рехъ агализ эгечІна.

Вилик финин къаст рикІеваз, къетІна шагъди: эвелей
И манийвал тергна кІанда тадиз жуван рекъелай.

Ада са виш агъзур аскер авай къушун гъазурна,
Дагъдин кІеле къуд патахъай яхъ лагъана ракъурна.

Мажаникрай¹ къванерин хар къур лагъана кӀеледал,
ХараПаяр амукъдайвал кӀеле хъайи бинедал.

ЯхцӀур юкъуз, юкъва туна, хъанатӀани гъжумиз,
КӀеледай са ферни фенач, муьтӀуьгъ тежез гужуниз.

Хъелер, лувар зайиф хъана, фенвай михъиз такъатдай.
Къакъан цлав агакъ тийиз чӀуларин цӀил ахватдай.

Къванер ягъдай аскерарни хъиле кузвай: авайвал
Ама кӀеле – намус квай свас, суйда аваз ацӀайвал.

Мажаникдин ванерикай кичӀе тушир кӀеледиз.
Ихътин чӀавуз аррадэ² хъхъуй ина виже куьз?

Са чӀавузни ажуз тахъай къушун михъиз кӀват хъана.
Падишагъдин эмирдалди меслегъатдиз кӀватӀ хъана

Сарбазарни, регъберарни. Падишагъди сабурдив
Къил кутуна ихтилатдик, къунвай вичин абурдив:

«И рекъеллай къаядикай куьне заз вуч лугъуда?
Къушун зайиф хъанва, къуват амач кӀеле къачудай».

Регъуь хъана гъалибвилер гзаф къачур итимриз,
МетӀер чилиз ягъна анал сарбазрини гъакимри:

«Пачагъ, чна ваз къулуьгъиз эгечӀ авур йикъалай
Чаз магълубвал акурди туш, вични икъван мукъвалай

ЯхцӀур юкъуз ракъинивни булутдив чун дяведа
Хъана, ахвар, нагъар тийиз. Амма инсан вягътедай

Фидани къван ракъининни булутрин? Ваъ. Бендедиз
Къуват ганвач абурув женг чӀугваз жедай жуьредин.

¹ *Мажаник* – къванер гадардай яракъ.

² *Аррадэ* – къелеяр къачудайла гъиликдай яракъ.

Чун, девлер хъиз, кикIиз хъана, рикIиз терсвал деб хъана.
Амма чи рехъ къурбур чалай фейи девлер чеб хъана.

Хъсан тушни, и кIакI туна, маса секин патарай
КукIушрал чун экъечIнайгIа – жигъиррайни рагарай?»

Шагъ гъавурда акъуна фад: сарбазар къве рикIин я,
Абурувай са дуъз рехъ-хвал жагъур авун четин я.

Ал ракъини суърме яна вичин вилин къекъемриз.
Алмасдин кIус кужум хъана гъуълун вили къечIемриз.

Къванер авай вацIун къере, гурлу цIаяр куькIуърна,
Падишагъди тежер хътин чIехи межлис тукIуърна.

Къуд патахъай нурлу хъанвай Навбагъардин цIаяра
Падишагъди, вилегъ ксар кIватIна, къуна хабарар:

«И муькварив къветIер гвани? Анра, килиг, алада,
Дуьньядин дерт-гъам чIугвазвай арифдарар аватIа».

«Сад авазва – ялгъуз девриш, – Искендераз лагъана, –
И патав гвай дагълара къветI къунвай вичиз тапана.

Са касдизни адан суфат акурди туш, я чизвач,
КъачIар-къевеер незва ада, маса тIуьн-хъун ийизвач».

Пачагъ кIвачел хкаж хъана, кIусни энгел тавуна.
Туна къушун, вичихъ галаз са къвед-пуд кас къачуна,

Фидай рехъ-хвал хабар къуна, чирна къуд пад
уьруьшдин;
Рехъ алатнач, агакъна дуъз абур къветIев девришдин.

Мусибатдин гъа югъ хъиз, тир атай йифни чIулавди.
Шемгъалдиз цIай яна лукIра, экв чкIана ялавдин.

КъветIен къенез чкIизвай экв шемгъалдин цIун мецерин.
Акъвазнавай къежел Агъа чилеринни гъуьлерин.

КъветІ нурламиш авур девриш Искендеран къаншардиз,
Падишагъдин цІун къаншардиз экъечІна фад,
шагъвар хъиз.

Малаикдин нурлу чиниз пачагъдин чин ухшар тир,
Гуя ам экв чукІурзвай бахтунин ал ярар тир.

Арифдарди лагъана: и шикил вичиз аян я.
Чини нур гун – Дуънья къадай падишагъдин лишан я.

Арифдарди ван хкажна: «Ви суфат хупІ я иер!
Къе зи патав атанва вич чилин пачагъ Искендер!»

Девришдиз гъил яна, пачагъ гъахъна къветІез, сирерай
Къил акъатай касдиз гъуърмет ийиз, къвазна метІерал.

Хабар къуна падишагъди: «Нихъ галаз ви ава кар?
На вуч незва? На вуч хъвазва? Гъинай гъизва къуватар?»

Гъинай гъизва пекни партал? Заз мад са кар сир хъана:
Дар тІеквенда яшамиш жез, ваз гъинай зун чир хъана?»

Агъсакъалди хкажна къил: «Падишагъ, вун сагъ хъурай,
Вирибуруз вуна шадвал, бул няметрин багъ гурай!

На играми жуван гъетрез килиг ийиз гъейбатдив,
Артух ая бахт, Искендер, къудратдивни къуватдив!

За лугъуда гъикІ заз вун чир хъанатІа са легъзеда:
Гъар садаз варз чир жеда хъи йифен цавун сегънеда!

Лугъун хъи за, мукъвал-мукъвал гъиле гуъзгуъ на къада...
Гуъзгуъ ава зи рикІени са касдизни таквадай.

За виш йисуз жуван жасад, беден къуру авуна,
Гъавиляй заз рикІин гуъзгуъ ачух хъанваз гакъуна.

Гъа гуъзгуъди къалурзава вири галай-галайвал.
Вуна завай хабар къунай зун текдаказ авай гъал.

Хуъзвайвиляй вуна, пачагъ, зун тухни я, сагъламни,
Ялгъузвили гузвайди я заз шадвални, илгъамни.

Заз акур къван мидявилер, кІанивилер алатна...
Къена фидай чилел ихътин хуш азадвал низ гъатна?!

Вафалувал авайди туш. Чна куъз и дуъньяда
Жагъурзава дуствал? Авач дуствал пис и дуъньяда.

За алцумна: къадар чирна жуваз кІани-такІандан,
Инсанрикай чубнуъх хъана рага авай лакъанда.

Садавни зи ара авач, касни авач рахадай.
Зун чизвайди са Аллагъ я вири чидай, аквадай.

Заз герек туш наз-няметар: къевер, къачІар ширин я,
Дагъдин векъер, хъчар къежел – зи нагъар я, зи тІуън я.

Партални зи векъинди я... Акъудзава йикъар за,
Чахмахдикай къизил хъун я ийизвай гъар са кар за.

Заз уълквейрин таж къилеллай кас тахкуна йисар тир,
Ингъе къе вун акуна заз – виридалай пайгарди!

Лагъ кван, вучиз, и ккІарни, и мичІ, и гъуъм атІана,
Захъ галаз вун дар бужахда ава, иниз атана?

Таж алайди! И дагъ-дере ви кІвачерик руг жеда,
Зун Искендер шагъдин вилик Гъиндистандин лукІ жеда!

Рахана шагъ: «Камалэгъли, ви яшдал пак зар хъанва,
Зун и патаз акъатунни галай хътин кар хъанва.

Къве чкадал пайнава ракъ Агъади гъар инсандин,
Ам зинни ви ихтиярда ава, килиг хъсандиз.

Куълегни тур! Гъабурукай рахаз къе зун атанва:
Аллагъди ваз ганва куълег, тур зи гъиле вуганва.

Заз кхъенвай къадардал зи рази хъана, турунив
Къуллугъзава за гъахъунин, адалатдин зуруниз.

На куълегдив къуллугъзава; заз ви куъмек герек я,
МичИ йифен рак ахъайиз жедайди ви куълег я.

Къисметдиз кІан хъанва ачух авун за ви куъмекдив
Зи вилик квай кардин дапІар – турунивни куълегдив.

Дагъдал мягъкем кІеле ала. Гъич куък квачир инсандин
Тарашчияр ава ана, чапхун ийиз патанди.

Тарашзава аниз атай неинки са карванар,
Чан къачузва атайбурун, ягъиз-рекъиз инсанар.

Вучиз кІеле кІанзава заз къачуз жуван къушундив?
Заз кІанзава ам чІагуриз илимдивни къанундив.

Эгер на заз куъмекайтІа къачуз кІеле амалдал,
А чин кІеви къаяб михъиз за гъич тахъай мисалдай.

Ана авай гъар са къанлу за дарбадагъ ийидай,
Аниз атай гъар са касдиз къулайвал, фу жагъидай».

Къачагърикай ван хъайила падишагъдин мецелай,
РикІе экуъ хиял авай арифдар вич вичелай

Дуъа ийиз эгечІна фад, мажаникди дуъадин
Йифен цавун къванер хана; а къванерин харадин

Хура гъатай кІеледивай, дагъдин кукІвак ккІанвай,
Дурум хгуз хъхъанач мад, ам лап кІеве акІанвай.

Арифдарди падишагъдиз: «Къарагъ. Ахлад», – лагъана,
Вавай къачуз тахъай кІеле чкадилаи юзана».

Шагъ хтана вацІун къерел. Адан суфра нуш хъайи
Аскерар кІватІ хъана, чпин пачагъ хтун хуш хъайи.

Мад кърмишна гурлу межлис, чангдин ванер чкІана,
Мад чехирар гъваш лагъана, мад фейжанар ацІана.

Межлис гурлу хъайи чІавуз шагъдиз хабар авуна:
«КІеледай са чархачидиз кІанзава вун акуна».

Гъваш лагъана пачагъди ам. Чархачини, атана,
Лап чилел къван икрам ийиз, шагъдин вилик алгъана.

Хийир-дуъа авуна хъиз падишагъдин сагълугъай,
Ада шагъдин вилик куълег вегъена: «Ви кърлугъда

Къвазнава чун, ви буйругъар тухуз кылиз, – лагъана. –
Къаядаллай чи кІелени йифен мичІе чкІана.

Ана авай женгинин къве минарани руг хъана.
Ви кІелеяр мягъкем хъурай, бул девлетри кІукІ гъана!

Чи кІеледин кІеви цлар пад-пад хъана: Худадин
Ажугъдин цІу хана бине чун алай тик къаадин.

Ви яракъдин гъунар туш ам, чун муьтІуьгъай кърватдин
Вилик гъакІан руквадин гъвел я кърват ви алатдин.

Ваъ, вуна ваъ, и саягъда цаву дарбадагъна чун,
Цавараллай кІеледавай аррадэди тагъна чун.

Гъатта цавун кІелени кваз муьтІуьгъ ятІа эгер ваз,
Чи кІелени табий я ваз, табий я чи рикІер ваз».

Яна шагъди аскерриз вил хабар къадай жуьреда:
Къил такъатдай сир амани квез и кардин бинеда?

«КІеле къадай рекъерихъ куьн яхцІур юкърз
къркъвенай,
Амма кІеле дагъдин кукІвал куь азардиз элкървенай.

Къекай сад къван агъзуррикай хъанани, тур хкІуна,
КІеледал са цІарх авурди? Жаваб це! Ни авуна?

Гъич садани. Анжах кьуру са кьуъзекдин гафун
Дарбадагъна кIеле михъиз, ягъайди хъиз кIашуни.

Хъелерилай, къванерилай чIехи къуват нинди я?
Камал авай итимрикай магърум тахъуй и дуънья!»

Сирлу йифен аламатдин гъунаррин ван япамаз,
Регъувиляй акъвазнавай сарбазар къил хураваз.

Абуру гъил къахчу лугъуз падишагъдиз ялварна:
«Ви таж даим куькIвена хъуй, нурлу ийиз цавар на!

Къуй гъамиша ви тур хци, гъалибвилер гвайди хъуй!
Ви терезар даим къизил, даим пулар квайди хъуй!

Анжах са вун таж я къакъан чирвилерин, камалдин,
Вакай вичин хъен авунва и чилел Зулжалалди.

Ви гъахълувал чир хъайила, чаз мад чи рехъ жагъанва,
Ада чун мад бахтлувилин михъи варцел хканва»,

Падишагъди кIеледиз фад къилин десте ракъурна,
Ада анай къекъверагрин кIеретI михъиз чукурна.

Падишагъди абуруз чил пайна, къурвал къайдадив,
Рекъе туна абур гъар сад чпиз ганвай чкадиз.

А кIеледин бязи цлар шагъди цIийиз дуъзмишна,
Дегишвилер туна ана, кIеледин къен дегишна.

КIеледа са цал амукънач ханвай, къванер акъуна.
Шагъди кIеле аманатна адалатдал, гъахъунал.

И чилерин къилевайбур арза ийиз атана,
Искендераз чпин рикIе авай къурху лагъана:

Къипчагърикай ихтилатна, абур наши я, лугъуз,
Цан цаз, тумар вегъиз чидач, гзаф вагъши я, лугъуз.

И кьил, а кьил акван тийиз, абуру чил ацІурда,
Къацариз кІур гуз, хулара авай ятар къацІурда.

«Чи чилел чаз гузвай зиян эхиз вердиш хьанва чун.
Фу кьит хьуни яшайишни кесиб хьунал гьанва чун.

Эгер ваз кІан ятІа, пачагь, жуван гужлу гьилелди
Фадлай кьулухъ чи вил хьанвай секинвал гьиз чилел чи,

Чи кІеледа цІийивилер тваз алахъун куъз я ваз?
КІеледиз гьар са жигьирди хата гьизвай хьиз я чаз.

На цал эциг къванерикай, чи югъ секинз фин патал,
Чун баябан чуьлдай къевзвай вагьшийрикай хуьн патал».

Падишагьди буйругъ гана: хата къведай часпардин
Къерех кьуна кьушунди фад цал эцигна мрамардин.

Хатадин рехъ агал хьана гила къведай душмандиз,
И дар ккІа хкаж хьайи цал мягькемна гьулдандив.

Къуркъушумдив тІарамарна, садна дагъдин рагар тик.
Шагьди и кар тагькимайбур халис устад ксар тир.

Гьанвай шагьди дагъда гьар са кІвалах жедай устадар:
Къайгьудар яз, адан рикІе авай зурба мурадар.

Цал эцигна гьужумрикай хуьдай вичин раятар,
Хьфиз гьазур хьана пачагь. КІватІ хьувуна тІаратІар.

Далдамдин ван, кьеркьерин ван гьатна, чилер зурзавай.
Патарив гвай тама авай къавах тарар юзаввай.

Чуьлдиз рекъе гьатна пачагь. АтІуз гегьенш дереяр,
Шивцел алаз физвай, цІай хьиз, кьулухъ туна гирвеяр.

И саягъда, цифер алай цавун мезре атІана,
Фида дуьнья алемдавай гьетерилай цІар гана.

Къакъан цавун генг дерейриз йифен чІулав бирчекди
Гана вичин ранг, чукІурна анриз гъетер гуърчегдиз.

Падишагъни адан къушун, чуьлдиз шивер ахъайна,
Ял акъадриз акъваз хъана. Йифе гъетер эКІяйна

Цавун сува. Падишагъдиз кІанзавач вил акъализ.
Махарихъни ихтилатрихъ кІанзава яб акализ.

Патарив гвай чуьллерикай къазвай ада хабарар,
Яд чкайрин сирерикай къазвай ада хабарар.

Адан япуз дагъларикай, дерейрикай суьгъбетар
Авахъзавай, авахъдайвал фейжанрай наз-шуьрбетар.

Ихтилатна шагъдиз: ина чка ава надир са.
Кузвай гарар къвен тийидай кІеле ава магъир са.

Фируз къванцин къакъан цлар парпар ийиз куькІуьда,
Ам женнетдай гъанвайди я лугъуз суьгъбет ийида.

Къей-Хосрован тахтни фейжан ава а пак маканда:
Къакъан Сарир я адан тІвар. Ада дуьнья гъейранда.

Къей-Хосрова дуьньядикай къил къакъудна, зай хъана.
Амма адан тахтни фейжан Сарирдиз тур пай хъана.

Хкянай къветІ сур паталди ада вичиз а дагъдай.
Аниз гъахъун мумкин кар туш: магъарадин къурсахдай

ЦІурурнавай лал хътин цІай гадар жезва, тІурфан яз.
А чилин шагъ – Къей-Хосрован тухумдай тир инсан я.

Хуьзва ада Къакъан Сарир, къайгъударвал ийизва,
Къей-Хосрован фейжан, адан пачагъвилин тахт хуьзва».

Шагъдин рикІик цІай кутуна и ажайиб хабарди,
Сиягъатрин шагъни тир ам, илгъам авай гъунардин.

Гъихътин кІеле хъайтІани, – хъуй женгина къачурди,
Я тахъайтІа, хъурай варар вичи ахъа авурди, –

Искендераз акваз кІандай, къенез гъахъна, ачухдиз.
Адаз кІандай гъар затІ чириз чизвайдалай артухдиз.

Ам килигдай гъар кІеледин паруйризни цлариз,
Савкъатар гуз жедай анрин сагъибар тир ксариз.

Сирлу крар, течир сирер чирунал ам къару тир.
Сарирдикай хабар хъайи ам цици тир, хару тир!

Къуватарни тІимил хъанваз авайдалай шумудра,
Фейжан акун къетІ авуна ада вичин умудра.

Адан мурад гъакІ фин тушир, рикІяй уьлкве акъудна, –
Вичин чилер сад хъувун тир, мягъкем дибдив агудна.

ЛЕЙЛИ ВА МЕЖНУН

(ЧІукар)

Междуназ Лейлидин чар

Междуна чар кІелна вичиз ракъурай:
«Сад Аллагъади чаз мергъамет авурай!

Чарчин сифте кыле тІвар Зулжалалдин –
Ам далда я гуьгъуьлдинни камалдин.

Ам арифрин ариф я. Мез авачир
Гъар куьнин чІал анжах гъадаз хъанва чир.

ЭрчІи гъилив эьквни мичІ къвед кьве пайна,
Ада вири тухарна, гъал къулайна.

Цавар йифен лампайралди чІагурна,
Чилин накъвар инсанралди кадгъурна.

Руьгь кутуна, гана ацІай уьмуьрни,
Даимлух гьисс ийиз хьунин гьуьндуьрни,

Аманатна инсанрал лап багъа тир
Са хазина – тІварни вичин дуьнья тир.

Руьгьни ада акьулдин цІув ифирна,
Къве дуьньядин сивелни ам куькІуьрна».

Жавагьир хьиз, ахъа жезвай Лейлидин
Гьар са фикир, кваз таъсирдик ашкъидин:

«Назик я зи чарчин гафар, атІлас хьиз,
Теселли хьуй абур талукъ тир касдиз.

ЛукІ хьанвайдан патай я и рисалат
Чехи руьгьдив чукІурайдаз къазамат.

ГьикІ ава вун, чуьлдин саил, чилерал,
Ирид цавун дерглу векил чилерал?

Вафалу дуст, гьакъикъатдин даях тир,
Муьгьуьббатдиз ишигъ гузвай са рагъ тир.

Эй, ивидай чуьхвей инсан рагар тик,
Жавагьир яз, са касдизни такварди,

Эй чепелукъ, шеминив гвай цІразвай,
Эй Хидиран булах, йифе ргазвай,

Эй дуьньяда велвела тур авара,
Миргиникай юлдаш къурди къумара,

Тегънедик кваз, шехъзавайди рикІ падиз,
Къияматдин къавай жеда чун садиз.

Эй чан-жасад къурурайди сузадив,
Уьмуьрдин къуьл регъвей инсан къазади,

На зун патал рикІ кана, руьхъ авуна,
Къуд патай ви анжах синих авуна.

Пак вафадин сагъиб яз вун чида заз,
Рекъидалди са ви вафа хуьда за.

Зи уьмуьр, зи играмиди, руьгъдин экв,
Зун види я. Вуж гала вахъ? Яни тек?

Бахт къакъатна, умуд ханвай кас я зун,
ГъакІ ятІани, ви паб я, ви свас я зун.

Зун дапІарда туна хуьзва гъуьлуь зи,
Заз ам чидач, къабулдач ам рикІи зи.

Алмасдивай къачуз хъанач жавагъир,
Сагъ яз ама жавагъир ваз багъа тир.

Хазинани дапІар алаз хуьз ава,
Цуькни сагъ я, багъдизни сад физ авач.

Зи гъуьлуьз мал-девлет ава, зурба я,
Ви патав ам суй авачир къантІа я.

Туьнт силихрал дамах авур серкеди
Цуьквер гъанач, гъирвал лейли-цуькведи.

Дигмиш хъайи хъипи афни-лутудиз
Вич элкъвей хъиз хъанай турши лумудиз.

Хъипи, цуру ятІани а афни вич,
Жедач адахъ лумудин дад ва ни гъич.

Мураднай за дуьньяда, рикІ цІукІ ийиз,
Са вахъ галаз чаз къведаз са муг ийиз.

Агъ, чидач ваз батІул ятІа зун гъикъван:
Нефес къачуз, алама зал вучиз чан?

Кутур касдиз вун гъамуник, бизардик
КІеви жаза гурай кьисмет-къадарди.

Гатфарихъди фарашидиз цуьк ахъаяй
Дуьньядилаи заз ви са чІар багъа я.

Вун, Хидир хъиз, пак я, регъим ая заз.
Хидира хъиз, зи руьгъ жанлу хъия заз.

Зун кьунвай варз я, вун рагъ я цавара,
Дад, гъил къахчу! – минет я зи яргъарай.

Гъил къахчу, яр, ви патав къевез тежезвай
КІанидалай, къалп гунагъди рикІ незвай!

Ви дах къена лагъай чІулав хабардик
Къазунна за пекер, къуна къагъарди.

Эхиримжи сефердиз ам хъфена,
Зун чІар чухваз, зун хур гатаз ишена.

За вилериз цацар сухна хци тир,
За алукиай яедин партал вили тир.

За, руша хъиз, кьунвайвал эл-адетдив,
Адал накъвар авадарна хифетдин.

Ажувилин кьил завай гъич нез хъанач –
Гъавилай, яр, ви патавни къевез хъанач.

Ина фана уьмуьр тухуз ава зун,
Амма рикІяй датІана вахъ гала зун.

Зи яр, заз вал аламайди чида чан,
Сабурлу хъухъ, зани сабур хуьда, чан.

И дуьньядин кІвале чун я мугъманар.
Жуван тІал-квал мийир акъван заланар.

Эй, зи шезвай факъир, вилер акъала,
Душманри хъвер тавурай ви накъварал.

Камаллу хъухъ, вердиш хъухъ гъам алудиз,
Душманрив жув тамир виляй авудиз.

Гатфариз къуъл цайи ламу накъвадай
Ник экъечІна, залан къилер юзадай.

Къведач рикІел хурма-тарцин акунар,
Бул хурмайрив ацІай чІавуз куткунар.

Цацар ала къизилгуълдин хилерал,
Вахт атайла, ацІуда ам цуъкверай.

Сефил жемир, патав дустар гвач лугъуз,
Ви рикІин дуст зун я, за вун тач ялгъуз.

Тек я лугъуз арза мийир, гунагъ я,
Явабурун, текбурун дуст Аллагъ я.

Булутди хъиз, жув накъвара твазва на,
ЦІайлапанди хъиз, жуван руьгъ хазва на.

Дах амач – рехъ хци давам ийида,
КъурайтІани мяден, са лал жагъида».

Междуна чар кІелна, яру хъана ам,
ЦІийиз ахъа жезвай бубу хъана ам.

«Я Аллагъ! Я Ребби!» – лугъуз рахана,
Хвешивилляй авай вичел тахтана.

ЦІийи къуват авай чешме ргана –
Назик чарчи адаз уьмуьр хгана.

Чар гъайиди къужахта къаз чуькъвена,
Къве гъилизни гана адан теменар.

Ахпа къах яз: «ГъикІ за жаваб кхъида?
Чарни къелем авач. Гъинай жагъида?»

Садлагъана, тади чарар кхъидай
Инсанди хъиз, мугъманди фад къватидай

Акъудна хъиз къелем, кагъаз, мерекут,
Гана адаз, чина аваз берекат.

Къелемдикай са-сад цІарар авахъна,
Назик нехиш хъана чарчел авахъна.

Гафар хтар хъиз тир, вегъей епинал,
Дерт кхъена ада вичи туькъуьнай.

Ада кхъей чар къватидиз вегъена,
Атай мугъман гъа атайвал хъфена.

Ам къумлухдай гар хъиз фена, алатна,
Фад Лейлидив чар вахгудай ниятна.

Чар хтуни Лейли ийир-тийирна,
Ада кагъаз накъваривди къежирна.

Лейлидин чарчиз Межнунан жаваб

Чарчин эвел дуьа хъиз я, лигим я:
«Аллагъ сад я, мад авач – ам даим я!»

Адаз аквар-таквар вири аквазва.
Якъут, алмас гъадан гъиле рахазва.

Ам алемдин, ирид цавун Агъа я,
КъуьКъуьрнавай цава гъетре-юнгъаяр.

Ада йифен мичІ экуьнив эвезна.
Гана рикІиз муьгъуьббатдин гъевесни.

Багъларизни никІериз марф ракъана,
Юхсулбурув куьмекдин гъил вугана!»

Гьерекат кваз, дериндай агъ чІугуна,
Чарчин мана ачухарна Межнуна:

«Къарай квахъна, чар кхъизва за ярдиз,
Заз са дава ийидайдан дидардиз.

Ваъ, зун гъалатІ хъана, – иви ргазва,
За кхъизва касдиз, зун кваз такъазвай.

Эй куьлегар квахънавайди бахтарин,
КІела кагъаз ацІанвай зи гъамарив.

Зун руг я, къуьл илиснавай къазади.
Вун яд я нин къанихвилин сузадиз?

Ви кІвачерик ярх хъанва зун жаздан яз.
Амма вун нин чІул ахъайдай инсан я?

РикІи рикІ нез, ава зун дерт гъасилиз:
Низ теселли гузва на, пар къезилиз?

Заз хиялра ви нурлу чин аквада.
Япани ви ава сиргъа чарадан.

Вун Кябе я, зун вафалу лукІ я ви,
Ви кІвалин гъен заз мигърабдин юкъ я хъи.

Эй зи мелгъем, жагъин тийир уьмуьрда...
Терг мийир зун, гевгъер хъухъ зи чехирда.

Тажни я вун, амма туш зи къил патал.
Чуьнуьхна вун зун патал ваъ, гъуьл патал.

Зи ядигар мида касдин гъилева,
Хуьзва юн гваз гъуьлягъди ам вижеваз.

Иремдин багъ, гуъзелвилин вилаят,
Цавун женнет, тийирди зи гъиле гъат.

Вун куълег я зунжурринни къандалрин,
Мелгъем я зи ашкъидин терс хиялрин.

Зи язух ша, кІвачерик квай руг я зун,
КІур гумир заз, рекъерик квай руг я зун.

Чим це вуна и са гъаб къван накъвадиз,
Цуък гъидйвал, гатфариз хъиз къукъвади.

Аявалай чилери цуък ийида,
Руг ацукъай къизилгуълер шуъткъуъда.

Ви кІвачерик лежен яз ярх хъанва зун,
Инсаф ая – гъам тавуни канва зун.

Бахтсузбурун язух кІусни текъверди
Инсафсуз я, кІусни регъуъ тежерди.

Зун ви лукІ хъиз, ви нуъкер хъиз машгъур я,
Закай душман къамир на, зун алцурна.

Лагъ заз – гъар пар чІугвада за зулумдин,
Милаимвал ярашугъ я ханумдиз.

Ви кІвачик за къалханни тур вегъизва,
Амма уьмуър зи фейивал гъа физва.

На ви яракъ гадарзава пашмандиз,
Гъа идалди куъмекзава душмандиз.

Жуван хуруз сухуналди хенжел на,
Рекъизвайди дуст я ви, гъваш рикІел на!

Назик, къезил гафуни ва саламди
Азадвал хуш кас элкъуърда къуламдиз¹.

¹ *Къулам* – лукІ.

Ч'алахъ жемир дирхемдихъ вич гайидан,
Вилел алай суърме чуьнуьх ийидай.

Муьгълет жедач агъавалдай лукIарал
Вич лукI тирдаз шит г'иссерин пацара.

Хъсанвилер ая хъсан тIвар патал,
Инсанар ваз муьтIуьгъ жеда гъар патай.

Зун ви лукI я, яб сиргъадив чIагурай,
Ви вафалу лукI маса гуз тахъурай.

Эй гъурбатда, яд уьлкведа авайди,
Адахлини мукъва-къили галайди,

Чехирдик сив хкIаз тунач вуна зав,
Дагъдин мурк хъиз хъана вун зав, къана зав.

Куьз я? – къе вун, йиф хъуй лугъуз йикъакай,
Захъ шехъзава; гила вучда на закай?

На зи уьмуьр, на зи руьгъни къакъудна,
Регъятдаказ зун рикIелай алудна.

Шивдиз ягъдай леэнар заз тагана,
Адал алаз на заз цIуз вач лагъана.

Ялавдилай гужлуз куда гафари,
Ранг ала зал къула кайи цIамарин.

Зак хкуьриз гъайиф туштIа эгер ваз,
Акъадайвал мийир хци рипер ва.

Еб хъиз, лейли-цуькведин мез яргъи тир,
АтIана ам багъманчиди керкидив.

Хабар гуда ашукъбурун рикIикай
Агъ чIугуни, хуш хъуьруьни сивик квай.

Ви акунра ава къайни тІурфанар,
Гъич аквазвач муьгъуббатдин лишанар.

Далу гана муьгъуббатдин икъардиз,
Масад галаз бахтлу я вун, крар дуьз.

Табзава на, ваз итим хуш я пара,
Зун я виляй на авудай авара.

Гъинва агъар, гъинва къинер чна къур?
Гъинва бахтар са заз хиве вуна къур?

Муьгъуббатдин икъардиз кІур ганатІа,
Яраб ашкъи авай жал? Ам хъанатІа?

Ваз зи язух атайди туш. ЯтІани
Зун види я, рикІ хана, буш ятІани.

Зун гъа гъам я: руьгъда къуват амачиз,
Зун ви варцел ярх хъанва, къил гумачиз.

Алапат хъиз, вилив хуьзва за чІав зи,
Нурлу чин гваз вун къведай вахт патав зи.

Чин акурдаз – чир жеда бахт вуч ятІа.
Вилив хуьдай кас бахтсуз я, пуч жеда.

Жавагъиррин иесивал ийир кас –
Гъам я анжах бахтунин сир жагъир кас.

Багъди кефиз ша лагъана билбилдиз,
Амма чІагъра кІуфар ягъна инжилдиз.

Багъманчиди чан-рикІ гана анардиз,
Амма тІуьна ам са къацІай мудгъарди.

Дуьньядиз гъахъ атайди туш бакара,
Хазинаяр чуьнуьх ийиз дагълара.

Бес хъиткърдай, къене авай къаядин,
Лалдиз са рехъ жечни къведай дунъядиз?

Мус бесарда аждагъанди йифериз
Барз кукІварун, экв гузвай чи вилериз?

Чулав хуз, вирт тІуън тавуна, фидатІа?
Вацразни са азадвал-экв жедатІа?

Хазинадин куълегар заз гъатдатІа?
Чин атІугъай хазинадар катдатІа?

Хазина гъат тавур пили пуч жеда,
Мад гуъзгуъйрихъ нур чукІурдай гуж жеда.

Къаравулар катда, гъатна кичІ чанда,
Ханум къецел экъечІда дар зиндандай.

Эй зи чирагъ, чепелукъ я итим ви,
Чугуна ам ви экуъни, ви чимди.

Ви туъгъметри кузватІани са зи хам,
Къуй яшамиш хъуй гъуърметлу Ибн-Салам.

Хъсанвални писвал гузвай сад я вун,
Эй жерягъ, куъз я, азар гуз, сагъ хъувун?

Ракъукай я кІеледин вар, чидани?
Гевгъер жеда хъитІрепІда дар, чидани?

Ви бирчек я гъуълягъ къадай алат хъиз,
Вун гъуълягъдал гъалт тавурай, бадбатІ хъиз.

Гагъ алахъда къурху кутар фикирар
Жагъуриз зи ашукъ рикІиз жигъиарар.

Хатадай хъиз ацукънавай хъуъкъвел ви
ВетІрени кваз гъам иличда рикІел зи.

КІанивиляй гьатнавайдаз виле руг
АкІ жеда хьи, а ветІ я са чинеруг.

Дили жеда, фида кьил зи кьилелай,
Чукурдалди а тІветІ за ви хъуькъвелай.

Савдагардиз ухшар я зи гьал-кьиса,
Хийир кІандай гун тавунмаз мал маса.

Пашман хьанва зун кьизилгуьл татІана,
Зун жавагьир чара касдин хуьз хьана.

Эй ясемен, зун рекьева гьамарин,
Мез лал, вилер буьркьуь хьанва накъварик.

Чидач хьи ваз: хкахьнава акьул зи,
Дили хьанва авайдалай мад тІул зи.

Фадлай инихъ амайди туш зун зун яз,
Зун са хьен я, хьендин лепир, юзун я.

Вичиз чан-рикІ тагай ашкьи-муьгъуьббат –
Кепекдикни квачир я са куьлуь затІ.

Ви ашкьиди заз вичин чин ачухна,
Вун авачиз, ада заз экв артухна.

Гьамиша захъ ви сирлу экв галазва,
Бахтлу я зун на авур хер алазвай.

Авач мелгьем хирер сагъдай ашкьидин,
Бахтлу хъуй вун, сагъ хъуй вун, зи кІаниди».

Фарс чІалай.

Джордж Гордон Байрон

ЧАРА ХЪУН

Акъваз тахъана
Къисметдин хура,
Хъаннай зунни вун
Яргъалди чара.
Ви мецин къаю,
Вилери къуру
Аяннавай заз
И легъзе чІуру.
Мекъивал галай
И экуън ярар
Гваз атанай заз
Азабрин йисар.
Къисмет хъана ваз
Айибдин сегъне.
Зани вахъ галаз
Пайзава тегъне.
Гъатнава ви тІвар
Сивера ахъа.
Яраб тир жал чун
Сад садаз арха?
Рахазва вакай
Регъятдиз, хвещиз,
Гъа жув хъиз, заз вун
Чизвайди течиз.
Чинеба хвенай
Чна муъгъуъббат,
Къе чуънуъхзава
За зи мусибат.
ГайитІа чаз мад
Къисметди гуъруъш,
Шехъиз ва кисна
Жедай зун вал туъш.

Ингилис чІалай.

Иоганн Вольфганг Гёте

ТАМУН ПАЧАГЪ

Ам вуж я икI шезвайди къайи гъуьмедай?
Эглеш хъанвай атлу са, хва галай гъвечIи.
Агатнава бубадив аял – кичIеда;
Къуьзека ам къужахда ийизва чими.

– Бала, куьз вун и жуьре агатнава зав?
– Буба чан, заз яна вил пачагъди тамун:
Къалин чуру квай адак, таж алай чIулав.
– Ваъ, ам циф я къекъезвай ятарал умун. –

«Бала чан, вун килиг заз, килиг заз, зи хъвер;
Шадвал гзаф авазва и уьруьшра зи:
Къашар хъиз я цуькверни, гевгьер я хилер;
Тавханаяр зи зурба вири я къизил».

– Буба чан, зав рахазва мад пачагъ тамун:
Къизиларни шадвилер заз хиве къазва.
– Ваъ, зи куьрпе, гъавурда акъунач жед вун:
Гар ахаркай кватзава, пешер юазва. –

«Агат зав вун, зи куьрпе; зи мегъуьн тама
Чир жеда ваз, гьалтда зи гуьзел рушарал;
Вацрак шаддиз къугъвада куьн, лув гуз цава;
Лув гуз, къугъваз, вун абру твада ахвара!»

– Буба, тамун пачагъди рушариз вичин
Эверзава: абуру элязава гъил.
– Ваъ, зи бала, и йифиз вири я секин:
Анжах рехи цIвелери юзурзава къил. –

«Бала, зун ви къаматди авунва есир:
Ваз кIан ятIан, туштIани, зиди жеда вун»,
– Буба, тамун пачагъ чав агакъда эхир;
Ингье ам: заз дарих я, бамиш хъанва зун.

Киче хъанвай атлуди гузва, гузва лув;
Гъам члугвазва куърпеди, ийизва гъарай;
Акъваззамач атлу мад; ахгакъна атлу...
Къенвай куърпе атлудан гъилерал алай.

ДУВАН

«Лугъудач квез, вуж ятІа ам,
Адалай за ханатІани».
«Тфу, къагъбе!..» – «Ваъ, зи намус
Михъи я, икІ хъанатІани.

Лугъудач, вуж ятІа зи яр,
Амма чир хъухъ: тир ам юмшагъ,
Къизилра ам хъанатІани,
ХъанатІани куъгъне валчагъ.

Къабулда за абурсузвал,
Пак ятІани гъая жуван.
Чаз чизва чун, чакай вири
Аллагъдизни чизва хъсан.

Яб це, кешиш, дуванбеги,
Тахсир квач зак, хъсан це яб.
Зи аял – ам зи аял я!
Ингъе, ингъе квез зи жаваб.»

БЕНЕВША

ЭкъечІнавай чуълда текдиз,
Малум тушиз, дамах гвачиз,
Милаим тир беневша са.
Чубан руша язавай кам,
Гуъзел тир ам, шумал тир ам.
АкІ физвай хъи, акІ физвай хъи,
Мецел алаз мани хуррам.

«Агъ, – фикирлу хъана а цуьк, –
ХъанайтІа зун гуьзел – кьил тик –
Лап са куьруь легъзеда,
И таватди атІудай зун,
Вичин рикІив тухудай зун!
Са легъзеда, са легъзеда,
Аижах тек са легъзеда!»

Амма рушаз – гъайиф! – а цуьк
Векъин юкъвай акурай гъикІ?
Гъалч хъана кІвач цуькведал.
Къена а цуьк; шад тир, гьелбет:
«Къуй къиникъ заз хъана къисмет
Ви кІвачерик, ви кІвачерик,
Ви играми кІвачерик».

Немс чІалай.

Александр Пушкин

* * *

Заз гъайиф туш куьн, йисар зи гатфарин,
Муьгъуьббатдин хиялраваз авахъай,
Заз гъайиф туш куьн, эй сирер йиферин,
Гъевеслу тир кфилдилай алахъай.

Заз гъайиф туш куьн, вафасуз дустар зи,
Гур межлисар ва фейжанар атирлу, –
Заз гъайиф туш куьн, чиг-ченги рушар зи, –
Машгъулатар хуш амач, яз фикирлу.

Гъинава куьн, хуш-хияллу аямдин
Декъикъаяр, рикІин динжвал, дидар зи?
Гъинава цІай, ифей накъвар илгъамдин?
Хъша садра мад, гатфарин йисар зи!

* * *

Зи тилисим, хуьх вуна зун,
Хуьх зун гъуьрч зал ийир юкъуз,
Зун гъайифрин есир юкъуз:
Пашман чӀавуз ганай заз вун.

Къарагъдайла, хъана азгъун,
Гур лепеяр гъуьлерин зал,
Къверла тӀурфан циферин зал,
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

Хелветди рикӀ ийиз умун,
Яд уьлквейра хъайи чӀавуз,
ЦӀун женгериз феи чӀавуз,
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

Пак ва ширин ягъалмиш хъун,
Суьгъуьрлу рагъ гуьгъуьлдин зи...
Къвахънава ам, гъафилди зи...
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

Фикиррикди тахъуй бархун
РикӀин хирер садрани мад.
Сагърай, умуд; ксус, мурад;
Зи тилисим, хуьх вуна зун.

* * *

Зи рикӀема ажеб макъам:
Атанай вун ислягъдиз,
Са шикил хъиз уьтери-хам,
Гуьзелвилин аллагъ хъиз.

Къвахъна умуд, дерт-гъам чӀугваз
Чалпачухда мидаим,
Вун ахварай аквадай заз,
Ви ван къведай милайим.

Физвай йисар. Турфанри терс
Зи хиялар чукТурна,
Ви гуьзелвал, милайим сес
За рикТелай ракъурна.

Дустагъда зи физвай йикъар
Сугъулдиз, экв авачиз,
Иман, илгъам, уьмуьр, накъвар
Ва муьгъуьббат галачиз.

Ингъе мад – зи руьгъ я хуррам:
Атанва вун ислягъдиз,
Са шикил хъиз уьтери-хам,
Гуьзелвилини аллагъ хъиз.

Ргазва рикТ, бахтлу я ам,
Акваз цийи гъакъикъат:
Чан хтанвай иман, илгъам,
Уьмуьр, накъвар, муьгъуьббат.

ПАЙГЪАМБАР

Зун перт чуьлдай руьгъ къаних яз
ГалТур жезвай чТугуна.
Ругуд лув квай исрафил заз
Къвечхел рекъел акуна.
Зи вилерик тупТун рикТер
Къягъна ада къезилдиз.
Ахъа хъана аян вилер,
Кхур лекърен къве вил хъиз.
Зи япарик хТурна гъил,
Гъатна къиле зенгни къал-къил:
Къукърумардай цаварин ван,
Малайикрин луварин ван,
Гуььлуьн гъетер¹ юзадай ван,
ЦипиЦТ-чТере чрадай ван.

¹ *Гъетер* – инал: гуьле яшамиш жезвай кТезрияр, балугъар
ва маса чан алай затТар.

Гъил пЇзаррив агудна зи,
Гунагъкар мез акъудна зи –
Фендигар мез, гвай буш гафар,
Ахъайна зи къанвай пЇзар,
ЭрчИи гъилив, ивидай жез,
Туна сиве гъуълягъдин мез.
Турунив зи падна хуру,
РикІ акъудна, зи рикІ хару,
Ахъа хура зи денбеден
Туна ада цІай квай жуъгъен.
Заз, мейит хъиз чилел алай,
Аллагъдин ван хъана цавай:
«Эй, пайгъамбар, къарагъ, вегъ вил,
Яб це, зи къаст тафсир ая.
АтЇуз чил-гъуъл, рикІер гъафил
Гафунин цІув куькЇур ая».

* * *

1828-йисан 26-май

Вилив техвей нагъакъ савкъат,
Уъмуър, куъз заз ганва вун?
Вучиз сирлу къисметди яд
Жаза чІугваз гъанва вун?

Вуж я къанлу эверай заз
Буш чкадай тайинсуз,
Ашкъи-гъевес зи руьгъда цаз,
Шак тваз къиле секинсуз?..

Са мурадни квач зи вилик:
РикІ ичИи я, акъул – кал,
Япа ава, ийиз гъарикІ,
И уъмуърдин зарул къал.

ЭЛЕГИЯ

Туьхвей шадвал зи йисарин дили тир
Залан я заз, пиянвал хьиз гижитир.
Чехир хьиз я гъам йикъарин алатай, –
Вич куьгъне жез, артух жезвай къуватар.

Сефил я рехъ. Хиве къазва, дили яз,
Четинвал, дерт гележегдин гьуьлуь заз.
Амма кІандач, кІандач рекъиз, дустар, заз;
Яшамиш жез кІанда дерт гваз, къастар гваз;

Дердеринни, къайгъуйринни гъасретрин
Юкъвай зазни чин ачухда лезетри:
Гагъ-гагъ дуьзгуьн гуьзелвал хъваз жеда зун,
Жуван тапан хиялдални шеда зун,

Мумкин я хьи, зи рагъдандал перишан
Муьгъуьббатди нур хъичирда гуьлуьшан.

* * *

Заз вун кІандай: мумкин я, зи кІанивал
Хкахънавач руьгъда гелни амачиз;
Къуй ада мад тагурай ваз манийвал;
КІан туш заз ви рикІ хаз алаз-алачиз,

Заз вун кІандай – кисна, умуд эхсикдиз,
Гагъ регъуь яз, гагъ гъайрадик ргаз чан;
Заз вун кІандай ачух рикІив, назикдиз,
Къуй масадаз кІан хъурай вун гъа заз къван.

* * *

Вахт я, зи дуст! КІан я рикІиз секинвал, –
Сятер, йикъар физва – вуч я йигинвал!
Уьмуьр санал тухун рикІе ава чи,
Амма, килиг, – ажал геле ава чи.

Дуьньяда бахт авач, динжвал, къаст ава.
Зун эрзиман мурад рикІик кваз ава –
Катиз кІан я юргъун лукІран зи чандиз
Жафани кеф авай яргъал макандиз.

* * *

Exegi monumentum¹

Эцигна за жуваз гуьмбет гъилив эциг тежедай,
Адан патав халкъ фидай рехъ къадач векъи-къалгъанди.
Ам къвазнава такабурдиз къил тик къуна винада –
Искендеран минарадлай къакъанди.

Ваъ, тамамдиз рекъидач зун – закай жедай руквадал
Члаф тежер руьгъ къарагъда пак илгъамдив ацІана.
Шаиррикай тек сад къванни аламай къван дуьньядал
Зи машгъурвал давам жеда датІана.

Вири чІехи Урусатда зи тІвар жеда турусди,
Ана авай гъар са чІалал ам къаз жеда эллери,
Славянрин хтулдини, финнди, наши тунгусди,
Къалмукъдини, дуст тир гегъенш чуьллерин.

Зун яргъалди истеклу яз хуьда халкъди фикирда,
За хуш-къени гъиссерал звал гъана лугъуз нагъмадив,
Азадвилии тІвар хкажна лугъуз пехъи девирда,
РикІ факъиррихъ кана лугъуз сузадив.

Илгъам, табий хъухъ Аллагъдиз, мийир адаз хаинвал,
Бейкефвилер квазни къамир, таждихъ къаних яз жемир.
Тарифни шер къабул ая хвена рикІин секинвал,
Ахмакъ касдихъ галаз гъуьжет къаз жемир.

Урус чІалай.

¹ За гуьмбет эцигна (лат.).

Михаил Лермонтов

КЪАКЪАТУН

– Ша хъфимир, я жаван лезги, вун;
Тади ийиз, вуч ава ватанда?
Дагълара – циф, шивни ви я юргъун;
Къилелла къав, ина гьал я умун –
Зазни гзаф вун кIанда!..

Алудна жал ярари экуьн са
Женнетдин къве йифни ви рикIелай;
Зав паяр гвач; кесиб я муьскIуьн са,
Амма ганва зазни руьгъ эркин са,
Ви руьгъ хътин, экв алай.

Чимел юкъуз атанай вун иниз,
Ви япунжи къеженвай, чин – пашман...
Бес къенин югъ, рагъ авай икI экуьз,
КIан яни ваз зун патал чIулавиз,
Чимел ийиз даиман?

Килиг: къуд пад дагъларин я цIиргъер,
Пагъливанар хъиз ава, къургъариз;
Ярар, кулкус абурун я пекер;
Чун азад я; – куьз физва ви вилер
Маса чилин яргъариз?

Гъина чун кIан ятIа, гьам я ватан;
На лагъанай: играми къве вил мад
Хъуьредач ваз дугунра ви патан.
Са югъ амуьк захъ галаз, са сят къван.
Яб це тIун заз! Тек са сят!

– Амач гила захъ ватан ва дустар,
Амайди са гапур я, садни шив;
Ви ашкъида хъанай зун бахтавар,
Амма вавай къуна зун акъвазар
Ийиз жедач накъварив.

Къясасдин кьин кьунва за, руьгъ залан
Хъана къекъвез, йисар физ гзаф я.
За ивидай тавунмаз зи душман
Гъич садазни лугъудач: вун я кІан.
Гъалала: им зи гаф я.

* * *

Дертлу уьмуьр кІанзава заз,
Бахт, муьгъуьббат галачир.
Кстахарна абру зи маст,
Пелел бириш гъаначир.

Динжвилин циф авуй чукур
Рахшандчийри, хаз гуьгъуьл.
Куьз я шаир азаб такур?
ТІурфан тежер куьз я гъуьл?

КІан я адаз уьмуьр тухуз
Къайгъуйра, чан ийир буш.
Цавун ванер маса къачуз,
Ам гъавайда сейли туш.

ЕЛКЕН

Лацу жезва ялгъуз елкен
Гъуьлуьн вили гъуьмедай.
Куьз гадарна хайи уьлкве?
Вуч кІан я яд уьлкведай?

Лепе къугъваз, гарув гва уьфт,
Гиг-тар – къат жез, чІигъзава.
Бахт кІанзавач адаз, гъайиф!
Бахтуникай цІуьхтзавач.

Аби хвал ква кІаник адан,
Къилел – ракъин къизгъинвал.
Вич ам туьнт я, кІан яз тІурфан,
Гвай хъиз адав секинвал.

ХЕНЖЕЛ

Заз кІан я вун, гьулдан-хенжел, багъриди,
Гьам экуь, гьам къайи юлдаш, сересди.
Къисас патал гатана вун гуржиди,
Чарх гана ваз дяве патал чергесди.

Лацу гъил тир вун зи гъиле вугайди,
Къакъатдайла, рикІел хуьнин лишан яз.
Иви тушир эвелдай вал кІвахъайди,
Экуь нагъв тир – азиятдин мержан яз.

Чулав вилер, зал алтІумай яргъалди,
АцІанвайла гьамунив, сир хъичизвай,
Ви тия хъиз, лигимдайла вич цІалди,
Гагъ туьхуьзвай, гагъ цІарцІар гуз куькІуьзвай.

Вун ганва заз ашкъидин лал лигем яз,
Рекъевайдаз чешне я вун, хийир гъиз:
Дегиш жеч зун, жеда руьгъдал мягъкем яз,
Вун хъиз жеда, зи ракъун дуст, гьа вун хъиз.

АХВАР

Дагъустандин чуьлда нисин зегъемдик
Ярх хъанвай зун, къах яз, гуьлле хура куз;
Дерин хиряй гум акъатиз бегъемдиз,
СтІал-стІал иви физвай ара гуз.

Зун текдиз ярх хъанвай ифей къумадал,
Къуд пад дарна къунвай тик-тик рагари,
Хъипи синер куз ракъинал алай звал,
Зунни кузвай – амма къунвай ахвари.

Ахварайни багъри пата экверин
Парпар алай нянин дем заз аквазвай.
Жаван сусар, тажар алай цуькверин,
Шад ихтилат ийиз, закай рахазвай.

Сад, суьгьбетдик экечІ тийиз, чарадиз
Ацукьнавай ана, кьуна гьамари.
ТухванватІа чизвай тек са худадиз
Адан жегьил руьгь гьи гьарикІ ахвари;

Дагьустандин дугун адаз аквазвай;
Ана адаз таниш мейит хьанвай кьах;
Адан чІулав хиряй гум физ авазвай,
Къайи жезвай иви шуькІуьз ийиз кІвахь.

* * *

1

ЭкьечІзава текдиз рекьиз зун яхдиз;
Чиргь квай рекьин рекІв цифедай аквазва;
Йиф умун я. Чуьлни – яб гуз аллагьдиз,
Гьедни цава гьетрехь галаз рахазва.

2

Цавара вуч шадвал ава, эркин я!
Вили экв квай гьуьмеда чил ксанва...
Бес куйкай заз тІарвал ава, четин я?
Квел вил ала? Куьн гьайифди рикІ ханва?

3

Уьмуьрдивай за вилив хуьр авач затІ,
Алатай чІав гьайиф туш заз мискьални;
Азадвилихь, динжвилихь я гьарарат!
Ксуз кІан я, алачиз жув жувални!

4

Амма сурун ахвара ваь къайи тир...
Ахьтин ахвар кІандай хьи заз гьевесдив,
Герек, хура суьт жен уьмуьр дири тир,
Хур ацукьиз-къарагьдайвал нефесдик;

Герек, йиф-югъ, зи яб ийиз ферикъат,
 Ширин ванци заз манияр лугъуз жен,
 Зи винелай, къаз акъалтна, зал жез къат,
 Къалин мегъуьн тарцин вишриш гужлуз жен.

ПАЙГЪАМБАР

Пайгъамбарвал заз гайи чӀавалай
 Дуванбегди даиман
 Хъелни гунагъ инсанрин вилерай
 КӀелзава за, яз пашман.

КӀанивилин, гъахъунин тарсар гуз,
 Ийиз хъанай вязер за.
 Зи мукъув гвай вирида, зурар гуз,
 Гъалчиз хъана къванер зал.

Рухъ къилелна, катна зун шегъеррай,
 Гъалда аваз сиягъдин.
 Чуьлдава зун – къушарин тегъерда
 Пай нез, гайи Аллагъди.

Бинедилай даимдан веси хуьз,
 Заз табий я къуш-ничхир.
 Гъетерини яб гузва заз йифиз,
 Ийиз шаддиз экв хъичир.

Къал-къиж авай шегъердин юкъвайтӀуз
 Фидайла зун тади кваз,
 Къуьзубуру аялриз икӀ лугъуз
 Жеда, хъуьрез, лавгъа яз:

«Килиг: ингъе квез мисал им язва!
 Къунач ам чав, гваз дамах:
 Вичин сивяй чав Аллагъ рахазва
 Лугъуз жедай и ахмакъ!

Килиг адаз, аялар: чин чІуру,
Яхун, хъипи жаздан я!
Кесибни я, къецІил я, къап-къуру,
Виридаз ам такІан я!»

Урус чІалай.

Фридрих Рюккерт

ПУД КЪУШ

За тІапасдиз лагъана: «Гангдин секин лепеди
Лешрешзавай лув це гуъзел макандиз,
Муъгъуъббатдин цуък гъваш заз, гъкум вичин еке тир»,
«Яргъа я», – заз жаваб гана пашмандиз.

Лекърезни за лагъана: «Гъваш цІайлапан булутрай;
Зун кваз такъаз, рикІ дакъанвай кІаниди
Къуй цавун цІу ифиррай, къуй рикІиз чим акъудрай». –
«Къакъан я», – и жаваб хъана гайиди.

Чалагъандиз лагъана: «Зи рикІевай хуш къамат
Чапхун ая, кІуф ягъна садлагъана:
Акъуд жезвач рикІяй яр, тІал эхизни жезмач мад...» –
«Геж я», – жаваб ничхирди заз хгана.

Немс чІалай.

Александр Блок

УРУСАТ

Мадни, къизил йисара хъиз,
Пуд балкІанди ийизва звер,
Нехиш алай чархари, физ,
Гъуъргъуъ рекъе тазва гелер...

Саил хъанвай Урусат зи,
Ви рехи тир къазмаяр заз,

Ви манияр гарун кьезил –
Накъвар я зи ашкъидин саз!

Чидач заз вахъ кудайвал рикІ,
За хаш жуван хуъзва михъиз...
Къачагъвилин мешреб назик
Це на жуван кІантІани низ!

Къуй табрай ваз, алцуррай вун, –
Рекъидач вун, жедач вун къат,
Себеб яз ви къайгъу чІугун
Рагъул жеда ви хуш къамат...

Вучда къван мад? Куда вахъ рикІ –
Са накъвади дегишда вацІ,
Вун – гъа там я, чуъл я гъарикІ,
Яйлухни я нехишдавай...

Ийиз жеда крар тежер,
Регъят жеда рехъни ялгъуз,
Рекъин яргъай нурлу вилер
Са легъзеда хъуьрей чІавуз,
ГъакІ ямщикдин манид ванер
Къведай чІавуз бишиз, гъамлуз!..

* * *

Къегъалвилер, машгъурвални гъунарач
Гъамлу чилел алатдай зи рикІелай,
Дамах гвачир ви суьретди, гуз нурар,
Килигдайла заз столдин винелай.

Вахт алукъна, ва вун кІваляй хъфена,
Гадарна за йифез багъа закІал зи.
Ви къисметни масад патал куькІвена,
Гуьзел тир чин аламукънач рикІел зи.

Терс гапІал яз, йикъари зи лув гана...
Къизмишвили, чехирди зал хирерна...
Вун некаягъай югъ зи рикІел хтана,
Жегъилвилиз хъиз зи, за ваз эверна...

Эверна за, амма вахъ ван галукънач,
Ишена зун, регъимнач на, элкъвенач.
Вун, пашмандиз вили плащ алуқІна,
Ламу йифиз текдиз кІваляй хъфена.

Чидач заз, ви такабурвал, кІаниди,
Зи назикди, авунатІа гъиниз на...
Ахварайни аквазва заз вили тир
Плащ, алаз хъфей ламу йифиз на...

Зерифвални герек амач, гъурметни,
Фена вири, жегъилвални цІигел тир!
За ви суърет дамах гвачир, адетдин,
Столдилай къахчуна зи гъилелди.

Урус чІалай.

Сергей Есенин

* * *

ХъуътІуън шуькІуъ гъарайди,
Шамагъажрин лайлайди
Ксурзава там.
Яд уьлквейриз цаварай
Физва цифер авара,
ЧІугваз дерин гъам.

ЭкІяй жезва, чан гана,
Саврух чилел, гам хъана,
Къизгъин я къай пис.
Хъанва нуькІер цицІи тир,
Етимар хъиз бицІи тир,
ДакІаррив игис.

Агаж хъанва мекъила,
Галат хъанва гишила,
Чуькьуьз сада сад.
Турфан, дили ар ягъиз,
Даклардин къул, вар ягъиз,
Хъиляй жезва пад.

Жив галай и гарари
Ракъурзава ахвариз
Пенжеррив нуьклер.
Абруз ахвар аквазва:
Рагъ цавара къугъвазва,
Гуз гатфариз хъвер.

* * *

Гъайиф туш заз, я шехдач, ван хкажна,
Квахьда вири, гум хъиз ичин тарарин.
Чуплахвилин къизилди чан аклажна,
Хкведач зи йикъар жегъил чаварин.

Гила вун, рикI, нур хкунвай мекъерин,
Виликдай хъиз, тахъ-тахъ ийиз, рахадач.
И уьлкведи читдиз ухшар верхерин
Къецил кIвачив къуьлдай цIай зак кухтадач.

Къекъвераг руьгъ, атанва вуч къаза вал:
Зайиф жезва цIай ви мецин куьзерин.
Квахънава зи цицIивални тазавал,
Вилерин нур, ацIай вацIар гъиссерин.

Зи мурадар хъанва гила къурай-къит,
Им яраб зи уьмуьр я жал? ахвар я?
Гуя за фад са гатфарин къиляй туьнт
Яру шивцел алаз авур чамар я.

Вири, вири чун дуьньядай куьч жеда,
Верши тарцин кишпирдин сел умун я...
Эй пак къуват цуьк гъидай ва гъич жедай,
Къадамлу хъуй вун шадвилин къанун яз.

* * *

Сагърай, зи дуст, де сагърай, зун хъфизва,
Играмиди, вун зи рикIе авазва.
Къе къисметди чаз къакъатун кхъизва,
Амма адай цIийи гуъруъш аквазва.

Сагърай, зи дуст, гъил къун, рахун куъз я мад,
Дерт чIугвамир, рцIамра гъам кIватI мийир.
И уьмуърда къиникъ туш са цIийи затI,
Яшамиш хъун – гъамни туш са затI цIийи.

Урус чIалай.

Назим Хикмет

КЪАЙНАР БУЛАХ

Къайнар булах, ви къайи цив
Гатун зегъем хъана ажуз.
Вал зи ярди эцигна сив –
Милайим тир кузвай къве пIуз.
Бес вучиз вун элкъвенач цIуз?!

ЦАЙ КУТУН ТАВУР ШАПРУС

Ам, мумкин я, рекъида къе.
Гуьлледи руьгъ чими ийич.
Хъфена ам, кушкуш ийиз:
кичI квач зак гъич.
– Къала пIапIрус.
– Ма...
– ЦIай?.. Бес цIай?
– Гвач... Гуьлледи кутада цIай.
Хъфена ам, лигим хъанвай гъулдан хътин,
вилера – къай.
Белки, ам ярх хъанва чилел,
Амма вичин авуна кар.
Хуралла хер, сиве пIапIрус, куъчеда гар,

Турк чIалай.

Лев Ошанин

* * *

Дяведин цІа ва я ислягь девирда,
Дустар галаз ва я абур галачиз,
Гьатда садра чун ажалдин суьгьуьрда,
Амукъда чун са чарани амачиз.

Эгер ваз чир хьайитІа, гьи патахъай
Гьахъсуздаказ гьужумда вал ажалди,
Яшамиш хьухъ, кичІе жемир адахъай,
Агъузмир кьил, гьахъмир пашман хиялдиз.

Яшамиш хьухъ хатавилиз нифретиз!
Бирдан ажал туьш хьана, вун – гьаяман! –
Ярх хьайитІа векъиз ва я живедиз,
Лугъуз алахъ:
– Зал гьеле чан алама.

ИНСАН ЗИ КЪАРШИДА

*– Фашизм квелай башламиш жезва? –
хабар кьуна завай кьуьзуь балугъчиди.*

Столдаллай шем, куз, жезва гьвечІи,
Гва адан патав пуд назик михек.
Залда экуь туш, туш акьван мичІи,
Кьуьлзава ина рушари гуьрчег.

Зи кьаршида са ацукьнава кас.
Ада, гагъ-гагъ гьил шеминив тухуз,
Чугун тавуна, кана цІай кутаз
Кьуд пІапІрус, мад сад алахънава куз.

И декьикъайра сирлу ва юргъун
Вуч кватІа адан рикІик – чизвач заз.
Анжах малум я: пакамахъ фад зун
Гьуьлуьз эжъечІда и касдихъ галаз.

Герек я адал ихтибарун за
Захъ амай уьмуър – туш акъван пара.
Гум жезва къалин, кагъулдиз юаз,
Ада аживал тунва зи хура.

Килигзава зи дикъетлу къве вил –
Жегъил жаван я къаншардавай кас.
Ингъе шеминал физва адан гъил –
Белки, пАпІрусдик кІан я цІай кутаз.

Ваъ, ада, гафни такъудна сивай,
Садлагъана хъиз хъана лап зирек,
Ийизвайди хъиз нин яТa хъиляй,
Шеминин цІув са алгурна михек.

Аквазвай заз цуьк куьмексуз, гуьзел,
Аквазвай ада вугузвайвал чан:
ЦІугъзавай ада, хер хъана рикІел,
Пиришрикай руьхъ кІвахъзавай адан.

Амма инсанди къаншарда авай
Кефлувилелди патахъзавай сив.
Пад жезвай зи рикІ, ийизвай гъарай –
И яргъа гъарай агакъда зи нив?!

Бирдан къачуна зи ажугъди дем,
Фикиррикайни азад хъана къил:
Яна за гъутув тахсир квачир шем,
Ахпа а касдин яна алчах гъил...

Багъишламиша, бушлухар гъуьлуьн,
Багъишламиша, лепеяр, гарар,
Аквадач пака квез зун, я заз куьн,
Чир жедач квез зун, пакаман ярар.

* * *

«Зун ви патав къведай чІавуз рекъиз яргъал,
Вуч гъида за?» – ярди чарче кхъена заз.
– Жуван хуш ван ва атирар, дидедин чІал,
Милайим хъвер гъваш вуна заз жувахъ галаз.

* * *

Вили дагълара къекъвезва чун къвед,
Секинвилини миже хъваз.
Диде-Ватандин лап иер руш – къвед,
Вун вуч багъа хъанва заз!

Вучиз зи рикІиз икІ хуш хъанва вун?
Ви мез ширин тирвиляй?
Чилерин винел ва кІаник цавун
Вун сад тирди чирвиляй?

Ви хъверди, са фад багъишай на заз,
Белки, иниз гъанва зун?
Белки, хабарни авачиз жуваз
ГъакІ вал ашукъ хъанва зун?

Урус чІалай.

Мустай Карим

* * *

Акьуллудаз ачухна сир,
Ихтибарна за тІал адал.
Вичиз хуш яз, хъайивал чир,
Элкъуърнай зун хъиз анал.

Ахмакъдаз за сир ачухна,
Ихтибарна за сир адал.
Амма ада, зал талукъна,
Элкъуърна зун лукІраз анал.

ЛАЦУДИ ВА ЧІУЛАВДИ

Эхъ, гъамунин ранг чІулав я, чил хъиз,
Чи чІарар лацу ийиз, лап жив хъиз.
Чил чІуп чІулав я, ятІани адаз
Хас я гъамиша хуыз цуькверин лаз.
Эгер, тек яз, вун дердери чІехи
КъуртІа, лугъумир: и чил я рехи.

* * *

Хкаж хъана зун кукІушрал къакъан –
Эверайла, заз жаваб хтана.
Къакъан дагъ жез заз кІан хъана бирдан,
Дагълар гъамиша зи хиял хъана...

Гъуълерални за хуълер атІана.
Куыз гъужумнайтІа лепейри хару
МичІивилиз ваъ, анжах зи хуруз?
Гъуълер гъамиша зи хиял хъана...

Рекъидалди зун къару жеда вал,
Ви нефес гала захъ яз эбеди,
Зун види хъана, вун хъана зиди,
Хъана гъамиша, яр, вун зи хиял.

Башкир чІалай.

Николай Тряпкин

* * *

Чан зи назик экв, чан зи сирлу экв!
Авач ваз са гаф, затІни туш герек.

Хкахъна сесер. Секин я кул-кус.
Рагъдандин цІарцІел рагъ хъанва ялгъуз,

Зурзазвач ерли вацІавай елкен.
Куърс хъанва адал муьгъ гзаф еке.

Ихтияр сад я цавунни чилин,
Яргъава шегъер, гъава хъиз, вили...

Чан зи секин экв, зи регъуьзвай экв!
Булутрин лужар цавара ипек.

Я мичІи хъанвач, кузвач сана цІай.
Акъвазнава зун, лалвилив ацІай.

Чемерукдиз вич ухшар яз викІегъ,
Куърс хъанва вацІал муьгъ гзаф еке.

Ихтияр сад я цавунни чилин.
Къвез гъахъзава рагъ къенез зи рикІин.

ФенватІа шумуд кълелай йисар.
Мус алатнава нисинин шагъвар.

Фенва кълелай къуватар гъикъван.
Гумадин симер цавара къакъан.

Анжах, легъзеда пайда жез яргъа,
Къахъзава сессуз вагъунар юргъа.

Рекъе хуатазва за и югъ, рагъдан...
Чан зи секин экв! Къвезвани ваз ван?

Чан зи назик экв, чан зи сирлу экв!
Авач ваз са гаф, затІни туш герек.

Хкахъна сесер. Секин я кул-кус.
Рагъдандин цІарцІел рагъ хъанва ялгъуз.

* * *

АтІуз муькъвер, кІунтІар чІулав,
Физва мад рехъ, мурдар хъиз.
Ял яда за маркун патав
Ва я багъри часпардив.

Терефдай зун физва таниш,
Къвазва туьк гъар тарцелай.
Такабурдиз жезва уьтмиш
Булутар зи кьилелай.

Гъинай ятІан къведа сесер,
Сесер гужлу, къакъан тир,
Рахадайла къурай векъер
Уьмуьрдикай пашмандиз.

Чин авачир каинатдин
Вилик ачух жеда рикІ,
Куьхъ ятІани, муьгъуьббатдив
Мани лугъуз, шеда рикІ.

Хкведа ви рикІел бирдан
Гатфарин векъ, тІурфанар.
Ви кьепІинин чІигъ-пІигъдин ван
Агакъда вав атана.

Урус чІалай.

Леонид Мартынов

СИФТЕ ЖИВ

ЭкъечІна ам няниз фад:
– Гуьзетмир зун. Кар ава...
Ацукъзавай сифте жив.
Лацу куьче.
Гар ава.
Киоскда са рушавай

Хъвана ада чехирни.
 Фикирзавай: «Кар ава...
 Зиди туш и тахсирни».
 Зенгна кІвализ:
 – Ксанва?
 – Ваъ, ахвар заланзава.
 – Ксанвач? Бес вучзава?
 Жавабна:
 – Вун кІанзава!
 ...Сятдин цІикъвед жедайла,
 Инихъ-анихъ тамашиз,
 Пакамахъ ам хтана,
 Гъисс ийиз вич тама хъиз.
 Виче чІулав хичеяр,
 Тарар чІулав тан галай,
 Вири – чІулав пердеяр,
 ЧІулав пипІер тІал алай,
 Креслояр чІуп-чІулав
 Лал-кис хъанвай тама хъиз.
 Руш авай къл агъузна,
 Гадани – ухът алахъиз.
 Бирдан адаз акуна:
 Рушан къизил чІарара
 Чуънуъх хъанва лацу тил,
 Хъел хъиз къаюн авара!
 Тилдал,
 Гила даим хуш,
 Гададин пІагъ алкІана,
 Вичин йифехъ нин къизил
 ХаржнатІа,
 Къе къатІана.
 – Вуч я ам? –
 Руш рахана,
 Вилер хъуърез, зурзаз сив,
 Играмидаз гадади
 Жаваб гана:
 – Сифте жив!

Урус чІалай.

Евгений Евтушенко

* * *

Манасузвал – я ажузвал
кТула къадай девирдин пар.
Эхъ, хуш я заз зирингузвал,
хиве аваз жавабдар кар.

Манасузвал – тухвал я ам.
Чарадан гъам жен вазни гъам.
ВегъейтІа на хирел шекер,
къелелайни куда бетер.

ЧИНИН ЧИН

Гъинава ам, чинин чин?
Пис жедачир гъич,
гъардаз, важиб яз къилин,
чир хъанайтІа вич.

Гзафбурун тІарда къил
са гафуни «зун».
Жуван са жув я векил,
гвай гъахълувал, зур.

МутІлакъ касдиз вич пак я,
квачир хъиз гунагъ.
Аллагъди гагъ: «Зун квак я».
Квакра: «Зун – аллагъ!»

Кукра дамах къачуда.
Рахада ахмакъ.
ВикІегъ касди лугъудач:
«Захъ ава ахлакъ!»

СЕРГЪЯТ

Гъар шейиниз сергъят ава: ашкъидиз,
эхунизни, акъулдизни, гъакІ рикІиз,
гъакІ сергъятсуз гегъеншлухриз-чуъллериз.
Гъавая ви, шаир, рикІи незва рикІ,
сергъят ава, лугъуз, яшдиз, гъиссериз:
айиб жер кар авач, жемир вун гъарикІ.

Анжах на кваз къамир бязи угърашар:
жедай къван за кхъена, гъакІ фарашна, –
лугъуз, къуру хъвер ийизвай явандиз.
Вун, сергъятдал алатІани, киснавач.
Чир хъухъ, сергъят гъар генийди гъиссзава
са угърашвал сергъятсуз я инсандин.

ХИРЕР

Д.Г.

Агъ, гъикъван зал хирер хъана залан тир,
неинки са ажугъдикди еке тир,
гъакІни таза пиришдикди цуъкведин –
хкведай хъи зун галчІур жез, пашмандиз.

За жувани хер ийидай хабарсуз
регъимдивни миливилив – хатадай,
садаз ахпа тІар жедай лап къадарсуз,
къецІил кІвачив фейидаз хъиз муркІадай.

Гъейрибурал хер ийидай регъятдиз,
жувални хер хъунухъ даим мумкин яз,
куъз гила зун руъгъдиз мукъва, багъа тир
харапІайра гъатнава къве рикІин яз?

Урус чІалай.

Андрей Вознесенский

РОМАНС

РикІел хуьх и легъзе. ГъакІни жикІидин таз Вуна, яр,
Ва Ви къуьнел адан херни вилив техвей, азад тир.
Зун – эбеди шаир я Ви ва эбеди ашна я.
Мад – са затІни, са затІни.

РикІел хуьх и дуьнья чІехи, жадай къван гагъ
рикІел хуьз,
Алатайла са агъзур йис, са шумуд йис гъакІ мадни,
Гъарайда На, ва жикІиди хер ийида къуьнел Ви...
Мад – са затІни, са затІни.

Урус чІалай.

Лоик Шерали

ДИДЕДИН НАСИГЪАТ

Лугъудай заз дидеди:
«ЭрчІи къвалал ксус, хва,
КІекрехъ галаз къарагъ вун,
ЭрчІи хиле тур на гъил,
Къуй эрчІи гъил къезил хъуй,
Ийидай кар къизил хъуй».
Лугъудай мад дидеди:
«ЭрчІи гъилив атІутІ фу».
Ахпа мадни хълагъдай:
«Мугъман жерла дустуниз,
Эциг сифте эрчІи кІвач,
Дустуни вун текдиз тач.
Женгиниз вун фидайла,
ЭрчІи гъиле яхъ къилинж.
Гъахъ терефда женг чІугу,
Ягъ душманар, тамир динж.

Таджик чІалай.

Абд аль-Азиз Ходжа

ВАЛАЙ ГЪЕЙРИ, МАСАД ЗАХЪ МАД ВУЖ АВА?

Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби, рикІ ачухиз кІанз,
Гъил кѐахчун зи гунагърилай минет ийиз Ваз.
Зи далудал дагълар ала дердерин,
Залан парар ала кимивилерин.

Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби, Валай гъейри, захъ
Мад вуж ава, куьмекдай заз, я Ребби, тергиз
рикІяй гъак?

Са Вун я за даим дуъа ийирди,
Зун рекъелай алуд лугъуз шийирдин.

Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби! Зи вири мурад –
Жагъурун я Вавай чара, далда са – амни Вун я, Сад.
Зун Ви патав атанва кѐе, я Ребби!
Яб це, зи рикІ кѐуранва кѐе, я Ребби!

За гунагърин гъуълелай зи датІана минетзава Ваз:
Я Ребби, заз куьмек ая гъуълелай элячІиз патаз,
Зи кѐаст хазвай лепейрал заз четин я,
Намусдин цІай зун курдавай кѐизгъин я.

Зи гунагъар артух жезва кѐвердавй, рикІ хъанва
русвагъ,
Къил какахъна, рекъер квахъна ама зун –
са канвай сиягъ.
Заз михъи жез кІанзава – зун начагъ я,
Вун гъар са рикІ кѐутармишдай ужагъ я.

РИКІЕРИН ХАНУМ

Ярх жеда вун, ашкъиди эверайла хабарсуз,
Къурувални рикІерин алатда ви рикІелай.
Вун назикдиз халкънава, гуъзел я вун къадарсуз,
Гъар са шит чин акурла, фида вун вич вичелай.

Вун халкънава есир яз буш хиялрин, мурадрин,
Таниш тушир инсандихъ ви ашкъи хупІ къенида.
Зи кІанивал рикІел гъиз, назиквилин баядрив
КъукІуързава цІай вуна ахварра ви кІанидан.

Зи рикІивни гупа-гуп ийиз тазва вуна, руш,
Хъичирзава ал рангар зи хъуъкъверал ифенвай.
Зи вилерни ялаврив ацІуриз на туна, руш,
Ялаврив, ви суьгъурдин къуватдикай куькІвенвай.

Назик, къезил уьмуьрни ярашугъ я, шагъум, ваз,
Яшамиш хъухъ, амукъа вун рикІерин ханум яз!

ТУЪШ ХЪУНИН КИЧИ

Эхирни чи вил галай йиф алукъна,
Ада къилиз акъудна чи мурадар:
Гъалтдалди чи рикІевай кичІ къулухъна,
Шадвал хъваз таз зи рикІив а арада.

Жузуна за: «Йиф, им керчек кар яни:
Ярди темен гана заз, зав агатна?»
Лагъана заз: «Къужахда яхъ яр на ви! –
Къакъатунин тІурфандай чун акъатна...»

Ашукъ касди табдач – адан гафар тир
РикІин къеняй атанвайбур куькІвена...
Зи къужахда яр чирагъдиз ухшар тир,
Легъедилай чун ялавдиз элкъвена.

МАРФ

Баркаван марф! Къунвай михъиз датІана
Зи туънт руъгдин деринар терс къурагъди.
Зи ашкъидин ярари ам дигана –
Мани яна ана къайнар булахди.

Къве рикІикай садаз муъкуъ рикІин тІал
Таквадайла, а булахди ргазвай
Садлагъана къатІна сефилвилин гъал,
Къариблухда гъарикІ зи рикІ цукъазвай.

А булах заз са хъвер хъиз я яд чилел,
Ана куълуъ хъверни рикІиз дарман я!
Эгер къе икІ аватІа зун шадвиле,
Ви хъвер я зи руъгъ дигайди, ви ван я.

Вун я вири пашманвилин мусибат
Чукурайди жаздан хъанвай зи чандай.
Залзала хъиз я ви хъвер заз, муъгъуъббат
ЦІийи хъувур, умуд хгуз къакъандай.

ВУЧИЗ?!

РикІивайни, заз муъгъуъббат къанвани? –
Галамачни вил гуъруъшдин йикъарихъ?
Я туштІа, заз жув чаради хъанвани?
Я рикІелай фенвани кеф пІагъарин?

Вучиз, вучиз зи рикІелай алатна
Муъгъуъббатдин миже хъвадай йифер гур?
Вучиз жаван муъгъуъббат за барбатІна,
ИчІивилин зинданра тваз гъиссер гур?

Гъайиф! Гъайиф алатай югъ! Гъайиф хьи!
Мегер вири къенани зи мурадар?
ЦІранани умудар зи, гъуъм-циф хъиз?
Руъгъдин тІалди авуна жал акІадар?

Уьмуър фена са файдани тахъана –
Тек са рикІин вафасузвал тахсир я.
Гила заз гьикІ жедач ашкъи такъана?
Чаравиле яшамиш хъун – эхир я!

ВУН ХТАЙЛА

За фикирнай, зи рикІе цІай туьхвена лугъуз,
Зи муьгъуьббат эхиратдиз хъфена лугъуз.
Вун хтана – рагъ хтана зи чандиз секин,
Зи вилера ашкъидин цІай хъхъана эркин.

Вучтин гуьрчег тІварар гуз ваз, рахайла вав, чан,
Зи ивида муьгъуьббатдин юзана вулкан.
Зи чан тирвал ашкъидин туьнт селлер рахана,
Зи дердина акъуна, ви вилер рахана.

Валай ахътин алааматдин алахъна хъи нур,
Ви суьгъуьрдин экуьни зун авуна цІурур.
Гьикъван хци ятІани ви вилерин хъелер,
Тух жедач зун атІумиз ви экуьна вилер.

Къуз лагъайтІа, рекъизвай зун на хъувуна сагъ,
Зи уьмуьрдин рекъе вун заз я нурлу чирагъ.

АШКЪИ КЪАЗАМАТДА

Зи кІаниди, гунагъ жеда, эгер чна
КъалурайтІа сада садав гьиссер чна.
Рехъ гайитІа ашкъидин цІуз кІанивилин,
Куда ада диливилив, къенивилив.
Муьгъуьббатдин хаз хъайитІа хатур чна,
Къуз жеда ам чи ивида, гургур къуна.
Хуьх на ашкъи къазаматда – хура туна,
Хуьх муьгъуьббат мичІивилин сура туна.

ГЪАКІ КІАН ХЪАНА КЪИСМЕТДИЗ

РикІ, чи уьмуьр физвачни хупІ пашмандиз,
Чна лугъуз: «ГъакІ кІан хъана къисметдиз».
РикІ, чи уьмуьр физвачни хупІ явандиз,
Къурагъ хъанва. Къимет авач минетдиз.

Къацу векъер амач, рикІ, чи уьмуьрда,
Я къуьлуьн къаз, ишедайвал марфадихъ.
Чи цав амач гъич булутрин фикирда,
Чулав йиф я галайди чи суфрадихъ.

Цай хкахъай чад хъиз ава уьмуьр чи,
Чи рикІелай фенва вишриш пешерин.
Цара ягъай гад хъиз ава уьмуьр чи,
Атир амач, таъсир амач цуькверин.

Яргъияр гвай ажал хъиз, йиф атанва,
Садлагъана хкахънава гъетерни.
Вири цавар гъамлувилив ацІанва,
Алатнава цІийи вацран рекъерни.

ВУЧ АМУКЪНА?

Хъфей чІавуз муьгъуьббат вуч амукъна?
Чидач, амма зун рикІ къуна ацукъна.
Зи сабурдин сергъятсузвал акурди
Хъелна закай садра вичи сабурди.
Садлагъана кис хъана зи булахар,
Къурана зи чиг цуькверин чІварахар.
ЗатІни вакай амукънач заз, кІаниди,
Амукъайди са жув хъана – кайиди.
Амукъайди «хъайивал хъуй» гафар я.
Зи муьгъуьббат – агалнавай варар я.

МАД ВУЧ КІАНДА, АЗИЗДИ, ВАЗ?

КукІвар ая зун, ая зун кІус-кІус,
Зи цІугъдикайни туькІуьра макъам.
Зи жегъилвилини цуькведиз кьуьл гуз,
Куг зи мурадар, зи йисар хуррам.

Зун такабур я лугъуз, къвез хъилер,
Зи гъар гимандал ая на хъверер.
Ма, акъуд зи рикІ! Жедайвал рази,
Хъухъ ам сагълугъдай диливилини зи!

ЛУГЪУМИР, ЯР, «БЕС ХЪУРАЙ!»

Гъяд йикъал рикІ ала зи,
Гуьруьшдихъ вил гала зи.
РикІе ашкъи-цІай ава.
Зи цІуз жаваб – пай ава.
Гъяд югъ – югъ я мурадрин,
Сад рикІерин ниятрин.
Къве руьгъдикай сад жеда,
Къаних чІавуз дад жеда.
Са фейжандай шадвал-гъам
Хъунухъ чна – бахт я ам.
Чаз хъвадай гъевес хъурай,
Лугъумир, яр: «Бес хъурай!»
Бес хъурай чун къакъатун...
Гъяд югъ я чи агатун.

ГАЛАТНАВА ЗУН!

Ашкъидикайни галатнава зун, уьмуьрдикайни
галаннава зун!
Вафадикайни, вафасузвилини шийирдикайни
галаннава зун!
Хиялрикайни галаннава зун, манийрикайни
галаннава зун!

Гъар сад анжах кур вилерай акваз ви,
За фикирнай, гъарда жув икІ хурзава.

Гила зи рикІ хана вакай, саймазди,
ЯтІани зун ваз машгъулат яз ама.
Ахвар хунин юргъунвал, ви аяздиз
Эсер жедач, ашукъ тир са кас амаз.

ЭКУЪНИКАЙ АТАЙ ЭКВ

Мигърабдавай чирагъдин экв
Каинатдин дугуна
Заз, цаварин акахъиз рекІв,
Рушаз элкъвез акуна.
Ава адахъ варз хътин чин,
Агъ акъудиз хурай зи.
Вилер дерин, вилер эркин –
РикІ секин гъикІ хъурай зи?!
Мили хъуьруьн суьгъуьрда тваз
Ава гъар са авара.
«Я Сад Аллагъ, шукур хъуй Ваз,
И мужизат къалурай чаз!» –
Ванер гъатна цавара.

ДИЛИ МУЪГЪУЪББАТ

Зун ви патав къведа, яр,
Къужахда къаз ви ажайиб такабурлувал.
Зун ви патав къведа, яр.
Хъваз мидаим ви гуьзелвал, ви абурлувал.
За гуьлуьз жув вегъида
Жумартвилев ацІанвай ви, экуьвилев ви.
За къанихвал рекъида,
Мана чирда уьмуьрдинни михъивилин ви.

ЧУЪНУЪХ ЖЕННИ?!

Чуънуъх женни, яр, вакай зи муъгъуъббат,
Зи ашкъини, зи цІай-ялав, къизгъинвал?!
Чуънуъх женни ажуз хъунин мусибат,
Зав гъуъжетиз, харла на зи эркинвал?!

МУЪГЪУЪББАТ АМАЧИРЛА

Низ кхъизва шиирар за
ЦІайни, эквни атирар гвай?
Вуж паталди шехъзава зун,
Ашкъидин гъам, фикирар гваз?
Вуж паталди ахвар хазва,
Къалабулук рикІе туна?
Вуж паталди зи рикІ тІазва,
Муъгъуъббатди йикъе туна?..

ВАРЗ КЪЕНА

Гъинава ви муъгъуъббат,
Гуъзвелвилел ашукъ инсан, вацрал ашукъ кас?
Экв тахъанмаз гуъруъш хъунар, ви мураддар гъинава?
Муъгъуъббатдин накъварни йифер гъинава?
За жузуна рикІивай зи: «ЦІийи хабар авани?»
За зи рикІин гъерекатдай
Жагъурзавай муъгъуъббатдин лепеяр.
Амма, белки, зи рикІ кучуд хъанватІа
Куъгъне рикІел хкунра,
Карагунра уътери, веревирдера,
Са касдизни акван тийир
Дар дакІарра зи чандин куъкІуъриз ашкъи?
Хабар къуна рикІивай за муъгъуъббатдин алемдикай.
Хурушумдин суъгъбетрикай ярдихъ галаз,
Гъетеринни ацІай вацран негъилрикай.
Зун къекъвена абурухъ. Садан гелни жагъанач.
Квахъна вири хиялар хъиз симерин.

Гъатта руьхъни
Гел галачиз тухвана гару.
РикІел хкир затІни амач,
Гуя зи рикІ къван хъанва,
Са гъисс амач адахъ, я са сес амач.
Бес ам гъа рикІ туширни,
Лугъуз хъайи манияр,
Гъам чІугурди назиквилихъ кІанидан?
Бес гила вуч хъанватІа
Зи хуравай алемдихъ?
Яраб гъиниз квахънатІа
Зегъемлу цІай, зи чан кайи къеняй лап?
Къенвай хъиз я муьгъуьббат
РикІе зи.
Къвез алатиз физвай хъенар
Илифда гагъ рикІиз зи.
Гъатта варзни къенва рикІе!
Дуьз лагъайтІа,
Ада вичи телефна вич
РикІе зи!
Варз къена!..

Араб чІалай.

Гъидаят

АВТОПОРТРЕТ – 83

Зангезурда хана зун.
Ереванда хъайиди я яшамиш.
Рекъида зун
Бакуда.
Хъана закай къизилдин сим – сару сим –
Амукъда зун гъамлу пашман мани яз.
Заз кІандай хъи, хци зигъин жагъана,
Негижа къаз жедай фейи уьмуьрдин,
Чулав йикъар – лацу йикъар терезда
Эцигна хъиз, абур дуьздиз алцумдай,

Шадвилерни хажалатар гъисабдай...
АкI тахъайтIа, чна тухвай уьмуьрдин
Вири вахтар гъакъда къвед-пуд гафуна.
Хъана закай къизилдин сим – сару сим.
Къейидалай къулухъ гафар герек туш.
Гъат хъувуртIа са гъаб цларар лайихлу,
Гурай абур газетда
Сифте сефер зи шиирар чап авур.
Бес гъикI хъурай эхиримжи зи кIвал-югъ?
Гила мад вуч лугъуда?..
Гзаф дар я Бакуда...
Зангезурда гегъенш я...
Сурарни лап мукъув гва.
Хайи хуьряй экъечIзава рухваяр...
Зунни гъакI я...
Эгер садра хъфейтIа,
Иви кIвахъиз шеда рикI.
Ана чIехи бубайрин руьгъ къекъвезва.
КичIе я заз
ГъвечIи хуьруьн чIехи сурар
Терс кIвачерик рамагрин
Акатна хъиз, дарбадагъ жез,
Тар-мар жез,
Михъиз квахъна,
РикIелайни алатиз.
Заз и уьмуьр чир хъана
Суфатрилай, чинрилай,
За кIелай къван ктабрай,
Гъуьрмет хвейи хъенрайни
Шегъеррайни хуьрерай.
Зи уьмуьр – им пуд цIар я зи баяддин
Куьтягъ тахъай лагъана...
И цларара руг авай къван рекъерин
Гелер ава къекъверагрин кIвачерин,
Жагъуриз кIанз алахъунрин,
Шадвилерин, хирерин!

... Килигзава зун инлай
Лацу-чулав йикъариз,
Куътягъ тахъай царариз.
Хкажзава бокал за
Эхиримжи йикъан зи
Эхиримжи манидин сагълугъдай.
За лугъузва: тади ква зак...
Магълубвили агалкъунрихъ тухуда.
Зи манини гафар зи
Хълагъдай югъ,
Акъваз, тади акатмир...

ДАИМЛУХДИН РАХУН

1

Зун цававай гъетерилай къакъан я,
Виридалай деринбур я гъуълер зи.
Гъина,
Ни бес халкънатIа зи эвел къил
Зи мидаим Ватан яз?
Гъинаг ятIа эвелимжи чешме зи?
Гъар са асир за зи ирс яз къачузва,
Гъар асирдиз руш я зун.
Ирид цавун аршни я зун, лугъузва,
Лап къадим тир къадимлухдин дегъне я,
Йифен йиф я,
Алатнавай йикъаринни
Алукъзамай къван йикъарин ирс я зун.
Мескен я зун акъулдиз инсандин,
Эхиримжи, чкIин тийир мескен я!
Гъуьндуър авай, къакъан тир!
Зи гъуцар я терезар:
Чилин мичIи чулаввал,
Ракъинин гур къативал,
Вили цавун миливал,
Терс гъуълерин къайивал,
ЦарцIар лацу живерин
Ва багъларин верцIивал.

Акьулбалугъ руьгъ я зун,
Дарискъал я заз хсуси экуьна;
Зун уьмуьр я, са къиметдив барабар
Ийида за са асирни легъзе са,
Ам легъзе я нурлувилин са гъетрен
Давам жедай виридалай экуь яз.
Чилин ачух муьгъуьббат
Ва фейжанрин атир яз
Зун дуьньядин дерейра
Пайда хъанвай са сир я.

2

Океанрин къаюм я зун, даях я,
Тамамвилин лувар я.
Фейи йикъа хквезмай
Йикъахъ галаз ийизвай,
Дяве я зун, акъажун!
Зун уьмуьрдин тIурфан я,
Гатфар я зун, хвешивал,
ЦIийи тумар цазва за, –
ЭкъечIда тум цайивал!
Чилин са пай йифева,
Ахварик ква инсанар.
Муькуь пата кузва рагъ
Нурар хъичиз тапана.
Зун – гургус я, зи душман –
МичIивал я
Вичин тур
Хци ийир экв туьхуьрун паталди!
Заз дакIан я, низ эгер
Хабар туштIа зун хъуникай.
Зун вахтунин рикIе кузва,
Килигзава вилералди асиррин,
Рехъ квадарайбур мад зи патав хкведа,
Зи деринвал къатIуда,
Завай къуват къачуда.
Зи асирар аквазва заз –
Са-сад къвазна жергеда,
Турунивни къелемдив женг чIугвазва! –

Ихтиярар патал вири инсанрин,
Наз-няметар патал экуь йикъарин!
Гагъ-гагъ инсан хъиз ава зун рекъевай,
Амма са вахт къведа – игит жеда зун,
Бабек жеда халкъ къарагъриз алакъай.
Шад хабар хъиз, за нубатдин асирдив
Вугузва цІай Лермонтован шиирдин,
Заз къурхуяр гузва мичІи къуватри –
Закай жезва Сталинград!
Чархачияр ава захъ
Гъар са чІавуз асирра.
Гъабуруз зи ван хъана
Виридалай виликни,
Абру зи ван агакъарна
Несилрив цІийи.
Къад лугъудай асирда зи чархачи –
Ленин я.

3

И кьил а кьил авачир
Гур манидин сес я зун.
Адан аваз – метроном я вахтарин.
Зун ракъинин аялвал я,
Экуьвал я вацранни,
Ахвар я зун,
Къаст я зун
Тарарин ва векъерин,
Гъам уьмуърдин цуькверин
Зун чуьл, даях, веси я,
Океан я дуьньядин,
Гагарин я рекъер атІай гъетерал,
Зун кьилди гъар са кас я,
ВацІун къадар-къисмет я,
Авахъзава а вацІ даим хурай зи.
За рекъелай шуткунзава ажални,
Чан алайди яшамиш хъуй,
Цуькверини хкажрай кьил,
Зун чил я!
Чил!

ЧИРЗАВАЙ... ЧУЪНУЪХЗАВАЙ...

Зи муаллимриз

Заз чирзавай куъне
Дуъм-дуъз рекъяй физ,
Гъида лугъуз ада зун зи мураддихъ.
Куъне чирна
Къевевайдаз куъмек гуз,
Абрун гъамар
Жуванбур хъиз гъисс ийиз.
Гарариз за далу янач, хур гана,
Чимелвилер къатІна вилик фена зун.
Гъукумдаррин вилик гардан кІирнач за.
Куъне чирна
Заз таб тийиз,
Жуван тІвар хуъз пакдаказ.
Куъне чирна
(Тек са заз ваъ!)

Гъахъ гъамиша гъалиб жеда лагъана,
Дуъзвал хуънуъх – гъуърмет галай кар я лугъуз,
Намус вири крарилай вине яз
Чна жаваб гузва лугъуз несилдин.
Куъне чирна...

Дикъетдивди квез яб гана кисна за,
Инанмиш яз куъ тербия тамамдиз
Къилиз акъуд ийиз завай жезвай хъиз...
... Гила къвечхел рекъелла зун акъвазна,
А рекъеркай аял чІавуз датІана
Ийидай за фикирар.
Куъне чирна:
Мураддихъ вач къетІи яз,
Ажуз жемир, манийвилер алуда!..
Амма балкІан гъалзавайда
Пияда
Къулухъ тада, кІусни саймиш тавуна,
ГъакІни машин гъалзавайда
БалкІандал
Алайдини къулухъ тада, вилик физ.

Куъне чирна заз...
Амма хъи гъа са чІавуз
Чуънуъх ийиз хъана закай:
Дуъньядин
Рекьер-хулер къекъвейбурни тик тир чІал,
Бязибуру и рекьера чпин вахт
Серф тавуна, лифтераваз йигиндиз
Хкаж жез-жез физвайдини чуънуъхна.
Куъне чирна заз,
И дуъньядин фу-къафун
Туъкъуълни я, ширинни я, ам чна
АвунватІа къазанмиш.
Куъне чирна заз...
Амма квевай хъанач закай чуънуъхиз,
Багъда эчІел цуъкверилай гзаф жедай чІал,
Намусни ягъ, метягъ-затІ хъиз, пулдихъ маса гудай чІал,
Вуж ятІани хъуъредай чІал айгъамдив...
Гъайиф, амма жезва икІни:
Цаву гайи савкъатар
Фура батмиш жезва чилин къайгъуйрин.

Туширни вуч жегъил зун!..
А вахт фидач рикІелай.
За хиялдай куън къужахда къазва зи.
Къе заз вири чизва, вири аян я...
Амма рикІ зи масад я –
Рагалай ам кІеви я,
Ам гагъ жив яз аквада –
Рагъ алахъай майдизни ам къвада гъа.
Сиреризни, гъакІни цІийи крариз
И дуъньяда сан авач...
Гъинай заз чир хъурай къван,
А йисара гъеле гъвечІи гададиз,
Малайикдиз гуж авур чІал иблисди,
Гъахъ негъна хъиз, таб майдандал алайди?!
Гъинай чир хъуй, са низ ятІа галтІам ягъиз
Жериди,
Са нел ятІа къамчи илиг жериди,

Теспачавал пар хъиз кІула жериди?!
Белки, куьне чуьнуьхнатІа крар и
Чун синагъун паталди
Чи уьмуьрдин
Декъикъайра четин тир?!
Белки, квез чизвайтІа,
Йисаралди жезвайди чи къуьд давам,
Шад берейрал рех алайди датІана...
ГъинвачтІани, куьне тагай тарсар чаз
Акуна квез лазим яз гун
Уьмуьрди.

КАТНАВАЙБУР

Саврухди къув ягъизвай, лацу живер алчудиз,
Кас авачир жигъирар цавуз физвай чкайра
Етим хъанвай къулара шехъзава руьхъ агъудив,
Фан ял ама туьхвенвай тІануррани акайра.

Турфанни циф къекъезва, хажалатар вилик кваз,
Умуддин са цІелхемни амачиз туш куькІвена.
Бейкефвални ажугъни аваз рикІе, гъарикІ яз
Физва юргъун инсанар жигъиррайтІуз туькІвена.

Яд яргъариз тухузва абур къекъвей рекъери,
Куьн гъинай я, гъиниз я? – хабар къадай кас авач.
Нагъвни, дертни гъам алай цІарцІар гузва вилери,
Далуьраллай гъамарихъ къадар авач, мас авач.

Палчухдайни живерай фенва гелер кІвачерин,
РикІе лугъуз тежедай къинелмишдин тІал ава.
Квез чизвач хъи есирар бахтсузвилини, дердерин,
Ватандин гъам зурба я ватандилай цІал алай.

ТухвайтІани гъиниз куьн рекъерини хулери,
Гъамаривни къурхуйрив ацІай рикІер датІана
Хквез жеда ватандихъ, жуван хайи чилерихъ,
Аниз хъфир рехъ-жигъир аватІани атІана...

Ана ама балкІанни, ана ама пурарни,
Анжах ажугъ къекъвезва алайди хъиз балкІандал.
Ватандивай хъайибур, къакъатайбур цаварни
Девирдин кур зигъиндиз хъфизва яд ватандай.

Къе йифиз вуч жедатІа? Пака кылел вуч къведа?
Ажуж хъанва инсанар мусибатдин къуталра.
Низ чидай къван – асирдин эхирда и гуж жада!
Хайи чилел къекъвезва чун кичІ аваз хиялра...

МичІи-хъипи пакама, чилни жезва чаради.
Гужуналди катзава яд чилин цІуз-вацІузни.
Эхирдал къван ганвайла хайи Ватан – багъади,
Вучиз ганач я уьмуьр, я физ жезвач сурузни?..

Фугъараяр акъвазай чка ясди къаз ава,
Абрун хъенар шехъзава накъвар, ван-сес галачиз.
КІвал квахъайдан гъавурда кІвал квахънавай кас ава,
РикІ куз гайи сабурни гайидай я алачиз.

Йикъар фида, атана рагъдан жада уьмуьрдин,
Куьтягъ жада лугъумир чи рикІе тІал сузайрин...
Ам чи тІал я шезвайди, азаб я чи шийирдин,
Мусибат туш яргъавай Фелестиндин балайрин...

Чан чандивай къакъудна, рикІихъай рикІ галудна,
Гуя дагъдин къаядин са пад хана алудна.
Чилеллай къван тІурфанри, мусибатри авара,
Аквар гъалда, Аллагъни чукурнава цаварай...

ШИИРАТДИЗ

Шиират! За вав имтигъан вахгузва.
Сад лугъудай сеферда хъиз, атана.
Яраб мус на жавабриз за хгузвай
Яб гудатІа, зи лазимвал къатІана?

Вуч кІеретІ я галайди ви ракІарихъ –
Жаванарни дуьнья акур итимар.

Зи шиирни хъуѳуѳ дагъдин рагариз
Хкаж жервал хъанва жеѳи лигимар.

Белки, зулун аватІа ам гарара,
АватІа ам нехишра зи йикъарин?
Белки, ятІа ам гатфариз дагълара
Цуѳк ахъаяй гъвергъвер хару суварин?

Мус вуна захъ яб акалда, шиират,
Хиве такъаз заз тажар, гъакІ тапана?
Белки, маса лугъуда заз гъакъикъат:
«Нин яхцІур йис ятІа, ам геж атана...»

Клевиди я ви кар-дуван. Шагъидар
Асирар я. Герек авач баянар.
Пушкин къена жегъилзамаз – чилин зар,
Лорка къена яхцІур йисни тахъана.

Зи уьмуърда гъайиди туш бахтуни,
Вердиш я зун зидвилерив вахтунин.
Хабар къазвач заз чидайдѳи хуралай,
Гузва анжах заз течидай суалар...

Вучиз чна редактордин япариз
Ферикъат хъун патал тапан кузва цІай?
Амма руьгъда звал алай къван тІаларин
ТІвар къун патал вахтуникай авач пай...

Шиират! Лагъ, мус зи нубат агакъда? –
Минет я, зи дуван ая клеветай.
И дуьньядал машгъурвилини суракъда
Авай касдин гелни квахъда чилелай.

Зун рекъева – хкаж жезва винелди.
Къегъал касди кукІуш муьтІуьгъ ийида.
Зи рикІе экв ава умуд-цІелхемдин,
Зазни жуван къакъан кукІуш жагъида.

Пехил жедач зун кар чидай нахайрал,
Тик пелел зун кьулухъ туна алатай,
Яхдиз фена машгьурвилин дагьаррай,
Шив гьатайла, гьалзавай лап агьадай.

Шиират! Зун, дагъдин кIукI хьиз, рехи я.
Акъваз, кьелем... Гаф алцифрай, гьял хьурай!
ХьайитIани кьисмет гьикъван пехъи яз,
Чун сад садал гьалтда, чраз чIал хура!

Азербайжан чIалай.

Нурмамед Мередов

ХАЙИ КЪУЛАН ЦАЙ

Зи вилер алкIанва кьула кузвай цIал.
За Зуьгьре гьетрекай куьрсарна пенжек.
Кьекъвей кван рекьерин аваз рикIе тIал,
Алатай йикъариз гьахьна зун яз тек.

Заз гзаф шейэрин чир хьанва метлеб.
Ашкъидин кана цIа. Гила кьанва зун.
Дустарин кьуьнерин мягкемвал, мешреб
Чир хьана, тIурфанри кьалурдайла зур...

Кузва цIай, кузва цIай зи хайи кIвалин!
Вацра зи кьилелай ийизва сирнав.
РикI юмшагъ жезва зи, гьиссерин ифин
Гьатзава ивида, хьана цIай-ялав.

Кузва цIай, кузва цIай зи хайи кьула,
Маяк хьиз – гимийриз тIурфанра авай!
Заз хайи кьулан цIай акьван я ала –
Хъвазва за ам, нур хьиз, кIвахъзавай цавай!

Хтанва ви патав: хьанва зун юргъун,
Хайи кьул, ял ядай ихтияр це заз.

Гъайиф хъи, вахт авач...
Вилив хуъзва зун
Рекъери яргъал тир – яргъаз, мад яргъаз!

Кузва къул зи кІвалин, ярар хъиз яргъал!
Ал-яру рагъданри ийизва зун шад!
Фена зун. Янач ял.
Агъ, рекъер – зи тІал!
Агъ, рекъер – зи къисмет!
Рекъер – зи макъсад!

АШУКЪ КЕРЕМ

Ашукъ Керем, агъ са макъам!
Цифедава зи рикІ, зи чан.
Гъахънава зи кІарабра гъам,
Пехъи гар хъиз машрикъ патан...

Шумуд мани...
Шумуд аваз...
Ашукъ, ви саз яни инсан?
Жаваб гана Хидира¹ заз:
«Инсандилай саз я къакъан».

Ашукъ Керем, агъ са макъам!
Чи рикІерай къуй квахърай руг!
Са фикирди – «уъмуър – макъам» –
Чи бейнида тавурай муг.

Чехи дуънья хъанва верем.
Ам юхсул я, рехи яз къил...
Авазралди, Ашукъ Керем,
Къутармишда чна и чил!

¹ *Хидир* – къисайрик квай ариф, пак кас.

ЗИ ГЕНГ ВАТАН

Бубайрин Ватан...
Зи чил – генг, масан...
Вахтунилайни яргъи я зи чуъл!
... Зун мадни рекъиз физва, диде-чан.
Кутазва на зи йллухдик накъв-чил.

Запаб хъиз хура твазва на ам зи...
Яргъа, лап яргъа гъалда за уьмуър.
Ашукъ жеда зун гуьзелдал назик.
Дарих хъайила, кхъида шиир.

Са карда магълуб хъайитӀа эгер,
Маса кӀвалахда ажудач за жув.
На зун магълуб жез ханвани мегер?
Ваъ, на ханва зун гун паталди лув!

Алукъда са вахт, шадвилай чӀехи
Зи руьгъдиз лув гуз кӀан жеда яргъаз –
Маса чилерал, гъетерал экуь,
Фикирда даим хайи чил аваз.

Амма фейила зун рекъин са пай,
Къурада зи сес, бес жедач гъава...
Дидеди вугай накъв аваз гъапа,
Хгуда за лув Ватандиз цавай!..

* * *

Камаллу СтӀал Сулейманаз

Яб це, чил!
Шумуд йис фена бада, за
Гъиле къун тавуна къилав квай дергес,
Гъисс тийиз атирар векъерин таза,
Ван тежез къушарин ва къавахрин сес.

Аламач зи рикӀел цанвай чилин ранг,
Аламач капал зи адан мили ял.

Гъавилий зи кълел, белки, къвазва жанг,
Гъавилий сух жезва зи фикирриз тІал.

Накъвадин хура хъиз, лежбердин иви
Зи рикІе, дамарра ргазвачни бес?
Ингье къе хтана шегърдай, за ви
Жигеррай, хайи чил, чІугвазва нефес.

Накъвари къунва зи туьд, тийиз инсаф,
Гуя зи кузва хур, гуя гъамиша
АкІана амукьда туьтІуьхда са гаф
Элкъвенвай чилихъ зи: «Багъишламиша!»

* * *

...Вал хъанва хер.
Агъузмир къил!
Ваз течиз туш, гуьзетзава хзанди вун.
Белки, ахкваз кІанзава ваз
Лацу къугъар вили вирел,
Эхиримжи сефер шаддиз
Гъейран хъжез гуьзелвилел?
Ваъ, рекъимир... Минет туш им – амма чир хъухъ,
Ваз ихтияр авач уьмуьр такІан жедай!
...Дуст кас, ви рикІ тІарзавани?
КичІе жемир – алатда тІал.
Фад гадар а дарманар на,
ЭкъечІ экуь дуьньядиз вун!
Са касдизни таниш тушир,
Гъатга жуван дустунизни –
Хатадайни лугъуз тахъуй: икрагъ хъанва уьмуьрдикай!
Къуьзуь хъуй вун, жегъил хъуй вун,
Амма, чир хъухъ, ава къанун:
Къуй тІар хъурай ви къил, ви рикІ, амма... амма –
Ваз ихтияр авач уьмуьр такІан жедай!
...Заз ван хъана – ваз хъанва дерт,
Ви гъалдикай хабар я заз.
Элкъуьгъ къулухъ, гадар еб-цІил.
Де им гъихътин кІвалах хъурай,
Жува жув куьрс авун, кІвалер кана лугъуз?

Чна чІагай цІийи кІвалер эхцигда ваз.
Ваз ихтияр авач уьмуьр такІан жедай!
...Руг хьиз куьгъне цларилай,
За чинилай дертлу цавун
Чукурда циф, булутрин цІиргъ,
Чими капув ифирда рагъ,
Адан са кІус къачуда за,
Аби цавал атІуда за:
Буьркъуьди хъуй,
Къуй лалди хъуй,
Къуй набуд хъуй техъжер дири,
Гъихътинди вун хъайитІани,
Къуй лап накъ на кучудна ви авай са хва,
Къуй вун мягътел жез амукърай
Дидедин сур къурунал фад,
Дустарини вун маса гуз хъайитІани,
Жува жуваз къаст ийиз вун фейитІани –
Ваз ихтияр авач уьмуьр такІан жедай!
Нин умудар атІанватІа уьмуьрдикай,
Эхиримжи сефер цавуз кихлигайла,
Къуй куькІуьрай адан кьилел, цІайлапан хьиз:
«ВАЗ ИХТИЯР АВАЧ УЬМУЬР ТАКІАН ЖЕДАЙ!»

Туьркмен чІалай.

Нодар Думбадзе

ХАЗАРУЛА

Зи рикІеллама, сифте яз зун тарцихъ галаз зи
цІукъуд йис тирла рахана. Зи бадедин хьиз, тарцин
яшарни пудкъад йисалай алатнавай. Тар ичинди,
тІварни адан Хазарула тир.

Виликра бадеди гъар хъуьтІуьз Хазаруладин ичер
Тифлисдиз гъидай. Ам пакаман сад лагъай поездда
аваз шегъердиз къведай ва вокзалдилай, чинив яр
къекъифна, цуькверин кІунчІ хьиз, хуьруьн верцІи
ниэр галаз, чи кІвализ къведай. Зун ада къужах-

ламишдай ва кIевиз хурув агуддай, ахпа зи месик къайи, гъуд къван авай, са акъван вили къан тийидай хътин ич вегъидай ва лугъудай:

– Яхъ кван, чан бала, им чи гъаятдавай Хазаруладин савкъват я. Ам миxъиз биришри къуна агаж хъанватIани, адан ичинилай ширин нямет авач. Неъ, чан зи къизил, къуй ви вири дердер-къамар захъ галаз суруз фий...

Ичер рикIивайни тIеамлубур тир.

Дяве къарагъай чIавуз зун хуъруъз бадедин патав хъфенай ва ина зун Хазаруладихъ галаз таниш хъанай. Ам чехир хуъзвай чилин кIвалин – маранидин къилелай хкаж хъанвай, – атир чукIуриз, инлай-анлай куквари тIуънваз ва къуру хъанваз, амма гъеле такабурлуди, иерди, къуватлуди яз амаз, гегъеншдиз вичин хилер къуд патахъ ахъайнаваз. Адан хилерикай гъвечIи ва чIехи кавчаяр, гъешер ва гичинар куърсарнавай, амма, гъайиф хъи, заз чир хъайивал, чи Хазарулади цуък хъийизмачир ва емишар гъизмачир.

Садра яхцIурни къвед лагъай йисан фад алукъай гатфариз бадеди зун экв ахъа жез-тежез ахварай авудна. Адан гъиле, уьлгуьч хъиз, хци, нур гузвай нажах авай.

– Вахъ вуч хъанва, я баде, – къасухдай шел-хвалдай амаларна за, – ваз зун рекъиз кIанзавани?

Зун яргъандик чуънуьх хъана.

– Гъун кван садра, кIамашвилер мийир, ламран хва! – рикIивай гъарайна бадеди. – Вун яб къуна чарпайдилай ял тавунмаз, къарагъ! Къарагъна, къилевай са кар-кеспи ая...

– Икъван фад ваз вуч кIвалахар авайди я?! – хъел атанвай заз. – Ви рикIик вуч ква?

– Къуй итимдин гъил вуч ятIа чир хъурай, тахъай-тIа адаз зун са къяйни аквазвач, – атIугъна, мурмурзавай бадеди.

– Вун никай рахазва, я баде?

– Эгъ, хаму шаркIунтI! На ви зарафатар закай мийир, ван къвезвани ваз?

– Къарагъзава зун, баде чан, къарагъзава. Анжах ихтилат никай физвайди ятІа, зун гъавурда тур, – жаваб гана за ва парталар алукиз эгечІна.

– Никай, никай – Хазаруладикай! Я ягъ, я намус амач а кубутдихъ. Ихътин хаинвал низ ван хъайиди я, вични ихътин каш гъатнавай береда?!

– А-ан...вун тарцикай я ман рахазвайди? – Мягъ-тел хъайивилэй зи мез заз са гужа-гуж табий жезвай.

– Тарцикай я, тарцикай!

– Ичин тарцикай?! – Зун гъеле жуван япарихъ агъазвачир.

– Ичер тегъизвайдакай ичин тар жедани?

– Де хъсан я, ваз завай вуч кІанзава? АтІана кІан-завани?

– ИкІ садлагъана атІун куъз я къван? Сифтедай а кІамашдихъ са мискъал къванни акъул аматІа, тІимил къван кичІерар кутан, кичІе тахъайтІа, атІана тада. Адахъ галаз къугъунар авун куъз я?

Хазаруладиз гъикІ кичІерар гудатІа, бадеди зун гъавурда туна, нажах зи къиливай эцигна, ам ракІа-рихъди фена.

– Ада заз яб гуда лагъана фикирзавани вуна? – цІузаррикай хъуьрена зун.

– Эгер адахъ акъулдин са мискъал къванни аматІа, – лагъана бадеди, – яб гуда.

– Бес вун гъиниз я? – жузуна за.

– Ваъ, куън къвед къилди рахана кІанда. Вунни Хазарула, – хълагъна бадеди ракІарай заз, вич зи вилерикай хкатна.

Зун къарагъна. Къуьнел нажахни алаз чехирдин кІвалел – маранидал хкаж хъана ва чин чиниз ягъна зун Хазаруладин къаншарда акъвазна. Мижедив ацІанвай адан тІурар гъа гила-мад хъиткъин жез гъазур тир. «Яраб, – фикирни за, – рикІивайни тарциз инсандин ван къевезва жал?» Зи сивикай хъвер фена.

Ахпа за нажах чуькъвена, вири къуваталди тар-цин тандал хкажна къуна.

– Ягъдани, ягъдачни? – ван жедайвал хабар къуна за. – АтІудани, атІудачни?..

Эхирни яргалда фикирар авурдалай гуьгъуьниз за гьил эяна ва акI кIевиз рахаз эгечIна хьи, зи ван неинки са Хазаруладиз, гьакIни чехир аваз чилик квай кIевефридин – еке гетIедин сивел эцигнавай къванцизни атана.

– Квахьна фий, – лагьана за – са йисуз акъваз хьийида. Эгер гьа чIавузни емишар тагъайтIа, ахпа за идаз ийидайди ийида. Дувулрилай атIана гадарда!

Куьрелди, бадеди ая лагъай кар за галай-галайвал кьилиз акъудна. Хазарулади вуч авуна? Ам са карни тахьанвайди хьиз, са къайгъуни авачиз акъвазнавай, ада зи гафар япалай авунвай, анжах вири чандалди ада экъечIзавай ракъинин нурава вичиз чим акъудиз кIанз хилер цавухъди чIугвазвай.

Зун мад хъуьрез гъазур тир, гила бадедал ваъ, анжах жувал. Тарцин кIаник гадарнавай кIанчIуна гьалчна нажах акIурна, зун элкъвена кIвализ хтана.

– Гъун, гьикI хъана? – хабар кьуна бадеди.

– «ГьикI хъана»... Ажалдин фул ядайвал кичIерар гана. Акъвазачни ам зурзазвайвал? Язух! – жаваб гана за, баде Хазаруладиз килигуниз мажбур авуналди.

Инал зун ван ацалтна хъуьрена – Хазарула рикIивайни вири чандалди зурзазвай!..

Рагъ экъечIдай патан гар къарагънавай.

Дагълариз тади квай камаралди гатфар хкаж жезвай. Губазауздин тамукай килигна хьиз, гатфар, шеври руш хьиз, къецIил кIвачеривди чи гъаятдизни атана; булушкадин этег хкажна, ам таза къацу векъелайтIуз фена ва виридан кьил элкъуьрна – мал-къарадин, къушарин, векъер-къаларин. Уьмуьр, булах хьиз, ргаз эгечIна.

Гьа икI бадеди мад сеферда зун экв ахъа жедайла ахварай авудна ва Хазарула къалурна:

– Килиг, бала чан!

Хазарула экуь-яру гинибашар алаз зурбадаказ акъвазнавай, адан парталрин хуру, зегьметар чIугуна юргъун хьанвай къарийри чпин хуруяр ахъайдайвал, ачух тир, вични хъуьрез акъвазнавай ва амалдарвилелди чи патахъди килигзавай.

– Гъун, за ваз вуч лагъанай! – вичин гъалибвал гъисснавай бадеди.

– Вуна зун дели авун къетІнаваз тахъуй? – хабар къуна за бадедивай, мез галкІиз-галкІиз.

Цуьк ахъайна Хазарулади, вични гъихътин цуьк!.. Къуд патахъай къвез адал чІижер ацукъзавай, кулар-кулар хъана! Хилерал тІурари емишар къунвай – гъикъван алатІа гъисабиз жедайвал тушир! Ахпа абур, дигмиш жез, ацІузвай, ири жезвай, чебни гъикІ! Хазарулади сагъ са йисан къене бес жедай къван ичер гана – чазни, чи къуншийризни, – абурукай зурар ийидайбуру зурар авуна, чигдиз недайбуру чигдиз тІуьна, мурабаярни жемер ийидайбуру чпиз кІандайвал авуна. Хазаруладин ичер саралай ийидай къван маларин рикІни ягъна жеди. Зи рикІеллама, за гъар юкъуз Теофан Дугладзедин кализ кІукІ алаз ацІурнавай зимбил ичер тухудай.

– Бесрай, яда, зи кал секиндиз тур! – хъел атанай садра Теофаназ, за адан калин къайгъу чІугвазвай саягъ акурла. – Мукъвара ада некІедин чкадал ичерин компот гун мумкин я!

– На вуч авуна, я Хазарула? Вири хуъруьн къил икІ элкъуьриз валай гъикІ алакъна? – хабар къуна за тарцивай къуьд алуькдаь йикъара, яргъи лашуналди лап кукІва амай эхиримжи, кихери кІуфар ягънавай ич ахвуддайла.

– Емишдин тар яз хъайила, вични ичинди, анжах гъа гъакІ авуна кІанда! – жаваб ганай Хазарулади, вичин къуьзуь жалгъайрив жикъ-жикъ ийиз туналди.

И йис яргъалди чи рикІел аламукъна: Хазарулади мад емишар хганач. Гъикъван за адак кичІерар кутунатІани, къурхуяр ганатІани, минетар авунатІани, чІалал атанач! Хазаруладин хазарулавилай къур акъатна.

Къве йис алатна, чна кІевридай чехир къачузвайла, баде сифте цавуз, ахпани Хазаруладиз килигна ва, къил галталииз-галтадиз, заз, са патан касдиз хъиз, лагъана:

– Къе жив къвада, чун, лагъайтІа, кІарасар авачиз амукънава. – Адан ванце са гъихътин ятІани наразивал авай. – Чун михъиз мекъила чІагида. Хазарула атІана кІанда.

– Са йисуз акъваз хъийин, баде чан, ахпа атІуда, – минет авуна за. – Къала кван за адаз садра мад кичІерар хгун...

– Вун гъавурда гъат, я бала, им адан эхир я. Зак, къуъзуъ къаридик, са куънивайни кичІе кутаз тежез-майвал, гъадакни кичІ кутаз хъжезмайди туш.

– Ваъ, – лагъана за, – завай жедач, завай ам атІуз жедач!

– ГъикІ жедач! – цІай къуна бадеди. – Аквар гъалда, ваз зун рахунни кицІ элуъкъун са гафар я!

Зун кІевиз акъвазиз алахъна:

– Ваъ, баде! Ваъ... Ам атІуз зи гъил къведач.

– Вучиз? – Мягътел хъана баде.

– Я-а-а дишегъли, ам вун туширни заз лагъайди: бес тарциз вири ван жезва?!

– Хъана, хъана, чан бала, бес я. Къуъзуъ къилияй сивел текъведай гаф жедани? Вунани япар куърсна гъа, чІалахъ хъана зи. Инсандиз инсандин ван текъ-везвайла – тарциз къведани? Килиг, фронтда инсанри чпи чеб рекъизва. За а чІавуз зарафатнай, чан хтул, вун зи гафари хъ агъада лагъана за гъич фикирни авуначир.

– Ваъ, – гъавалат хъанвай зун, – завай жедач! Заз чиз, тарциз неинки ван къвезва, адаз акванни ийизва. Тамаш, ада чаз гъикІ далу гузватІа.

– Дегъ, дегъ!.. Заз ван жезвайбур вуч гафар я, зун биши хъанвайтІа хъсан тир хъи! – къил галта-диз-галтадиз рахана баде, шелар-хвалар авуна ва лап рикІивай капашдив вичин хъвехъ кутуна ягъна. – Э-э, вавай ни хабар къазвайди я. За ви, кІамашдин, мефтІер чІурни авуна, ви дуванни за аквада. Гъей, я къуншияр! Я жемятар, инал ша, инал ша! И дили хъанвай гада вирида санал зунжурда тур! Гуж хъана заз, ам яргъалди яшамиш хъжедач! – Гила бадеди куъмекдиз ша лугъуз вири хуъруъз эверзавай.

– Гъей, Каландадзедин хендеда! Ваз а гададивай вуч кІанзава? Вуч патал на адан руьгъ Худадив вахгуз тади къачузва? – бадедин шел-хвалдиз жугъунрин арадавай рекъайтІуз са гъиниз ятІани физвай Анания Салуквадзеди жаваб гана, ада кьил чи гъаят галайвал вегъена.

– ГъикІ вуч кІанзава, батоно¹ Анания! Де жува лагъ, къве йис вилик за зи хайи хтулдив емишар тегъизмай и Хазаруладик кичІеяр кутаз тунай. Гила за адаз тар атІутІ лугъузва, минетарзава. Идаз, лагъайтІа, атІуз кІанзавач. Чидани, вучиз ятІа? Бес, лугъуда, тарциз вири аквазва, вири ван къвезва... Хибри ихтилатар ийизва! – рикІивай лагъана бадеди ва мугъмандив яру, михъи «Одеса»² чехирдив ацІанвай истикІан вугана.

– Пакам хийирар ва Аллагъ ваз куьмек хъуй, кал-батано³ Дареджан, – бадедиз салам-дуъадин гафар лагъана, Анания Салуквадзеди ахътин иштагъдалди чехир хъвана хъи, зи сивиз цІаран яд атанай, налу-гъуди зун жув чехирдив ацІанвай ахъа чІуридин⁴ патав акъвазнавачир.

– Аквазва... ва ван къвезва? – хабар хкъуна Ананияди, вичин яру тав квай спелрилай гъил чІугуна хъиз.

– Неинки аквазва ва ван къвезва, азиз Анания! И неречІ акъван кими хъанва хъи, зун алакъарзава: бес тар рахунни ийизва! – шикаятна бадеди. – Амма ина гададин тахсир авач. Адан мефтІер чІурайди зун я, тарагъаждин епина кьилни за тун лазим я!

– Пакам кьилияй гадади ви чехирдин тІеам акун-ваз тахъуй? – жузуна Анания Салуквадзеди.

– Са-къве истикІан хъвайиди хъиз я, – жаваб гана бадеди, адан вилик садлагъана мад умудди нур хгана.

¹ *Батоно* – гуржийри, яшдиз чІеги итимдихъ галаз рахадайла, гъурметдин лишан яз лугъудай гаф.

² «*Одеса*» – ципицІрин са сорт.

³ *Калбатано* – гуржийри, дишегълидихъ галаз рахадайла, гъурметдин лишан яз лугъудай гаф.

⁴ *ЧІури* – чехир хуьн патал чилик кутадай еке гичин, зурба гетІе.

– АкІ ятІа заз са истикІан цун хъия, калбатано Дареджан, – сивикай хъуърена Анания, – ахпа за тирвал лугъуда, гада ни дили авунватІа – вуна ва я чехирди.

Бадеди истикІан ацІурна, ам Ананияди са хупІ жедайвал вичин кІалхандиз алабарна.

– За къатІузвайвал, калбатано Дареджан, – са къадар кисна акъвазайдалай гуьгъуьниз рахаз эгечІна Анания, – куьне къведани гада дили авунва – вунани, чехирдини. Амма за эхиримжи, къилин, къарар акъудун патал са истикІан хцуз. Бадеди адаз чехир цана, амма адаз ахътин вилералди килигна хъи, за адан чкадал чехирдик гъатта пІузни хкІан тийиз алахъдай. ЯтІани Ананияди са къайгъуни авачиз пуд лагъай истикІанни ичІи авуна. И сеферда ада вичин къарар акъудна.

– Гила заз чир хъана, вучиз гада кими хъанватІа, – ада тупІув чехир къалурна. – Вуна тестикъарзава ман, – гила ам захъ галаз рахазвай, – тарциз вири аквазва лагъана, гъакІ тушни?..

– Эхъ! – лагъана за.

– Къванцизни вири аквазвани?

– Эхъ, къванцизни.

– ВацІузни?

– ВацІузни...

Ада заз нуьсретар гана, алхишар авуна ва бадедихъ элкъвена:

– Ваз чидани, калбатано Дареджан, вири крар лап кефина ава! Лугъун хъи, вун тар я... Лап гъа и ичин тар, Хазарула... И ви гадади лагълагъзавайвал, ваз акванни ийиз, ванни къвез хъайитІа, мегер ваз къуьнел нажах алаз къекъвезвай и зун хътин мутІрукІ – лежбер итим аквадачани къван? Вун атІузва. Ваз вири аквазва ва чизва, амма катиз жезвач! Инал дили тахъана нивай акъвазиз жеда? – суална Ананнияди ва ичІи истикІан бадедал яргъи авуна, амма баде вучиз ятІани чашмиш хъана. – Цуз, дишегъли! – гъарайна Анания Салукваздеди. – За ваз хълагъна кІанзавай къилин гафар гъеле вилик кума.

Бадеди адан истикІан ацІурна.

– Вун, гада, шегьердинди ятІани, – элкъвена Ана-
ния захъ, – вуна чи лежбервилин илимар чирдай вах-
тар алукунава. Лежберди пуд шей хуьдач: кІатІанвай,
яни дана-кІел хан тийизмай мал-хеб, емишар тегъиз-
май тар ва аялар тахазвай... – инал Ананиядик къа-
лабулук акатна ва ам бадедиз килигиз акъваз хъана.

– Заз вилер экъисмир, Анания, – хъуьрена баде.
– Лагъ, хълагъ жуван гафар, регъуь жемир. Заз хва
авачиртІа, заз хтул гынай къведай?

– Вун гъахъ я... Ва аялар тахазвай паб... Ви баде
Дареджанахъ ирид аял авай. ГъакІ я...

– Ваз завай вуч кІанзава, Анания халу? – хабар
къуна за.

– Вуна тар вучиз атІузвач? – жаваб яз жузун хъу-
вуна ада.

– Заз адан язух къвезва.

– АкІ ятІа, гада, ваз тар гъайиф я ман? Ви таяри
фронтда гъиле гранатар аваз танкарин кІаник хка-
дарзава, вуна, лагъайтІа...

– Агъ, чи язух уьлкве, ихътин, неречІар авай ада
Гитлер гъикІ алабар авурай!

– Гъей, акІ лугъумир, калбатано Дареджан! – сад-
лагъана хъел атана Ананиядиз.

– ГъикІ лугъудач! Талгъана гъикІ тан, азизди! Ида,
герек хъайила, я верчни, я кІелни тукІвадайди туш.
Ингъе сакІани тарни атІузвач: адаз язух къвезва. Гъа-
далайни артух лугъун: шаз ваъ, вилик квай ЦІийи
йисуз адаз вак тукІваз кІан хъана – вак цІинин йисуз
са гуж баладалди Интабуетида къуна.

– Ида дуьз лугъузвани, гада? – жузуна Ананияди.

– Дуьз лугъузва, Анания халу. Вуна заз анжах
насигъатар гумир, за гъикІ хъайитІани Хазарула атІу-
дайди туш, – малумарна за.

– Язух къвезва ман ваз?

– Къведачни бес?

– ЯтІа, жегъеннема! Къала заз са истикІан хцуз,
калбатано Дареджан, пака ви Хазарула экв жез-тежез

чилел ярх жеда. За жува атІуда пака, кѣе заз вахт авач.

Бадеди адаз чехир цана. Ада хъвана.

– Калбатано Дареджан, ваз хъвайидахъ галаз саралай ийидай затІ-матІ жагъидачни? – амай гафарикай са акъван хкис тежедайвал хабар кьуна Ананияди.

– Недайдан чкадал хак кІандачни ваз, батано Анания? – амалдарвилелди лагъана бадеди.

Анания, са гафни лугъун тахъвуна, гъаятдай экъечІна ва явашдиз рекъяй винелди хкаж хъана.

– Гъей, батано Анания, вун гъинихъ алатна? – гъарайна бадеди. – Ваз кьил агъадалди физ кІанзавайди туширни?

– Эхъ, захъ агъада ийидай крар авайди тир, калбатано Дареджан, – хиве кьуна Ананияди. – Амма чи седридин ципицІри цуьк авун патал исятда зун герек жедайвал авач...

Ада гъил эяна.

– АкІ ятІа, батано Анания, – заз, къаридиз, са гъуърмет ая, вун Шакроиадин жугъундихъ агалта, – тІалабна бадеди. – Зи жугъундик гъал кумайди туш.

Анания рекъин муькуь патаз элячІна ва Шакроиа Микаберидзедин жугъундикай куьрс хъана. Ада сакъве кам виликди вегъена, амма садлагъана элкъвена килигна.

– Гъей, яда – эверна ада заз. – Буна ви Хазаруладиз аквазва лугъузва ман? Эгъ, ви... Ина Хазарула анихъ амуькьрай, – кьиркьирна хъуьрена ам, – ина заз жувазни са затІни аквазмач...

Ам, галтад жез-жез, жугъундин патавайтІуз фена.

Виридикайни са зун гъахъ тир. Сиве мез авачир кьецІил тарциз вири аквазвай ва вири ван къевезвай. Йифен кьуларалди Хазарулади фикир-фагъум авунай. Йифен кьулариз ада вичин рикІ чуйкъвена кьуна ва дувулар кІватІна... Адан дувулри кьунвай кІевври – чехир авай еке гетІе къах хъана амуькна. Хазарулади и кар гъиссна, дувулар амайдалайни кІевиз чуйкъвена... Чепедин къвалар къенез фенатІани,

гетГе сагъ яз амукъна. Хазарулади дувулар мад чукъвна, къвалай фер фейи гетГе къве пад хъана. Адай темпелдаказ яру миже авахъна ва абуру Хазаруладин дувулар дигана. Тарцин чандайтЅуз зурба зурзунар фена... Амма са къадар вахтунилай и зурзунар лугъуз тежедай хътин юмшагъ ва ширин гъалдиз элкъвена. Ажал япаллай ва къаних хъанвай тар гетГедик ккІа-най, ва яру миже сел хъиз адан дувулрайтЅуз фена. Тарци саки пудкъанин цЅуд йисан къене вичин дувулра чукънуъх хъанвай и яру алапат акъваз тавуна хъвана; и вири йисара тарци, мижедикай са хабарни авачиз, ам уьмуър гудай, жанлу дувулрин къужахда хуъз хъанай... Пагъ, ам гъикІ ажебдиз тарци хвенай-тІа!.. Хъиткъердай яру миже куътягъ тежедай булах хъиз авахъзавай... Хазарулади гетГе мад кІевиз чукъвезвай ва и ажайиб миже туъкъуънзавай. Алапатдин шадвал кутадай зурз гъатнавай адан чанда чимивални хвешивал артух жезвай. Дуъньядал алай къван вири рикІелай фена, тарци мад ва мад хъвазвай... Эхирни ам пиян хъана, ва дуънья ми хъиз экуъ хъана!

Хъанвайди алапат тир! ГетГе ми хъиз ичІи хъанай, Хазарулади эхиримжи стІал хъун хъувуна, ва садлагъана адаз инсандин сирни алапатдин мижедин суъгъуър чир хъана... Ваъ, гила тар мягтел жезвачир – я гъиле бадияр авай инсанар, сада сад къужахламишиз, теменар гуз, шехъиз акунал, я абур, сад сада хъ галтугиз ккІиз-чухваз, хъуърез, гъили-гъилер къуна манияр лугъуз ва Хазаруладал элкъвез чархар ягъиз акунал, я гетГе чукъхуъз ва ада и берекатлу миже цуз акунал. Вири, вири крарин гъавурда акъунай Хазарула, гила адаз вичиз манияр лугъуз, къужахламишиз, теменар гуз ва шехъиз, эвериз, къуълериз кІанзавай... Амма икъван крар ада гъикІ авурай? Язух Хазаруладакай инсан хъанвачир, ам тар яз амай. Ада вичелай алакьдай къван вири авуна, – экв жедалди Хазарула галтад хъана ва ада ван къачунвай... Пакамахъ... Пакамахъ адаз вичин къвал ягъай биши ван атана. Амма ада тІал гъиссначир; ваъ, адаз

тIар хъаначир ва гъавиляй ада и ягъун дикъет тагана тунай... Ахпа муькуь къвалахъай ада вич гъа сифтегъан саягъда ягъайди гъиссна, амма гъадазни тарци са жавабни ганач... Ягъунар къалин хъанай – абур са сятдилазни артух вахтунда давам хъана. Эхирни ада гъиссна хъи, са къуватди ам чапла патахъай эрчIи патахъ чил галайвал алгъурзава. И къуват къвезкъвез гзаф жезвай, яргъал чIугур, чIун галай ва хцидаказ чакъракъардай ванер акъатзавай... Сифтедай ам темпелдаказ алгъана, ахпа садлагъана къуватар амачиз чилел ярх хъана. Гилад аз анжах вичин махсус гъилеринни къуьнерин чакъракърин ван къвезвай, адан жалгъаярни кIарабар къатI-къатI жезвай... ЯтIани ада са гъвечIи тIал хъайитIани гъиссзавачир, ада гъакI вилер акъална, ам ширин, вични гъикъван ширин ва дерин ахвариз фена...

– Къарагъ, къарагъ, чан бала! – ахварай авудна зун бадеди. – Ананияди пакамахъ Хазарула атIана. Ма, нажах къачуна, хилер атIутI, тан хилерикай азад ая! – лагъана, баде цIун кIвализ фена.

Баде гъиссери алцурначир: йифиз жив къванай. Вири хуьр акъван иердиз аквазвай хъи, налугъуди ам дуьгуьр алай свас я. Анжах чи гъаят яс авайди хъиз аквазвай: чехирдин кIвалел Хазарула ярх хъанвай, зурба, лепеш хъанвай, хилер ханвай Хазарула. Кефияр чIур хъанвай зун чехирдин кIвалел хкаж хъана ва хилер атIуз эгечIдалди тарцин тандал ацукъна. Ацукъна, инихъ-анихъ килигна ва къах хъана: ичин тарцин хирер хъайи чкайрай, хъиткъин хъанвай дамаррай ивидин ранг алай миже авахъзавай.

– Баде! – эверна за.

– Вуч хъана? – кIваляй къецихъ къил акъудна хабар къуна бадеди.

– Са декъикъада инал ша кван.

– Ана вуч хъанва?

– Ша, аквада ваз.

– Им вуч я? – мягътел яз хабар къуна ада.

– Тарцин иви я жеди, – жаваб гана за зурзун квай ванцелди.

– Жедай кар туш. Исятда январь я, вири тарар ксанва, абурун мижеяр анжах февралдиз юаз эгечІда, – лагъана бадеди.

Ада яру мижедик тІуб кягъна, ни чІугуна ва сад-лагъана кичІе хъанваз заз килигна.

– ГетІе ахъая кван! – буйругъна ада.

Гъасятда за чилевай гетІедин сивеллай къван алудна, ва зани бадеди адан гегъенш къенез вил ве-гъена. ГетІе ичІи тир!..

– Я аламатар-керематар!.. Я чи виридан диде, гъагъикъатдин гуызгуй... Пак Майрам, чаз, язухриз, регъим ая, чун дили ийимир! – дуъаярна бадеди. Адан ван зурзазвай.

Гъилер цавуз хкажна, ам явашдиз метІерал акъ-ваз хъана.

Къаю къуна, чанда фул гъатай Хазарулади вилер ахъайна. Вич вердиш тушир жуъреда акъвазнавай адаз дуънья къилинбацар хъанвай хъиз аквазвай. Тар мягътел хъанвай. Сифтедай ада тахсир яру мижедик кутуна. Амма ахпа адаз, нажахдал гъалч хъана, чин атІугъна ацукънавай гада акуна, са тІимил а патахъ хъиз ахъа гетІедин патав лацу живедал гъилер цавуз хкажна метІерал акъвазнавай чІулав парталар алай къари акуна – гъам акунни тар гъавурда акъуна: инал къенвайди ам вич я, тар я, Хазарула я. Ада вилер акъална.

Даим яз акъална.

Джорже Катич

ТАПАРХЪАН ПЁТР

Чи рикIел яргъалди са гуърчег ва чIехи хуър аламукъда. Адан гъаркьюъ куъчеяр къацу тараралди бетмиш хъанва. Абурун арайра хуъруьн гъвечи рушари жуъреба-жуъре рангарин цуъквер цанва. Хуър екеди тир, ана пуд духан авай, анизни гъамиша сувариз хъиз шад инсанар къведай.

Тебиатди ва инсандин гъилери яратмишнавай савкъват хътин хуър чна гъикI хъайитIани рикIелай ракъурун мумкин тир, эгер ана алапатдин, адетдинди тушир са кас авачиртIа. А касдин лап хъсан къилих таб авун тир. Аданди куъне гагъ-гагъ ишлемишзавай таб хътинди тушир; ахътинди адетдин таб я лугъуз жедач. Ам дуьньяда авай вири тапаррилай машгъур таб тир. Амма гъар хуъре ва шегъерда авай адетдин тапархъанрикай рахун гъич гережни авач. Абур вири чи тапархъандин анжах шакIуртар яз гъисабиз жедай. Амма и касдин тапарар зурбабур тир, адан патав вири уьлквейрай инсанар къведай; яргъал хуърерайни шегъеррай къведай; гзафни-гзаф девлетлу ксар къведай, вучиз лагъайтIа абуруз чпин регъят уьмуър тухун патал харжар-харабатар ийидай вири мумкинвилер авай.

Гъавилай куьн мягътелни жемир, девлетлуйриз кесибрилай пара таб ийиз чир хъанва, лагъана. Тапархъандин тIвар, лагъайтIа, Пётр тир. Амма адан са бязи лайихлувилериз килигна, адаз Тапархъан Пётр лугъузвай. Дуьньядин вири пипIера адакай ихтилатар ийизвай, адакай ванер къадарсуз девлетлу, пара фурсар гвай пуд савдагардални агакъна.

Абур, жибинар сиви-сивди пулдив ацIурна, тапархъан Пётр жагъуриз фена. Абуру сифтедай ам гъи гъукуматда, ахпани гъи вилайтда яшамиш жезватIа чирна. Эхирни абуруз пуд духан авай чIехи хуър жагъана. Тутун тарарин патавай фидайла, абуруз

тарце са кас аваз акуна. Савдагарри адавай хабар кьуна: «Эй дуст-кас, вавай чаз тапархъан Пётр гьинай жагъуриз жедатІа лугъуз жедачни?» «Лугъуз жеда!» – мягътелвилелди жаваб гана Пётрди. – Къез гьадал вичел гьалтдай бахт хъана. Зун – гъам вич я. Лагъ куь кьуллугъ!» «Вуна тапарар авунайтІа кІандай ман чаз. Чна ваз пулни гуда, – регъуввилелди жаваб гана савдагарри. – Чаз ви таб авунин бажарагъдикай гзаф ихтилатар ван хъана, чун у-тІа са яргъал уьлкведай иниз ваз яб гуз атанва».

– За къез гьикІ таб ийин, зи тапаррин шей зав гвач эхир. Куьне зун инал вилив хуьх, зун а шей хкиз кІвализ хъфида. Зун фад хкведа.

Савдагарар гъа и тарцин кІаник кумукьна, Пётр вилив хуьз.

Пётр кІвализ хъфена. Дуьз лагъайтІа, хъфидай рекъе ам пуд духандиз фена, духанрин иесийрихъ ва абурун папарихъ галаз са куькай ятІани меслятар авуна, ахпа вичин кІвализ хъфена, ахпани къуншидин балкІандин тум атІана, гъа тумни гъиле аваз ам савдагаррин патав хтана.

– Бес ви тапаррин шей гьинава, Пётр? – хабар кьуна савдагарри.

– Хабар къамир. Заз хажалат хъанва!

– Вуч хъанва? – алатзавач савдагарар.

– БалкІанар галай фургъунда эцигна за тапаррин шей, – башламишна Пётрди суьгъбетиз. – БалкІанар гъаятдай акъуддайла, тапаррин шей гзаф заланвилай чилиз физ башламишна. И шей чилай ахкъудун патал балкІанар за акІ кІевиз яна хъи, шейтІанди гъасятда зи тапаррин шей, фургъун, балкІанар – вири санлай чилиз галчІурна. Гьелбетда, и кар акур за сифтедай, балкІанрин тумар кьуна, вири къуватдалди винелди ял хъуванай, амма зи тІем акакъначир. Зи гъиле аму-къайди анжах балкІанрин тумар тир. Мад хъайиди хъана, шехъуникай файда авач. Вични икІ чун сад садал гьалтнавай береда. Ша, фена са тІуьн-хъун ийин.

Гъа икІ абур чпел гьалтай сад лагъай духандиз фена. Яргъи югъди тІуьна-хъвана, няниз хъфиз кІан

хъайила, савдагарри тІуьнрин-хъунрин гъакъи гун патал пул акъудна. Амма Пётрди абуруз гъич ябни ганач. ХтІунна ада вичин бармак, куьгъне, алуқІдай къван гъалдай фенвай бармак, яна адалди стол.

– Це гъакъи, бармак! – гъарайна Пётрди.

– Ваъ, ваъ! Артухни алаз ганва, – са сесиналди гъарайна духанчидини адан папа.

Савдагарар и кардал мягтел хъана амукъна.

Пакад юкъуз абур къвед лагъай духандиз фена. Гъанани сад лагъай духанда хъайи кар тикрар хъана.

Савдагарри кушкушиз башламишна, абуру Пётрдивай и аламатдин бармакдикай хабарар къаз хъана. Пётрди абурун суалриз гъяз авачиз жавабар гузвай, налугъуди, адавай алатай йисуз къвайи живедикай хабар къазва. Пуд лагъай юкъузни, пуд лагъай духанда Пётрди бармакдив стол яна, «Це гъакъи, бармак!» лагъайла, адас жаваб яз духанчидини адан папа «бармакди къадардилай гъафни пул ганвайди я», лугъуз, хиве къурла, савдагарривай мад эхиз хъхъанач. Абуру Пётрдиз лагъана:

– Чаз ви бармак маса це, Пётр.

– Я чан савдагарар, ша куьн кими жемир, – жаваб гана Пётрди. – За квез зи тІуьн-хъунрин гъакъи гузвай бармак гъикІ маса гуда?

– ЯтІани, вуна чаз ам маса це, Пётр. Чна ваз сагъ са шешел ацІай пул гуда, – алатзавачир ибур.

– Зи куьз я къван куь шешел пул, зи бармакди заз гъадалайни пара хийир гузвайла? – жаваб гузвай Пётрди.

Савдагарри ам ахъай хъийизвачир, чан-рикІни авуна, са тІимил гужни къалурна, абуру Пётрдивай бармак къачуна. Адахъ абуру Пётрдиз сагъ са шешел пул гана. Савдагарарни Пётр къве патахъ чара хъхъана. Къве патани, чпи авур кардал рази яз, гъилер гъилеривай гуьцІзавай.

Пётрди духанчийрив, меслят хъайивал, тІуьн-хъунрин гъакъи ахгакъарна. Савдагарар, лагъайтІа, кІвализ хтунни кумаз чпин духандиз фена ва ана незхъаз, кеф чІугъаз эгечІна.

Нянихъ савдагаррикай лап чІехида, духандай хъфиз кІан хъайила, Пётрдивай къачур бармакдалди стол кутуна яна ва лагъана: «Це гъакъи, бармак!»

Духанчи сифтедай мягътел хъана, ахпа и мугъманрин кІеви чинар акурла, ада абур, са-сад къамалайни тумунилай къаз, дакІардай гъаятдиз гадарна.

Пётрди чеб алцурайди чир хъайи савдагарар адахъ галаз гъахъ-гъисаб авун патал мад рекъе гъатна.

Пётрдиз абур хкведайди чизвай ва ада вичин паб и жуьреда гъазурнавай:

– Паб, – лагъана Пётрди, – са пуд савдагар атайла, абур зи патав чуьлдиз ракъура. Зун цан цаз фида. Вуна зазни гъабуроз дуьм-дуьз нисиниз нагъар гъида. Ма, им ваз къуьр. И къуьрни гъаз ша ва савдагарар алай чкадал лагъ хъи, бес ихътин тапшуругъар ваз къуьре гайиди я.

Пётрдиз чІурун къве къуьр авай. Ада абур вичин виКегвал себегъ яз къурбур тир. Са къуьр ада вичин папав туна, муькуьдини ада вичин кІуртунин гъяркъуь хиле туна, вичи цан цадай чуьлдиз тухвана.

Са къадар вахт алатайла, савдагарар атана акъатна. Абуруз салам-калам авуна. Пётрди вичин хилай къуьр акъудна ва адан япар къуна, лагъана: «Къуьр, исятда кІвализ хъфена, зи папаз зазни зи дустариз дуьм-дуьз нисиниз нагъар гъваш лагъ. Килиг, ваз чун шумуд аватІа аквазвани? Алад!»

Пётрди къуьр цанин хулал эцигна, адан къил кІвал галай патахъ элкъуьрна ва ам ахъайна. Къуьре, амай къуьрери хъиз, вич хулаз аватунин къурхудик кваз, хулай экъечІ тавуна, Пётрди къалурай патахъ чукурна. Савдагарри вилерикай хкатдалди къуьре гъа и хулай тІуз зверна. Савдагарар гъейран хъанвай. Амма Пётрди рикІяй хъверзавай, ва къуьр вич азад хъуналди савдагарриз буржлу тирдакай фикирзавай.

Пётрдин папа нисиниз нагъар ва къуьр гъайила, савдагарар чІал къурана амукънай. Абурун рикІелай чеб Пётрдин патав вучиз атанвайди тиртІани алатнавай. И вахтунда Пётрдин папа вичиз тагъкимарнавай гафарни хълагъайла, савдагарривай мад акъвазиз

хъхъанач, абуру Пётрдивай къуър чпиз маса гун тІа-
лабна.

– Вуна и къуър чаз маса це, Пётр. Чна ваз къве
шешел пул гуда, – лугъузвай савдагарри.

– Зи куъз герек я къван куъ къве шешел пул, захъ
гъвая зи къилел-кІвачел элкъведай къаравуш хъа-
йила?

Савдагарривай жаваб гуз хъаначир ва абуру тадиз
къве шешел пул гъана, гужуналди Пётрдиз гана.
Чебни, мад са гафни хълагъ тавуна, Пётрдин аксиви-
лизни яб тагана, къуърни гваз хъфена.

Муъкуъ юкъуз савдагарри, чпин папариз лагъана:

– Чи патай буйругъ агакъ тавунмаз, чаз къе ниси-
нин нагъар гъимир.

ИкІ лагъана, абур цан цаз фена. Сятдин 12 же-
дайла, абуру, папари сятдин садаз нисинин нагъар
гъурай, лагъана, тапшурмишна, цанин хулай тІуз
къуър ахъайна. Абуру яргъи югъди чпин папар вилив
хвена. Няниз, гишин хъанваз ва галатнаваз кІва-
лиз хтайла, абуру папариз гъараяриз башламишна:
«Вучиз куъне чаз нисинин нагъар гъанач?!»

– Чна квез гъикІ гъидай къван, куъ патай са буй-
ругъни тахъайла? – жаваб ганай папари.

– Буйругъ чна квел къуърев вугана ракъурнай! –
гъарайзавай савдагарри.

– Куън кими хъанвани, вуч я? – туъгъметдалди
лагъана папари, – къуъревай мегер буйругъар гъиз
жедани?

И чІавуз савдагарриз мад чеб Пётрди алцурай чІал
чир хъана. Абур мад Пётрдин суракъдиз фена.

Пётрни гъилер авадарна ацукънавачир. Ада таза,
са тІимил иви квай колбасадин къелечІ кІусар атІана,
абур гзаф мукъуфдивди папани аялрин туътерал
алчудна. НацІун са къатІни гъазурна.

Савдагарар атана ракІарай гъахъунни кумаз,
Пётрди, чукІул къачуна, савдагаррин вилик сифте
папан ва ахпа аялрин туътеривай адан хци тия гуъцІ-
на. Туътерай иви фейи пабни аялар, къенвайбур хъиз,
чилел ярх хъана. ИкІ авун абурал Пётрди виликамаз

тагъкимарнавай. Пётрди нацун кьатI къачуна, ам «тукIунвайбурун» пузаррал эцигна, уф туна. Папални аялрал садлагъана чан хтана. Савдагарар, лагъайтIа, и алааматдал мяггтел хъана амукънавай.

Савдагарриз нацун кьатI пара бегенмиш хъана ва абуру лагъана: «И нацун кьатI вуна чаз маса це, Пётр!»

– Аникай гъич рахунни иймир, – жаваб гана Пётрди!

– Чна ваз пуд шешел пул гуда, – лагъана савдагарри.

– Амма заз гъар нел хъайитIани чан хкиз жедай нацун кьатIуни гзаф хийир гузва – лагъана Пётрди. – Ам маса къачуз жедай пул дуьньяда авач.

Савдагарриз пара хуш тир и нацун кьатI. Абурувай ам къачун тавуна жедачир. Гъавилай абуру пуд шешел пул туна, нацун кьатI гваз экъечIна хъфена. Пётрди абуруз са гафни лагъанач.

Савдагарри, кIвализ хтайла, нацун кьатIунин суйгъурдин къуват ахтармишун кьетIна. Абуру чпин папарни аялар тукIуна. Ахпа нацIунай абурун сиве уф тваз башламишна. Амма кьейибурал чан хтанач.

И сефердани чеб алцурайди чир хъайи савдагарри Пётрдиз кар къун кьетIна. Гилад абуру Пётрдив са гафни лугъуз тадач, лагъана, хиве къуна. Абуру ичIи шешел къачуна, Пётрдин патав рекъе гъатна.

Абуру, атана агакъунни кумаз, Пётр вичин кIвалин ракIарин патав къуна, ам шешелда туна, шешелдин сивни кутIунна, кIулал вегъена, гъуьлуьз гадарун патал, тухвана.

Тухвана абуру Пётр, тухвана. Эхирни абуру са мискIиндив агакъна. Вучда? Мусурманрин адетдалди, абуру мискIиндиз фена капI авун лазим я. Бес Пётрдиз вуч ийида? Хашперес мискIиндиз тухун гунагъ я. Эхирни абуру шешелдин сив мадни тIарамдиз кIевна. Шешел гъаятдал туна, чеб мискIиндиз гъахъна.

МискIиндин гъаятдал шешелда амай Пётрди вири ванцелди гъарайриз башламишна: «Заз пачагъ жез

кІанзавач! Заз пачагъдин рушал эвленмиш жез кІанзавач! Заз пачагъ жез кІанзавач!»

МискІиндин патавай хиперин суъруъ гвай са чубан физвай. Шешелдай къвезвай ван-сес акурла, адав агатна, чубанди хабар къуна:

– Вучиз вуна шешелдай гъарайзава?

– Зун гужуналди пачагъдин рушал эвленмиш ийиз кІанзава. Закай а чІавуз пачагъ жеда, – жаваб гана Пётрди гъарайиз-гъарайиз. – Заз пачагъ жез кІанзавач! Заз кІандай руш ава, заз гъадал эвленмиш жез кІанзава!

– Завай ви чка къуртІа жедани? – жузуна чубанди.

– Ваз хуш ятІа, жеда, – мад гъарайиз-гъарайиз жаваб гана Пётрди. – Заз пачагъ жез кІанзавач!

– АкІ ятІа, ша чна чкаяр дегिशарин, – масадаз ван жез кичІела явашдиз теклифна чубанди.

Пётр рази хъана. ятІани, ада вичик къалабулух квайди хъиз къалурна, гуя вич чубанди алцуриз кичІезва. Чубанди и кар къатІана ва ада тадиз шешелдавай касди вичин фикир дегिश тавунмаз, шешелдин сив ахъайна.

Пётр шешелдай экъечІна. Адан чка чубанди къуна. Пётрди шешелдин сив кутІун хъувуна. Савдагарар тахтанмаз ам, чубандин хиперни вилик кутуна, хъфена.

МискІиндай эхкъечІай савдагарри гъаятдал аламай шешел къуънел вегъена гъуълел къван гъана, ам къерехдивай жезмай къван яргъаз гадарна. Къерехдилай элкъвена къулухъ хкведайла, савдагаррал хипен суъруъ гваз къвезвай Пётр гьалтна.

– Вал гьикІ хъана чан аламайди я, Пётр? Икъван хиперни ваз гъинай атайди я? – жузуна савдагарри.

– Эгъ, бейниванар! Авамар! – лагъана Пётрди. – Куъне зун гъуълуъз гадарайла, заз ана акурди масад я! Гъуълуън кІане авайди анжах са хипер я. Сан-гъисаб авач абурун? За гъа жуван патав гвай са тІимил къванбур гъуълуън къерез акъудна. Агъ, вучиз куъне зун са тІимил яргъаз вегъенач, мадни гзаф хипер акъуддайвал?!

– Эгер чун гъуьлуьз гадарайтІа, чун хиперив ага-
къдани? – хабар къуна савдагарри.

– Гьелбетда! – жаваб гана Пётрди.

– АкІ ятІа, къуна кІула, твах чун, вегь гъуьлуьз,
– тІалабна савдагарри.

– Завай куьн вири къаз жедач. Куьн квез алад, за
квез вуч авуна кІандагІа лугьуда.

Абур гъуьл галай патахъ фена. Гъуьлуьв ага-
къайла, Пётрди сад лагъай савдагардиз, чукурна,
жезмай къван яргъаз хкадарун теклифна. ИкІ гъуь-
ляй гзаф хипер акъудиз жеда. Сад лагъай савдагарди,
чумарна, гъуьлуьз хкадарна. Сирнав ийиз течирвиляй
ам гьасятда батмиш хъана. Адан бармак цин винел
акъалтайла, Пётрди гъарайна:

– Ангье адан бармак! Ангье! Килиг, ада хипер
гьалзава!

Къвед лагъай савдагарди сад лагъайдалай яргъаз
хкадарна. Гъадан бармакни цин винел къалтна.
Пётрди мад гъарайна: «Ангье адан бармак! Ангье!
Килиг, гъадани хипер гьалзава!»

Пуд лагъай савдагардикни руьгъ акатна. Вичин
юлдашрин агалкъунар акур ада муькуь къведалайни
гзаф яргъаз хкадарна. Адан бармак цин винел къал-
тайла, Пётрдиз, ам къалуриз, гъарай авунин лазим-
вал амачир.

Гъа икІ пуд савдагарни батмиш хъана. Хипер Пётр-
диз амукъна. Ада абур кІвал галай патахъ гьал хъу-
вуна. Хкведай рекье ада вичи хиперикай вуч ийида
лугьуз фикирар ийиз хъана. Абур хуьн адаз хийирлу
тушир. Ада хипер багъа къиметдай маса гун къетІна.

Ам сифте гьалтай туьквендиз атана. Ина адаз кар-
тундин кІусунал «Гъуьлуьн кІаняй акъуднавай хипер»
лагъана кхъена. И гафар са маса касди кхъенай, вучиз
лагъайтІа, Пётрдиз вичиз кхъиз чидачир. И кхъинар
алай кІус туьтуьна куркур авай са зурба гьерен крча-
рал къалжна. Пётрди вичин рехъ давамна.

Гзаф хуьрера авай инсанриз савдагарри Пётр гьикІ
шешелда аваз тухванайтІа акунай. Инсанриз Пётр
гъуьлуьз гадарайдини чизвай. Чан аламаз хквезвай

Пётр акурла, мягтел хъанвай инсанар адан патав кІватІ жезвай, вирида ам гьикІ хъана сагъдиз амукъна, лугъуз, хабарар къазвай. Икъван хипер гъинай атайди я, лугъуз, жузазвай. Пётрди абуруз лугъузвай:

– Зун гъуьлуьз вегьидалди вилик заз гзаф киче тир. Гъуьлуьн кІаниз аватайла, зи патав гъиле лаш авай, регъимлу акунрин, чІехи чуру квай са итим атана. Ада заз лагъана: «Эй, Пётр! Пётр! Заз чидай вун зи патав къведайди». Ада зав сагъ са суьруь хипер вугана ва хълагъна: «И хипер жувахъ галаз хутах. Чилел ихътин хипер алайди туш. РикІел хуьх, Пётр, са йис алатайла, гъар са хипе ваз 5-6 кІел хада. И хиперихъ гелкъуьгъ, и дуьньядал вун виридалайни хъсандиз яшамиш жеда. Эгер на абур маса гуз хъайитІа, анжах регъимлу, намуслу инсанриз маса це».

Заз адавай са затІ хабар къаз кІанзавай, амма ам садлагъана квахъ хъувуна. Заз маса чара амукънач: хипер за жувахъ галаз хкана. Гила фикирзава: завай хиперин аявал ийиз жедайди туш. Эгер зи патав намуслу инсан я лагъана, сад атайтІа, завай heb къачурла, ам угъраш яз хъайитІа, за вуч ийида?

Гъасятда арачияр пайда хъана. Абуру чпин хуьре авай лап хъсан, намуслу инсанрин сиягъар къуна. Къиметрин патажай савдаяр авуна. Пётрдиз са heb адетдин хиперин къиметдилаь цІуд сеферда артухан къиметдай маса гуз кІанзавай. Амма муьштерийри-вай вад сеферда артухан къиметдай къачуз жезвай.

Сифте гъалтай къве хуьре вири хипер маса гана куьтягъна. Гъа икІ ам вичин адетдинди тушир суьруьдихъ ва хвешивалзавай муьштерийрихъ галаз чара хъана.

Пётр кІвализ хтана. Ада вичин кІвале авай шейшуьй вири маса хгана. Ам хизанни галаз са гъи ятІани шегъердиз куьч хъана. Гъи шегъер ятІа садазни малум туш.

Йис алатна. Къве йис алатна. Хипер къачур муьштерияр адан суракъда гъатнавай. Адавай са вуч ятІани хабар къаз кІанзавай. Вуч хабар къаз кІанзаватІа, кев-вай лугъуз жедани? Амма къедалдини Пётр жагъа-

нач. Эгер, гъурметлу кІелзавайбур, квез тапархъан Пётрдикай са ван-сес хъайитІа, чаз хабар це. Ада вичин партал дегишнава, амма къилих – ваъ. Адан ихтилатрай квез ам чир жеда.

Серб чІалай.

Габриэль Гарсиа Маркес

ВАРЗ КЪУР ЙИФ

(Гъикая)

А къариб отелдин маса сирер Анна Магдалена Бач патал гъакъван регъятбур хъана. Ада пІапІрус чІугунни кумаз гъасятда система кардик кткана: са куь ятІани зенг яна, экв туьхуьз-куькІуьз хъана, ва къетІи ванци пуд чІалалди адаз ам и суварин йифиз ичІи хъанвай авай-авачир ва пІапІрус чІугван тийи-дайбур патал тайинарनावай нумрада авайдакай хабар гана. Ам вичи рак ачухай карточкадин куьмекдалди экв гъикІ куькІуьрдатІа, телевизор, кондиционер ва нумрадин асулвилиз хас музыка гъикІ кутадатІа чирун патал куьмек тІалабуниз мажбур хъана.

Гирде латуин электронный пультдалди джаку-зидин сагъардай эротикадин режим гъикІ къайдада твадатІа, адаз къалурна. И кардай къил акъудиз кІан хъунин гевес акатай ада сураара авай ракъиник гекъедай хъанвай парталар хтІунна гадарна, причёска чІур тахъун патал къилел чуьхуьнагардайла алуькІдай кІерпе гъалдна ва каф алай цин гургурдиз гъахъна. Бах-тавар я, ада вичин кІвалин телефондин нумра кІватІна ва гъуьлуьз гъарай къилеллаз гъакъикъат тирвал лагъана: «Заз вун гъикІ бес жезвачтІа, ваз хабар авач». И гъарай-эвер галай къижит акъван ачухди ва гъая-сузди тир хъи, телефондай гъуьлуь чуьхуьнагарзавай паб гъикъван къизмиш хъанватІа гъисс авунай.

– Агъ, шейтІан, – лагъана гъуьлуь, – инал вун заз буржлуз ама.

Дишегълидиз, парталар алуки тийидайвал, вич авай квализ недай са вуч ятлани гъваш лугъуз кланзавай, амма нумрайра кылел-квачел элкъвезвайбуруз къадардилай артух крар авайвилай мажал авачир, ва ада нянин нагъар тадидаказ кафеда авун къетна.

Ипекдин дуъзгуън булушка дебдив къан тийир къван яргъиди тир, амма ам дишегълидин причёскадиз дигайди тир. Хур гегъеншдиз ахъа тирвилай, ада къулайсузвал гъиссзавай, ятлани хтари, сиргъайри ва тапан зумрудар авай тупалри адан гуъгуъл ачухарна, ва вилери генани экуъдаказ царцар гана.

Ам нянин туън нез кланик эвичайла, сятдин муъжуъд хъанвай. Ада фад-фад туъна. Ресторанда аялар шедай ванцини клевиз язавай музыкади гелекарнавай ада вичин нумрадиз хъфин ва клелун къетна. Вестибюлдин секинвилени умунвиле ам клубан хъана ва, кабаредин патавай фидайла, адан вил «Императордин вальс» къуъл халис устадвилелди тамамарзавайбурук хклуна. Килигиз акъвазайди, ам къуъл куътягъ жедалди ва майдан иниз атанвай адетдин инсанри къадалди, раклара амукъна. Итимдин хуш ван лап патавай, дишегълидин къулухъай, акъатна ва а сесини ам фикиррикай хкудна:

– Къуълдани чна?

Абур акъван сад садан мукъув акъвазнавай хъи, дишегълиди итимдин регъуъвилини ял, чуру твадайла ядай лосъондихъ чуънуъх хъанвай ни гъиссна. Гъа чавуз адаз дишегълиди къуънелай килигна ва адан нефес къуна.

– Багъишламиша, – лагъана ада, гижич хъанваз, – за къуълердайвал алукинавач.

Итимди жаваб яргъалди вегъенач.

– Куън хътин дишегъли, сенъора, парталди гуърчегзавайди туш, ахътинди вич парталдин безек я.

Гафари дишегълидиз таъсирна. Ада вичиз вичикай хабар авачир гъалда тадиз-тадиз вичин хурук, къецил гъилерик, тларам ютуррик гъил хкурна, налугъуди адаз вичин бедендин паяр чкайрал аламани-аламачни чириз кланзавай. Гъа чавуз мад сеферда ам къуъне-

лай итимдиз килигна, амма итим чирун патал ваъ, ам жуваз табиарун патал, ам жуван иер, адаз чпелай гуъзелбур садрани акун тавур вилералди тавламишун патал.

– Куън ажеб гуъърметлу я, – лагъана дишегълиди, итим гъейран ийиз. – Ихътин келимаяр лугъудай ити-мар гила амайди туш.

Вичин атІадал тек ва азад Магдалена Бач, дагъардин къерехдал алайди хъиз, руъгъдин вири къуватралди итимдин гъилик ккІана.

Абуру куъгъне къайдада пуд вальс куъул авуна. Сифте ягъай чархарилай, – итимдин къайи устадвляй акурвал, – дишегълиди ам отелди межлисар гурлу авун патал къабулнавай пешекар куъулчи я лагъана фикирна ва вич куъулюьнин гара тун патал дишегъли михъиз итимдин ихтиярда гъатна, гъакІ ятІани итим дишегълиди вичивай са гъилин мензилдин яргъаз кІевиз къунвай. Итимди, атІумна дишегълидин вилериз килигиз, лагъана: «Куъне, халис куъулчиди хъиз, куъулзава». Дишегълидиз и гафар гъахълубур тирди чизвай, амма адаз чизвай хъи, и гафар итимди вичин месик галчІуриз кІан хъайи гъи дишегълидиз хъайитІани лугъудайди. Къвед лагъай вальсдин вахтунда итимди вичихъ дишегъли агудна къун патал алахъунарна, амма дишегълиди ам чкадал хкана. Итимди магъирвилелди куъулзавай ва, цуък къадайвал, анжах тупІарин рикІер дишегълидин юкъвал эцигна, ам куъулюьна гваз физвай. Пуд лагъай вальсдин юкъвал атайла, дишегълидиз итим акъван чир хъанвай хъи, налугъуди абур вири уъмуърда таниш тир.

Вичи вич тухунин куъгъне къайдаяр гвай итим икъван иердиз аквада лагъана дишегълидивай гъич фикирдизни гъиз жезвачир. Итимдин хам мейитдин хам къван лацу тир, къалин рацІамрик куъкІвена кузвай вилер квай, чІарар, гъакъекъ хъиз, чІулав тир, абуроз алаз хъиз гелъ янавай ва дуъз къечІемдалди къве патахъ пайнавай. Чими уълквейра алукуІдай хътин векъи ипекдин смокинг гуътІуъ ютуррал алкІанвай ва ада гъевеслу дамахчидин къамат акъалтІарзавай. Адан

вири акунра, ада вич тухузвай къайдадани хъиз, тЕбиисузвал авай, анжах къизгъиндаказ кузвай вилери язух ша тІун лугъузвай хъиз тир.

Вальсар кутьягъ хъайила, итимди дишегъли яргъаз квай гъвечиИ столдихъ тухвана, и кар ада са гафни талгъана, ихтиярни къачун тавуна авунай. Я идан лазимвални авачир, дишегълидиз вири виликамаз чизвай, ам, итимди шампански заказ авурла, шад хъанай. Зал уътери мичИвиле батмиш хъанвай, ана къулай тир, гъар столдивай вичин хсуси уъмуър гъализ жезвай.

Ана Магдаленади вичин юлдашдин яш къанни цІудалай гзаф туширди къиле гъисабна, вучиз лагъайтІа болеро къуъл ийидайла итим са акъван пайгар тушир. Гъа чІавуз къуълуънин къл дишегълиди вичи къунай ва, вичи вичихъ агъанваз, секиндиз, итим къуълуънин жезбида гъатдалди идара авунай. Дишегълиди, вичи хъвайи шампанскидал гъикІ звал къвезватІа итимдиз чир хъуни адаз лезетни гун патал, чпин арада тайин мензил хуъзвай. Амма итимди гъалибвал къачуна, эвелни-эвел хъуътуълвилелди, ахпани дишегълидин юкъ кър гъилин вири къуватдалди. Дишегълиди вичин кІвачел гъиссай затІ итимдиз кІандайвал хъанвай, адаз а затІ дишегълиди гъиссна кІанзавай, гуя гъадалди итимди вичин мулкар лишанламишзавай, дишегълиди, лагъайтІа, вичин цІвелера иви ргазва лугъуз, вичи вич негъзавай, адан нефес ифенвай, ятІани адалай шампанскидин къвед лагъай птулкадикай къл къакъудиз алакъна. Аквар гъалда, итим кардин гъавурда акъуна, вучиз лагъайтІа ада дишегълидиз гъуълуън кърехда къекъвез фин теклифна. РикІин тІарвал дишегълиди зарафатни майиллувал квай гафарихъ чуънуъхна:

– Зи шумуд йис ятІа, чидани квез?

– Квехъ яш хъун гъич мумкин туш, – лагъана итимди. – Квез гъикъван кІандатІа, гъакъван куъ яшни я.

Итимди келима лагъана кутьягънавачир, амма бизарлу тапуникай гъелек хъанвай дишегълиди вичин

кар кьетI ийидай ихтияр бедендиз гана: я гила, я сад-рани.

– Багъишламиша, – лагъана ада, столдихъай къа-рагъна хъиз.

Итимдиз кичIе хъана.

– Вуч хъана?

– Заз фидай чка ава, – лагъана дишегълиди. – Зун шампанскийдивай тухуз жедайди туш.

Дишегъли хъфидайла, ам акъвазариз жедай я инсандин, я Аллагъдин къуват авачирди чин тийиз, адаз итимди са гъихътин ятIани маса, гъич са гунагъ-ни квачир планар теклифиз хъана. Эхирни итимди рей гана.

– Куъне заз куън рекъе хутадай ихтияр гудани?

– Лазим авач, – лагъана дишегълиди. – Пара къван сагърай, рикIивайни пара къван сагърай, им тахъай хътин няни тир.

Лифтина акъахайла, дишегълиди гъайиф чIугуна. Адаз вичикай хъел атанвай, муькуь патахъай, вичи гъикI авуна кIандатIа гъакI авуна лугъудай фикирди адаз теселли гана. Ам кIвализ гъахъна, туфлияр алудна, чин цавална, месел экIя хъана. Саки гъа и чIавуз рак гатана, отелда авайбур чпин пак макъамдани къанунди секинвиле тазвач лугъуз, дишегълиди отель негъ авуна. Амма рак гатазвайди къанун ваъ, атIа итим тир.

Дегълиздин уътери мичIивилияй ам мумадикай раснавай бухахрин музейдин экспонат хъиз аквазвай. РакIарин япалай капаш алуд тавуна, дишегъли итим-диз са мискъални мергъяматлувал гвачиз килигна ва эхирни ам кIвализ ахъайна.

– Заз хъвадай вуч аватIани цуз, – лагъана итимди.

– Къачуна жува цуз, – лагъана дишегълиди. – Каинатдини гими гъикI идара ийидайди ятIа, заз са хабарни авайди туш.

Итимдиз, аксина, хабар авай. Ада экв тIими-ларна, музыка кутуна ва мини-бардай къачур шам-пански къве бокалда цана, и вири гьерекатар ада оркестрдин дирижёрдиз хас артиствилини уюнралди

кыле тухвана. Дишегълини и къугъуник экечІнай, ада вич а саягъда гъиссзавай хъи, гуя ам вич ваъ, и касдихъ галаз къугъвзавай маса актриса я. Абуру бокалар хкажна, гъа и арада телефонди зенгна. Дишегълиди, къалабулук акатнаваз, жаваб гана. Отелдин хатасузвилини кьуллугъдин офицерди мугъманриз, виликамаз отелдин приёмныйда регистрація тавунмаз, йифен кьуларилай гуьгъуьниз, нумрада амукъдай ихтияр авачирдикай хабар гана.

– Гъавурда тун тавуртІани жеда, – офицердин гаф атІана дишегълиди, регъуь хъанваз. – Багъишламиша.

Чиниз яр къекъифна, ада трубка эцигна. Итимди, офицердин гафар ван хъайиди хъиз, са гафуналди баян гана: «Мормонар». Ада, мад са гафни талгъана, варз тамандиз къадайвилиз килигиз гьуьлуьн къерехдал фин теклифна. Им са вучтин ятІани цІийивал тир. Ракъар-варцар кьуниз килигиз кІан хьунин ашкъи дишегълидихъ аялдиз хас жуьреда авай. Амма вири йифди ам рикІиз ийиз кІанз темягъ физвай кардинни авун лазим тир кардин арада чабалмишиз авай ва гъавилай итимдин теклифдихъай кьил къакъудун патал дишегълидиз делил жагъанач.

– Маса рехъ авач, – лагъана итимди. – Им къисмет я.

Кардин гъал итимди тІебибурулай вине авай къуватрин хиве туни дишегълидин намус секинарна. Итимдин фургъун-машиндаваз абур, варз гьикІ къадатІа килигиз, гъвечІи бандуниз, туристар гьич патавни гвачир чкадиз, кокос тарарин лигъериз фена.

Чилинни цавун цІарцІелай яргъал шегъердин эквери цІапІрапІар ийизвай, алцифай цава ялгъуздаказ ва пашмандаказ вацра нур гузвай. Итимди машин тарцин кІаник акъвазарна, туфлияр алудна, хур къадай чІул ахъайна ва ацукъдай чкадин далу, ял ядайла ийидай хъиз, кьулукъди ярхарна.

Дишегълидиз акуна хъи, машинда авайди ацукъдай гъа и вилик квай къве чка я, гъабурукайни, кнопкадал тІуб илисун кумаз, мес хъанвай. Амай чка

гъвечІи барди ва Фаустан, Папеттидин саксофондин ванцив ацІай музыкадин аппаратди кьунвай, яру пердедихъ куьлуъ биде авай гъвечІи гъажетхана галай. Дишегъли гъавурда акьуна.

– Варз къадайвал жедач, – лагъана ада. – Ам анжах ацІай чІавуз къада, им лап цІийи варз я, пудкъуд йикъан.

Итимдиз регъуъ хъанач.

– АкІ хъайила, рагъ къада, – лагъана ада. – Вахт авазва, чна вилив хуьда.

Мад абур кьулухъ чІугвадай затІ-матІ хъхъанач. Кар гъинихъди физватІа, къведазни чизвай, дишегълидиз мад са кар чизвай: абуру авур сифтегъан болеро кьуьлуьнилай кьулухъ и итимдивай жагъидай ажайибвал гъа им тир. Дишегъли вичелай итимди парталар алудунин устадвили гъейранарнавай, ада, сугъурчиди хъиз, тупІарин рикІерив къаз, са-са гъал чІугвазвайда хъиз, дишегълидик хкІун тийиз, са-са либас алудзавай, налугъуди, ада, са-са пириш алудиз, чичІек аладарзавай. Итим, минотавр хъиз, дишегълидал фена, дишегълиди вичи исятда тІалдик чан гуда, тике-тике, кІус-кІус авунвай вечрен усал ажалдалди вич рекъида лагъана гъисснавай. Адан нефес кьунвай, бедендиз къайи гъекъ акъатнавай, вичи итимдин вилик са куьнайни ажузвал хиве къан тийидай чІал и касди гъисс авун патал, дишегълиди вичин тІебии вири къуватриз куьмекдиз ша лагъана, абур къведни санал лугъуз тежедай хътин къуват авай ва назиквилин къенер алай векъи кеф-кефиятдиз гъахъна. Ана Магдаленади итимдивай ам вуж ятІа хабар кьуначир, я дишегълидиз ам вуж ятІа чир тахъуникай гъич къайгъуни авачир – та акъван чІавалди хъи, и тежедай хътин йифелай гуьгъуьниз пуд йис алатайла, телевизордай къалурай шикилдай а кас чир жедалди – ам тахсиркар къанлу я, Къариб гуьлуьн къерехра авай вири полицияйри жагъурзавай гъарамзада я, шад ва ялгъуз хендедаяр рекъелай алудзавай ва абурукай къведакай сад, мумкин я, яна къейи кас я лугъузвай.

Испан чІалай.

III

Ирчи Къзакъ

АСХАР-ДАГЪ

Асхар-дагъ, на кьилел цифер кIватIзава,
Дон-вацI, дерин я вун, йигинз катзава.
Шив, на, цIу хьиз, лув гузва – вун иер я,
Халкъ, ви акьул-камал – ацIай гьуьлер я.
Асхар-дагъ, лагъ, ви къакъанвал вуч жеда? –
Валай вине лувар чIехи къуш жеда.
Дон, ви генгвал хъайитIани зурбади,
Мекъи хъуьтIуьз къада вунни муркIади.
Туьнт шивцизни лугьудач за – хъсанди,
ВугайтIа рехъ адетдин са балкIандив.
Гъисаб женни халкъдин хва яз, къегьал яз,
Гъар суфрадихъ вегьедайди фашал яз?
Хъвана луьл яз, гъар межлисда яншахдиз
Тарифдайди угърашдинни алчакъдин?

Къумукъ чIалай.

Гъамзат ЦIадаса

МЕЦИ КЪИЛЕЛ БАЛАЙ ГЪИДА

Са тIвар-ван авай къванцин устIарди
(Гзаф зурба тир гъунарар адан)
Эцигна хандиз кIвалер мармардин –
Чуьнуьх жезвай къав булутрик къакъан.

Ханди шадвиляй межлис къурмишна,
Авуна вири махлукъдиз эвер.
Шарабдин селлер къвазвай ахмишна,
Гъизвай суфрадал чранвай миргер.

Тухвана устIар жумарт агъади
Зирзимидиз генг – къизилрин юкъваз,
Нур чукIурзавай гъар са гъамгади,
Лагъана: «Къачу кIандай къван жуваз!»

Дамах акатиа, лагъана бирдан
Шешелар ацIур авур устIарди:
«Эй, чIехи пачагъ, са куьлуь нукъсан
Къалур, куматIа за авур кардик».

Киснавай агъа. УстIарди акъван
Тарифна вичин – лагълагъна ада:
«ХкудайтIа за цлакай са къван,
ЧкIида ви кIвал – къван са заз чида!..»

Хан кисна. Амма устIардиз саймаз
Зегъерлу чехир гана – къена ам.
Чунни, инсанар, ухшар я адаз:
Чи мецини чал гъизва балай, къам.

ФИЛНИ ЦЕГВ

Басня

Марф чкIана чилериз,
Чан хкатна зегъемдин.
Тама къуьрен мехъерик
Халкъ кIватI хъанвай бегъемдиз.

ТIуьнар-хъунар ацIанвай –
Столлар лап зурзазвай.
Тостар шумуд лагъанвай,
Мугъманри кеф чIугвазвай.

Амма пиво эрекъдиз
Яна хъвайи, луьл пиян,
Столдихъай къерехдиз
ЭкъечIна са фил пиян.

ЯцІу ванцел рахана,
Фурс кваз, звар тваз хуртІумда:
«Квани квек сад, атана,
Завди къуват алцумдай?»

Гуьгьуьл хана мугьманрин.
Бирдан са цегв экъечІна:
«Ял тежедай чукъванрик,
Язух фил, вун экечІна!»

Хъуьрена фил: «Тавуна
Лагълагъ, ша вун гъужумдиз».
ФуртІна, нефес къачуна,
ФитІинна цегв хуртІумдиз.

Цеквре ихътин мураддив
Вилив хуьзвай гъа и кар:
ХуртІум тирвал устаддиз
Кутаз хъана тихтихар.

Фил вич вичел хтана,
Гъарай ийиз гатІумда.
Къил юзуриз датІана,
Уф тваз жеда хуртІумда.

Ахпа, хъиле рикІ хана,
Валарай тІуз кат хъана.
– Ана, кьегъал, гъикІ хъана?
– Ажуз хъана, кІват хъана!

Филдиз ван-сес къвезмачир...
Къур акъатна туьтуьхдиз,
Мад чукуриз жезмачир –
Ярхарна ам тихтихди.

Амма цеквре дустарин
Юкъва вичин гъалибвал
Тебрикзавай тостарин
Ийиз хъана сагъибвал...

Зи хкет я куьгънеди:
Фил, хкажай дамахди,
Гъатта вилик пепедин
Яргъи жеда алчахдиз.

МАЙМУННИ ХАРАТ УСТИАР

Басня

Садра тама маймундиз
Пакаман са береда
Акуна: гъвар атІузвай,
Тахта ийиз, Агъмеда.

Са зур метри атІана,
КІун язавай хъиткърдиз.
Муькуь падни атІана –
Мад цІийи кІун а фердиз.

Вилив хуьзвай чинеба
Маймунди кар харатдин:
Иеси жез кІан хъана
Адаз ихътин сенятдин.

Агъмед гъвечІи геренда
Къайгъу аваз къекъечІна.
Маймун адан чка къаз
Далдадикай хкечІна.

КІунар вири акъудна
Вири санлай, атана.
Агат хъувур хъиткърда
Маймундин тум акІана.

Алакънач тум хкудиз,
ЦІугъдай къван туьд галатна.
КичІе хъана бегъемдиз,
Маймун гъалдай аватна.

Къулухъ хтай Агъмедаз
Язух маймун акуна,
Тум рикъелай фидайвал
Адан дуван авуна...

Гъамзатан и хкетди
Гузва ихътин насигъат:
ЭкечИдалди са кардик,
Чира адан гъакъикъат.

Авар чIалай.

Расул Гъамзатов

ЭХИРИМЖИ КЪИМЕТ

Поэма

Чилел чарх гуз, каинатдин къурухра
Гимийри лув гузвайдахъ зун агъадач,
Куыз лагъайтIа, чаз цаварин бушлухрай,
Гъетери хъиз, абру нур гуз аквадач.

КъекъвезвайтIа абур цавун дегънейра,
Гъар сад нурлу са гъед хъана куз жедай,
Тегъерандин гур базаррин дезгейрал
А гимийрин запчастарни гуз жедай...

Савдагаррин мал-метягъдин къиметар
Барабар я гъам къизилдив, гъам зардив.
Вилелайиз дезгейраллай няметар,
Къекъвезва зун дар даркалра базардин.

Къацу-вили тав алай хуш вилер хъиз
Мешгъеддай тир персияви рушарин,
Рапрап ава пакам къйляй, тегъер хуъз,
Дуьнья тирвал машгъур къацу къашарин.

Ажайиб нур хъичирзава къашуни,
Цавари хъиз хурушумдин береда,
Гуя заз ван къвезва адан гафунин:
«Къачу на зун – тахъайтІа, ваз дерт жеда!»

ЦарцІар гузвай жавагъирар жергеда,
Дуьнья гъейран ийиз, ава тавуна. –
Сирнавчийри Япон гъуьлуьн дегънедай
Гъайибур я, чандилай гъил къачуна.

Гъи туьквенда метягъ бул я, санбар я –
Къиметарни ана гъакъван агъуз я.
Халичайрив гвайди маса гъунар я –
Са чІавузни хъайиди туш ужуз яз.

Икъван гуьзел нехишрай и гамарин
Заз Хунзахдин мензераяр аквазва:
Гуя алван цуькведавай суварин
Генг уьруьшра свалар, къветер къугъвазва.

Къачу лугъуз гъарайзава са касди,
Къалин чуру зурзас хурал къезилдиз.
Кесиб ятІа – теспягъ къачу кІарасдин,
Пул аватІа – тупІал къачу къизилдин!

Лап рикІивай алахънава муькуьди:
– Ачух жеда куь бахт, – кар я дуьшуьшдин, –
Ша, мугъманар, филер къачу магъидин,
Я тахъайтІа гъайкал къачу гимишдин!..

Заз ван хъана: ихътин гъар са гъайкалди
Хуьда лугъуз рикІел хирер хъуникай,
ТІаларикай хаинвилин завалдин
Ва буьгътенди къилел балай гъуникай.

Хуш нехишрин безеклувал, азадвал
Акур чІавуз зун хиялди тухвана.
Къубачидин заргарриз хас устадвал
Исфагъандай атайди за къатІана.

Тебриздавай гур базарда шаларин
Турфан ава, гар кткана цилерик,
Гуя акI тир, Цудахардин рушари
Лувар квай хъиз кьульерзава мехъерик.

Заз акI я хьи, иниз къвезвай эллериз
Къалур ийиз ачухвални иервал,
Эверзава вири чIагай шейэри:
«Чун фад къачу, ахпа пашман тежервал!»

Карвансара лугъуз жеда базардиз:
Метягда вил туна къвезвай жемятдин
Са пай савда ийиз къвезва пайгардиз,
Са пайни – чеб алцуриз таз регъятдиз.

Инавачир са кас авач: саилар,
Зияратчи, гъатта чинви-шулугъчи,
Угъриярни, гьукуматдин векилар,
Къачагъарни, прессадин кьуллугъчи.

Тегъерандин базарда зун бегъемдиз
Гъатна ава кье хиялрин мерезда.
Заз акI я хьи, эцигнава алемди
Алатай вахт ва къенин югъ терезда.

Ина вири муьтIуьгъ я гуз-къачуниз,
Гъар затIуниз къимет ава базардин.
Ина гъатта вафасузвал авуниз
Къимет ава лап виниз тир къадардин.

Запчастар гуз каинатдин гимийрин
Аквадач квез Тегъерандин базарда.
Гъахъняй, заз чиз, чил кьунвайла дердийри,
Гимиярни лув гуз тежез бейкарда.

* * *

Мад базардал, сегънедал хъиз,
Къвезва къве пад адетдин:
Сада – къимет виниз ийиз,
Сад алгуриз къиметди.

Савда ийиз, квачиз къал-къил,
Алишвериш гъялзава,
Налугъуди, гъар пата цІил
Вич галайнихъ ялзава.

Къве пагъливан хъиз я къве пад,
Суй хкажна гъуьндуьрдиз.
Къве патазни гузва къуват
Чпиз жедай хийирди.

Вуж гъалиб хъуй, вуж хъуй магълуб?
Лугъуз жеда бажагъат.
Аксивиле хуьзва услуб,
Я жезни туш меслегъат.

Къулан цІай хъиз, гагъ жез хкаж,
Гагъ агъуз жез, къиметдиз
Жагъин тийиз жеда илаж,
Уълчме квахъна гъуьжетдин.

КІватІ жеда халкъ, ахъайна сив,
Савдачийриз килигда,
СакІани са текъвез рекъив,
Жуван къимет виликъдай.

Къимет патал женгер жеда,
Жеда гъихътин акъунар,
Сад садалай бетер жеда
Къве патанни къушунар.

Къимет ява, амалдар я,
Вич гуз-къачун къилих я,

Анжах адаз лазим кар я
Хьун тажирдиз муьтIуьгъ яз.

Игътияж хьун метягъдихъ гьар –
Къимет патал сувар я.
Къимет гудай къилин устIар
Кархана ваъ, базар я.

Къаркъулуврихъ хътин эрен¹
Япар ава къиметдихъ.
КицIиз хъиз ни къведай къетIен
Гьунар ава къиметдихъ.

Гагъ хкаж жез, аватиз гагъ,
Аян жеда къиметдиз
Мус жедатIа дяве, къурагъ,
ГьакIни йикъар зиллетдин.

Къин къада за, адалай мад
Аяндарди авани?
Лугъуз жеда адавай фад
Пака жедай гъавани.

Ам къисметрив жеда къугъваз,
Гьукумдар хъиз чилерал.
Шумуд гьаким акуна заз
Адан вилик метIерал.

Пагъливан хъиз я ам симин,
Тариф авай гьунардин.
Ам аватун – ферз я рикIин
Хиялчийрин базардин.

Къе – са, пака маса гъава –
Къиметдиз хас крар я.
Ам са бязи журналравай
Критикриз ухшар я.

¹ Инал: хъсандиз ван къведай, вири яргъаваз гьисс ийидай.

Хкаждайвал пиводин каф
Уф гуз, – усал чІалариз
Къхиз абру тарифдин гаф,
Акъудда лап цавариз.

Вуч гаф ава устІарвилиз!
Хуъх ам юкъва гъуърметдин!
Къимет лайих хъуй шейиниз,
Шей лайих хъуй къиметдиз!

Вилик жезва ксар, гьелбет,
Бажарагъсуз, чалкечир.
Дуъз устІаррин къадир-къимет
Къейи чІавуз жезва чир.

Гъажийри хъиз тухузва чеб
Жадуйри чи аямдин.
Абур патал намус-эдеб
Метягъ хъанва гъарамдин.

* * *

Тегъерандин гур базар заз
Театр хъиз аквада,
Уъмуър къилин режисеер яз,
Тамашаяр къугъвадай.

Тамашайра авач майдан
Къакъан, миъхи гъиссериз.
Важиблу я жибиндин ван
Гъунардилай мецерин.

Гуз-къачунин гъерекатра
Къугъвазвайбур ван алаз
Нинияр туш жансуз-кІура,
Инсанар я чан алай.

Мез дилавар савдагарди,
Сусан тариф чамраз хъиз,
Тарифзава лап пайгардиз
Вичин малдин, алаз хъиз.

Илчийр къвез-хъфей руш хъиз,
Гъавурдава муштери,
Тажирдивай ам чІалал гъиз
Жен-тежен са уътери.

Савдагар вич тум я сикІрен,
Хъуътуъл мум туш цІразвай.
Базардавай гъар са туъквен
Са сегъне хъиз аквазва.

Авач эвел, авач эхир
Тамашадиз базардин.
Зун я ина нер яргъи тир
Статистдиз¹ ухшарди.

Масовкада къугъвазва зун,
Лазим туш заз, гъелбетда,
Я чІал чирун, я гъазур хъун
Актёрвилин жигъетдай.

ЯтІани заз хъанач зегъмет
Чирун гафар суалдин:
«Эхиримжи гым я къимет?» –
Жузарвал перс чІалалди.

Шадвални дерт ийиз багъиш,
Гъахъ-нагъахъ кваз такъазвай
Вич жанаби Алишвериш
Къилин ролда къугъвазва.

¹ *Статист* – театда къвед лагъай дережадин, рахунар авачир ролар тамамарзавайди.

Чилин вири гъакимрилай
Мидаим яз тахтунал,
Мягъкем я ам вири гъиляй
Маса гунал, къачунал.

Гъар са затI я адаз метягъ,
Пулдин вилик ажуз я
Къуълни мани, намусни ягъ,
Муъгъуьббатни ужуз я.

Къал-къил авай базарра гур
Гъар шей гъар са дезгедал
Алцумзава, ийиз алцур,
Ада вичин уьлчмедал.

Таб я адаз къинер-агътер,
Дуьнья адаз семе я.
Радио я адаз сесер,
Кинони са къагъбе я.

Бизнесмендиз ягъ рикIел гъун
Кутугдани савдада?
Эхиримжи къимет лугъун
Лазим я и арада.

Къе карванри гъизвай шейэр
Ипекар туш суьгъуьр квай.
– Квелди я ви къенин алвер?
– Яракъдалди. Хийир ква!

Самолет гваз катна сана,
Сана – тIуб гваз шейтIандив –
ТуькIуьрна кар, гуьлле гана, –
Майдан хъанва таландиз.

Посолдив гвай нотани кваз
Буш гафар я, негъилар.
– Премьер къачу! Адахъ галаз
Къачу адан векилар!

Иблисдихъ ягъ авач са кIус,
ЦIийи гьилле гьазуриз...
– Лорд, на маса гана намус,
Ам нафтIадай къацIуриз.

Пагъ, зурба я Савда гьикъван,
Къастунал ам кIевида:
Чан алайдан къачуда чан,
Къейидал чан хкида!

Гафар гьахъ я арифдардин,
РикI ханвайдан шазда я:
И дуьньядин – гунагъкардин
Агъа сад я – Савда я.

И деминик, Намус эркин,
Алад, къелем гьиликиз,
Шекспираз такур хътин
Мусибатриз килигиз.

* * *

Къизилди къуд наб къачуда.

– Дяве кIан я ваз?
– Эхъ, дяве!
– Пул це – ви кар жезва гьял.
– Эхиримжи къимет лагъ ви.
– Иви ужуз жезва гъа!

Савда къилиз тефей сада
Гатазва кар туйкIвейди:
– Зи зияндин пул це, гада!
– Ви къимет я ифейди.

Гатфарал жив къвайи тегьер
Пул авай са къуьзекди
Акъудзава кIвале йифер
Са гуьзелрин гуьзелдин.

Ахмакъдал ирс гьалтна девлет:
– Акьул, ша зи келледиз,
Абаси ваз гуда кьимет! –
Акьул гьахьна мефтИедиз.

Садлагъана атай хьтин
Цаварилай азарди
Сагъламвилин кьимет якъин
Тайинзава гьунардив.

– Накъан гьаким, чIехи, кьакъан
Трибунайрай рахадай,
Къе ви кьимет ятIа гьикъван?!
– Чет кепек яз аквада.

Гьахъунал Таб алахънава:
– Мез къуртIа на сарарихъ,
Вун гьилерал жеда цава,
Къаз кьизилдин марфарик.

Гуьзелвилив Эйбежервал:
– Лагъ ви кьимет! – рахазва.
– Зи хаинвал турус жервал
Гьихьтин кьимет авазва?

– Къил, ви кьимет гьикъван я, лагъ, –
Хабар къазва бермекди.
– Зи кьимет, вун алукIайла,
Чир жеда лап керчекдиз.

Дили кьилин кьимет багъа
Фад бермекдиз чир хъана,
Амукъайла чуьлда яргъа
Ивидикай вир хъана.

* * *

Ќъимет гана кхьинардай рангунин,
Ќъачуз кІандай заз мани и базарда.
Амма пандур гвай зав, – гъана бахтуни,
ТуькІуьрна за мани жуван гъунардал.

Им зун патал кеспи тушир цІийи тир,
Зи гафариз хас тушир ранг чумалдин.
И гафарай авахъайди иви тир,
Гуя гуьлле гъахъна рикІин гъайкалдиз.

Базардилай виридаз хуш атанвай
Мани къачун виш сеферда къезил тир.
Зун хиялри мичІи цавуз тухванвай,
Хъиткьин жезвай вилерал нагъв сефил тир.

Зун дертлу тир, амма маса язухди
Лугъузвай заз, хкажна хъиз кьетІи ван:
– Вуна кхъихъ, илгъам ятІа ачух ви,
Анжах ви чІал низ герек я, бейниван?

Багъда къекъвез агъ чІугунар герек туш,
Килиг, ана къе домино къугъвазва.
Ќъе уьмуьрдин къимет гъатта кепек туш,
На кхъейбур низ герек я, аквазва?!

Чи бубайри деведаллаз къумлухдай
Сифте рекъер тухвайдалай кьулухъди
Инсанри халкъ авур махар буллухда,
Амма хас я виридаз фин сурухъди.

Лежбер, гъаким, нуькер – вири хъфида,
Сан аватІа хъфейбурун сурарин?!
Чир хъухъ, ариф инсанар фад рекъида,
Уьмуьр яргъи жеда ялтах лукІарин.

Бахт муьтІуьгъиз, лагъ кван, нелай алакьна?
АватІа лагъ къимет гурди накъвариз.
Инсанар мус вуч рикІел хуьз алахъна?
Векъ хтанва Бабий Ярдин накъвариз.

ХупІ кІанда заз уьмуьрдин хуш авазар,
Амма куьтягъ жеда бирдан суварни,
Лепеяр хъиз, садлагъана акъвазай,
Гзаф жезва, артух жезва суарни.

«Ажал авач!» – рахазва сад ачухдиз,
Къисметдикай зарафатар мецеллай.
Бейнидик затІ квачирвиляй язухдиз
Аквазвачир ажал вичин пелеллай.

Ажал ава лишанда къаз инсанар,
Уьмуьр вегъиз къиметдай ам пехъи я.
Атомдин къве гужди къачур къван чанар
Гъисаб жедач! Дяведин нефс чІехи я!..

Ингъе, вил вегъ къванцел алай и хъендал –
Ам инсан тир, гум хъана ам алатна.
Къейибурухъ агъайтІа, са геренда
Ругуд цавни михъиз чилел аватнай.

Килигайла къад лугъудай асирдиз,
Ам суарин къадардай лап вилик ква.
Пуд лагъудай бомба ама эхирдин...
Къбил квахънавай дуьньядин ам кІвачик ква.

Къхихъ, кІелдай кас аватІа чІалар ви,
Къелем кІевиз къуна, ягъдиз эвера.
РикІеллаз хъухъ: ирид лагъай цаварни
Гъаргъардалла аватдайвал чилерал.

* * *

Киче тушиз къабулда за ажал зи.

Гъафиз

Шахсей-Вахсей сувар кыле
Тухузва къе шийри:
Гатаз хураар, ягъиз кылер,
Селлер физва ивийрин.

– Куъз я ихътин ява уьмуър,
Руг хъиз ужуз, авара?
Регъим ая, чун икI тамир,
Хутах, Худа, цаварал!

За сурариз вегъейла вил,
Зи кыл хуруз кватзавай.
Шахсей-Вахсей, кукIвариз кыл,
Зи фикирра гъатзавай.

Заз сураар хъиз жезвай къуд пад,
Гуя чилиз сед хъанва.
Шиирри зи чин кана мад,
Заз тежер къван дерт хъанвай.

Хирер алай хурудай зи
Иви къъезвай, тIили хъиз.
ХкечIзавай умудар зи
Цифедикай, гими хъиз.

Къакъатзавай азаб завай,
Зи рикIе экв гъатзавай.
Айтматован ктабдавай
Гада хъиз, зун шадзавай.

* * *

Зи ахвар са шуван-шел тир,
Фад къарагъна заландиз,
Тегъерандин «Парк-отелдин»
ЭкъечІна зун айвандихъ.

Эжуън бере, рапрапар гуз,
Зун есирда тваз авай.
Яру рагъни, куькІвена куз,
Базардал нур цаз авай.

– Эй, рагъ, на вуч гузва маса?
ТупІал-закІал, магъир вуч?
– Азиз мугъман, им гаф туш са,
Туш зун заргар, тажир туш.

Зун базарриз физва вири –
Маса гуз ваъ, саймишиз,
Гъар са касдиз михъи, дугъри
Зи тупІалар багъишиз.

Базаррай за шиткида гагъ
Зи кулунив нурарин
Зир-зибилни, руг-гъяш, гунагъ
Тапан, чІуру гафарин.

Зун кузмай къван сагъ я алем!..
Агъ, рагъ, зенг ягъ вириниз:
Гвач дуйънядив элем-къелем,
Буъркъуьни я, дугърини,

ХупІ агъанва садбур адахъ,
Амма дуйъня вай-гъал я.
Рахана вич Дуйъня:
– Туш гъахъ!
Ви тегънеяр усал я.

Зун – уьмуьрдин мягъкем бине,
ГъакІ даяхрин даях я.
Зи мецин гаф даим вине
Жеда, гуя са дагъ я.

Зун къугъуриз кІан хъайи гъар
Са жаллатІ зи гигинкай
Куьрсарда за, тукІунвай къар
Куьрсардайвал кІиринкай.

Къадим ятІа са шей, лугъун,
Гъакъван къимет вине я.
Гъетерилай, вацралай зун
Къадимни я, куьгъне я.

Зун халкъ хъанва квачиз рехне,
Ашкъини гъам къадим яз.
За инсанриз ганва бине
Зи майданрал даим яз.

* * *

Иран чилел храй къве гам
ЭцигайтІа сад садал,
Лугъуда за фикир тамам:
Дагъ жеда а чкадал.

Иран чилел храй гамар
ЭкІягъайтІа чиле дуьз,
Анаг, садиз чилер-цавар,
Элкъведа генг дередиз.

Нехишрава ранг алвандин,
Къацу, вили – луж хъана.
Гамарикай заз Ирандин
Шагъ-халича хуш хъана.

Белки, бейкеф жеда цавар:
Гамунавай аваран
Икъван иер яргъирушар
Акунач заз цавара.

Дегъзамандин имаратдин
Тарифриз чІал бес жедач.
Шагъ-халича аламат тир! –
Къимет лугъуз мез къведач.

Сад хъиз виш руш Персиядин
Ам храз са йис хъана.
Виш устадди хайи чилин
Шикил адал гъиз хъана.

«Чи къизилдин Персия» тІвар
Гана чпин гамуниз.
Тажиррин кІватІ хъана лужар,
Вил къаних яз акунихъ.

Эхиримжи къимет лугъуз,
Гам къачуз ва гуз хъана.
Ял уьлкведиз гам са юкъуз
Уьтмиш хъайи гуж хъана.

Амма садра яргъаравай
Лацу гими атана.
Ада Шагъ-гам йисарилай
Хайи чилел хкана.

Эхиримжи къиметдин тІвар,
Шагъ-халича, къадач ваз.
Зун гъейран я, ийиз тикрар:
– Ерли къимет авач ваз!

* * *

Уьмуьр гуьзел я...

Саади

Иран, амач заз ви чилел такурди,
На зун рекье хутазва.
Вокзалдаллай паровозди сабурдив
Туьнт къалиян чугвазва.

Ичин багъдал къайнардииз рагъ къугъвазвай,
Зун икI, ийиз кефи саз,
Рекье кефчи Саадиди хутазвай,
Дишегълибаз Гъафиза.

За, катра хъиз, рушарал вил тухузвай –
Персиядин перийрал.
За виридаз «Салам алейк!» лугъузвай,
Хъфирла и ерийрай.

Заз вагъундай къакъан дагъдар аквазвай,
Тараравай мукарни.
Къуд патахъай уьмуьрдикай рахазвай
Манидалди къушарни.

Жуьт-жуьт хъанва жегъил рушар, жаванар,
Гуя сел я мехъерин.
Базаррал ван ала, ийир гъейранар,
Къерехрив гвай рекъерин.

Мецел – хци, къадир авай хийирдин
Гур базаррай хтана,
Дагъустандин пак чилел за уьмуьрдиз:
«Салам алейк! – лагъана.

* * *

Частар гъатда ракетрин,
Фин хъайитІа базардиз.
Авач абур, гъелбет хъи,
Чи намусдиз, чи ардиз.

Ифин авай ивида
ЧІулав ваЦун кър кайи.
Чи ягда, чи бейнида
Хъанва дерин фер къайи.

Ягъ маса гуз базарда,
Харж авурдав бажарагъ
Секундатди – такварда
Вугудач гъич са яракъ.

Гъар са чІавуз-девирда –
Циф ва я рагъ алай хуш –
Сад я ганвай уьмуър чаз,
Адахъ къимет авай туш.

Дуст, алатай девир хуьх
Пакдиз рикІин пердейрик:
Уьмуър ганва уьмуърдихъ,
Хура къвазна гуьллейрин.

Дяведа чи Ватан, накъв
Хуърла, эхиз зиллетар,
Шумудни сад кърбандна
Эхиримжи къиметар.

Сад зи чІехи стха я
Ахътин къимет гайиди,
Ягъ-намусдин арха яз,
Женгчи аскер хъайиди.

Ягъ чукурмир ивидай,
РикІел хъухъ, хуьз мирвет-гъахъ,

Амайди чахъ виридахъ
Эхиримжи къимет пак.

КІантІа хъуй вун малаик,
Хъуй къастунал кІевиди,
Гъисс ийиз ви хура рикІ,
Буйругъда ваз буржиди:

«Эхиримжи къимет це!»
Юзурда ви намусни.
Це ам вуна, гьелбет, це!
Гъайиф къвемир са кІусни!

ЗИ ТАР

Нурлу цава ава пешер,
Дувул фенва дериндиз,
Ала, тар, вал гзаф хилер,
Уьмуърдал хъиз къизгъин тир.

КІвалин вилик экъечІнава
Буй гуьзелдиз чІагурна,
Яргъи хилер, къунвай цава,
Зи йисар хъиз, какурна.

Ядай чІавуз, инсаф тийиз,
Нажахдивди са хел ви,
Гъахъда михъиз тІал зи рикІиз,
Херзавай хъиз гъилел зи.

Къарнийрин ван атай чІавуз,
Мукъвал тирла тІурфанар,
Къеб ийирла заз са юкъуз,
Ви сифте хел атІанвай.

Мад ахцукънач билбил хилел,
Марфарикни ахкатнач.

Лайлай ягъиз адан винел
Дидедин ван акъатнай.

Чехи хъана, ашукъ хъана,
Спелриз звар гана за.
Къвед лугъудай хел атІана –
Пандурдал чан гъана за.

Гагъ тІурфанар, гагъни марфар,
Гагъ лацувал, чІулаввал.
За лагъана мани – йикъар,
Йисар фена ялав кваз.

БалкІандаллаз, гагъни яхдиз
Къекъвез, за чил къатІана.
Мад Расулаз аса ийиз
Пуд лагъай хел атІана.

Гъа икІ тІимил хъанва хилер,
Агакънава лап тандив.
Гила, сарар хана, мишер
АмукънайтІа хъсан тир!

Къуъзуъ хъанва чун къведни къе,
Агакъзава къакъандив.
Гила, жез кІанз мягъкем мягъфе,
Ярх жеда вун пашмандиз.

Маса жуъре жедач лугъуз:
Явашдаказ къвезва йиф...
Жезвач завай ваз куъмек гуз,
Шезва, чІугваз ви гъайиф.

Нурлу цава ава пешер,
Дувул фенва дериндиз,
Ала, тар, вал гзаф хилер,
Уъмуърдал хъиз къизгъин тир.

Авар чІалай.

Рашид Рашидов

ИНСАН

1

Клантга цуьквер
ЭкъечІрай ви дакІардихъ
Я лепейри
Авурай гъуъл безетмиш –
Абурал чан
Гъизвай яран шагъвар чиг
Хъанва вич зи
Нефесдикай туьретмиш.

ЦІайлапанар
АватІа цав къарсуриз,
Къалабулук
Кутаз дагъдин синерик –
Зи ашкъини
Къалабулук къалуриз,
Рахазва цав
Ахваравай чилерив.

Гуьгъуьнилай –
Лейсан къвазва баркаван,
Гуьрчегзава
Чим ракъинин нурарин,
Аквачни ваз
И легъзеда авадан:
Ухшамиш я
Саф лейсан зи накъвариз.

Хважамжамни,
Цавун са пад ацІурна,
Хъуьрезва, къил
Ви дакІарда акІурна.
Ирид рангни,

Налугъуди, къашар я –
Зи велерин
Килигуниз ухшар я.

2

Къе лагъайтІа,
Ингъе – нисин береда,
Гужлу тирла
Чим ракъинин нуларин,
Мукъвабуру
Къуьнераллаз дередай
Къейи Инсан
Хутахзава сурариз.

Гъам аквазвай
Агаж хъанвай къуьнерал,
РикІерани
ТІал авазвай дустарин.
Ракъинин хъвер
Алай дагъдин синерал:
Дерт-гъам чІугваз
Чидач рехи дагълариз.

Зунни ава
И жемятдин арада,
Жезва тукъуьл
Фикирар зал гъавалат:
И кас – къе икІ
Хъфизвайди дуьньядай
Чидайди тир
Заз лап аял чІавалай.

Гъалч жезва тІал
Зи гуьгъуьлдин симерал,
Хехери хъиз,
Чуькьуьзва рикІ гъамари.
Ракъинин хъвер
Ала дагъдин синерал,

Дерт-гъам чІугваз
Чидач рехи дагълариз.

Къайгъусуз я
Дагълар чпин бинедай,
Амма рикІи
Дерт-гъам вичиз чІугуна.
... Рехъ авачир
Вичяй къулухъ хкведай
Чкадиз къе
Инсан рекъе хтуна.

3

Йиф атана,
Цав ацІайла гъетерай,
Гъарай эвер
Гъатна кІвале къуншидин:
Фад хабар це –
Чи бубайрин чилерал
ЦІйи Инсан,
Инсан хъанва,
БицІиди!

Вири магъле
Нурлу хъана гъасятда,
Дуънья мадни
Гуя жегъил хъхъана.
Шадвилин хъвер,
Гъевес гъатна гъаятда,
Зани жуван
ЦІйи мани лагъана:

Лагъана за
Гъуърметдай а бицІекдин,
Атанвай и
Чилел цІйи Инсан яз:
«Азиз бицІек,
Фад чІехи хъухъ зирекдиз,

Уьмуьрдинни
Бахтлувилин лишан яз!

Къуй ви къуьнер
Гъяркъуь хъурай, азиз дуст,
Гъилерани
Хъурай къуват къегъалдин,
Къуй муьгъуьббат
Атурай ви рикИз, дуст.
Вун Инсан хъиз
Яшамиш хъуй гъалалдиз!

Чин ачух яз,
Гъил ачух яз, пакадиз
Аладрай вун –
Ви гъар са югъ алахърай!
Ви крарал
Дидедини бубади,
Хайи чили
Мидаим яз дамахрай!»

ИКРАМЗАВА ЗА РАКЪИНИЗ

Къуьзуь къилихъ уьмуьрдин сир
Вирибуруз жедач ачух.
Заз даим яз ганвач уьмуьр,
Зазни чидач а сир артух.

За ракъиниз икрамзава,
Куьз лагъайт!а кун паталди
Кузвай туш ам – кузва цава
Инсанриз бахт гун паталди.

Яд къери тир гъвеч!и лекъве
Жедани къван сирнав ийиз?
Амма к!анда гъуьлуьн лепе
Вик!егъ, халис сирнавчидиз.

Къал къачуда лепейри тик,
Гъида ажал, хъайитІа ленг...
Уъмуърдани ква зи вилик
Женгни тІурфан, тІурфанни женг!

За ракъиниз икрамзава,
Ам игит я – нур мидаим.
Гъар инсандин рикІе ава
Адан цІелхем ва адан чим.

Дарги чІалай.

Фазу Алиева

ВИ ПАШМАНВАЛ ЗАЗ ЦЕ...

Ви пашманвал заз це, зи яр,
Ам зи капал эциг на.
Къене хуъмир хуравай пар,
Къамир гъамни рикІик на.

Ви пашманвал за ви вилик
Ашкъидин цІуз ракъурда.
Ялавди ам, живедин чиг
ЦІверекІар хъиз, цІурурда.

Ви пашманвал вили цавуз
Ахъайда за гъилелай.
Гумади хъиз цава лув гуз
Алатда ам къилелай.

Ви пашманвал, са гъаб руьхъ хъиз,
Вугуда за гарарив.
ЧукІурда ам за уъруьшдиз,
Чигедавай тІулариз.

Ви пашманвал батмишда за
Гъуьле чи шад йикъарин.
Ваз вири бахт къурмишда за
Чилеринни цаварин!

КЪЕГЪАЛВАЛ

Са куьнкайни кичIе тахьун замин я
Агалкъунрин, гъалибвилин гъунардин.
Къегъалвал чаз гена артух лазим я,
Зур гузватIа терс тIурфанри пайгардиз.

Ви куьмекдиз атай чIавуз къегъалвал,
КIусни къулухъ чIугвадач ви жезбиди.
Манийвилер квахъда, гьиссна усалвал,
Ваз виликди эверда пак буржиди.

Буна тазвай гел басмишдач живери,
Тухудач ам зулун къати селлери.
Амукъда ви уьмуьр, нурлуз куз жеда,
КъверичIаван несилриз экв гуз жеда.

ИГИТДИН РИКI

Игитдин рикI кана-кана хкахъна,
Адан чим я къе зи рикIиз къванвайди.
Гъахъняй тушни рагъ кузвайди алахъна?
Гъахъняй тушни чилни гегъенш хъанвайди?

Мад хведач игит патав инсанрин,
Амма ада хвейи дуьнья чагъдаказ
Заз аквазва къужахдаваз алванрин,
Акурвал ам къегъал хциз сагъдаказ.

Хуьзва чна чи чил са пак мескен хьиз –
И чилел ам хана, къинни авуна.
Вил вегъейла вили цавун сердендиз,
Заз къегъалдин экуь вилер акуна.

РАГАН КЪИЛЕЛ ИЧИН ТАР

Раган къилел, гатаз къайи гарари,
Анжах са ич аламай са тар ала.
Ич, лампа хъиз, экв хъичириз цавариз,
КъукIвена куз ава, сирлу зар алаз.

Гъикъван регъят туштIани и емишдиз,
Къаю къунвай тарцикай ам кватзавач.
ХцIу хилел, ранг къачунвай гимишдин,
Ада вичел викIегъ рикIер кIватIзава.

Вуж дуст ятIа къегъалвилин, намусдин,
Адалай и къит ич атIуз алакьда.
ФейитIани вич къилелай гургусдин,
Аватдач ам – пак мураддив агакьда.

ГЪАМУНИН ГИЧИН

Гапурар туш цава цIарцIар гузвайбур, –
Къве жуът вилер я, акъуна, кузвайбур.
АцIай гичин зи дердерин-гъамарин
КукIварна за, гъалчна къилел рагарин.
ИчIи хъанвай зи руъгъдин ван ифена,
А ванцелди зун терсдаказ хъуърена.
Севт къекъвена дагъаррани дагълара,
Пашманвилин са мани хъиз авара...
И хъвер, зи хъвер къагъардилай бетер тир,
Ам зи рикIин къазун хъанвай бижгъер тир.
Яраб чилел са кас къванни алатIа
Зи хъуъруьнин гъавурда дуъз акъадай?
Ни кукIурда ханвай гичин гъамарин,
Аялвалда ни ашкъидин кIусарин?

КЪИСМЕТДИН ГАР

Акат хъана гарун гужлу гъилерик,
Зурзунар ква верхи тарцин хилерик.
Гагъ гъалаба, гагъ умуд кваз зурзазва,
Гагъ къацу яз, гагъ лацу яз аквазва.
Зунни гъакІ я: гагъ шаддиз, гагъ къызгъиндиз
Зурзаз жеда зи хилерни, – якъиндиз
Ви гъил на зак хкІур чІавуз, кІаниди.
Зи дувулар чІугунва ви ашкъиди.
Ви гъиссериз, – види гарун къилих я, –
Зи цуькнавай руьгъдин хилер муьтІуьгъ я.
Ви гар гагъ туьнт, гагъни жеда тавази,
Муьгъуьббатни верхи тар хъиз ава зи.

АВАЙДИ ТУШ

Муьгъуьббатдин сирер чирдай
Авайди туш ктабар.
КІанивилин гъиссер чирдай
Авайди туш гъисабар.

Ашкъидин хвеш, тІал гъисабдай
Жагъидач квез керетни.
Гагъ ада чун куз-кабабда,
Гагъ гуз жеда шуьрбетни.

КъвайитІани тІурфан цавай,
Чи бахтарин эхириз,
Муьгъуьббатди рикІе тур цІай
Жериди туш туьхуьриз.

Авар чІалай.

Нурадин Юсупов

ГЪА СА ГАФАР

– Яда гичин къачуна
Яд гъваш, кІвале яд авач. –
Лап хуш аваз фидай зун,
Амма кІвачел затІ алач.

– ЯтІа, алукІ чекмеяр,
Ацукъ мийир секин яз.
– Лап хуш аваз алукІдай,
Амма кІвачер чиркин я.

– ЯтІа, чуьхуьх кІвачер на,
КІвале запун-затІ ава.
– Лап хуш аваз чуьхуьдай,
Амма кІвале яд авач.

– ЯтІа, гичин къачуна,
Яд гъваш, кІвале яд авач.
(Вучда, гъа са гафар я,
Лугъуникай дад авач).

ДАГЪВИДИН РУХВАЯР

Гъи дагъвидиз кІандач къван,
Ийиз даим хиялар,
Гъар са кІвалах алакьдай
Хъана вичиз аялар?

Са дагъвидихъ хъана къван
Кар алакьдай рухваяр –
Пуд тир ракъун устІарар,
Пуд тир харат устІарар,
Пуд маргъухъан,
Пуд къелечи,
Пуд далдамчи

Пуд зуърнечи,
Пуд бичинчи,
Пуд заргар;
Хъун мумкин я бирдан кар,
Жез хъайитІа сарар тІар –
КъецІ тагурай крариз –
Сад я духтур сарарин.

Къунши хуъруън совхоздиз
Пешекарар герек тир.
Кар алакьдай ксарихъ
Шехъиз авай директор.

Адан патав хабарсуз
Къуъзуъ дагъви атана.
Явашдаказ, сабурдив
Директордив рахана:

– За гъанва ви совхоздиз
КІвалах ийир рухваяр.
Кар ийида, гайитІа
Яшамиш жер чкаяр.

Директорди хвеши яз
Жаваб гана: – КІвалер квез
Гуда, шумуд аватІа
Куъ хзанда сивер квез.

Хъвер авуна дагъвиди:
– Туш зи хзан чІехиди.
Папан хиве ама кІвал,
Хебни, мални, багъни сал.
За гъанва зи рухваяр –
Пуд я ракъун устІарар,
Пуд я харат устІарар,
Пуд маргъухъан,
Пуд къелечи,
Пуд далдамчи.
Пуд зуърнечи,

Пуд бичинчи,
Пуд заргар;
Хъун мумкин я бирдан кар,
Жез хъайитІа сарар тІар –
КъецІ тагурай крариз –
Сад я духтур сарарин.

Кхун хъана директор:
– Халу, за ваз рикІ гуда!
Амма, лагъ кван, кІвалер за
Акъванбуруз гъикІ гуда?!
Мягътел хъайи дагъвидин
Звал къачуна ивиди:
– Вибур гъихътин гафар я?
Къуз акъван рикІ ви дар я?!
Рак ахъайна. РакІарай
Пуд юкІ алай юрфарал
Пуд хва адан гъахъ хъана.
Пагъ, директор къах хъана!
– Ма, – лагъана дагъвиди, –
Зи десте – за гъайиди:
Пуд я ракъун устІарар,
Пуд я харат устІарар,
Пуд маргъухъан,
Пуд къелечи,
Пуд далдамчи.
Пуд зуърнечи,
Пуд бичинчи,
Пуд заргар;
Хъун мумкин я бирдан кар,
Жез хъайитІа сарар тІар, –
КъецІ тагурай крариз –
Сад я духтур сарарин.
Директорди, хъвер ийиз,
Хуш гафариз худ гана:
– Вучиз, халу, ихътинбур
Вахъ са къанницІуд хъанач?!

Лак чІалай.

Гъазим-Бег Багъандов

КЪУНАРИКАЙНИ ЖАНАВУРРИКАЙ МАХ

Пуд къун хъана – пуд стха
Дагълара къакъан.
Са ник авай стхайриз
Рагарин юкъва.

Дуьгуь цадай стхайри,
Хъийидай ам кІватІ...
Садра никІиз чІехи къун
Хъана рекъе гъат.

Дуьгуь гвена кІанзавай
Стхади чІехи...
Бирдан тамай экъечІна
Жанавур рехи.

Рахана ам: – Ша чна
Алцумин къуват.
Къун рахана: – Акъаждай
Авач захъ такъат.

– ЯтІа, за вун неда, къун, –
Рахана ничхир,
Чан аламаз туйкъуьнна
Къачирди тахсир.

Стха квахъай муькуь къвед
Хъана кур-пашман:
«Гъиниз фена стха чи?
Вуж ятІа душман?»

Къвед лагъай къун экъечІна
КІвалахиз никІе,
ЧІехи стха жагъурдай
Къаст ава рикІе.

Амма бирдан жанавур
Мад хяна пайда.
– Ша кьуватар алцумин, –
Лагъана ада.

– Залай и кар алакьдач, –
Ажуз хяна кьун.
Жанавурдин туьтуьнай
Агъуз фена кьун.

Пуд лугъудай кьун стха
Хяна мадни перт,
Квахъна кьулан стхани
Пара хъанвай дерт.

ЭкъечІна гел жагъуриз
Стхайрин чІехи.
Бирдан адал жанавур
Туьш хяна рехи.

– Вун гъинай я, вуж я вун?
– Я адетдин кьун.
– Вуч кар аваз атанва?
– Вилив хуьзвай вун.

– Вагъ, ви кьилел алайди
Вуч я, гуз нурар?
– Абур ви хук къазундай
Я хци турар!

Руфун падна вагъшидин –
Хъаначни ажеб!
Анай дуьгве ахкъатна,
Гуьгъуьнай са хеб.

Ахпа са кІек ахкъатна –
Хкажна гъа ван!
Гуьгъуьнай кал эхкъечІна,
Ахпа нехирбан.

Гуьгъуьнайни стхаяр
ЭхкъечІна къунран:
– Ай баркалла, стха чан,
ВикІегъ ва масан!

Мел авуна къуншийри,
Стхайриз куьмек
Гана дуьгуь кІватІ хъийиз,
Хкана гъенек...

Амма садра, мичІи йиф
Атайла секин,
Жанавуррин лужуни
Акъудна къиргъин.

Чехи стха кичІела
Ярх хъана пипІе.
Къулан стха кичІела
Къах хъана пипІе.

Жанавуррин чІехида
Экъисна кІрер:
– Недалди куьн, лагъ кван чаз
Манияр иер!

Чехи къунра лагъана:
– Вай хъана зи гъал.
Зи вилериз ахквадач
И дуьньядин кІвал.

Къулан къунра лагъана:
– Вай хъана зи гъал.
Жанавурдин руфункай
Жеда хъи заз кІвал.

ГъвечІи къунра хкажна
Къве карчни. Ада
Лагъана: – За лап чІехи
Жанавур неда!

Амайбурни неда за
Пакамахъ са пуд.
Нисинин тІуън недайла,
Неда за са цІуд.

КичІе хъана вагъшийриз.
Тум тІехве туна,
Катна вири тамухъди...
Вуч хълагъда на?

Гъар са карда къилинди,
Тир гъардаз герек, –
Къегъалвал я, викІегъвал,
Хъун даим зирек.

Дарги чІалай.

Мегъамед Атабаев

ЗИ АСИР

КикІиз-чухваз,
Ингъе асир хъфизва –
Зун баркаллу, беябурни авурди.
Жува жувак гагъ за фикир ийизва:
АматІа заз и дуънъяда такурди?..

Чехи асир...
Дидеди хъиз хкажна,
Чирна вуна заз хъвер ийиз,
Шел ийиз.
Гида,
Чинал чІулав лакъаб акъалжна,
КІанзава зун автоматдив гъвел ийиз.

Эй инсафсуз,
Вахъ галаз зун яшамиш

Хъана, – санал чна чанни вахгуда.
АкълалтІзава чи уьмуьр, чи яшайиш,
Ви амай пай на заз пай яз акъуда,
Хъваз вахце ви жем, ацІанвай агъудай...

БЕРЛИНДА

Михъи, туькІвей низам авай шегъерди
Йифди эквер язава зи дакІардиз.
Налугъуди, икъван яргъал сефердиз
Атанвай заз гъурметзава, къадар хуьз.

Амма зи рикІ велвеладив ацІанва,
Са куьгъне тІал зи хуруда юзазва.
Са немс гуьзел, зун машгъулиз атанвай,
Вуч ятІани дуствиликай рахазва.

Ихътин тават Адам халкъай йикъалай
ИкІ бажагъат гъатна садаз гъавая.
Амма заз къе аквазва икІ мукъвалай
Ви суьгъурдин гуьзелвилин гъаваяр.

Ви дамарра цІай къугъвазва ашкъидин,
Гарава вун а цІай закни кутаз кІанз.
Къачузвач звал са кІусни зи ивиди,
Я вун, я ви шегъер туш заз акваз кІан.

Вучиз ятІа чидани?.. Ви ватандай
Акъатай цІуз акъатнай чи бубаяр.
Аялар яз, юхсул хъанвай чи чанда
Гъалибвилин мурад авай зурба яз.

Чи бубаяр фидай чІавуз гъужумиз,
Чна хуьре суьреяр чи классдин
Танкарай къаз, тахърахъ-пахърахъ, гугрумиз,
Гъалдай, гуя женг тухузва къисадин.

Чна чакай гъалибчияр хкудна,
Душманар ваъ, чибур хъана къугъвадай.
Чи класдин картадай тІвек акъуднай
Чна Берлин шегъер алай чкадай.

Ништа, гъикъван къисметар а тІеквендиз
АватнатІа, – къадар квахъун мумкин я.
Бес я, юргъун ва тІазвай зи бедендиз
Ксуз кІан я, гуьгъуьлни зи серин я.

Са квелдини тахсирлу туш, гуьзел, вун,
Заз акІ я, вун са квелди заз буржлу я.
ВучайтІани, жеч къе заз хуш, гуьзел, вун,
Алат, зи тІал ашкъидилай гужлу я.

«ФУРМА»

Хциз фурма мектебдин
Хкягъзава дидеди.
– Хва чан, им я ажебди,
Къиметни туш екеди.

Шехъзава хва: – Туш герек!
А ужуз затІ куьз я зи?!
Ам кІандач заз! Зун неречІ
Мамедалай пис яни?

Диде хъана яру жез,
Жув жувавай квахъна зун.
РикІ фикирра аруш жез,
Зи «фурмадиз» гъахъна зун...

Зи фуфайка пинеяр
Хъиягъай са бижгъер тир.
Перемдик квай дуьгмеяр
Гъарма сад са тегъер тир.

КъецІил кІвачел шаламар, –
Ганачни хупІ за табни! –
Бармакдилай фенвай чІар,
Галамачир са ябни.

Зун а «фурма» алаз кЪе
АкуртІа и кстахдиз,
Катда кичІез-зурзаз кЪе
Ам дидедин кЪужахдиз.

Зи а «фурма» гапур туш,
Амма ам заз масан я,
Ам зи халкъдин абур-гуж
КЪалурзавай лишан я.

ГЪайиф хЪи, ам музейра
Ядигар яз хуЪзавач.
ГЪавиляй чи невейриз
ЯгЪдин кЪимет чизавач.

* * *

УЪмуър физва – кЪил акЪудун четин я,
ХЪсанни пис какахънава вирина.
ГЪикІ тухуда кЪисмет жуван эркин яз
Шаир виляй аватнавай демина?

ПайгЪамбар яз рикІевай пак дердияр,
Адаз кЪван гуз, кЪурди агЪзур гЪелягъ я.
Амма адан рикІе кЪизгЪин манияр
Бахт яз турди регЪимлу Сад Аллагъ я.

Вакайни за, зи кІаниди, кхъена,
ГЪейранарна за дуънья ви кЪаматдал.
ИлгЪамдин нур АллагЪди зал вагъена,
Чи муьгъуьббат хЪун паталди кЪуватда.

ЧАЙЧИДИН МАНИ

Ассаламу алейкум!
Чай-чай-чай!
Цуз, чан стха, цуз, къавум,
Чай-чай-чай!

Т и к р а р б е н д:
Агъ, чайхана, чайхана
Чай-чай-чай!
Чай тахъайтІа, вай хъана!
Чай-чай-чай!

Хвена шумуд бенде на,
Чай-чай-чай!
Къутармишда уълкве на,
Чай-чай-чай!

Сад хуррам я, пиян яз:
Чай-чай-чай!
Агъ, эрекъ, вун, шейтІан я!
Чай-чай-чай!

Гъам гёкчай, гъам къалмукуь чай,
Чай-чай-чай!
Садни мийир къулухъ, чай,
Чай-чай-чай!

Кеф чІугу, хъухъ кІамай къван
Чай-чай-чай!
Квач адак са шер, шейтІан,
Чай-чай-чай!

Ички игри душман я,
Чай-чай-чай!
Чай ви дуст я, ви чан я,
Чай-чай-чай!

Къумукъ чІалай.

Абдулла Даганов

ЖАМИДИНАН РУЪГЪДИЗ

Чидач, вучиз хъанатІа икІ: уьмуьрда
Сада садаз бахшнач чна шиирар.
Къе за, гъатна чІулав йикъан есирда,
Жагъурзава рикІяй чІалан ивирар.

Садлагъана, гъич са гафни талгъана,
Геж жезвай хъиз, тади кваз вун хъфена.
Шумудни-са рекъяй вун физ-хтанай,
И рекъяй вун хкведач мад элкъвена.

Накъ ван ийиз таз бокалрив звягърягърин,
Расул хайи югъ чна къейд авунай.
Къе агъузна лувар лекъре Миграгърин,
Туна рехи Шалбуздагъни гъамуна.

Гъеле накъ чун Эседуллагъ дуст галаз
Ацукънавай гъуълел «Хазар» кафеда.
Гъуъл ргазвай агъузардин ухът галаз,
Чайкайрикни къал квай тежер жуьреда.

Вун абуруз килигзавай сефилдиз,
На лугъузвай: «Къуруь тушни уьмуьр хуп!»
Налугъуди, симерихъ ви гуьгъуьлдин
Ажалдин тІуб галукъзавай – магъир тІуб.

Буна рикІел хкизвай гъар шаир саз,
Цуькведамаз хару ягъай къастар чиг:
Омар-Гъажи, Гъазим-Бегни Алирза,
Внуковни Амир-Гъази – дустар чи.

Абур гъар сад, магърумвилин гелер таз,
ЦІайни тІал яз гъатнава чи рикІера,
Лугъузвай на, мягъкемдиз чи гъилер къаз:
«Жедач етим чи Союздин сенгерар!»

Зун зи хайи ГочЮбдиз гьикI хъфида,
Дуст Жамидин, текдаказ, вун галачиз?
Хуьруьнвийриз вуч ихтилат ийида,
Хуьруьн мугьман, гьуьрметлу кас амачиз?

Хкаж хъана Хунададин синерал,
Чун булахдал фенай, адан гьамга хъваз.
«Зун булахдин вилик къвазда метIерал!» –
Лагьанай на, яд мелгьем хъиз гъапа къаз.

Новгороддин куьчейра чун авай накъ,
Горький хъайи чкайрал кьил чIугунай, –
Дагъустандай юлдашарни галай чакъ! –
Гьамзатован межлис гурлу авунай.

Ана Ольга Савинова лугьудай
Са гуьзелди къабулнай чун захадиз.
Туйкьюьл хабар агакъайла, агъузар
ЧIугвазва къе ада, хайи ваха хъиз.

Дагъустандай ана кьегьал рухваря
Гьалт хъанай чал: Седулагъни, Юнусни,
Мегьамедни Шамил – рикI-гьил ахъа яз,
Гьар камуна хуьз алакьдай намусни.

Гьабуруни чIугвазва ви хажалат,
Амма ви руьгь хкаж хъана цавариз,
Беден хуьре хъанва сура ферикъат,
Адан кьилихъ яс чIугвазва дагълари...

Чидач, вучиз хъанатIа икI: уьмуьрда
Сада садаз бахшнач чна шиирар.
Къе за, гьатна чIулав йикъан есирда,
Жагъурзава рикIяй чIалан ивираар...

Авар чIалай.

Бадрудин Мегъамедов

* * *

Заз экуьнахъ акунай вун,
Амма такур гьисаб тир:
Ви вилер тир кьве муг кьве цIун,
РикI муркIадин къаяб тир.

ХупI вулкандиз я вун ухшар
Живни ялав чукIурдай.
Зун галачир а ви румар
Къуват туш чил юзурдай.

Шумудра рикI ханатIани
Вакай, мад вал гьейран я.
Ви муркIара къанатIани,
Ви цIуз гъахъдай зун чан я.

Ваз къайгъуни авач зун икI
ЦIани вацIа хъуникай.
Амма кIусни туш зун гъарикI
Къуникайни къуникай.

Къаю къадай, гагъни цIа кур
Гъа бахт жагъай кас я зун.
Ви гафарихъ михъиз агъур,
Къарай атIай кас я зун.

На шумудан, хана, лувар
ВеъенатIа кIурарик?!
ЦIуруррай ви рикIин муркIар
Ви вилерин цIаяри!

* * *

Амурдив гвай чЕмерукдай ахъагъай
Гъич са хъелни алатнач гел галачиз, –
Абур гъар сад вич акъатай патахъай
Къвез акъуна зи рикІ алай чка чиз.

Зун дуъньядиз килигзава гъамлу яз,
ТІал гъатнава рикІе, пар хъиз, зегъер хъиз.
Ви иервал, цуък ахъайна, дулу я,
Ви хуруда ашкъи ава бегъер гъиз.

Яраб, гъар са кукІушдални базардал
РикІ сагъардай ргазватІа булахар,
Гъарарат яз гъатнавайбур сузада,
Хъувун патал къуваранни къурвахар?..

Лагъ кван, ви хур багъ тушни къван диганвай,
Серинвални, ширинвални багъишдай?
Ви ичериз, гумрагъвилив ацІанвай,
Килиг къванни жедатІа гъакІ дуъшушдай.

Яраб ви а багъдин сирлу куългедик
ЖагъанатІа ашукъбуруз са динжвал?
Анжах сада чуънуъхда рикІ бикедин,
МуътІуыгъарда адан назлу надинжвал.

Агъзурдакай сад жеда – ви умудар
КуъкІуърдайди тахъай хътин саягъда,
Ада икрам авур гъуцар ва бутар
Вири туна, анжах са вун хкъягъда.

Анжах сада женнетдин багъ дуъзмишда
Ви кІвач хкІур жигъиррални рекъерал,
Муъгъуыббатдин мегърибанвал къурмишда
Эксик тахъун патал а экв чилерал...

Зи уьмуьрда алукайтIа сефил чIав,
Ви хурудал цуьк гъурай зи нефесди,
Ахьтин цуьк хьи, – хъайтIани цав-чил дав,
Рекьин тийир, хуьз ашкъидин гевесди!

ХИВЕ КЪУН

За, ахъайна жуван хур,
Хиве къазва цавариз:
Зун инсан яз халкъ авур
Шукур хъурай Гъуцариз!

Акьул-камал ганва заз,
Чцда – уьмуьр куьруь я.
Амма буьтIруькI, гъуьлягъ яз
Жедач зун – им вири я.

А дуьньядин азият
И дуьньядин намусдин
Вилик хейлин къезил я –
Гъайиф туш заз са кIусни.

И инсафсуз дуьньяди
Зун ажугъдив ацIурнач.
Муьгъуьббатдин гъавади
Хкажна зун, кадгъурна.

Малаик туш цавара,
Инсан я зун, мугъман я.
И дуьньяда авара
Ашукъ хъун вал хъсан я!

* * *

Вун рахайла, ашукъ жеда
Зун чІалал зи дидедин.
Заз алемар ачух жеда
Хайи чІалан бинедин.

Ви хъуъруьнин михъивиляй
Заз булахар карагда.
А ви рикІин чІехивиляй
Ава зун ви ужагда.

Бязибур пул-девлет чалдай
Жеда къати гъужумда.
Амма чаз чун: зун шамхалдай,
Вунни я заз ханумдай.

Гагъ-гагъ яргъаз къакъатда чун,
Гуя чун я йифни югъ.
Амма вун тагъ ятІа цавун,
Зун я чилин юкъни-юкъ.

ХъайитІани гъикъван яргъа,
Чун са тан я, са чанни.
Цав я чилин рикІин паргъа,
Чил я цавун аманви.

Чили къекъвез чирнатІа заз,
Цаву пар къаз вердишна...
Вун кисайла, дерт жеда заз,
Заз дидед чІал багъиш на!

Ви вилерихъ рангар ава
Агъзурни са жуьредин.
Ви вилера ракъар ава
Каинатдин сегънедин.

Къумукъ чІалай.

Шамил Къазиев

* * *

Заз акІ тир хъи, фенва вири алатна,
Зи манини куътягъ хъанва, кис хъанва.
Садлагъана вун хтана акъатна,
Килигна заз, – къах хъана рикІ гъисс къанвай.

Амма къиле къал къачуна бейниди:
Къисметди вун рамда цІийи цикІелай;
Муъгъуъббатда тирни ви бахт чІехиди –
Куъгъне хирер алуддай къван рикІелай?

Ваъ, зи рикІи кІвалахзавач савкъат кІанз,
Ингъе ам гъакІ лув гуз ава цавара.
Са куънвайни жедач адан такъат хаз,
МуътІуъгъарда ада вири чапарар.

...Бес куъз вун, яр, хъфизва мад, катзава,
Фейи чІавал чан хкана, зи гъал чиз?
...Килиг, къушра аршда лувар кІватІзава,
Ам чилихъди аватзава, ккІал хъиз.

Табасаран чІалай.

Къасумбег Мигърабов

* * *

Секинвал. Гъетер. Тфенгдин ванер –
Дагъвидин кІвале хва хунин лишан.
Ахъа тавунвай шарагрин сесер
Фикирда аваз лув гузвай къушпан
Хура гъат хъана ажугълу гуълле –
Жегъил ва тек къуш акъуна чиле...
Пакадин юкъуз, куъкІвенвайла рагъ,
Тфенгдив къунвай инсанди лишан –

Бахтлу, зиринг рикI са маса къушран.
Акъатна гуълле. Рахана яракъ.
Кат хъувуна къуш. Хъанач адал хер.
Амма цавари ганвай дерин фер...

* * *

Гъа икI хъанай.
Са югъ мадни куъч хъхъана чилелай,
Са йифе мад мугна адан чкадал.
Са цуък мадни юхсул хъана,
Къил агъузна мичIивиле,
Авадариз чинеба нагъв.
Зи пIузаррин луварикай
Хкатна са цIакул – ви тIвар.
Са йикъан зун чIехи хъана.
Са йифен зун хъана жегъил.
Хъсан хъана,
Гена зи рикI рехи жезвач
Садрани.

Дарги чIалай.

КЪИЛЕР

ГЪИКАЯТ

Чандар – уьмуьрдин тар. *Повестъ* 5

ЭДЕБИЯТДИКАЙ МАКЪАЛАЯР

Пилидин девир.....	61
Чи эпосдин дувулар деринра ава.....	65
Шарвилидин дидедин шел.....	68
«Лезги руш Ада».....	71
Лезги аялар патал кхьенвай сад лагъай ктаб.....	81
Шамилан женгерикай чІал.....	89
СтІал Сулейманан акъажунар.....	93
Сулейманан тикрарсузвал.....	107
Къафкъаздал гъейран хъайиди.....	111
Асиррин хъендик кумукъай шаир.....	130
Несилрин гуьзгуь.....	136
«Билдир беневшадин» сирер.....	140
Гъикаятчидин шаирвикай.....	147
Рекъин тийир муьгъуьббат.....	153
Шихнесиран шииррин тар.....	162
Шаирдихъ галаз санал.....	165
Четин йисар – эркин йисар.....	168
Эбе.....	174
Забит Ризванов – тарихдин арифдар.....	181
Чалпачух чар.....	189
Шаирдин экв.....	199
Секинвал течидай Сажидин.....	204
Итимвилидин ранг.....	210
Зарафатрин тамада, ва я Жамидинан весияр.....	212

Уламдин къван яз	217
Гиярдин ахъа мез хъайиди	222
Тар къурайтІа, цил хуъх	226
Дар йикъар дарбадагъзавайди	230
Инсанвилини камалдин дережаяр хуъзвайди	232
Халкъдин илим	239
Театрдин тарихда цІийи чин.....	242
Вад тахан устад.....	251
Сабурлу устІар	263
Дурумлу къен.....	265
Алибеган чихел, кІватІи-кІватІашан «буба»	268
ЦІийи асирдин цІарцІел.....	274
Яшамеш жез тади къачурди.....	280
«ЦІийи Чапаев» ктабдикай къве гаф	286
Девирдилай вилик квайди.....	287
Шаирдин къисметни дережа авайди	292
Пул вири я, амма хайи ватан туш!.....	296
Сегънедин гъунарчи	297
Азиз Мирзебегов – жавагъирин хазиначи	300
АкълтІай шаир	303
Къве халкъдин шаир	307
«Шемер хътин лезги сесер...»	309
Жуван дувулар гъисс хъийин	310
«Къенин аямдай тушир хътин лезги»	313
Ракъинин муг – къацу Миграгъ	317
«Яру дагъдин шагъвар»	323
Къез хъсан рехъ хъурай!.....	329
«Аламдин» уламар	331
ДатІана цІийиди, цицІиди, верцІиди	351

ТАРЖУМАЯР

I

Лезги Салигъ

Вун я.....	355
Я неби!	356
Къуз ятІа?.....	357
«Салигъанди – къара шив...»	357

«Салигъан шив я семен...»	357
«Бахтсуз кас я, нихъ эгер са яр авачтIа...»	358
Негъзава за	358
Зун таб гудайди я	359
Сагъ жедай	360
<i>Ахцегъ Магъарам-Эфенди</i>	
«Эй Межнун, килиг вун Лейлидиз жуван...»	360
<i>Ашукъ Амрагъ</i>	
Рушанни сусан гъуьжет.....	361
<i>Ашукъ Шайда</i>	
Ашкъидин вахт	362
<i>Ярагъ Мегъамед</i>	
Стхадиз	363
Ахцегъ Мирзе-Алидиз	364
<i>Ахцегъ Мирзе-Али</i>	
«Я Ребби, и дуьньяда зи куьмек, тедбир вун я, вун...»	365
Пайгъамбардин тариф	365
Подпоручиквилин чин ва чергес-чухва гайила кхъей чIал	366
«Цийиз хъанвай черел куьрпе Аллагъдин нур галайди хъуй...»	368
«За вучин, гъар вафасуздаз завай вафа кIанзава...».	368
«И дуьньядик умуд кутун нефсинин я къативал...»	368
«Вафалу дуст акунач заз и дуьньяда дустарикай...»	368
Вахт я им	369
Хунзаха Шамилан дустагъда кхъей шиир	371
<i>Ахцегъ Абдулхаликъ (Закир)</i>	
Серсер	373
Къарагуьз	374
<i>Ахцегъ Абдурагъман</i>	
Багъдай экъечIава.....	375
Я расул!.....	376
<i>Алкъвадар Гъасан</i>	
Эхиримжи керематар	377

<i>Фатигъа</i>	
«РикІ кудай, регъимлу Аллагъдин баркадиз...» ..	378
<i>Рудаки</i>	
Куъруъ шиирар	378
<i>Низами Генжеви</i>	
Искендер-наме.....	381
Лейли ва Межнун	393
<i>Джордж Гордон Байрон</i>	
Чара хъун	405
<i>Иоганн Вольфганг Гёте</i>	
Тамун пачагъ	406
Дуван	407
Беневша	407
<i>Александр Пушкин</i>	
«Заз гъайиф туш куън, йисар зи гатфарин...»	408
«Зи тилисим, хуъх вуна зун...»	409
«Зи рикІема ажеб макъам...»	409
Пайгъамбар.....	410
Элегия.....	412
«Заз вун кІандай: мумкин я, зи кІанивал...»	412
«Вахт я, зи дуст! КІан я рикІиз секинвал...»	412
«Эцигна за жуваз гуъмбет гъилив эциг тежедай...» ..	413
<i>Михаил Лермонтов</i>	
Къакъатун	414
«Дертлу уъмуър кІанзава заз...»	415
Елкен	415
Хенжел.....	416
Ахвар	416
Пайгъамбар.....	418
<i>Фридрих Рюккерт</i>	
Пуд къуш	419
<i>Александр Блок</i>	
Урусат.....	419
«Къегъалвилер, машгъурвални гъунаранар...»	420
<i>Сергей Есенин</i>	
«ХъуътІуън шуькІуъ гъарайди...»	421

«Гъайиф туш заз, я шехъдач, ван хкажна...».....	422
«Сагърай, зи дуст, де сагърай, зун хъфизва...» ...	423
<i>Назим Хикмет</i>	
Къайнар булач	423
Цай кутун тавур ПапIрус.....	423
<i>Лев Ошанин</i>	
«Дяведин цIа ва я ислягъ девирда...».....	424
Инсан зи къаршида.....	424
«Зун ви патав къведай чIавуз рекъиз яргъал...» .	426
«Вили дагълара къекъвезва чун къвед...»	426
<i>Мустай Карим</i>	
«Акьуллудаз ачухна сир,.....	426
Лацуди ва чIулавди	427
«Хкаж хъана зун кукIушрал къакъан...».....	427
<i>Николай Тряпкин</i>	
«Чан зи назик экъ, чан зи сирлу экъ.!»	427
«АтIуз муькъвер, кIунтIар чIулав...»	429
<i>Леонид Мартынов</i>	
Сифте жив	429
<i>Евгений Евтушенко</i>	
«Манасузвал – я ажузвал...».....	431
Чинин чин	431
Сергъят.....	432
Хирер.....	432
<i>Андрей Вознесенский</i>	
Романс	433
<i>Лоик Шерали</i>	
Дидедин насигъат	433
<i>Абд аль-Азиз Ходжа</i>	
Валай гъейри, масад захъ мад вуж ава?.....	434
РикIерин ханум.....	435
Туьш хъунин кичI	435
Марф.....	436
Вучиз?!.....	436
Вун хтайла.....	437
Ашкъи къазаматда	437
ГъакI кIан хъана къисметдиз.....	438
Вуч амукъна?	438

Мад вуч кГанда, азизди, ваз?	439
Лугъумир, яр, «бес хъурай!»	439
Галатнава зун!	439
Ужужди	440
Ахвар хунин юргъунвал	440
Экуьникай атай экв	441
Дили муьгъуьббат	441
Чуьнуьх женни?!	442
Муьгъуьббат амачирла	442
Варз къена	442
<i>Гъидаят</i>	
Автопортрет – 83	443
Даимлухдин рахун	445
Чирзавай... Чуьнуьхзавай	448
Катнавайбур	450
Шииратдиз	451
<i>Нурмамед Мередов</i>	
Хайи къулан цГай	453
Ашукъ керем	454
Зи генг ватан	455
«Яб це, чил..!»	455
«...Вал хъанва хер...»	456
<i>Нодар Думбадзе</i>	
Хазарула	457
<i>Джорже Катич</i>	
Тапархъан Пётр	470
<i>Габриэль Гарсиа Маркес</i>	
Варз къур йиф	479

III

<i>Ирчи Къазакъ</i>	
Асхар-дагъ	486
<i>Гъамзат ЦГадаса</i>	
Меци къилел балай гъида	486
Филни цегв	487
Маймунни харат устГар	489

<i>Расул Гъамзатов</i>	
Эхиримжи кѳимет	490
Зи тар	508
<i>Рашид Рашидов</i>	
Инсан	510
Икрамзава за ракъиниз	513
<i>Фазу Алиева</i>	
Ви пашманвал заз це... ..	514
Къегъалвал	515
Игитдин рикI	515
Раган кылел ичин тар	516
Гъамунин гичин	516
Къисметдин гар	517
Авайди туш	517
<i>Нурадин Юсупов</i>	
Гъа са гафар	518
Дагъвидин рухваяр	518
<i>Гъазим-Бег Багъандов</i>	
Къунарикайни жанавуррикай мах	521
<i>Мегъамед Атабаев</i>	
Зи асир	524
Берлинда	525
«Фурма»	526
«Уъмуър физва – кьил акъудун четин я...»	527
Чайчидин мани	528
<i>Абдулла Даганов</i>	
Жамидинан руьгъдиз	529
<i>Бадрудин Мегъамедов</i>	
«Заз экуънахъ акунай вун...»	531
«Амурдив гвай чѳемерукдай ахъагъай...»	532
Хиве къун	533
«Вун рахайла, ашукъ жеда...»	534
<i>Шамил Къазиев</i>	
«Заз акI тир хьи, фенва вири алатна...»	535
<i>Къасумбег Мигърабов</i>	
«Секинвал. Гъетер. Тфенгдин ванер...»	535
«Гъа икI хъанай...»	536

Арбен Кардаш
(*Арбен Мехединович Кардашов*)

ИЗБРАННОЕ

На лезгинском языке

В авторской редакции
Художник *Р. Темирова*
Художественный редактор *М. Левченко*
Технический редактор *В. Гаджиева*
Корректор *Л. Кардашова*

Лицензия ИД 05334 от 10.07.01

Подписано в печать 14.09.2023
Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная
Гарнитура «SchoolBookС». Печать офсетная
Уч.-изд. л. 23,0. Усл. печ. л. 28,5
Тираж 300 экз. Заказ № 1474
Цена свободная

ГАУ РД «Дагестанское книжное издательство»
Агентства информации и печати РД
367000, г. Махачкала, ул. Пушкина, 6

Отпечатано в ООО «Издательство «Лотос»
367018, РД, г. Махачкала, пр-кт Петра I, 61